

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 24

Sayı / Issue : 3

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Temmuz – 30 Eylül 2022 / 01 July – 30 September 2022

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 24

Sayı / Issue : 3

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Temmuz – 30 Eylül 2022 / 01 July – 30 September 2022

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Cilt: 24 Sayı: 3 Yıl: 2022

E-ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Asuman ALTAY

Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editörler : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Doç. Dr. Levent YILMAZ
Prof. Dr. Olca SURGEVİL DALKILIÇ

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca,İZMİR

Yayının Türü : Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergi Park) Online Yayın Tarihi : 30.09.2022

Yönetim ve Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbedergi@deu.edu.tr

WEB Editörü : Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN KARUÇ

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

© Tüm Hakları Saklıdır.

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 24 Issue: 3 Year: 2022

E-ISSN: 1308-0911

Journal Owner : Prof. Dr. Asuman ALTAY, The owner on behalf of Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences

Director : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editors : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Assoc. Prof. Dr. Levent YILMAZ
Prof. Dr. Olca SURGEVİL DALKILIÇ

Place of Management : Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR/TURKEY

Publication Type and

Period : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.

Ulakbim Online Date of Issue : 30.09.2022

Management and Correspondence Address : Dokuz Eylül University, Graduate School of Social
Sciences, Tınaztepe Campus 35390 Buca/İZMİR/TURKEY
Tel: +90 (232) 301 87 60
Fax: +90 (232) 453 02 66
E-mail: sbedergi@deu.edu.tr

WEB Editor : Research Assistant Özgün Nil DÜMEN KARUÇ

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors.
The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Hakemli Dergi

Cilt: 24 Sayı: 3 Yıl: 2022

Dergi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN KARUÇ - Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGİL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsan KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Karl REICHL	Bonn Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan, Rusya
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi

ALAN EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Nilsen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi

Dizgi: Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN KARUÇ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Journal

Vol: 24 Issue: 3 Year: 2022

Publishing Commission of Journal

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Pinar SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Dr. Serdar NART - Dokuz Eylül University
Research Assistant Özgün Nil DÜMEN KARUÇ - Dokuz Eylül University

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsan KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN	Ege University
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray University
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Institute of Galimcan İbrahimov Language, Literature and Art, Tatarstan / Russian Federation
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Karl REICHL	University of Bonn, Germany
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Chuvash State Social Science Institute, Chuvashia / Russian Federation
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale University
Prof. Dr. Olcubay KARATAYEV	Kyrgyz-Turkish University of Manas, Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege University
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül University

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Nilsen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül University

Typesetting: Research Assistant Özgün Nil DÜMEN KARUÇ

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayınlar. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası bir dergi olup aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır.

Provider of EBSCOhost®

Academic Journals Database
disseminating
quality controlled scientific knowledge

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peer-reviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is an international journal and indexed by these databases;

Provider of EBSCOhost®

Academic Journals Database
disseminating
quality controlled scientific knowledge

İÇİNDEKİLER/CONTENT

SAYFA/PAGE

DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATI

Araştırma Makalesi/Research Article

'A Repeating World': A Nietzschean Reading of Jeanette Winterson's The Stone Gods
'Kendini Tekrar Eden Bir Dünya': Winterson'un Taş Tanrılar Adlı Romanının Nietzscheci Bir Okuması
Mahinur AKŞEHİR 923

EĞİTİM BİLİMLERİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Kariyer Planlama Dersinin Kariyer Kararı Verme Yetkinliğine Etkisi: Lisans Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma
The Effect of Career Planning Course on Career Decision-Making Competency: A Research on Undergraduate Students
Selma DALKILIÇ, Aynur Çiğdem ATA, Elçin DALKILIÇ, Ayşe İpek ATAÇ 935

EKONOMETRİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye'de Hanelerin Sigara Tüketim Harcamalarında Yasal Düzenlemelerin Etkileri: 2007 ve 2019 Yılları Oaxaca-Blinder Ayrıştırması
Effects of Legal Regulations on Cigarette Consumption Expenditures of Households in Turkey: Oaxaca-Blinder Decomposition for the Years 2007 and 2019
Cansu BAHÇECİ, Gökhan ÖZKUBAT, Sercan DEMİROĞULLARI, Şenay ÜÇDOĞRUK BİRECİKLİ 961

KAMU YÖNETİMİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Ölüm Algısı Bağlamında Defin Kültürü ve Mekânsal Sapma: Müzelerin Ölü Gösterimi
Burial Culture and Spatial Deviation in the Context of Death Perception: Dead Exhibition of Museums
Emine KEF 983

MAKRO İKTİSAT

Araştırma Makalesi/Research Article

Çevresel İnovasyon Yenilenebilir Enerji Tüketimini Artırıyor Mu? Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama
Is Environmental Innovation Increasing Renewable Energy Consumption? An Empirical Application on Turkey Economy
Sefa ÖZBEK, Bahar OĞUL 1007

MİKRO İKTİSAT

Araştırma Makalesi/Research Article

VOS Viewer Analysis on Obesity in Economics
Ekonomi Alanındaki Obezite Çalışmaları Üzerine VOS Viewer Analizi
Melike TORUN, Özgür ASLAN 1025

NİCEL KARAR YÖNTEMLERİ

Araştırma Makalesi/Research Article

OECD ve AB Üyesi Ülkelerin İnovasyon Performanslarının MEREC-MARCOS Bütünleşik Modeli ile Ölçümü
Measurement of Innovation Performance of OECD and EU Member Countries Using the MEREC-MARCOS Integrated Model
Nazlı ERSOY 1039

SİYASET BİLİMİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Polis Teşkilatı ve Rolünün Paramilitarizasyonu: Kolombiya’da Polis Şiddetinin 2021 Protestolarına Etkileri

Parmilitarisation of the Police and Policing: Effects of Police Violence on 2021 Protests in Colombia
Onur AĞKAYA 1065

SOSYAL HİZMET

Araştırma Makalesi/Research Article

Saha Çalışanlarının Gözlemleri Aracılığıyla Madde Bağımlısı Çocuğu Olan Ailelerin Özellikleri ve Deneyimleri

Experiences and Characteristics of Families with a Child of Substance Abusers Through the Observations of Field Workers

Gamze ÇAKIR, Burak ACAR, Kardelen KILINÇ, Nuriye SAYHAN, Yakup DEMİRLİ, Ömer Miraç YAMAN 1095

Derleme Makalesi/Review Article

Boşanmadan Ayrılmak: Ayrı Yaşama Olgusuna Sosyal Bir Bakış

Separate Without Divorce: A Social Aspect to Living Separated

İsmail ORBAY, Mevlüt Görkem TOK 1123

SOSYAL POLİTİKA

Araştırma Makalesi/Research Article

İstihdam Teşviklerinin İstihdam Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi: Ankara Örneği

Measuring the Effect of Employment Incentives on Employment: Ankara Case

Eyüp Gültekin ÇEVİK, Abdülkadir DEVELİ 1139

SOSYOLOJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Mekânın Suça Yansıması: Kentsel Mekân ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi

Reflection of the Physical Environment on Crime: The Relationship Between Urban Space and Juvenile Delinquency

Radiye Canan BAĞIŞ 1181

Araştırma Makalesi/Research Article

Yapay Zeka, Kritik Ve Klinik: Nörobilim Araştırmaları Perspektifinden Toplum, Teşhis ve Tedavi

Artificial Intelligence, Critical and Clinical: Society, Diagnosis and Treatment from the Perspective of Neuroscience Research

Sinan KÜRKÇÜ 1203

TURİZM

Araştırma Makalesi/Research Article

Determining the Effect of Local People's Perception of Health Tourism on the Support Given to Health Tourism: Example of Akyazı

Yerel Halkın Sağlık Turizmi Algısının Sağlık Turizmine Verilen Destek Üzerine Etkisinin Belirlenmesi: Akyazı Örneği

Cemil ÖRGEV, Buse METE, Hüseyin ASLAN, İsmail ŞİMŞİR 1227

Araştırma Makalesi/Research Article

Ecotourism Routes of Isparta and Their Investigation With PESTE Analysis

Isparta İli Ekoturizm Rotaları ve Peste Analizi ile İncelenmesi

Hatice SARI GÖK 1247

Araştırma Makalesi/Research Article

Sosyal Medya ve Turizm Konulu Akademik Yayınların Görsel Haritalama Tekniğine Göre

Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis According to Visual Mapping Technique of Social Media and Tourism Academic Publications

Olca ÖZİŞİK YAPICI

1275

Araştırma Makalesi/Research Article

Kız Öğrencilerin Cam Tavan Algısı: Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma

Female Students' Perception of a Glass Ceiling: A Research on the Students of the Gastronomy and Culinary Arts Department

Turgay BUCAK

1293

ULUSLARARASI İKTİSAT

Araştırma Makalesi/Research Article

Küresel Değer Zincirleri Bağlamında İktisadi Bağımsızlık Hedeflerinin Yeniden Tanımlanması

Redefining the Objectives of Economic Independence in Global Value Chains

Ayçıl YÜCER

1309

YÖNETİM VE STRATEJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Psikodinamik Liderlik Yaklaşımı Bağlamında Liderlik Tarzları ile Lider-Üye Etkileşimi İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Örgüt Kültürünün Düzenleyici Etkisi

A Research on the Relationship Between Leadership Styles and Leader-Member Exchange in the Context of Psychodynamic Leadership Approach: The Moderator Effect of Organization Culture

Utku DEMİRCİ, Soner TASLAK

1335

Yayın Geliş Tarihi: 24.02.2022
Yayına Kabul Tarihi: 29.08.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1078701

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 923-934
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

‘A REPEATING WORLD’: A NIETZSCHEAN READING OF JEANETTE WINTERSON’S *THE STONE GODS*

Mahinur AKŞEHİR*

Abstract

*The cyclical nature of the human experience has been widely discussed through the cynical mind-set of the postmodern era. Jeanette Winterson’s 2007 novel, *The Stone Gods*, stands out as one of the texts that revolve around this pessimistic discussion concerning the cyclical and repetitive nature of the human condition and history. Besides the implication of this never-ending cycle of the human experience as part of the action of the narrative, the repeating appearance of the certain parts of an old book throughout the narrative also resonates the fact that history as a narrative keeps repeating itself. In this respect, the circular or rather spiral nature of historical progress is highlighted through a fictional intertextuality. Winterson’s novel also epitomizes the Deleuzean control society and various forms of violence as the central concept around which the repeating pattern of human behaviour revolves. In this context, the article aims to discuss how control and violence as the central concepts of the novel are represented in a variety of ways, ranging from the anthropocentric violence that is directed towards nature, to systemic violence that the individuals are subjected to by institutional structures in the light of Nietzsche’s argument on the immanent violence of human nature and his concepts of will to power and the overman, which is exceptionally represented as the artificial intelligence.*

Keywords: Jeanette Winterson, *The Stone Gods*, Violence, Nietzsche, Will to Power, Overman.

‘KENDİNİ TEKRAR EDEN BİR DÜNYA’: WINTERSON’UN *TAŞ TANRILAR ADLI ROMANININ NIETZSCHE’İ BİR OKUMASI*

Öz

*İnsan deneyiminin döngüsel doğası postmodernizmin şüpheli bakış açısı çerçevesinde son zamanlarda yaygın bir biçimde tartışılan bir konu olmuştur. Jeanette Winterson’un 2007 yılında yayınlanan *Taş Tanrılar* adlı romanı da insan deneyiminin ve insanlık tarihinin döngüsel ve kendini tekrar eden bu niteliğine yönelik pessimist bir tartışmaya yer verir. İnsan deneyiminin bu sonu hiç gelmeyen döngüselliklerinin metnin olay*

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akşehir, M. (2022). ‘A Repeating World’: A Nietzschean reading of Jeanette Winterson’s *The Stone Gods*. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 923-934.

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-5284-0365, mahinuraksehir@yahoo.com.

örgüsünün bir parçası olarak vurgulanmasının yanı sıra, anlatı boyunca çok eski bir metnin belli başlı bölümlerinin tekrar tekrar ortaya çıkması da tarihin bir kurgu olarak kendi kendini tekrar etmeye devam ettiğinin altını çizer. Dolayısıyla metin, bu kurgusal metinlerarasılık üzerinden tarihin ilerleyişinin döngüsel ya da daha ziyade spiral doğasını gözler önüne serer. Winterson'un romanı aynı zamanda bu döngüsellik merkezine koyduğu Deleuzecü kontrol toplumu kavramını ve farklı şiddet formlarını tartışmaya açması açısından da dikkat çeker. Bu bağlamda, bu çalışma, metnin merkezi kavramlarından biri olan control ve şiddet kavramlarını, insan-merkezli bakış açıları sebebiyle doğaya yöneltilen antroposantrik şiddetten, kurumsal yapıların bireyi maruz bıraktığı sistemik şiddete uzanan çeşitli bağlamlarda nasıl tartışmaya açtığını Nietzsche'nin şiddetin insan doğasına içkin bir nitelik olduğuna yönelik iddiası ve onun güç istenci ve sıradışı bir şekilde yapay zeka olarak temsil edilmiş olan üstinsan kavramları ışığında irdelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Jeanette Winterson, Taş Tanrılar, Şiddet, Nietzsche, Güç İstenci, Üstinsan

INTRODUCTION

The postmodern discourse frequently refers to the cyclical nature of the human experience from a cynical perspective. From this point of view human experience and history proceeds in the form of an endless loop and a vicious circle. As an example of the postmodern novel, Jeanette Winterson's, *The Stone Gods* revolves around such discussions. The pessimistic debate concerning the cyclical and repetitive nature of the human condition and the circular or rather spiral nature of historical progress are represented in the novel in appalling ways. On the other hand, Winterson's text also discusses the concept of violence around which the repeating pattern of human behaviour revolves. Violence, as the central concept of the novel, is represented in a variety of ways, ranging from anthropocentric violence to systemic violence that the individuals are subjected to by institutional structures. Winterson's discussion of the concept of violence through its various forms and the relationality between these forms will be discussed in the light of Nietzsche's argument on the immanent violence of the human nature and of his concepts such as will to power and the overman, who is ironically embodied by a non-human entity, a female android named Spike.

Nietzsche argues that violence is an inherent aspect of the human nature and of the nature of existence. As also pointed out by Pawel Pieniazek he is "close to a historiosophical understanding of violence as the anthropogenic principle of human history" (2019, p. 14). In *Beyond Good and Evil*, Nietzsche argues that although humanity has evolved in centuries, they have never lost the violent instincts that resides in them but that they have learned to mask or transform these instincts into different forms (1966a, p. 13). Nietzsche refers to violence as one of the most central or essential aspects of human experience which he explains through the concept of 'will to power'. The concept of will to power is simply defined as one's tendency to overpower another, may it be another human being or another form of existence, for various reasons. As Nietzsche puts it, "This world is the will to power—and nothing besides! And you yourselves are also this will to power—and nothing besides!" (qtd.

in Cooper, 2010, p. 61). Obviously, Nietzsche argues that the will to power is central to the nature of being. It is an immanent driving force that exists in all organic beings but although it is characterized by infliction of violence it can also be transformed into an elevating force for the human development according to Nietzsche. Angel Cooper in "Domination, Individuality and Moral Chaos: Nietzsche's Will to Power" highlights the fact that the Nietzschean concept of will to power can also be "directed towards individual inner growth, and not as a form of domination" (2010, p. 60). Angel Cooper further argues that through a Nietzschean point of view the destructive and domineering effects of the will to power are most obvious when the perpetrator is weak. The will to power of the weak is more prone to turn into oppressive violence because the overpowering of the others become functional in their compensation of their weakness and in their assertion of superiority. As Cooper explains it:

The act of hurting is not the expression of the will to power for the weak. It's the superiority they feel in hurting others and a feeling of strength from this superiority is how they self-overcome (191). They become stronger and more assertive individuals by overpowering others. They grow inwardly by harming outwardly. (2010, p. 63)

However, in Nietzsche's frame of mind the highest point of one's being is the state of self-sufficiency and freedom, rather than an authoritative position imposed on everybody else. In Cooper's words, "the highest man, the freest man, is the one who is neither a tyrant dominating weaker beings nor a servant who cannot rule himself" (2010, p. 64). Nietzsche conceptualizes the highest man through the concept of overman, who has no desire to master or to dominate. In this light, Winterson characterizes a more elevated and comprehensive form of being through the portrayal of Spike, a non-human, non-organic being as the Overman, whereas she ironically represents humanity through an intricate set of violent inter-relationships. As ironically implied by Winterson, Spike is the only character who is capable of directing the will to power to a truly enhancing power, evolve above the ordinary human and reach the level of 'Overman.'

ANTHROPOCENTRIC VIOLENCE: NATURE

Winterson sets *The Stone Gods* in the future, on a planet called Orbus which has become a hostile environment for the human beings and is approaching its end by the hand of the human population, which is labelled as "ecocide" by Emily Arvay (2020, p. 278). As Yazgünoğlu argues, toxicity is the key concept that lies at the centre of the violence that causes the transformation of Orbus to become uninhabitable. "So significant are the toxic, synthetic, and chemical substances that are an inseparable part of posthuman trans-corporeality that Billie/Billy observes pollution on the very streets ... Toxicity engulfs all forms of life in Orbus in a manner that leads to the destruction of the planet" (Yazgünoğlu, 2016, p. 154). Toxicity has become such an inextricable aspect of the human condition in this apocalyptic world that it has become the new normal. Tomasz Dobrogoszcz further indicates that "Winterson employs an apocalyptic scenario to raise the issue of environmental

devastation [...] The damage suffered by the natural world is clearly immense; many human survivors also suffer long-term noxious effects of heavy radiation, which manifest in atrocious mutations” (2020, p. 14). That is why an investigation concerning a possible new habitat for the humanity is being conducted on another planet, which is named Planet Blue. This new planet is depicted as a new world in which everything is pure and untouched, a paradise regained, which “is concentrating on being green” (Winterson, 2008, p. 3) ready to be contaminated by the touch of humanity. The name of the planet is especially remarkable in the sense that it is a direct reference to the earth. Therefore, it can be argued that Winterson comments both on the past and the future of the earth through this ironic and intentionally anachronistic reference. As the narrative unfolds, she makes a fictional and controversial reference to the first appearance of the human population on earth and at the same time she intends to make a serious warning concerning the approaching catastrophic reactions of the earth that humanity might have to encounter through the present situation of Orbus. So, judging by the fact that “Planet Blue is made up of land and sea areas, with high mountain ranges and what appear to be frozen regions” and that “Insect life, marine life and mammals are evident” along with the dinosaurs, the Blue Planet is, definitely, a depiction of the Earth but as if it were newly discovered in the future (Winterson, 2008, p. 36). Planet Blue as the newfound colony for the human population might ambiguously be a reference to both a future refuge when the earth is totally wasted, and to the story of the first human population of earth itself as the Blue Planet. This spiral relationality alone contributes to the concept of cyclicity as highlighted further by the introduction of the central character of the narrative, Billie Crusoe, echoing the repetitive nature of the human tendency to expand and possess. As Hope Jennings argues, Winterson makes a “critique of our self-destructive impulses ... alongside a poetic elegy for an unrecoverable (pastoral) past” (2010, p. 133). She portrays a world in which the atmosphere is dominated by carbon dioxide and a red dust and water has become a luxury. She argues that Bio-tech, as a human construct, has been creating these problems as it has been trying to solve others. As represented by Winterson, humanity has somehow managed to survive wars, terrorism and famine of which, ironically, they have been the cause (Winterson, 2008, p. 47). History is a record of the survival of humanity repeatedly after continuously destroying where they inhabit.

Obviously, this distant dystopia is also represented as a control society, conceptualized by Gilles Deleuze, and all kinds of manipulation techniques are used to passivize, manipulate, and control the people in this society of control which Deleuze defines as “the new monster” (1992, p. 4). Language and/or discursive manipulation is the foremost technique, and it is used to conceal the reckless destruction of the Planet Orbus which is an obvious allusion to the earth. On the other hand, the Blue Planet, which is investigated as the next habitat for the humanity that tries to find alternative sites, is also an embodiment of the Earth and this echoes the cyclicity of the destructive nature of humanity which imprisons itself into the

vicious circle of violence and destruction, echoing Nietzsche's argument that the human being is the only species that would lead to its own destruction as he explains through the Dionysian urge in *The Birth of Tragedy* (1910). This Dionysian urge to destroy oneself and how this tendency is somehow legitimized through discourse, as also pointed out by Nietzsche, can be observed in a dialogue between Billie and Manfred where Manfred indicates that they have to present a positive depiction of Planet Blue. Manfred restlessly tries to appropriate Billie's use of negative concepts concerning both Orbus and Planet Blue by trying to whitewash the hostile environment created by anthropocentric worldview through discourse (Winterson, 2008, p. 8). Therefore, it can be argued that on the first level, the discussion of the violence revolves around the anthropocentric worldview and reification and consumption of nature. In the investigation carried out by the scientists about the habitability of the new Planet Blue one asks: "Any intelligent life at all?" and the answer is "Depends what you mean by intelligent" (Winterson, 2008, p. 3). The final remark here highlights the fact that there are more than one orders of life and existence which is openly ignored by the anthropocentric worldview. Such a disacknowledgement of other orders of being is also a violent act in the sense that it legitimizes the wasteful destruction of nature, and it functions as one of the tools that contributes to the sustainability of this anthropocentric cycle of violence.

The ironic absurdity of the anthropocentric view of the universe with humanity right on the centre is constantly elaborated throughout the narrative, especially through depictions of Planet Blue as the New-Found Land or the Paradise Regained. As discussed in the novel, humanity has made some mistakes with Orbus but it is at their disposal to create a new order in which the resources can be redistributed to create a more habitable environment and a better quality of life for everyone in this new planet. However, even when the scientists in the novel celebrate the possibility of a new, habitable environment, they keep foreshadowing the inevitably catastrophic consequences of their anthropocentric attitude that is based on a binary understanding and categorization of the universe in which the human is attributed with a higher position against the non-human. The irony is highlighted as their plans for the new-found planet is revealed: "Monsters will be humanely destroyed" (Winterson, 2008, p. 6). The connotation of the word humanely is slightly diverted out of its usual meaning in this statement and the human touch on the environment is equated to a touch of aggression and violence. In Handsome's words, by appropriating the Blue Planet, destroying the dinosaurs and making an asteroid collide with the Planet, they are "going back to a fairy tale" in which they will "defeat the dragon and be offered the kingdom" (Winterson, 2008, p. 57). At this point, Winterson refers to the possessive tendency of the anthropocentric attitude and how it is concealed behind epic tales.

Such a discursive manipulation about the Blue Planet can also be observed in several cases throughout the narrative especially during Billie's interview with Spike. During the interview Manfred continuously directs Billie to ask the 'right' questions and whitewash the true nature of the human intervention that is being

planned on the Blue Planet (Winterson, 2008, p. 36). Whereas Spike states that “[t]he only waste in the Cosmos comes from human beings” (Winterson, 2008, p. 37), Manfred as the voice of the authority keeps refusing to acknowledge their part in the destruction of Orbus, always finding someone else to blame. However, he cannot prevent Spike from pointing out the naked truth concerning how the global responsibility is violated by humanity and how they “made [them]selves rich polluting the rest of the world, and now the rest of the world is polluting [them]” (Winterson, 2008, p. 37). So, this dystopic world is a futuristic Potempkin village, in the sense that it is defined simultaneously as “real and imaginary. Actual and about to be” (Winterson, 2008, p. 47). Despite its seeming glamour and grandeur, it is rotten on the inside and this corruption is concealed through discourse. The existing world order is depicted like a huge reality show in which the corruption is physical as well as mental and it is impossible to walk around without pollution filters in both senses. The main reason behind this never-ending violent circle is the anthropocentric worldview as Spike remarks: ““There are many kinds of life,” said Spike, mildly. “Humans always assumed that theirs was the only kind that mattered. That’s how you destroyed your planet”” (Winterson, 2008, p. 79). In this respect, Planet Blue is a paradise regained which by its beauty and its treasures “intoxicated everyone. [...] This was unbelievable luck. It felt like forgiveness. It felt like mercy. [They] had spoiled and ruined what [they] had been given, and now it had been given again” (Winterson, 2008, p. 89). However, the designated asteroid collision goes wrong and creates a premature ice-age destroying the unmatched beauty of the natural habitat of the Blue Planet. The collision creates panic and chaos on the planet with all the animals rushing in terror and rendering the human beings “puny and foolish, the smallest, stupidest things on the planet” (Winterson, 2008, p. 91). Therefore, the characters are stuck in a stone age in the future. In terms of temporality, the overlapping of the past and the future resembles a worm hole bending over itself, putting emphasis, one more time, on the cyclicity of the violent texture of the human condition.

SYSTEMIC VIOLENCE

On another level, a subtle form of violence can also be observed to be imposed on the community. This form of violence operates through the subconscious conditioning of the members of the community into acting within specific patterns of behaviour which indeed is a violence of the self to the self. This systemic violence that triggers a self-destructive pattern of behaviour is legitimized and internalized by the imposition of a certain discourse, a promotion of the consumer culture and a culture of hedonism that entails it. The male members of the community are represented as sexual anomalies and even hedonistic paedophiles, whereas women are forced to feel a necessity to look like children to serve this crooked male sexual fantasy. Therefore, the novel also highlights a self-inflicted violence that the individuals subconsciously subject themselves to for the sake of public acceptance.

Genetic fixing is an important portion of this discussion as highlighted in the novel. This procedure is the most controversial form of self-inflicted violence that is triggered by a systemic imposition of the dominant ideology. Basically, genetic fixing, “oscillating between a technological dream and nightmare” as Podgajna (2018, p.89) contends, is the genetic interruption of aging so that the individuals can remain young and beautiful until they die. This process becomes such a ‘natural’ part of the existence that there are no longer birthday parties but rather g parties when one celebrates the day when they are genetically fixed.

Indeed, genetic fixing functions as one of the tools for the operation of the Deleuzian control society as referred to earlier in this article as ‘the new monster’. In the novel, the society of control works through the imposition of certain beauty standards and paralyzes the individuals by making them obsessed with their appearances. The extremity of the situation is highlighted through the experience of the celebrities who are under extreme pressure of these imposed beauty standards. Everybody is young and beautiful now due to the macro-surgery procedures, therefore celebrities feel obliged to go one step further, even to the level of grotesque, with their bio-enhanced bodies and colour-changing hair (Winterson, 2008, p. 19). The imposed beauty standards have become so crooked that the degeneration of the relationships has become inevitable. “Now that everyone is young and beautiful, a lot of men are chasing girls who are just kids. They want something different when everything has become the same” (Winterson, 2008, p. 21). What is more, this degenerate approach is justified through discourse, specifically through the concept of democracy and basic human rights which functions as a Swiftian sarcasm within the narrative. The Eastern Caliphate and SinoMosco Pact are labelled as undemocratic for banning and limiting Genetic Fixing unlike The Central Power where everybody is manipulated to look the same which sarcastically is “what you expect in a democracy” (Winterson, 2008, p. 23).

Besides the extreme point in which the genetic fixing takes the self-inflicted violence, in this Deleuzian control society, dissident voices or lifestyles are marginalized, judged and punished. For the alternative life-style Billie chooses, because she campaigns against genetic reversal and because of the fact that she is in a way a rebel, she is constantly being investigated by the Enchantment services and constantly harassed by the police force although what she chooses to is not exactly illegal but just different. Michaela Weiss also interprets this subtle oppression and control through a reference to Horkheimer and Adorno:

The ruling elite thus imposes the image of the bright future on the masses. By making the new world publicly attractive, the government creates a utopian vision for the masses ... The image of future paradise has to be perfect so that no opposition towards the mission could arise. As the Central Power regulates and controls the seemingly democratic and ecological distribution of resources, its chief interest is to keep the majority satisfied and reassured of the common good it would produce, preventing any

suggestions concerning the saving of the current planet. According to Horkheimer and Adorno, such government prevents independent thinking. (2013, p. 180)

Therefore, as Billie refuses to conform the utopian illusion created by the Central Power and insists on sustaining an alternative life-style, she is followed everywhere by the Enforcement Services and keeps getting parking tickets for no obvious reason. In this respect, as a dissident voice that prefers to embrace a different kind of existence other than the one offered by the control society, Billie is constantly harassed by the control society that is defined as a “a clever system” in which “you have to accept guilt before you can drive away and protest your innocence” (Winterson, 2008, p. 12). Within this control society Billie is systematically pestered and any kind of complaint or correction mechanism is somehow prevented by the system. So, it is exactly a hi-tech panopticon in a Foucauldian sense. The system manipulates its subjects into submission by working on them as such. Because she has been unjustly receiving these parking tickets repeatedly for a whole year despite that fact that she is a state officer and that she has a parking permit, she has tried to reach someone in the Enforcement services to make it right and to cancel the three-million dollar fine. However, she cannot reach anyone but an automatic response from a computer. Later in the novel it is revealed that this is a manipulation used by the control society to be able to sue her and take away the farm where she lives and to force her to live in accordance with the imposed standards. Obviously, the system corners people in different ways to make them conform and does not allow dissident voices and alternative lifestyles. Billie has no way out; she is expected to conform or otherwise she perishes as indicated by Manfred: “You’re more trouble than you’re worth. You bucked the system. That’s not allowed. Either we get you this time — or you go. For reasons of the moment, we’d prefer you to go” (Winterson, 2008, p. 53-4). As obviously indicated through the dialogue between Billie and Manfred, the real reason why Billie gets all these tickets is that she does not conform and therefore Billie rightfully defines this control society as “repressive, corrosive and anti-democratic” (Winterson, 2008, p. 54).

Therefore, as expected, in this panoptic control society, Billie continuously feels a “justifiable paranoia. [She] looks around for the cameras, not that you can ever see them. [She is] being watched, but that isn’t strange. That’s life. [They]’re all used to it. What is strange is that [she] feel[s] [she is] being watched. Staked out. Observed. But there’s no one there” (Winterson, 2008, p. 30). The control mechanism works in such an invasive way that if one insists on living outside it, the system discredits that individual and s/he is wiped out as an “Unknown”. It gives one no chance of existence outside the system. When one becomes an Unknown, their papers are destroyed, assets and accounts are frozen, they cannot travel or even buy anything. So it is as if one has never existed. “You see them sometimes, cleaning the streets, their taggers flashing at fifteen-minute intervals, checked and recorded by the satellite system that watches us more closely than God ever did” (Winterson, 2008, p. 31). It is impossible to avoid such a control mechanism, also because every

single detail about an individual is stored in a chip that is implanted in the wrist of each person so that all the information concerning that person or the necessary information concerning his/her present location can be accessed at any time if the authorities feel necessary to.

Another consequence of this panoptic control society is the existential crises into which the individuals are dragged. Especially, Billie in "The Easter Island" as a left-behind colonizer discovering an island is ironically represented as a desperate soul questioning the meaning of his own existence: "For what reason or purpose I had been left behind, I do not know, and it may be that there was no reason or purpose, for mankind must always be finding reasons where there are none, and comfort in a purpose that hardly exists" (Winterson, 2008, p. 119). Through this questioning Winterson also comments on the pointlessness of this endless struggle to control and dominate, reminding her readers of the meaningfulness of reducing oneself to the simplest sense possible of oneself: "Here I am, stopped and fallen, this little round of life called a man. Here I am, little Billy, and nothing round me but the sea" (Winterson, 2008, p. 121). What is more remarkable at this point is that Billie starts questioning his own existence and values when he encounters an alien culture and questions the legitimacy of his own cultural system of truths (Winterson, 2008, p. 121). Winterson also inflicts a similar kind of questioning into the reader through Billie's experience here. As specifically indicated in the post-apocalyptic portrayal of the Post World War 3, the political control is given to a corporate institution named MORE and this new world is founded on complete control alluding to the present reality.

AI AS THE NIETZSCHEAN OVERMAN

Winterson's critical outlook towards the world of anthropocentric and systemic violence is also highlighted by how the artificial intelligence is utilized to serve the human ends both in mental and corporeal terms exposing the artificial hierarchy between the human and the non-human, and the human privilege over the other forms of existence. Spike embodies such artificial intelligence because she is a prototypical Robo-Sapiens who is utilized both as a pioneer in the investigation of the new planet and as a sexual toy for the human members of the crew. Spike is designed to carry human characteristics and a consciousness that can change and evolve. She is an incredibly sexy super-computer who is to be dismantled after fulfilling her function. She is employed for the space mission to explore the Planet Blue and she is "the most sophisticated machine ever built [that] look[s] like a movie star" which was also used for "sexual services" (Winterson, 2008, p. 33). She is not a human being but as a Robo Sapiens she "may become a nearer relative than the ape" (Winterson, 2008, p. 34). Through the characterization of Spike, Winterson tests the undecidability of the boundaries between human and machine. She puts forth an ethical question which Jin and Weiwei explain through Donna Haraway's concept of the cyborg:

As the notion of cyborg, human not only includes organic matter, but also inorganic matter. This notion of cyborg proves that human is already a composition of inorganic and organic body. What is more, nowadays these cyborgs are growing more and more sophisticated, such as the new kind like robo-sapiens in the novel. They look like human and are capable of evolution by themselves. In other words, the robot, or cyborg exactly, with artificial intelligence could be called human as well. In this way, Winterson consistently collapses dualistic and binaries thinking particularly related to the human and non-human. (2020, p. 36)

Spike, herself, states that she is not just a machine, she has a memory, and she is programmed to evolve. So her abuse as a sexual object during her main mission and her subsequent shutting off is questionable in the ethical sense as implied by Winterson. Winterson challenges the line that is drawn between the human and the non-human and in accordance with this questioning attitude, Billie helps Spike escape from being dismantled upon her request. Winterson undermines the traditional categorizations and hierarchies through Billie's questionings concerning the nature of Spike as a Robo-Sapiens: "I forget all the time that she's a robot, but what's a robot? A moving lump of metal. In this case an intelligent, ultra-sensitive moving lump of metal. What's a human? A moving lump of flesh, in most cases not intelligent or remotely sensitive" (Winterson, 2008, p. 99). This comparison between the human and the machine, and the covert categorization of Spike as a higher form of being, which is mostly human and more, enable the interpretation of her characterization through Nietzsche's concept of 'overman'.

Nietzsche defines the human being as something to be overcome in *Thus Spoke Zarathustra* (2007, p. 7). According to him,

All beings far have created something beyond themselves; and do you want to be the ebb of this great flood, and even go back to the beast rather than overcome man? What is ape to man? A laughingstock or painful embarrassment. And man shall be that to overman: a laughingstock or painful embarrassment. You have made your way from worm to man, and much in you is still worm. Once you were apes, and even now, too, man is more ape than any ape ... The overman is the meaning of the earth... man is a rope, tied between beast and overman – a rope over an abyss ... what is great in man is that he is a bridge and not an end. (Nietzsche, 2007, p. 7)

Overman, therefore, is defined as a higher form of existence, a kind of a transcendent version of being who is endowed with ideal qualities such as virtue, valour, and wisdom unlike the ordinary human who is defined by Nietzsche as incomplete, lacking, and violent. Patricio defines the Nietzschean overman as "the creator of new values" and proposes that the overman is a "collective solution for mankind, and without any moral principles" which, in my opinion, is also a perfect definition of Spike as an AI (2017, p. 267). Patricio goes on to argue that the overman becomes the meaning and the direction of the world by "freeing himself from the

local and mythical binding”, by simply transcending and by becoming decentralized (2017, p. 268). Similar to Patricio’s argument, Cooper comments on Nietzsche’s concept of the overman, arguing that Nietzsche

inspires us to become overmen, who are individuals which have such attributes as strength, bravery, and manners, and who aspire to live in a society in which there may be mercy for others, not domination of them. Nietzsche here is advocating a society that is not chaotic or psychotic, but instead strong, merciful and always overcoming itself so as to advance its laws and its people. Its members will reach beyond revenge and punishment and be able to have healthy conflict with one another. This is Nietzsche’s ideal society. It is formed by overmen, and therefore does not fall into the problem of moral chaos. (2010, p. 65)

Considering the qualities attributed to the overman, one safely points out that Winterson’s characterization of Spike is a perfect representation of Nietzsche’s concept of the overman. Winterson constructs this ironic analogy in order to put the anthropocentric worldview into questioning by ironically depicting Spike as a more human/humane entity compared to the genetically fixed or technologically enhanced humans in the novel.

CONCLUSION

Winterson puts the Deleuzean control society and different forms of violence such as the anthropocentric violence and systemic violence into discussion in her novel. She envisages a dark, dystopic future, a world of “violence, lies, slander, injustice” as pointed out by Nietzsche in *Will to Power* with reference to his own time (2019, p. 149-150). The human condition in this future world is characterized by the concept of control and different forms of violence as it has always been and as it will ever be. Winterson in this respect highlights the cyclicity and the unavoidable nature of the implicitly violent nature of the human existence. Although this rather pessimistic representation of the androcentric world is quite common, Winterson makes a ground-breaking contribution to this discussion of androcentrism and violence and offers a unique insight by portraying a cyborg as a rather higher form of being, or an overman in Nietzschean terms. In quite an ironic attitude, she characterizes Spike as the overman, as a higher version of existence as proposed by Nietzsche and although Winterson is rather pessimistic in the sense that the human history is a never-ending loop that keeps repeating itself as a projection of postmodern nihilism, she aims to drive the reader to question the anthropocentric worldview by idealizing a non-human entity over the human.

REFERENCES

Arvay, Emily. (2020). Ecocide and Empire in Jeanette Winterson’s *The Stone Gods*. *Green Letters*, 24 (3), 277-290.

Cooper, Angel. (2010). Domination, Individuality and Moral Chaos: Nietzsche's Will to Power. *Undergraduate Review*, 5, 60-65.

Deleuze, Gilles. (1992). Postscript of the Societies of Control. *October*, 59, 3-7.

Dobrogoszcz, Tomasz. (2020). Jeanette Winterson's *The Stone Gods* as a Feminist Cyborg Story. *Zagadnienia Rodzajow Literackich*, LXIII (1), 11-20.

Jennings, Hope. (2010). 'A Repeating World': Redeeming the Past and Future in the Utopian Dystopia of Jeanette Winterson's *The Stone Gods*. *Interdisciplinary Humanities*, 27 (2), 132-146.

Jin, Zhang and Wand Weiwei. (2020). Rethinking the Boundary between the human and No-Human: Jeanette Winterson's *The Stone Gods* as a Transgression Experiment. *International Journal of Literature and Arts*, 8 (2), 33-38.

Nietzsche, Friedrich (1966)a. *Beyond Good and Evil*, trans. Walter Kaufmann. New York: Vintage Books.

--- (1910). *The Birth of Tragedy*. Edinburgh and London: T.N. Foulis.

--- (2007)b. *Thus Spoke Zarathustra*. 3rd Ed. New York: Cambridge University Press.

--- (2019)c. *The Will to Power*. trans. Anthony M. Ludovici. Mineola and New York: Dover Publications.

Patricio, Catarina. (2017). Cyberparks and Geo-aesthetics: Reading Modern Technology after Nietzsche. *Enhancing Places Through Technology*. Eds A. Zammit and T. Kenna. Lisbon: Edições Universitárias Lusófonas. 267-276.

Piezniazek, Pawel. (2019). The Concept of Violence in the Evolution of Nietzsche's Thought. *Eidos: A Journal for Philosophy of Culture*, 3 (2), 13-25.

Podgajna, Patrycja. (2018). Trans/Post-Humanist Poetics in Jeanette Winterson's *The Stone Gods*. *Roczniki Humanistyczne*, LXVI (11), 87-97.

Rodzajow, Zagadnienia. (2020). Jeanette Winterson's *The Stone Gods* as a feminist Cyborg Story. *Literakitch*, LXIII (1), 11-20.

Weiss, Michaela. (2013). Jeanette Winterson's *Stone Gods* as Trans-world and Trans-gender Dystopia. *The Asian Conference on Cultural Studies 2013 Official Conference Proceedings*, 185-193.

Winterson, Jeanette (2008). *The Stone Gods*. London: Penguin.

Yazgünoğlu, Kerim Can. (2016). Posthuman Meta(l)morphoses in Jeanette Winterson's *Stone Gods*. *Ecozone*, 7 (1), 144-160.

Yayın Geliş Tarihi: 21.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 01.08.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1106927

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 935-960
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KARİYER PLANLAMA DERSİNİN KARİYER KARARI VERME YETKİNLİĞİNE ETKİSİ: LİSANS ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Selma DALKILIÇ*
Aynur Çiğdem ATA**
Elçin DALKILIÇ***
Ayşe İpek ATAÇ****

Öz

Üniversiteler, Kariyer Merkezleri ile katma değer yaratabilen, topluma faydalı, donanımlı, bilgi ve becerilerinin farkında olan, iş hayatının dinamiklerini bilen ve adapte olabilen bireyleri iş hayatına hazırlamak ve bu süreçte destek olmak amacıyla çeşitli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Kariyer Merkezlerinin faaliyetleri ile eşgüdümlü olarak, Kariyer Planlama dersi 2020-2021 Eğitim ve Öğretim bahar yarıyılından itibaren lisans müfredatlarında yer almaya başlamıştır. Bu çalışmada, 2020-2021 Eğitim ve Öğretim yılında lisans müfredatına eklenen Kariyer Planlama dersini alan Yozgat Bozok Üniversitesi (YOBÜ) İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi birinci sınıf lisans öğrencilerinin kariyer kararı verme yetkinlikleri değerlendirilmiştir. Kariyer Planlama dersinin bulunduğu yarıyıl başında ve yarıyıl sonunda olmak üzere iki farklı zamanda veri toplanmıştır. “İş/Meslek Bilgisi”, “Kendini Tanıma”, “Kariyer Tercihi”, “Kariyer Planı Oluşturma Yolları” ve “Mesleki Konuları Takip Etme” boyutları incelenmiş; yarıyıl başı ve sonu arasında öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliklerinin olumlu yönde değişim gösterdiği

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Dalkılıç, S., Ata, A.Ç., Dalkılıç, E., Ataç, A. P. (2022). Kariyer planlama dersinin kariyer kararı verme yetkinliğine etkisi: Lisans öğrencileri üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 935-960.

* Dr. Arş. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-0620-6195, sema.karatas@yobu.edu.tr.

* Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-6800-6888, cigdem.ata@yobu.edu.tr.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, ORCID: 0000-0001-5939-8584, elcin.eren@yobu.edu.tr.

* Arş. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001- 8298-9059, ipek.aytac@yobu.edu.tr.

*belirlenmiştir. Kariyer Planlama dersinin lisans eğitimine yeni başlayan öğrenciler açısından dönem sonunda farkındalık yarattığı ve motive ettiği sonucuna ulaşılmıştır.*¹

Anahtar Kelimeler: Kariyer Kararı Verme, Kariyer Kararı Verme Yetkinliği, Kariyer Planlama Dersi

THE EFFECT OF CAREER PLANNING COURSE ON CAREER DECISION-MAKING COMPETENCY: A RESEARCH ON UNDERGRADUATE STUDENTS

Abstract

Career Centers carry out various activities within universities in order to prepare individuals who can create added value, be useful to the society, are well-equipped, aware of their knowledge and skills, know and adapt to the dynamics of business life, and support them in this process. In coordination with the activities of the Career Centers, the Career Planning course has started to be take place in the undergraduate curricula as of the 2020-2021 spring term. In this study, career decision-making competencies of first-year undergraduate students of Yozgat Bozok University (YOBÜ) the Faculty of Economics and Administrative Sciences, who took the Career Planning course added to the undergraduate curriculum in the 2020-2021 academic year, were evaluated. Data were collected at two different times, at the beginning of the term and at the end of the term, when the Career Planning course was held. The dimensions of "Job/Vocational Knowledge", "Self-Knowledge", "Career Preference", "Ways to Create a Career Plan" and "Following Professional Subjects" were examined. It was determined that the career decision-making competencies of the students changed positively between the beginning and the end of the term. It has been concluded that the Career Planning course creates awareness and motivates students who have just started their undergraduate education at the end of the term.

Keywords: Career Decision Making, Career Decision Making Competence, Career Planning Course

GİRİŞ

Kariyer, bireylerin meslek seçimi kararı ile başlayan ve hayatlarının büyük bir bölümünü etkileyen bir süreç olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bireyin çalışma hayatını kapsamı, kariyerin planlanması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Kariyer, TDK güncel Türkçe sözlüğe göre; “Bir meslekte zaman ve çalışmayla elde edilen aşama, başarı ve uzmanlık” olarak tanımlanmaktadır. Bir diğer tanımlamaya göre kariyer, “bir insanın çalışabileceği yıllar boyunca herhangi bir iş alanında adım adım ve sürekli olarak ilerlemesi, deneyim ve beceri kazanmasıdır” (Aytaç, 1997, s. 17). Ayrıca, kişinin hayatı boyunca edindiği işle ilgili tecrübeler olarak da tanımlanabilmektedir (De Cenzo ve Robbins, 1996).

Kariyerin bu tanımlarından yola çıkarak, mesleğe başlamadan önce bireylerin kariyerlerine karar verme döneminin oldukça önemli olduğu ifade

¹ Araştırma için YOBÜ Etik Komisyonundan 17.03.2021 tarihli E-95799348-050-11803 sayılı etik onay alınmıştır.

edilebilmektedir (Gökdeniz, 2017, s. 130). Öğrencilerin iş hayatına atılmadan önceki durakları olan üniversite hayatında kendilerini geliştirmeleri iş dünyasına geçişlerini kolaylaştırmaktadır. Bu sebeple hem kişisel gelişim hem de mesleki eğitimleri için kariyer rehberliği almaları iş hayatları için oldukça önemli olmaktadır. Aslında bu aşama kariyer evrelerinin ilk aşaması olan *Keşfetme-Arama* evresinde yer almaktadır. Bu evre, bireylerin kariyer konusunda araştırma yaptığı, fırsatları değerlendirebildiği, kendi özellikleri ile hedefleri arasında kıyaslama yapabildiği ve bu kıyas sonucunda hedeflerine ulaşmak için hangi yetenek ve davranışlara sahip olması gerektiğini öğrendiği aşama olmaktadır (Aydın Balta, 2007, ss. 19-20).

Kariyer gelişimi, doğrusal bir süreç olmaktan çok, yinelemeli bir süreç olmaktadır. Bireylerin kariyer hedeflerine ulaşmak için yaşadıkları ve çalıştıkları çevreyi anlamalarını, güçlü yanlarını ve sınırlılıklarını değerlendirmelerini ve bu değerlendirmeyi geçerli kılmalarını, kişisel kariyer vizyonlarını ifade etmelerini, kendileri için gerçekçi bir gelecek planı geliştirmelerini ve ardından kendilerini pazarlamalarını gerektirmektedir (Donner ve Wheeler, 2001, s. 81).

Kariyer planlama, bireylerin kariyer kararını vermeleri, öz yeterliliklerini ve hedeflerini belirleme çabalarıyla ilişkili olmaktadır. Bu sebeple kariyer planlama bireylerin hayatının bir bölümünde değil hayatının tüm bölümlerinde var olan ve tüm hayatını ilgilendiren bir süreç olarak ifade edilebilmektedir (Güven, 2020). Kariyer planlamanın birey ve kültür olmak üzere iki boyutu vardır. Bireyin kendi kişiliğinde oluşan ilk boyutta, kendini tanıma, çalışma hayatındaki yerini anlama ve gelecekte nerede olacağına karar verme durumu söz konusu olmaktadır. Birey kendi kariyerini kendi planlamaktadır. Diğer taraftan örgüt tarafından yönlendirilen kariyer boyutunda ise, örgütün amaçları ön planda olmakta ve bireyin amaçları ile uyumlaştırılmaktadır (Tüz, 2003, s. 171).

Bireyin bakış açısıyla değerlendirildiğinde kariyer planlaması; rol gereksinimlerini ve talepleri değerlendirmek, kariyer fırsatlarını tanımak ve iş bulmayla ilgili stresi azaltmak için bireylere kavrama yeteneği ve yön vermektedir. Bireyler çoğunlukla birkaç kez iş değiştirmek zorunda kalmaktadır. Bu sebeple bireylerin kariyer sorunlarını çözebilmeleri ve daha az stresli kariyer geçişleri yapabilmeleri için kariyer planları geliştirmeleri gerekli hale gelmiştir (Aryee ve Debrah, 1993, s. 119).

Bireyler hayatı boyunca çeşitli kararlar vermek zorundadır ve kariyer kararı da bunlardan bir tanesi olmaktadır. Kariyer kararı vermek günümüzde temel araştırma alanlarından birisi olmuştur. Bazı bireyler kolaylıkla kariyer kararı verebilmekteyken, bazıları ise çeşitli zorluklarla karşılaşabilmekte ve profesyonel desteğe ihtiyaç duyabilmektedir. Kariyer karar sürecinde zorluklara çözüm bulunamadığı durumda, birey kendisi için en iyi olan kararı verememektedir (Öztemel, 2012, ss. 459- 477).

Eğitimin farklı aşamalarındaki öğrenciler, özellikle istedikleri kariyer yolu ile ilgili kariyer rehberliği ve desteği konusunda eksiklik hissetmektedir. Kariyer

planlaması ve gelişimi, bireylerin kariyer yolunda rekabetçi üstünlük elde etmesine yardımcı olmak için öncelikleri arasında yer almalıdır. Bu sebeple öğrencilerin kariyer planlamalarına ve gelişimlerine destek olan faktörlerin bilinmesi ve bu konuda yardımcı olunması gerekmektedir (Khasawneh, 2010, s. 41). Meslek seçimi, mesleki hedef belirleme, iş aramaya hazırlanma ve iş başvurusu yapma öğrencilerin gelişimlerinde ihtiyaç duyulan becerilerden bazıları olmaktadır (Swain, 1984).

Bireyin kariyeriyle ilgili karar vermesinde tehdit oluşturan bir faktörün olması ya da belirsizlikle karşılaşması sonucu karşılaşılan durum kariyer endişesi olarak açıklanmaktadır. Bireylerde özellikle yirmili yaşlarda kariyerleriyle ilgili çeşitli algılar oluşmaya başladığı ve iş hayatlarının ilk dönemlerinde fazla endişe duydukları bilinmektedir. Bu dönemde; kişisel özellikler, iş hayatı ve çevredeki uyarıcıların sebep olduğu stres faktörlerinin bireylerin endişelerini artırdığı düşünüldüğünde, bu endişenin sadece yaşa veya kariyerin ilk dönemine özel bir durumdan ziyade kariyer yolculuğunun tamamında dikkate alınması gereken bir olgu olduğu dikkat çekmektedir (Agun vd., 2021, s. 60). Üniversite öğrencilerinin, lisans eğitiminin ilk yılında alacakları Kariyer Planlama dersi, kariyer kararı verme yetkinliğini geliştirerek, öğrencilikte ve devam eden yıllarda yaşanacak kariyer endişesini hafifletebilecektir. Bu şekilde bireyler kendileri için en iyi kariyer kararını verebilecektir.

Karar vericilerin bilgiyi nasıl işlediğini ve sonuçlara nasıl ulaştığını anlamak için kullanılan kavramsal çerçeve, mesleki davranışa uygulandığında kariyer kararı verme modelleri ortaya çıkmaktadır (Harren, 1979, s. 119). Bireylerin kariyer kararı ve seçimleri, yaşamları boyunca aldıkları en önemli kararlardan biri olmaktadır. Kariyer kararı verme yetkinliğinin sağlıklı meslek seçiminde etkili olduğu ileri sürülmektedir. Üniversite öğrencilerinin kariyer kararı verme yetkinliğinde etkili olan faktörler aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (Ulaş ve Yıldırım, 2016):

- *İş/Meslek Bilgisi*
- *Kendini Tanıma*
- *Kariyer Tercihi*
- *Kariyer Planı Oluşturma Yolları*
- *Mesleki Konuları Takip*

Öğrencilerin iş hayatına atılmadan önce niteliklerini geliştirmeleri ve iş gücü piyasasının taleplerini öğrenmeleri amacıyla üniversiteler bünyesinde kariyer merkezleri oluşturulmuştur. Kariyer merkezleri öğrenciler ile iş dünyası arasında köprü görevi görerek, iş dünyasının talepleri doğrultusunda öğrencileri hedeflerine ulaşmaları konusunda gerekli becerileri kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu sebeple kariyer merkezleri, üniversitelerin en önemli birimleri arasında yer almaktadır (Yerlikaya vd., 2021, s. 1). Kariyer merkezleri, öğrencilerin istihdam edilmesini artırma, mezun olmadan staj yapabilme gibi uygulamalarla öğrencileri tanıştırmak üniversitelerde varlığının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Cevher, 2015, s. 166).

Kariyer merkezleriyle üniversite eğitimi gören öğrencilere kariyer danışmanlığı hizmeti de verilmektedir. Kariyer danışmanlığı ile öğrencilerin mezun olduktan sonra karşılaşabilmesi muhtemel risk ve tehditlerin etkisinin minimum düzeyde kalması amaçlanmaktadır. Kariyer danışmanlığı kapsamında, öğrencilere kendini tanıma, hedeflerini belirleme ve mülakat teknikleri gibi faydalar sağlanarak gerçek hayata hazırlık sürecinde destek olunmaktadır.

Kariyer merkezlerinin aktif olarak çalışmaya başlamasıyla, üniversite öğrencileri için kariyer farkındalığı oluşturmak ve kariyer yolculuklarında onları desteklemek amacıyla Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi (CBİKO) tarafından üniversite müfredatlarında yer alan Kariyer Planlama dersi oluşturulmuştur. Bu ders ile öğrencilerin iş hayatının dinamikleri ve beklentilerinin farkına vararak, öğrenim sürelerini en iyi şekilde değerlendirmeleri amaçlanmaktadır. Ayrıca elde ettikleri kazanımlar sayesinde öğrenciler mezuniyet sonrası çalışma hayatlarını planlama, kendi özelliklerine göre iş ve meslek tercihi yapma ve kendi beceri, yetenek ve yetkinliklerine göre kariyerlerini şekillendirebilmeleri hedeflenmektedir (<https://www.cbiko.gov.tr>, 2021).

Kariyer Planlama dersi kapsamında öğrenciler kendi özelliklerinin fark ederken kariyer planlamanın ne olduğu ve kariyer merkezlerinden nasıl yararlanacaklarını öğrenmektedir. Ayrıca, yine bu ders ile birlikte CBİKO'nun projelerinden olan staj ve profesyonel iş imkânlarının yer aldığı Kariyer Kapısı platformunu kullanarak, kendilerini rekabetçi bir şekilde geliştirebilecektir.

Touchton vd. (1977) çalışmasında, gelişimsel olarak hazırlanmış Kariyer Planlama dersinin kendini tanıma ve iş dünyasını araştırmaya odaklandığı belirtilmektedir. Kariyer gelişimi için oluşturulan müfredat aşağıdaki gibi açıklanmaktadır (Touchton vd.,1977, s. 45):

- *Kariyer ve insanları tanıma*: Konular, insanların neden çalıştığı, kariyerine odaklanan insanlar hakkında bilmesi gerekenleri, kariyer sahibi insanları konu edinmiş olan edebi eserlerin analizini içermektedir.
- *Kim olduğunu bilme*: Konular, mesleki keşifleri içermektedir. İlgi alanları, ihtiyaçlar, değerler, bütünleştirici beceriler ve öz değerlendirmeden oluşmaktadır.
- *Hepsini bir araya getirme*: Konular, kariyer kütüphanesine yapılan ziyaretler ve deneyimsel öğrenme ofisi aracılığıyla mesleki keşifleri, biyografik kariyer görüşmeleri ve karar verme becerilerini içermektedir. Ayrıca ders kapsamında bireyin, kendisi ve iş dünyası hakkında bilgi entegrasyonunu gerçekleştirmesini ve kendi hayatının kontrolünde aktif rol almasını hissetmesi hedeflenmektedir.

Yukarıda verilen ders içeriğinde Kariyer Planlama dersi için gerekli bilgi ve beceriler özetlenmiştir. CBİKO'nun projesi olan akademik birimlerin kendi ihtiyaçlarına göre düzenleme esnekliğinin olduğu Kariyer Planlama dersinin içeriği

Kariyer Planlama Dersi Eğitici Yönergesine göre genel olarak aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

- Kariyer kavramı ve öğrenci farkındalığı
- Ulusal ve uluslararası değişim programları
- Temel iletişim becerileri
- İnce yetenekler ve başarıya etkileri
- Diksiyon ve beden dili
- Özgeçmiş hazırlama
- Etkili mülakat teknikleri
- Sektör günleri (Kamu-Özel Sektör, Sivil Toplum Kuruluşları, Akademi ve Girişimcilik)

Ders içeriği doğrultusunda, öğrencilerin kendilerini tanıması ve istediklerine ulaşmaları için başarımları gerekenlerin neler olduğunu öğrenmeleri mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra gerçekleştirilen sektör günleri kapsamında, aynı sıralardan geçerek kariyer basamaklarını tırmanmış, alanında uzman kişilerin katılımı öğrencilere ilham verici ve motive edici bir faktör olmaktadır. Ayrıca öğrenciler iletişim becerilerini geliştirerek ve başarılı bir özgeçmiş hazırlayarak kendilerini iş dünyasıyla tanışmaya hazırlamaktadır.

Touchton vd. (1977) çalışmasında gelişimsel olarak hazırlanan Kariyer Planlama dersi, aşağıdaki alanlarda öğrenciler tarafından yüksek memnuniyet düzeyleri vermektedir. Bunlar (Touchton vd., 1977, ss. 46- 47):

- Öğretim elemanı hazırlığı, konuya hâkimiyet, öğrenci ihtiyaçlarına cevap verme,
- Dersin yapısı ve prosedürlerinin öğrenmeye katkısı,
- Konuyla ilgili yeterlilik duygusu,
- Dersin değerli olarak sıralanması ve bir gün başkalarına tavsiye etme olmaktadır.

2020-2021 Eğitim-Öğretim yılı itibarıyla üniversitelerin birinci sınıf müfredatlarına giren kariyer planlama dersi, CBİKO tarafından 14 haftalık ders içeriği ve haftalara ilişkin ders videoları www.ytnk.tv üzerinden dersi veren öğretim elemanlarının kullanımına sunulmuştur. Ders videoları 2020-2021 akademik yılı güz döneminde kırk yedi üniversiteden yetmiş bin öğrenciyle paylaşılmıştır (www.hurriyet.com.tr, 2021). Ders videolarının yanı sıra kamu ve özel sektör profesyonelleri ile yapılan röportajların yer aldığı videolar bulunmaktadır. Röportajlarla öğrencilerin çeşitli kariyer fırsatları ile tanışması ve kariyer planlarında nelere dikkat etmeleri gerektiğini öğrenmeleri amaçlanmaktadır. 2021-2022 akademik yılında ise tüm üniversitelerin müfredatlarında Kariyer Planlama dersinin yer alması sağlanarak, kariyer farkındalığı oluşturulacaktır.

COVID-19 salgını ile daha fazla dijitalleşen eğitim-öğretim süreçlerinde Kariyer Planlama dersi de bu sürece uyumlu olarak ve sürecin avantajlarından faydalanarak müfredatlarda yer almaktadır. Normal şartlarda öğrencilerin yüz yüze

gelmesi zor olan sektörün ileri gelenleri ile yapılan video konferanslar sayesinde öğrenciler daha etkili eğitimler alabilmektedir. Dijital ortamda buluşulması, fiziksel uzaklıkların ötesinde eğitimlerin öğrencilere daha eşit bir şekilde ulaşmasını mümkün kılmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatür incelendiğinde, kariyer planlama ve kariyer kararı verme konularında yerli ve yabancı çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Kariyer planlama ve kariyer kararı verme konularında literatürde yer alan çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmektedir.

Kariyer dersi öncesi ve sonrasında öğrencilerin kariyerleri ile ilgili düşüncelerinin, karar verme karmaşasının ve kariyerleri ile ilgili bazı kaygılarının değişip değişmediğini araştıran Reed vd. (2001), kariyer dersinden sonra kariyer ile ilgili bütün olumsuz düşüncelerin azaldığını belirtmiştir. Hansen ve Pedersen (2012) çalışmasında, kariyer geliştirme kurslarının öğrencilerin üniversiteye uyum, öz yeterlilik inancı, akademik başarı, öz değerlendirme, planlama ve problem çözme düzeylerini olumlu bir şekilde etkilediği belirtilmiştir.

Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerin mezuniyet sonrası kariyer planları ve kişilik tipleri algıları hakkında araştırma yapılmıştır. Çalışma sonucunda öğrencilerin büyük çoğunluğunun kamu sektörüne nazaran özel sektörde çalışmayı ve girişimci olmayı planladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca girişimci olmayı düşünen öğrencilerin insanlara devamlı iyi davranmak zorunda olmaları gerektiği görüşünün kendilerini kısmen tanımladığını, kamu sektörünü düşünen öğrencilerin ise insanlarla yakın ilişki yerine iş yapmanın daha önemli olduğu görüşünü benimsedikleri belirtilmiştir (Serinkan ve Barutçu, 2006).

Taşlıyan, Arı ve Duzman (2011) çalışmasında, öğrencilerin kariyerlerini belirlerken hangi faktörlerden etkilendiği ve geleceklerini şekillendirme sürecindeki düşüncelerini araştırmak amacıyla 360 İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencisinden anket yöntemiyle veri toplanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda, öğrencilerin sınıf dereceleri arttıkça hedefleri doğrultusunda kariyer yapma fikrinin giderek azaldığı tespit edilmiştir.

Kariyer değerini, bir kişinin seçim yapmaya zorlandığında vazgeçemeyeceği bir şey olarak açıklayan Serin, Soran ve Kılıç (2014) çalışmasında, lisans ve ön lisans eğitimi gören öğrenciler arasında farklılıkların bulunduğunu öne sürülmüştür. Lisans eğitimi alan üniversite öğrencilerinin saf meydan okuma kariyer değerinin baskın olduğu, ön lisans eğitimi alan öğrencilerde ise güvenli kariyer değerinin baskın olduğu tespit edilmiştir. Lisans öğrencilerinde baskın olan saf meydan okuma kariyer değeri, öğrencilerin kendi ayakları üzerinde ilk defa durmaları ve sahip oldukları enerji ile bütün engelleri aşabilecekleri duygusundan; ön lisans eğitimi alan öğrencilerde ise güvenlik kariyer değerinin baskın olmasının bu öğrencilerin

üniversite öncesinde hissettikleri iş bulamama riski duygusundan ileri geldiği ifade edilmiştir.

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin bireysel kariyer planlamalarına etki eden faktörler Soysal ve Söylemez (2014) çalışmasında ele alınmıştır. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin bireysel kariyer planlamalarında; kişisel özellik ve yetenekler, meslek saygınlığı, güncel gelişmeler ve ekonomik faktörlerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca mesleğin kişisel özelliklere uygunluğu, mesleğin gerektirdiği bilgi düzeyi, güncel ekonomik gelişmeler ve mesleğin güvenli bir geleceğinin olması faktörleri katılımcıların cinsiyetleri arasında farklılık göstermiştir. Çalışma hayatında erkek gücüne duyulan ihtiyacın daha çok olması, çalışma ortamlarının kadın öğrencilere uygun olmaması ve gelecekle ilgili beklentilerin bu farklılaşmaya sebep olduğu ifade edilebilmektedir. Bunların yanı sıra çevre faktörleri olan aile ve sosyal çevredeki insanların görüşleri ve eğitim/mesleğin zorluk derecesinin de kariyer planlamasına etki ettiği belirtilmiştir.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu'nda eğitim gören öğrencilere yönelik Çavuş ve Kaya (2015) çalışmasında, kariyer planlamaları ve çalışmayı planladıkları sektöre karşı tutumları araştırılmıştır. Elde edilen bulgular incelendiğinde, öğrencilerin cinsiyet ve eğitim aldıkları bölüm değişkenleri ile kariyer planları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Üniversite öğrencilerinin kariyer planlama sürecinde kariyer merkezlerinin rolünü araştıran Aydın (2015) çalışmasında Kariyer Merkezi hizmetlerinden yararlanan öğrencilerin hizmet algısının iyi olduğu buna karşın Kariyer Merkezi hizmetlerinden yararlanmayan öğrencilerin algısının bu hizmetler hakkında bir fikri olmamasına rağmen olumsuz olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kariyer planlama faaliyetlerine katılım sıklığına bakıldığında cinsiyet açısından bir fark tespit edilememesi Kariyer Planlama Merkezinin her öğrenciye eşit davrandığı sonucunu ifade edebilmektedir.

Arık ve Seyhan (2016) çalışmasında, üniversite son sınıf öğrencilerinin teknolojik farkındalık ve gelecekle ilgili beklentilerinin olumlu olması ile kariyer planlaması arasında bir ilişkinin olduğu ifade edilmiştir. Birey bakış açısıyla değerlendirildiğinde, kendi bilgi ve becerilerinin farkında olup bunları kullanan öğrencilerin geleceğe hazır oldukları ileri sürülebilmektedir.

Büyükyılmaz, Ercan ve Gökerik (2016) çalışmasında, Karabük Üniversitesi İşletme Fakültesi'ndeki öğrencilerin kariyer planlamasına ilişkin algılarında cinsiyetleri ve okudukları bölüme göre farklılaşma olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, erkek öğrencilerin kadın öğrencilere göre iş piyasalarını ve istihdam fırsatlarını fark etme derecelerinin daha yüksek olduğu ve ayrıca kadın öğrencilerin meslek hayatı konusunda daha endişeli oldukları ifade edilmiştir.

Güldü ve Kart (2017) çalışmasında, üniversite öğrencilerinin kariyer planlama aşamasında kariyer geleceği algısı ve algılanan kariyer engellerinin etkisi araştırılmıştır. Analizler sonucunda, öğrencilerin önündeki en büyük engel çalışma koşulları ve mesleki eğitim süreci olarak tespit edilmiştir. Çalışma değerlendirildiğinde, öğrencilerin eğitimlerini tamamlamak için sahip oldukları motivasyonun, iş olanakları, ekonomik getiri ve yükselme gibi olanakların artması ile güçleneceği ifade edilebilmektedir.

Korkut-Owen (2018) çalışmasında, öğrencilerin cinsiyet ve sınıf düzeyleri açısından kariyer gelişim ihtiyaçlarının farklı olmadığı, ancak kariyer yardımı açısından farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin kariyerle ilgili bilgisinin olması ve bu konuda bir şekilde yardım almasının kariyer planı yapmalarında olumlu sonuçlar doğurduğu ifade edilebilmektedir. Bunun sonucu olarak öğrencilerin kendini tanımaları, kariyer yardımı almaları, staj yapmaları gibi olanaklar mezuniyet sonrası için daha umutlu olmalarına yol açmaktadır.

Kariyer planlama derslerinin, öğrencilerin karar verme becerileri ile birlikte çeşitli ana dalları ve ilgi alanlarını keşfetmelerine olanak tanıdığını ifade eden Prescod, Gilfillan, Belser, Orndorff ve Ishler, (2019) bu derslerin belli bir disiplinde ya da genel olabileceğini belirtmiştir. Lisans öğrencilerinin genel ve disiplin odaklı iki farklı dersi almaları sonucu kariyer kararı verme süreci incelenmiş ve sonucunda öğrencilerin kariyer kararı verme süreçlerinde önemli bir fark olmadığı tespit edilmiştir.

Güven (2020) çalışmasında İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin kariyer planlama hakkındaki bakış açıları incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin büyük çoğunluğunun kamu sektöründe çalışmak istedikleri belirlenmiştir. Bunun nedeni olarak çalışma koşulları, garanti iş kolu olması ve izin imkânlarının fazla olması gibi faktörler ifade edilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında öğrencilerin kariyer planlama sürecinde yalnız olmadıklarının hissettirilmesi amacıyla kariyer merkezlerinin gerekli bilgi ve deneyimleri öğrencilere aktarmasının da yerinde olacağı belirtilmiştir.

Sever-Arıcı (2020) çalışmasında, üniversite öğrencilerinin kariyer planlama faaliyetleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Öğrencilerin kariyer planlaması yaparken iş hayatı ve özel hayatını dengede tutma isteği ön plana çıkmaktadır. Cinsiyet açısından bakıldığında kadın öğrencilerin daha çok güvenli/istikrarlı bir iş hayatına önem verdikleri, erkek öğrencilerin iş hayatında rekabetçi ve yönetici konumda çalışmak istedikleri tespit edilmiştir. Ayrıca öğrencilerin akademik ortalamaları yüksek olan öğrencilerin kendi alanlarında ve istikrarlı bir iş hayatı istedikleri ifade edilebilmektedir.

Gökoğlu ve Kaval (2020) çalışmasında, üniversite öğrencilerine yönelik yapılan SWOT analizi sonucunda öğrencilerin büyük çoğunluğunun güçlü-zayıf yönlerinin ve fırsat-tehditlerinin neler olduğunu bilmedikleri tespit edilmiştir. Bu durum, öğrencilerin kariyer planı yapmalarını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple

öğrencilerin ilk olarak kendilerini tanımalarına fırsat sağlayacak kariyer merkezlerinin etkin olarak çalışması, öğrencilerin kariyer hayatlarına fayda sağlayacaktır.

Üniversite öğrencilerinin kariyer planlaması ile ilişkili faktörlerin incelendiği Eren ve Kaya (2020) çalışmasında, dikkate aldıkları kişilerin olup olmadığı sorusuna bireysel karar almanın baskın olduğu çevre faktörlerinden özellikle ailelerin tercihlerine olumsuz yaklaştıkları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra kariyer planlaması yaparken çoğunlukla uğraş gerektirmeyen ve hızlıca sahip olabilecekleri meslek edinme düşüncesinin baskın olduğu belirtilmiştir. Bu bulgular doğrultusunda öğrencilerin kendilerini tanımadıkları, yetenekleri ve seçmiş oldukları mesleklerin farkında olmadıkları ifade edilebilmektedir.

Lisans eğitiminde kariyer ile ilgili derslerin; kariyer kararı verme becerilerini artırdığını ve kariyer ile ilgili olumsuz düşünceleri azalttığını belirten Osborn vd. (2020) lisans öğrencilerini kariyer dersi almadan ve aldıktan sonra bir karşılaştırma yapmıştır. Kariyer dersinin; bilişsel bilgi işleme becerileri, kariyer kararı verme yetkinliği, kariyer ile ilgili kaygı gibi konularda gelişmelere sebep olduğu ifade edilmiştir.

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin kariyer planlamasında ülkenin ekonomik itibarı ve kariyer kaygısı faktörlerinin etkisinin incelendiği Tatlı, Kazan ve Öngel (2021) çalışmasında; katılımcıların ülke ekonomisini olumsuz algıladıkları, kariyer kaygılarının çok yüksek olmadığı ve sabit bir kariyer niyetinde olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerde aldıkları eğitimin yetersiz olduğu, mesleki yeterlilikleri sağlayamadığı ve karar vermede problem yaşadığı fikri baskın olduğunda sabit bir örgütte çalışmayı tercih edecekleri belirtilmiştir.

Üniversite öğrenim süreci bir bakımdan öğrencilerin yetişkinlik dönemlerinde sahip olmak istedikleri standartların ve hayat şartlarının neler olduğunu tanımlama, kendilerini keşfetme ve hedefler belirleyerek ulaşmak için kararlar alarak hareket planı hazırlama dönemi olarak da ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda, üniversitelerin yetkin ve toplum için katma değer yaratması arzulanan öğrenciler için kariyer merkezleri ve buna bağlı olarak müfredatta yer alan Kariyer Planlama dersi büyük bir rol üstlenmektedir. Bu çalışmanın odağında da bu düşünce yer almaktadır.

YÖNTEM ve BULGULAR

Çalışmanın amacı, YOBÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bölümlerinde birinci sınıf öğrencilerine verilmeye başlanan Kariyer Planlama dersinin, öğrencilerin kariyer kararı verme konusundaki yetkinliklerine katkısını değerlendirmektir. Araştırma kapsamında, dönem başında (Mart ayı) 169 ve dönem sonunda (Haziran ayı) 113 öğrenciye ulaşılmıştır. Veri toplama yöntemi olarak anket

kullanılmıştır. Anket, öğrencilerin kariyer kararı verme konusundaki yetkinliklerini değerlendirmeye yönelik *kariyer kararı verme yetkinliği ölçeği*, üniversite ve bölüm tercih nedenleri ve ders içerikleri hakkında bilgi sahibi olma durumunu, kariyer hedefinin varlığı ve kariyer planlamanın gerekliliği hakkındaki görüşlerini ve Kariyer Merkezi hakkında bilgi sahibi olma durumlarını belirlemeye yönelik sorular ve demografik sorulardan oluşmaktadır. SPSS 25 programı kullanılarak tanımlayıcı istatistikler ve bağımlı örneklem t-testi yapılmıştır. Bağımlı örneklem t-testi, bir değişkenin belirli bir zaman dilimindeki ilk değeri ve son değerinin karşılaştırıldığı hipotez testi olmaktadır (Gürbüz ve Şahin 2015, s. 229).

Üniversite öğrencilerinin kariyer kararı verme yetkinliği düzeylerini ölçen ve Türk kültürüne uygun Kariyer Kararı Verme Yetkinliği Ölçeği (KVYÖ) Ulaş ve Yıldırım (2016) tarafından geliştirilmiştir. KVYÖ'nün geçerliği ve güvenirliği üniversite öğrencilerinden elde edilen veriler üzerinde yapılmıştır. Ölçeğin geçerliliği açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleriyle gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçları ile maddelerin beş faktör ile temsil edildiği görülmüştür. KVYÖ'nün ve faktörlerinin üniversite öğrencilerinin kariyer kararı verme yetkinliği düzeylerini geçerli ve güvenilir olarak ölçebileceği görülmüştür. Çalışmada bu ölçek kullanılarak anket yöntemiyle veri elde edilmiştir. İş/meslek bilgisi (IMB), kendini tanıma (KTA), kariyer tercihi (KT), kariyer planı oluşturma yolları (KPOY), mesleki konuları takip (MKT) olmak üzere beş boyutlu yapıya sahiptir. Ölçek, 5=Oldukça yeterliyim, 4=Yeterliyim, 3=Kısmen Yeterliyim, 2=Yeterli değilim, 1=Hiç yeterli değilim olmak üzere beşli likert tipindedir. İlgili çalışmada açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri yapılan ölçeğin Cronbach's Alpha değeri 0.97 olarak hesaplanmıştır Türkiye'de geliştirilmiş olan KVYÖ'nün geçerlik ve güvenirlik çalışmalarına ilişkin elde edilen sonuçlarla ölçeğin üniversite öğrencilerinin kariyer kararı verme yetkinliği düzeylerini değerlendirmek üzere güvenle kullanılabileceğini göstermektedir (Ulaş ve Yıldırım, 2016, s. 86).

Araştırma, Kariyer Planlama dersinin öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliğine katkısını ölçmek üzere dönem başında (Mart ayı) ve dönem sonunda (Haziran ayı) olmak üzere gerçekleştirilmiştir. Öğrencilere ders dönemi başında KVYÖ ölçeğinin yer aldığı anket uygulanmış ve ders dönemi sonunda aynı anket uygulaması tekrar edilmiştir. Dönem başı ve dönem sonu arasında, kariyer kararı verme yetkinliği bakımından fark olup olmadığı bağımlı örneklem t-testi ile analiz edilmiştir. YOBÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 2020-2021 Bahar yarıyılında birinci sınıflarına kaydolun ve Kariyer Planlama dersini zorunlu olarak alan lisans öğrencisi sayısı bölümlere göre Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: 2020-2021 Bahar Yarıyılında Öğrenci Kaydı Yapılan Bölümler ve Öğrenci Sayıları

Bölüm	Bölümlere Kayıt Yaptıran Öğrenci sayıları
İşletme	19
İktisat	17
Sağlık Yönetimi	54
Sağlık Yönetimi (İkinci Öğretim)	54
Maliye	36
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	61
Uluslararası İlişkiler	26
Toplam	267

Dönem başı (Mart ayı) anket uygulamasında veri toplanan öğrenci sayısı ve buna ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de yer almaktadır. Katılımcı öğrencilerin ebeveyn eğitim durumuna bakıldığında, babaların %35’i annelerin ise %51’i ilkökul mezunu olduğu, ailedeki çocuk sayısının üç ve üzeri olduğu ve şehirlerde yerleşik oldukları tespit edilmiştir. Çekirdek aileye ilişkin elde edilen verilerden yola çıkarak fakülte öğrencisinin gelecek kariyer planlaması kendisinin ötesinde ailesi içinde önem ifade edeceği düşünülmektedir.

Tablo 2: Demografik Değişkenlere İlişkin Frekans ve Yüzdelere

Bölüm	f	%	Kardeş sayısı	f	%
İşletme	11	6,5	3 kardeşten az	47	27,9
İktisat	14	8,3	3 kardeş ve daha fazla	122	72,1
Sağlık Yönetimi	83	49,1	Toplam	169	100
Maliye	16	9,5	Babanın eğitim durumu	f	%
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	40	23,7	Okur-yazar değil	1	,6
Uluslararası İlişkiler	5	3	İlkokul mezunu	59	34,9
Toplam	169	100	Ortaokul mezunu	42	24,9
Öğrenim türü	f	%	Lise mezunu	40	23,7
Örgün	129	76,3	Üniversite mezunu	27	16,0
İkinci öğretim	40	23,7	Toplam	169	100
Toplam	169	100	Annenin eğitim durumu	f	%
Akademik başarı	f	%	Okur-yazar değil	9	5,3
Çok zayıf	2	1,2	İlkokul mezunu	86	50,9
Zayıf	8	4,7	Ortaokul mezunu	39	23,1
Orta	78	46,2	Lise mezunu	31	18,3

İyi	65	38,5	Üniversite mezunu	4	2,4
Çok iyi	16	9,5	Toplam	169	100
Toplam	169	100	Gelir	f	%
Cinsiyet	f	%	İyi	22	13
Kadın	94	55,6	Orta	127	75,1
Erkek	75	44,4	Kötü	20	11,8
Toplam	169	100	Toplam	169	100
Yaş	f	%	Yerleşim yeri	f	%
18-20 arası	86	50,9	Kasaba-Köy	33	19,5
20 ve üzeri	83	49,1	İlçe	61	36,1
Toplam	169	100	İl	75	44,4
			Toplam	169	100

YOBÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin çeşitli bölümlerindeki birinci sınıf öğrencilerinin öğrenim, kariyer tercihleri ve hedefleri ve üniversitemizin Kariyer Merkezi faaliyetleri hakkındaki bilgi, görüş ve düşünceleri Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: Üniversite ve Bölüm Tercih Nedenleri ve Ders İçerikleri Hakkında Bilgi Sahibi Olma

Üniversitemizi tercih etme nedeni	f	%
Yozgat'ta yaşıyor olmak	26	15,4
Yaşadığım şehre yakın	31	18,3
Tavsiye üzerine	12	7,1
Sınav puanıma göre	80	47,3
Cevapsız	20	11,8
Toplam	169	100
Bölümünü tercih etme nedeni	f	%
Mesleğe olan ilgi ya da yetenek	22	13,0
Alanın benim kişilik özelliklerine uygun olduğunu düşünme	33	19,5
Aile/arkadaş tavsiyesi/yönlendirmesi	28	16,6
Okul psikolojik danışmanı/rehber öğretmeni/öğretmenlerinin yönlendirmesi	9	5,3
Meslekte yükselme olanakları	10	5,9
Üniversiteye giriş sınav puanı	39	23,1
İş bulma olanakları	4	2,4
Kariyer planlarına uygunluk	11	6,5
Diğer	13	7,7

Toplam	169	100
Ders içerikleri hakkında bilgisi olup olmadığı	f	%
Evet	60	35,5
Hayır	31	18,3
Kısmen	78	46,2
Toplam	169	100

Tablo 3'e göre öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%47,3) sınav puanına göre üniversiteyi tercih ettikleri, yine sınav puanının bölüm tercihinde etkili olduğu ve ders içerikleri hakkında öğrencilerin bilgilerinin olduğu ifade edilebilmektedir. Üniversite ve bölüm tercihinde, sadece sınav puanının etkili olması öğrencinin eğitim ve profesyonel hayatının başarı odaklı kurgulanmasında başlangıçta olumsuz bir etki yarattığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, bu olumsuz etkinin giderilebilmesi adına Kariyer Merkezlerinin ve Kariyer Planlama dersinin önemi tekrar gündeme gelmektedir. Kariyer Merkezlerinin ve Kariyer Planlama dersi öğrencinin kariyer rotasını belirlemede yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Tablo 4: Kariyer Hedefinin Varlığı Hakkında Görüşler

	Mart		Haziran	
Kariyer hedefinin varlığı	f	%	f	%
Evet	138	81,7	97	85,8
Hayır	4	2,4	2	1,8
Kararsız	27	16	14	12,4
Toplam	169	100	113	100

İlk anket uygulamasıyla elde edilen verilere göre düzenlenen Tablo 4 incelendiğinde, öğrencilerin büyük çoğunluğunun kariyer hedefine sahip olduğu ifade edilebilmektedir. Ayrıca Haziran ayı sonuçları incelendiğinde, kariyer hedefinin varlığına ilişkin soruya daha yüksek oranda olumlu cevap verildiği görülmektedir. Bu değişiklik, dersin öğrenciye kariyer kararı vermede yol gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5: Kariyer Merkezi Hakkında Bilgi Sahibi Olma

Kariyer Merkezi etkinlikleri hakkında bilgi	f	%
Evet	57	33,7
Hayır	112	66,3
Kariyer Merkezi sosyal medya hesapları hakkında bilgi	f	%
Evet	54	32
Hayır	115	68
Yetenek Kapısı üyeliği	f	%
Evet	72	42,6

Hayır	62	36,7
Ne olduğunu bilmiyorum	35	20,7
Mezunlar Birliği hakkında bilgi	f	%
Evet	3	1,8
Hayır	166	98,2
Mezunların ne yaptıkları hakkında bilgi	f	%
Evet	148	87,6
Hayır	15	8,9
Kararsızım	6	3,6
Bozok Web takibi	f	%
Evet	130	76,9
Hayır	39	23,1

Öğrencilerin Kariyer Merkezi hakkında bilgilerinin incelendiği Tablo 5'e göre, birinci sınıf lisans öğrencilerinin Kariyer Merkezi ve sosyal medya hesapları hakkında bilgilerinin olmadığı ifade edilebilmektedir. Öğrencilerin %42,6'sı Yetenek Kapısı platformu, %76,9'unun Bozok Web, %87,6'sının mezunların ne yaptıkları hakkında bilgiye sahip olduğu, ancak öğrencilerin neredeyse tamamının Mezunlar Birliği ile ilgili bilgiye sahip olmadıkları tespit edilmiştir.

KVYÖ ölçeği, "İş/Meslek Bilgisi", "Kendini Tanıma", "Kariyer Tercihi", "Kariyer Planı Oluşturma Yolları" ve "Mesleki Konuları Takip Etme" boyutlarından oluşmaktadır. Ölçeğin tüm maddeleri toplanarak toplam puan elde edilmektedir. Alt ölçeklerdeki toplam puanın yüksekliği öğrencinin kendini o alt ölçekte ne kadar yetkin gördüğünü ifade etmektedir (Ulaş ve Yıldırım 2016). Öğrencilerin KVYÖ ölçeğine verdikleri cevaplarla elde edilen sonuçlar Tablo 6, 7, 8, 9 ve 10'da sunulmuştur.

Tablo 6: İş/Meslek Bilgisi

Mart Ayı				Haziran Ayı			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
IMB1	169	3,46	,982	IMB1	113	3,76	,837
IMB2	169	3,38	,988	IMB2	113	3,65	,933
IMB3	169	3,60	,854	IMB3	113	3,72	,891
IMB4	169	3,23	,998	IMB4	113	3,57	1,025
IMB5	169	2,99	1,032	IMB5	113	3,52	1,019
IMB6	169	3,31	,965	IMB6	113	3,54	,991
IMB7	169	3,45	1,010	IMB7	113	3,74	,998
IMB8	169	3,92	1,032	IMB8	113	3,93	,894

IMB9	169	2,86	1,008	IMB9	113	3,72	,921
IMB10	169	3,02	,994	IMB10	113	3,60	,921
IMB11	169	3,35	,934	IMB11	113	3,76	,909

Tablo 6’ da “İş/Meslek Bilgisi” boyutunun sonuçları sunulmuştur. Öğrencilerin Kariyer Planlama dersi almadan önceki ve aldıktan sonraki cevaplarının ortalamaları incelendiğinde; katılımcıların bu ders sayesinde iş/meslek konusunda bilgi sahibi oldukları, ilgilendikleri işlerdeki çalışma ortamları, istihdam olanakları, maddi olanakları öğrendikleri ifade edilebilmektedir. Ayrıca etkili bir özgeçmiş hazırlama ve mülakat teknikleri gibi Kariyer Planlama ders içeriğinde yer alan konularda da kendilerini geliştirdikleri sonucuna ulaşılabilir. Ortalamalar itibarıyla en yüksek (çarpıcı) değişikliğin “İstihdam piyasasıyla (atanma, çalışma koşulları vb.) ilgili nereden bilgi toplanacağını bilmek” ve “İstenen formatta bir özgeçmiş hazırlayabilmek” alanlarında yaşandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 7: Kendini Tanıma

Mart Ayı				Haziran Ayı			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
KTA35	169	3,74	,915	KTA35	113	3,73	,856
KTA36	169	3,47	,964	KTA36	113	3,90	,812
KTA37	169	3,72	1,000	KTA37	113	3,92	,825
KTA38	169	3,62	,880	KTA38	113	4,05	,833
KTA39	169	3,92	,909	KTA39	113	3,90	,925
KTA40	169	3,52	1,047	KTA40	113	3,87	,901
KTA41	169	3,64	,960	KTA41	113	3,78	,914
KTA42	169	3,47	1,024	KTA42	113	3,65	,944
KTA43	169	3,41	1,020	KTA43	113	3,81	,872
KTA44	169	3,59	1,049	KTA44	113	3,89	,920

Kendini tanıma boyutunun sonuçlarının sunulduğu Tablo 7 incelendiğinde, Kariyer Planlama dersinin öğrencilerde kendilerini tanıma konusunda farkındalık yarattığı ifade edilebilmektedir. “Kariyer gelişimi için önemli kişilik özelliklerinin farkında olmak” (KTA38) yaşanan kayda değer değişiklik, öğrencilerin kendi niteliklerini değerlendirebilme ve üstün ve zayıf yönlerinin farkına varma konusunda yetkinlik kazandığını göstermektedir.

Tablo 8: Kariyer Tercihi

Mart Ayı				Haziran Ayı			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
KT12	169	3,65	1,030	KT12	113	3,87	,940
KT13	169	3,43	,968	KT13	113	3,84	,931
KT14	169	3,53	1,018	KT14	113	3,89	,849
KT15	169	3,49	,952	KT15	113	3,86	,865
KT16	169	3,62	,926	KT16	113	3,89	,880
KT45	169	3,59	1,061	KT45	113	3,48	,946

Tablo 8’de öğrencilerin gelecekte tercih edecekleri iş/meslek konusunda hazır olup olmadıkları değerlendirilmektedir. Kariyer tercihleri için beklentilerinin Kariyer Planlama dersini aldıktan sonra daha belirgin olduğu ifade edilebilmektedir. KT45 ifadesinde ise “nasıl bir iş ortamında çalışmak istedikleri” ile ilgili bu dersin farkındalık oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 9: Kariyer Planı Oluşturma Yolları

Mart Ayı				Haziran Ayı			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
KPOY17	169	3,04	1,014	KPOY17	113	3,40	,959
KPOY18	169	2,96	1,037	KPOY18	113	3,53	,946
KPOY19	169	3,36	,996	KPOY19	113	3,66	,932
KPOY20	169	3,44	,956	KPOY20	113	3,63	,888
KPOY21	169	3,25	,951	KPOY21	113	3,70	,854
KPOY22	169	3,44	,905	KPOY22	113	3,47	,917
KPOY23	169	3,09	1,036	KPOY23	113	3,65	,884
KPOY24	169	3,18	,986	KPOY24	113	3,66	,902
KPOY25	169	3,18	1,020	KPOY25	113	3,80	,965
KPOY26	169	3,40	1,031	KPOY26	113	3,81	,934
KPOY27	169	3,25	1,052	KPOY27	113	3,93	,942
KPOY28	169	3,71	1,060	KPOY28	113	3,81	,902
KPOY29	169	3,49	,952	KPOY29	113	3,75	,969
KPOY30	169	3,40	1,048	KPOY30	113	3,34	1,091

Kariyer planı oluşturma yolları ile ilgili ifadelerin yer aldığı Tablo 9’daki ortalamalar incelendiğinde, Kariyer Planlama dersiyle öğrencilerin kariyer planı oluştururken uzman kişilerden nasıl yardım alabilecekleri, kariyer hedeflerine

ulaşmada yaşanacak mesleki problemlerde çözüm yollarının neler olduğu ve gelecekle ilgili gerçekçi planlar yapmaları gerektiğinin farkında oldukları ifade edilebilmektedir. “Kariyer gelişimi için ilgili uzman kişilerden destek almak” (KPOY18) konusunda da Kariyer Planlama dersinden faydalandıkları anlaşılmaktadır. KPOY30, ölçeğe göre “Kariyer gelişimi için önceliklerinin neler olduğunu bilmek” ifadesi olmaktadır. Bu ortalamada gerçekleşen azalma Kariyer Planlama dersinin önemini ifade etmektedir. Kariyer Planlama dersi sayesinde, öğrenciler, iş ve meslek hakkında bilgi edinmiş, kendilerini tanımaya başlamış ve kariyer tercihleri üzerinde düşünmeye başlamıştır. Yeni edinilen bu becerilerin kafa karışıklığı yaratmış olması muhtemeldir ki bu kafa karışıklığı bir anlamda farkındalık kazanma olarak da yorumlanabilmektedir. Bu gelişmenin ayrıca araştırılması gerekmektedir.

Tablo 10: Mesleki Konuları Takip Etme

Mart Ayı				Haziran Ayı			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
MKT31	169	2,73	1,068	MKT31	113	3,42	1,033
MKT32	169	2,84	1,037	MKT32	113	3,45	,954
MKT33	169	3,00	1,107	MKT33	113	3,63	,908
MKT34	169	3,17	1,027	MKT34	113	3,82	,899

Tablo 10’da ifade edilen mesleki konuları takip etme ile ilgili ifadeler incelendiğinde, öğrencilerin kariyer planlama dersi almadan önce tercih edecekleri iş/meslek, okudukları bölümle ilgili yayınları takip etmedikleri ancak bu ders ile birlikte farkındalık oluşturulduğu ifade edilebilmektedir. Bunun yanı sıra öğrencilerin ileride çalışmak istedikleri işle ilgili seçmeli dersler konusunda bilinçlendikleri görülmektedir. Öğrencilerin “Meslek ile ilgili çıkan dergi, makale, gazete vb. yayınları takip etmek” (MKT31) ve “Okuduğu program ile ilgili çıkan yayınları takip etmek” (MKT32) konusunda kaydettikleri gelişme açıkça görülmektedir.

KVYÖ’nün alt boyutlarındaki dönem başı ve dönem sonu ortalama değişiklikleri Tablo 11’de topluca gösterilmiştir. Görüldüğü üzere kariyer kararı verme yetkinliğini ölçen tüm boyutlarda (İş/Meslek Bilgisi, Kendini Tanıma, Kariyer Tercihi, Kariyer Planı Oluşturma Yolları ve Mesleki Konuları Takip Etme) özellikle de mesleki konuları takip etme boyut ortalamalar yükselmiştir. En çok değişiklik mesleki konuları takip etme boyutunda yaşanmıştır.

Tablo 11: Alt Boyutlar İçin Dönem Başı ve Dönem Sonu Farkı

Mart				Haziran			
	N	Ort	SS		N	Ort	SS
IMB	169	3,32	,697	IMB	113	3,68	,737

KTA	169	3,61	,764	KTA	113	3,85	,702
KT	169	3,55	,832	KT	113	3,81	,756
KPOY	169	3,30	,759	KPOY	113	3,65	,758
MKT	169	2,93	,867	MKT	113	3,58	,827

Kariyer Planlama dersinin alındığı dönemin başında ve sonunda olmak üzere uygulanan anketin sonuçlarına göre öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliklerinde meydana gelen değişikliğin anlamlı olup olmadığını belirlemek üzere yapılan bağımlı örneklem t-testi sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur. Bahsi geçen ders alınmadan önceki kariyer kararı verme yetkinliği ortalaması 3,34 iken dönem sonunda bu ortalama 3,72 olmuştur ve Kariyer Planlama dersinin ardından gerçekleşen yetkinlik değişikliği (artışı) anlamlıdır ($p=0.000$). Kariyer Planlama dersinin öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliklerini artırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 12: KVVÖ’nün Dönem Başı ve Dönem Sonu Bağımlı Örneklem T-Testi Sonuçları

	N	Ort	SD	SE	t	df	p
Mart	113	3,34	,669	,0630	-4,492	112	.000
Haziran	113	3,72	,701	,0659			

Tablo 12 incelendiğinde, KVVÖ ölçeği, “İş/Meslek Bilgisi” boyutu, ‘Kendini Tanıma’ boyutu, ‘Kariyer Tercihi’ boyutu, ‘Kariyer Planı Oluşturma Yolları’ boyutu ve ‘Mesleki Konuları Takip Etme’ boyutlarından aldıkları ön-test ve son-test puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir [$t(112) = -4.492$, $p<0.05$]. Aynı zamanda Tablo 13’te KVVÖ’nün alt boyutlarından alınan ön-test ve son-test puanları arasında son test lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre iş ve meslek bilgisi boyutunda [$t(112) = -5.089$; $p<0.05$], kendini tanıma boyutunda [$t(112) = -2,524$; $p<0.05$], kariyer tercihi boyutunda [$t(112) = -2.478$, $p<0.05$], kariyer planı oluşturma yolları boyutunda [$t(112) = -4,340$; $p<0.05$] ve mesleki konuları takip etme boyutunda ise [$t(112) = -2,524$; $p<0.05$] son-test lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, Kariyer Planlama dersinin, öğrencilerin kariyer kararı verme etkinliklerinin olumlu yönde değişmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 13: KVVÖ Alt Boyutları için Bağımlı Örneklem T-Testi Sonuçları

	N	Ort	SD	SE	t	df	p
MartIMB	169	3,24	,686	,0645	-5,089	112	.000
HaziranIMB	113	3,68	,737	,0694			
	N	Ort	SD	SE	t	df	p

MartKTA	169	3,62	,746	,0702	-2,524	112	0.013
HaziranKTA	113	3,85	,703	,0661			
	N	Ort	SD	SE	t	df	p
MartKT	169	3,55	,816	,0768	-2,478	112	.015
HaziranKT	113	3,80	,756	,0711			
	N	Ort	SD	SE	t	df	p
MartKPOY	169	3,24	,753	,0708	-4,340	112	.000
HaziranKPOY	113	3,65	,713	,0713			
	N	Ort	SD	SE	t	df	p
MartMKT	169	2,88	,883	,0830	-6,117	112	.000
HaziranMKT	113	3,58	,827	,0778			

Çalışmanın bulgularına göre, Mart ayında elde edilen ortalamalar ile Haziran ayında elde edilen ortalamalar arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır. Öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliklerinde dönem sonuna kadar olumlu yönde gelişmeler yaşandığı gözlemlenmiştir. Kariyer kararı verme yetkinliğini oluşturan “mesleki konuları takip etme” boyutunda gözlemlenen değişme diğer boyutlardaki değişmeden oldukça fazla gerçekleşmiştir. Kariyer Planlama ders içeriğinde yer alan konular vasıtasıyla, öğrencilerde merak uyandırıldığı, araştırma ve alanlarını öğrenmeye yönelik motivasyon sağlandığı düşünülmektedir. Öğrencilerin, Kariyer Planlama dersi sayesinde sağladıkları bu olumlu gelişme beklenen bir sonuç olmaktadır. T-Testi sonuçları, ölçek ve boyutları itibarıyla gerçekleşen ortalama farklılıklarının anlamlı olduğunu göstermektedir.

Anketin Haziran ayındaki uygulamasında sorulan “Kariyer Planlama ders içeriğinden memnun kaldınız mı?” sorusuna verilen %80,5’lik “Evet” yanıtı, dersin, öğrencilerin kariyer kararı verme konusundaki ihtiyaç ve beklentilerini karşıladığına işaret etmektedir. Anketin Haziran ayındaki uygulamasında sorulan bir diğer soru “Kariyer Planlama dersinin kariyer gelişiminizde etkili olduğunu düşünüyor musunuz?” şeklinde olmuştur. Soruya verilen %85’lik “Evet” yanıtı da ders ve içeriği sayesinde yaşanan yetkinlik artışı sonucunu destekler niteliktedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Üniversite ve bölüm tercihindan sonra verilen kariyer kararı insan hayatında kendini gerçekleştirme, arzu ettiği hayata erişme, başarı elde etme ve mutlu olma açısından uzun vadede yaşamın her alanına etki etmektedir. Mikro boyutta birey bazında tatmin olmuş ve mutlu çalışanların iş hayatına kazandırılmış olması, makro boyutta ülke ekonomisine ve toplumsal refaha büyük fayda sağlamaktadır. Üniversiteye yeni başlayan öğrencilere, geleceklerine şekil vermek üzere

değerlendirebilecekleri zamanları verimli kullanmaları için üniversite eğitimi boyunca yol gösterici bir yardımın ve desteğin önemi açık olmaktadır.

Üniversite öğrenimi boyunca hayat görüşü ve vizyon edinimi ile kendilerinin farkında olma süreci yaşayan öğrenciler için gelecekteki iş hayatlarına hazırlanmaları, farkındalık kazanmaları amacıyla onlara yardımcı ve destek olan Kariyer Merkezleri, üniversitelerin önemli bir birimi olmaktadır. Kariyer Merkezlerinin birim faaliyetlerinin dışında, Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi (CBİKO) tarafından 2020-2021 güz yarıyılından itibaren zorunlu olarak üniversite müfredatlarında Kariyer Planlama dersi yer almaya başlamıştır.

Bu çalışmada lisans dersleri arasına yeni eklenen Kariyer Planlama dersinin, öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliğine etkisi araştırılmıştır. İki ayrı zamanda (dönem başı ve dönem sonu) KVYÖ ölçeği kullanılarak toplanan anket verileriyle, Kariyer Planlama dersinin yarattığı etki incelenmiştir. Katılımcı öğrencilerin bölüm tercihini kendi yeteneklerini, bölümün kariyer ve istihdam koşullarını gözetmeyerek sadece üniversite giriş sınavı puanına göre tercih yaptığı görülmektedir. Bu sonuç, üniversite öğrenimi süresince bireysel ve profesyonel hayatlarında geleceklerini şekillendirmelerini açısından desteklenmelerinin gerekliliğini ifade etmelidir.

İki aşamalı olarak, gerçekleştirilen çalışmada “İş/Meslek Bilgisi”, “Kendini Tanıma”, “Kariyer Tercihi”, “Kariyer Planı Oluşturma Yolları” ve “Mesleki Konuları Takip Etme” boyutlarında yarıyıl başındaki uygulama ile sonundaki uygulama arasında olumlu yönde değişim gerçekleşmiştir. Bu dersi ilk defa alan ve üniversiteye ilk defa adım atarak yetişkinliğe yaklaşan öğrencilerde bu boyutlarda olumlu bir farkındalık yaratıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bilinçli bir tercihle mevcut bölümün öğrencisi olmasa da merak uyandırarak, ilgisini çekerek ve motive ederek, iş dünyasını tanımasında, kendinin farkında olmasında, hedefler belirlemesi ve odaklanmasında ve en önemlisi kariyer yolculuğunda yalnız hissetmemesi konusunda Kariyer Planlama dersi önem ifade etmektedir. Araştırma, Yozgat Bozok Üniversitesi İİBF bölümlerinde öğrenim gören ve Kariyer Planlama dersi alan lisans öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan sonuçlarına göre, Kariyer Planlama dersi ile öğrencilerin kariyer kararı verme yetkinliklerinin geliştiği anlaşılmaktadır. Araştırmadan elde edilen bulgular, diğer gruplara örneklem grubu benzerliği ölçüsünde genellenebilir.

Kariyer Planlama dersi kapsamında kazandırılmak istenen yetkinliklerin faydasına yönelik olarak yapılan bu çalışma, dönem başında (Mart ayı) ve dönem sonunda (Haziran ayı) aynı öğrenci grubuna uygulanmıştır. Ancak, anketlerin cevaplanması gönüllülük esasına dayandığından Haziran ayı (113) anketlerinde Mart ayındaki (169) sayıya ulaşamamış olması çalışmanın bir kısıtı olmuştur. Bir diğer kısıt, çalışmanın yalnızca YOBÜ İİBF’de yapılmış olmasıdır. Öte yandan bu çalışma, dersin müfredata konulduğu yıl gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın YOBÜ genelinde de yapılması ve devam eden yıllarda tekrarlanması dersin faydasının tespiti açısından daha yararlı olabilecektir. Dersin yarar sağladığının vurgulanması

diğer fakültelere göre İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde öğrenci olanlar açısından yarar sağlayacaktır. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde öğrencilerin, mezuniyetten sonrasını düşünerek, ilgili bölümün zorunlu dersleri dışında hangi dersleri seçecekleri önem ifade etmektedir. Kariyer kararı vermede yetkinlik sağlanması, öğrencilerin mesleki tercihlerine yönelik derslerden yana tercih yapmasına katkıda bulunacaktır. İlgili alanda ihtiyaç duyulan yöneticileri, yönetici adaylarını ve nitelikli insan kaynağını yetiştirmek üzere eğitim veren İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerindeki farklı bölümlerden mezun olacak bu öğrencilerin mesleki tercihlerine katkıda bulunmak üzere tasarlanan dersin Kariyer Kararı Verme Yetkinliği Ölçeğinde yer alan ifadelerle ölçülen iş ve meslek bilgisi, kendini tanıma, kariyer tercihi, kariyer planı oluşturma ve mesleki konuları takip etme becerileri sağlayarak kariyer olgunluğuna katkısı olduğu söylenebilmektedir.

Kariyer kararı verme yetkinliğinin geliştirilmesinde kullanılan modeller, öğrencilere danışmanlık sağlaması bakımından önemli olmaktadır (Harren, 1979: 119-120; Betz ve Luzzo, 1996). Kariyer kararı vermede gerekli beceriler, kariyer olgunluğu modeline göre belirlenmektedir (Betz ve Luzzo, 1996: 415). Kariyer olgunluğu Savickas (1984) tarafından, mesleki gelişim görevleriyle başa çıkmaya hazır olma şeklinde tanımlanmaktadır (Savickas, 1984: 222). Kariyer olgunluğu, bir kariyer kararı vermek için neyin gerekli olduğunu ve seçimlerin ne ölçüde gerçekçi ve zaman içinde tutarlı olduğunu farkındalığı dahil olmak üzere, bireylerin uygun kariyer seçimleri yapma yeteneği olmaktadır (Crites 1978; King 1989; Ohler, Levinson ve Hays 1996 akt. Levinson, Ohler, Caswell ve Kiewra, 1998). Kariyer kararı verme yetkinliği düzeyleri yüksek olan öğrencilerin kariyer olgunluk düzeylerinin de yüksek olduğu bilinmektedir (Ulaş ve Yıldırım, 2016: 79). Çalışmada kariyer kararı verme yetkinliği değerlendirilmiş ve Kariyer Planlama dersinin bu yetkinliğe katkı sağladığı görülmüştür. İleri çalışmalarda öğrencilerden dersle ilgili alınan önerilerle, içeriğin kariyer kararı vermeye olan etkisi hem İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi hem de diğer fakültelerde değerlendirilebilir. Ayrıca, ders sayesinde edinilen yeteneklerin kariyer olgunluğuna katkısı değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Arık, N. ve Seyhan, B. (2016). Üniversite öğrencilerinin kariyer planlamasında teknoloji bilgisi ve gelecek beklentilerinin rolü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2218-2231.

Agun, H., Üçok, D. I. ve Küçük, B. A. (2021). Kariyer dönemlerinin değişmeyen gerçeği: Kariyer endişesi, *İş ve İnsan Dergisi*, 8(1), 59-72.

Aryee, S., ve Debrah, Y. A. (1993). A cross-cultural application of a career planning model. *Journal of Organizational Behavior*, 14(2), 119-127.

Aydın Balta, E. (2007). *Örgütlerde kariyer yönetimi, kariyer planlaması, kariyer geliştirmesi ve bir kariyer geliştirme programı olarak koçluk uygulamaları*.

(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Aydın, S. (2015). *Üniversite öğrencilerinin kariyer gelişiminde kariyer planlama merkezlerinin rolü: İstanbul Ticaret Üniversitesi örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aytaç, S. (1997). Çalışma yaşamında kariyer yönetimi, planlaması, geliştirilmesi, sorunları, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.

Betz N. E. ve Luzzo D. A. (1996). Career Assessment and the Career Decision-Making Self-Efficacy Scale. *Journal of Career Assessment*, (4)4, 413-428. DOI: 10.1177/106907279600400405

Büyükyılmaz, O., Ercan, S. ve Gökerik, M. (2016). Öğrencilerin kariyer planlama tutumlarının demografik faktörler açısından değerlendirilmesi: Karabük Üniversitesi İşletme Fakültesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2065-2076.

Cevher, E. (2015). Üniversitelerde kariyer planlama faaliyetleri ekseninde kariyer merkezlerine yönelik bir araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 164-177.

Crites, John O. (1973). Career Maturity. *NCME Measurement in Education*, (4)2, 1-8. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED077976.pdf>

Çavuş, Ş. ve Kaya, A. (2015). Turizm lisans eğitimi alan öğrencilerin kariyer planları ve turizm sektörüne yönelik tutumu. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(5), 101-117.

De Cenzo, D. A. ve Robbins, S. (1996). Human resource management, Fifth edition, Willey Series in Management, New York.

Donner, G. J. ve Wheeler, M. M. (2001). Career planning and development for nurses: The time has come. *International Nursing Review*, 48(2), 79-85.

Eren, Ş. ve Kaya, S. (2020). Üniversite öğrencilerinin kariyer planlaması: Büro yönetimi ve yönetici asistanlığı öğrencileri örneği. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 5(2), 96-107.

Gökdeniz, İ. (2017). Özel sektör ve kamu yönetiminde kariyer planlaması. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32), 123-131.

Gökoğlu, K. ve Kaval, U. (2020). Öğrencilerin kariyer stratejileri üzerine bir araştırma: Dicle Üniversitesi örneği. *Turkish Business Journal*, 1(1), 15-28.

Güldü, Ö. ve Kart, M. E. (2017). Kariyer planlama sürecinde kariyer engelleri ve kariyer geleceği algılarının rolü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(2), 377-400.

Gürbüz S. ve Şahin F. (2015). Sosyal Bilimlerde Aracı, Düzenleyici ve Durumsal Etki Analizleri. 2. baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Güven, A. (2020). İnsan kaynakları yönetiminde kariyer planlama süreci ve İİBF öğrencilerinin özel sektör ve kamu sektörü algıları üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(48), 264-285.

Hansen, M., & Pedersen, J. (2012). An examination of the effects of career development courses on career decision-making self-efficacy, adjustment to college, learning integration, and academic success. *Journal of the First-Year Experience & Students in Transition*, 24(2), 33-61.

Harren V. A. (1979). A Model of Career Decision Making for College Students. *Journal of Vocational Behavior*, 14, 119-133.

Khasawneh, S. (2010). Factors influencing the career planning and development of university students in Jordan. *Australian Journal of Career Development*, 19(2), 41-48.

Korkut-Owen, F. (2018). Üniversite öğrencilerinin kariyer gelişim ihtiyaçları. *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, 32(2), 28-39.

Levinson, E., M., Ohler, D., L., Caswell, S. ve Kiewra, K. (1998). Six approaches to the assessment of career maturity. *Journal of Counseling and Development*, 76, 475-482. doi: 10.1002/j.1556-6676.1998.tb02707.

Osborn, D. S., Sides, R. D., & Brown, C. A. (2020). Comparing career development outcomes among undergraduate students in cognitive information processing theory-based versus human relations courses. *The Career Development Quarterly*, 68(1), 32-47.

Öztemel, K. (2012). Kariyer kararsızlığı ile mesleki karar verme öz yetkinlik ve kontrol odağı arasındaki ilişkiler, *GEFAD / GUJGEF* 32(2): 459-477 .

Pisarik, C. T., Rowell, P. C. ve Thompson, L. K.. (2017). A phenomenological study of career anxiety among college students. *The Career Development Quarterly*, (65), 339-352.

Prescod, D., Gilfillan, B., Belser, C., Orndorff, R., & Ishler, M. (2019). Career decision-making for undergraduates enrolled in career planning courses. *College Quarterly*, 22(2), 1-14

Reed, C. A., Reardon, R. C., Lenz, J. G., & Leierer, S. J. (2001). A cognitive career course: From theory to practice. *The Career Development Quarterly*, 50(2), 158-167.

Savickas, M. L. (1984). Career maturity: The construct and its measurement. *The Vocational Guidance Quarterly*, 32, 222-231.

Savickas, M. L. (2001). Toward a comprehensive theory of career development: Dispositions, concerns, and narratives. In F. T. L. Leong & A. Barak (Eds.), *Contemporary models in vocational psychology: A Vol. in honor of Samuel H. Osipow*, 295–320.

Serin, E., Soran, S. ve Kılıç, A. (2014). Üniversite öğrencilerinin kariyer değerlerinin eğitim süreleri açısından incelenmesi ve bir uygulama. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 209-220.

Serinkan, C. ve Barutçu, E. (2006). Pamukkale Üniversitesi İİBF öğrencilerinin kariyer planları ve sosyotropi-otonomi kişilik özelliklerine ilişkin bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 317-339.

Sever-Arıç, H. (2020). *Üniversite öğrencilerinin kariyer planlama faaliyetlerinin demografik değişkenlere göre incelenmesi: Vakıf üniversitesi örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), KTO Karatay Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Soysal, A. ve Söylemez, C. (2014). İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencilerinin bireysel kariyer planlamalarına etki eden faktörler: Kilis 7 Aralık Üniversitesi örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(12), 23-37.

Swain, R. (1984). Easing the transition: A career planning course for college students. *Personnel & Guidance Journal*.62(9),529-532

Taşlıyan, M., Arı, N. Ü. ve Duzman, B. (2011). İnsan kaynakları yönetiminde kariyer planlama ve kariyer yönetimi: İİBF öğrencileri üzerinde bir alan araştırması. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 231-241.

Dalkılıç, S., Ata, A.Ç., Dalkılıç, E., Ataç, A. P. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3

Tatlı, H. S., Kazan, H. ve Öngel, V. (2021). Kariyer planlama; ülkenin ekonomik itibari ve kariyer kaygısı açısından bir inceleme. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(1), 167-185.

Touchton, J. G., Wertheimer, L. C., Cornfeld, J. L. ve Harrison, K. H. (1977). Career planning and decision-making: A developmental approach to the classroom. *The Counseling Psychologist*, 6(4), 42-47.

Tüz, M. V. (2003). Kariyer planlamasında yeni yaklaşımlar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(4), 169-176.

Ulaş, Ö. ve Yıldırım, İ. (2016). Kariyer kararı verme yetkinliği ölçeği'nin geliştirilmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 6(45), 77-90.

Yerlikaya, A., Polat, H., Talas, S., Kanışlı, E., Altıntaş, C., Çarlık, M., vd. (2021). *Kariyer planlama* (D. Bozdoğan Ed.). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi. Tokat.

<https://www.cbiko.gov.tr/projeler/kariyer-planlama-dersi> Erişim Tarihi: 20.09.2021.

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 21.09.2021.

<https://www.hurriyet.com.tr/egitim/universite-mufredatina-kariyer-planlama-girdi-41759672> Erişim Tarihi: 22.09.2021.

Yayın Geliş Tarihi: 26.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 30.05.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1109358

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 961-982
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

**TÜRKİYE’DE HANELERİN SİGARA TÜKETİM HARCAMALARINDA
YASAL DÜZENLEMELERİN ETKİLERİ: 2007 VE 2019 YILLARI
OAXACA-BLINDER AYRIŞTIRMASI**

Cansu BAHÇECİ*
Gökhan ÖZKUBAT**
Sercan DEMİROĞULLARI***
Şenay ÜÇDOĞRUK BİRECİKLİ****

Öz

Türkiye, tütün kullanımının en yüksek olduğu ülkeler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için 90’lı yılların ortalarından itibaren birtakım yasal düzenlemeler yapılmasına karşın bu anlamda atılan en ciddi adım 2008 yılında yürürlüğe giren 5727 Sayılı Kanun olmuştur. Bu çalışmanın amacı tütün kullanımının kontrol altına alınması için getirilen yasal düzenlemelerin Türkiye’de hanelerin sigara tüketim harcamalarına nasıl etki ettiğini araştırmaktır. Türkiye İstatistik Kurumu Hanehalkı Bütçe Araştırması 2007 ve 2019 yılı verilerinin kullanıldığı bu çalışmada, Oaxaca-Blinder Ayrıştırma yöntemiyle söz konusu yıllar arasında hanelerin sigara tüketim tercihi ve harcamalarındaki değişimin kaynakları bazı sosyo-demografik değişkenler ele alınarak ortaya konulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre 2007 yılından 2019 yılına gelindiğinde yapılan yasal düzenlemelerin beklenen etkiyi gösteremediği, hanelerin sigara tüketim tercihi ve harcamalarında artışlar meydana geldiği tespit edilmiştir. Buna karşın evli, orta yaş

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bahçeci C., Özkubat, G., Demiroğulları, S., Üçdoğruk Birecikli, Ş. (2022). Türkiye’de hanelerin sigara tüketim harcamalarında yasal düzenlemelerin etkileri: 2007 ve 2019 yılları Oaxaca-Blinder ayrıştırması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 961-982.

* Ar. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0002-0966-6875, cdaglioglu@adu.edu.tr.

** Ar. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0001-8845-8072, gokhan.ozkubat@cbyu.edu.tr.

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekonometri Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-0091-9223, sercan.demirogullari@deu.edu.tr.

**** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0002-5842-4012, s.ucdogruk@deu.edu.tr.

grubu ve sonrası ile lisans ve lisansüstü eğitim seviyesinde olan hanelerde sigara tüketiminin sınırlanmış olması düzenlemelerin kısmen de olsa etkisini gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sigara, Heckman Örneklem Seçim Modeli, Oaxaca-Blinder Ayırıştırma Yöntemi.

EFFECTS OF LEGAL REGULATIONS ON CIGARETTE CONSUMPTION EXPENDITURES OF HOUSEHOLDS IN TURKEY: OAXACA-BLINDER DECOMPOSITION FOR THE YEARS 2007 AND 2019

Abstract

Turkey is one of the countries with a high level of tobacco use. Although some legal arrangements have been made to address this issue since the mid-1990s, the most significant step taken in this regard was Law No. 5727 in 2008. The purpose of this study is to look into how regulations on tobacco use affect households cigarette consumption expenditures in Turkey. In this study, in which the 2007 and 2019 data of the Turkish Statistical Institute Household Budget Survey were used, the sources of the change in the cigarette consumption preferences and expenditures of the households between the mentioned years were revealed by considering some socio-demographic variables with the Oaxaca-Blinder Decomposition method. The results show that the legislative regulations enacted between 2007 and 2019 did not have the desired impact and there was an increase in household cigarette use choices and expenditures. On the other hand, it was found that the restrictions on cigarette consumption in married families, middle-aged and above, and with undergraduate-graduate degree level indicate, albeit partially, the impact of the legislation.

Keywords: Cigarette, Heckman Sample Selection Model, Oaxaca-Blinder Decomposition Method.

GİRİŞ

Küresel halk sağlığı sorunu olan tütün kullanımı, insan sağlığını tehdit eden başlıca etmenlerden biridir. Tütünde bulunan 4720 toksik maddeden biri olan nikotine, fiziksel ve psikolojik bağımlılık olarak nitelendirilen sigara, çoğu kronik ve şiddetli en az elli hastalık türüyle ilişkilendirilmekte ve sigara içen bir bireyin yaşam beklentisinin sigara içmeyen bir bireyden en az 10 yıl daha kısa olduğu tahmin edilmektedir (Justus vd., 2018). Tütün kullanımının insan sağlığı üzerindeki etkileri doğum öncesi dönemden başlayarak bireyin ölümünün gerçekleştiği ana kadar devam etmektedir. Doğrudan tütün kullanan bireylerin yanı sıra tütün dumanına maruz bireyler de sağlıklarını tehdit eden birçok hastalığa yakalanmaktadır. En büyük halk sağlığı tehditlerinden biri olan tütün salgını, dünya genelinde yılda 8 milyondan fazla insanı öldürmektedir. Bu ölümlerin 7 milyondan fazlası doğrudan tütün kullanımının sonucuyken yaklaşık 1.2 milyon sigara dumanına maruz

kalanlardan oluşmaktadır (WHO, 2021). Tütünün puro, pipo, nargile, elektronik sigara, çiğneme gibi yaygın kullanım şekilleri olmasına karşın en yaygın kullanım şekli sigaradır. Kullanım şekline bakılmaksızın tütünün içerisinde bulunan nikotin maddesi sigara dozunun gün geçtikçe ilerlemesine ve tütün kullanan bireylerin bağımlılık seviyelerinin artmasına sebep olmaktadır. OECD'nin "Bir Bakışta Sağlık 2021" raporunda, 2019 yılı OECD ülkeleri genelinde 15 yaş ve üzeri kişilerin %16.5'inin her gün sigara içmiş olduğu ortaya konulmuştur. İlgili raporda aynı örneklem grubu için Türkiye’de günlük sigara içme oranı ise %28’dir (OECD, 2021). Şüphesiz yüksek sigara içme oranlarının olduğu ülkelerde hem hükümetin hem de bireylerin yapmış olduğu sağlık harcamaları artmaktadır. Sigaraya bağlı hastalıklar her yıl milyarlarca dolara mal olmakta, hem doğrudan tıbbi bakım maliyetleri hem de sigaradan etkilenen çalışanların üretkenlikleri açısından ülkelere ağır bir yük getirmektedir. Sigara içmenin ölüm ve sakatlıktan kaynaklanan üretkenlik kayıpları dahil toplam ekonomik maliyeti yılda 1.4 trilyon dolardan fazladır. Bu da dünyanın yıllık gayri safi yurtiçi hasılasının %1.8’ine eşdeğerdir (Marques vd., 2017). Sigaranın birey ve toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra ekonomiler üzerinde meydana getirmiş olduğu zarar, sivil toplum örgütleri ve devletleri birtakım önlemler almaya zorlamıştır. Bu yolda uluslararası anlamda atılan ilk ciddi adım Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi (TKÇS) olmuştur. Söz konusu sözleşme, DSÖ’nün himayesinde müzakere edilen ilk halk sağlığı anlaşması olup 21 Mayıs 2003 tarihinde Dünya Sağlık Asamble'sinde kabul edilmiştir (WHO, 2003). Sözleşmenin içeriğinde tütüne olan talebi sınırlandırıcı üretim, satış, pazarlama, reklam, fiyat ve vergi önlemleri gibi ana maddelerin yanı sıra aynı zamanda tütün arzını da azaltıcı yasadışı ticaret, çocuklara satış yapılmaması gibi maddeler yer almaktadır. DSÖ’nün tütün kullanımı sorununa ilişkin attığı bir diğer adım ise 2008 yılında yayımladığı "MPOWER" paketidir (DSÖ,2008). Tütün kullanımının kontrol altına almak amacıyla TKÇS'ye taraf olan ülkelere bir yol haritası niteliğinde olan paketin adında yer alan her bir harf ayrı bir politikayı ifade etmektedir (M: tütün kullanımı ve politikalarını izleme, P: insanları sigara dumanından korumak, O:tütün kullanımını bırakmak için yardım teklif etmek, W: tütünün zararları hakkında uyarıda bulunma, E: tütün reklamı, promosyonu ve sponsorluğu yasaklarının uygulanması, R: tütün ürünlerinden alınan vergileri artırma). Tütün kullanımının sağlık ve ekonomik yükü nedeniyle Türkiye de tütün tüketimin azaltmak için politika ve reformlar konusunda güçlü bir şekilde motive olmuştur. Tütünle mücadelede Sağlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları çok sektörlü bir yaklaşımla birlikte çalışmışlardır (Cetinkaya ve Marques, 2007). Türkiye’de tütün kullanımı ile ilgili olarak geniş kapsamlı yapılan

düzenlemelerin ilki 1996 yılında yürürlüğe konulan 4207 Sayılı "Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesi Dair Kanun"dur. Bu kanun ile birçok kapalı alanda, karayolu, demiryolu, denizyolu, havayolu toplu taşıma araçlarında sigara içilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca tütün ürünlerinin reklam, tanıtım ve çocuklara satışına ilişkin sınırlamalar da getirilmiştir (4207 Sayılı Kanun, 1996). 4207 Sayılı Kanun tütün ürünlerinin kullanımını sınırlandırıcı radikal kararlar getirmesine rağmen uygulamada karşılaşılan güçlükler ve kanunun takibi ile cezai işlem işlemleri uygulayacak makamların açıkça tanımlanmamış olması sebebiyle ne yazık ki beklenen etkiyi gösterememiştir (Yürekli vd., 2010). Türkiye, 2003 yılında kabul edilen TKÇS'yi, 28 Nisan 2004 tarihinde 43. ülke olarak imzalamış ve sözleşme aynı yıl 25 Aralık'ta Resmi Gazete 'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. TKÇS kapsamında Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşların sigaradan korunması amacı ile 2006-2010 yılları için "Ulusal Tütün Kontrol Programı" hazırlanmıştır. Ulusal Tütün Kontrol Programının uygulanması için Aralık 2007'de Türkiye'nin 81 ilinde İl Tütün Kontrol Kurulları oluşturulmuş ve bu kurullar tütünle mücadele etkinliklerinin yerel düzeyde yürütülmesi için görevlendirilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2018). 2006 yılına gelindiğinde 4207 Sayılı Kanun'un bazı hükümlerinde değişiklikler yapılarak öneri Meclis'e sunulmuştur. 4207 Sayılı Kanun'da değişiklik yapan "5727 Sayılı Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun" 3 Ocak 2008 tarihinde kabul edilmiştir (5727 Sayılı Kanun, 2008). Yeni kanun, tütün kullanımının yasaklandığı yerlerin kapsamını genişleterek tüm kamusal kapalı alanları kanunun bir parçası haline getirmiştir. Ayrıca 4207 Sayılı Kanun'da göz ardı edilen cezai hükümler bu Kanun'da net olarak tanımlanmıştır (Bilir vd., 2012). 4207 Sayılı Kanun'da yapılan bir diğer değişiklik ise 11 Haziran 2013 tarih ve 28674 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (6487 Sayılı Kanun, 2013). Bu değişiklik ile birlikte özel araçların sürücü koltuklarında tütün ürünlerinin kullanımı yasaklanmıştır. Tütün ürünleri paketleri üzerinde 5727 Sayılı Kanun'la getirilen tütün ürünlerinin zararlarını gösterir Türkçe yazılı bilgilendirme yükümlülüğü ilerleyen yıllarda birden fazla değişiklik ile birlikte daha etkili hale gelmiştir. 27.02.2010 tarihli "Tütün Mamullerinin Zararlarından Korumaya Yönelik Üretim Şekline, Etiketlenmesine ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" ile birlikte genel uyarının tütün ürünü paketinin geniş dış yüzünün %30'unu ve birleşik uyarının diğer geniş yüzün %65'ini kaplaması gerektiği ifade edilmiştir. 12.07.2012 tarihli "Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile birlikte resimli ve yazılı uyarıların paketlerin en az %65'ini kaplaması gerektiği ifade

edilmişken(6354 Sayılı Kanun, 2012), 05.12.2018 tarihli "Sağlıkla İlgili Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"un yürürlüğe girmesiyle birlikte uyarı alanının boyutu %85'e çıkarılmıştır (7151 Sayılı Kanun, 2018). Günümüze kadar tütün kullanımının kontrol altına alınması için yol gösterici nitelikte olan üç adet eylem planı "Ulusal Tütün Kontrolü ve Eylem Planı (2008-2012)", "Ulusal Tütün Kontrolü ve Eylem Planı (2015-2018)" ve "Tütün Kontrolü Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)" yayımlanmıştır.

Türkiye'nin sigara kullanımının azaltılmasına ilişkin yaklaşık olarak çeyrek yüzyıldır verdiği mücadeledeki kararlılık, sorumluluk alanına giren tüm paydaşların katkılarıyla artarak devam etmektedir. Fakat OECD'nin 2021 yılında yayınlamış olduğu raporda günlük sigara içme oranlarında Türkiye'nin hala listenin üst sıralarında yer alması bu çalışmayı yapmamızda bizi daha da motive etmiştir. Bugüne kadar yapılan yasal düzenlemelerin hanelerin sigara kullanım davranışlarında değişiklikler meydana getirip getirmediğini araştırmak amacıyla 2007 ve 2019 yılları arasındaki farklılıklar incelenecektir. Bu bağlamda sigara kullanımının kontrol altına alınması için uygulanan politikaların etkinliği, yıllar arasındaki olası farklılıklar, bazı sosyo-demografik değişkenler ele alınarak araştırılacaktır. Aşağıda öncelikle tütün kullanımı ile ilgili olarak ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmalar hakkında bilgi verilecektir. Ardından araştırma yapılan veri, tanımlayıcı istatistikler ve yöntem hakkında bilgi verildikten sonra elde edilen bulgular değerlendirilecektir. Son kısımda ise sonuç ve tartışma kısmına yer verilecektir.

LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Tütün ürünleri özellikle sigara piyasası; insanlar üzerinde maddi-manevi neden olduğu birçok olumsuzluğa rağmen her geçen gün büyümektedir. Sigara içmenin doğurduğu etkiler iyi bilinmesine rağmen meydana gelen bu artış, araştırmacılar arasında merak uyandırmış, tütün kullanımını etkileyen faktörleri ve bunu azaltmaya yönelik yapılan aksiyonların, yasal düzenlemelerin etkinliğini incelemeye yönlendirmiştir. Bu nedenle, ulusal ve uluslararası yazında tütün kullanımını farklı perspektiften inceleyen birçok çalışma ortaya çıkmıştır.

Tütün kullanımının demografik ya da sosyoekonomik faktörler ile ilişkisini araştıran Lee ve Kidane (1988) ABD’de tüketim harcamaları anketi mikro verilerini kullanarak tütün tüketimi ile demografik ve sosyoekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çoklu regresyon analizi sonuçları doğrultusunda; üniversite eğitimi almış, siyahı ırka sahip ve evli çiftlerin tütün tüketimine daha az harcama yaptığı, büyük metropollerde yaşayan bireylerin ise daha fazla harcama yaptığını belirlemişlerdir. Benzer şekilde Alam vd. (2008), Pakistan, Ravalpindi’nde tütün

kullanımının sosyo-ekonomik ve demografik belirleyicilerine odaklanmıştır. 18-65 yaş arası 2018 birey ile tütün kullanımı belirleyicileri çok değişkenli lojistik regresyon yardımıyla elde edilmiştir. Analiz sonuçları; erkek, düşük eğitilmiş ve kırsal kesimde yaşamayan tütün kullanımı üzerinde artırıcı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çin'in kırsal bölgelerinde sosyo-ekonomik ve demografik özellikler kontrol edilerek sigara harcamalarının hane harcamaları üzerindeki etkisini araştıran bir diğer çalışmada fraksiyonel logit yöntemini kullanmışlardır. Tütün harcamasının; eğitim, sağlık, çiftçi verimliliği (tarım ekipmanı, tohum), sigorta ve tasarruflar üzerinde etkili olduğunu saptamışlardır. Ayrıca tütün kullanımının alkol harcamasını artırdığı da bulgular arasındadır (Wang vd., 2006). Chyderiotis vd. (2020), 2008 ve 2017 yıllarında 17 yaşındaki Fransız çıraklar ile lise öğrencileri arasındaki günlük sigara içme farkının belirleyicilerini araştırmışlardır. Sosyodemografik ve ailesel özellikler, ebeveyn içiciliği, esrar ve alkol kullanımı, intihar girişimi, sınıf tekrarı ve alınan para gibi değişkenlerin dahil olduğu modelde Oaxaca-Blinder ayrıştırma tekniğinin doğrusal olmayan bir uzantısı kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Analizler doğrultusunda, 2008 yılında Fransız çırakların sigara içmesi, lise öğrencilerinin yaklaşık iki katı seviyesinde olup 2017 yılında bu farkın değişmediği sonucuna ulaşmışlardır. Esrar ve alkol kullanımı, alınan para ve ebeveynlerin sigara içmesinin günlük sigara tüketiminde önemli faktörler arasında olduğunu görmüşlerdir. Literatürde tütün kullanımı üzerinde politika etkinliğini inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Feliu vd. (2019), 27 Avrupa Birliği (AB) Üye Devletinde tütün kontrol politikalarının sigara içme yaygınlığı ve bırakma oranları üzerindeki etkisini değerlendirilmişlerdir. Bulgular, tütün kontrol çabaları yüksek olan ülkelerin, sigara içme yaygınlığının daha az olduğunu ve daha yüksek bırakma oranlarına sahip olduğunu göstermektedir. Son olarak Pirie vd. (1991), genç yetişkin kuşağında sigara içme ve bırakma alışkanlığının cinsiyete göre değişimini incelemişlerdir. Kadınların erkeklere kıyasla daha çok sigara tükettiği fakat sigarayı bırakma girişimlerinin (başarılı ya da başarısız olması farketmeksizin) her iki cinsiyet için aynı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Mevcut sigara içenler ya da daha önceden sigara kullanıp şu an kullanmayanlar üzerindeki yoksunluk belirtileri ile ilgili incelemeler, kadınların sigara bırakması durumunda kilo alma korkusunun erkeklere kıyasla daha fazla olduğu sonucunu doğurmuştur. Ulusal yazında ise Karaöz vd. (2010) çalışmalarında, sigara tüketimini sınırlandırmak üzere çıkarılan 4207 ve 5261 sayılı yasaların etkilerini incelemek ve sigara tüketimini etkileyen temel değişkenleri belirlemeyi amaçlamışlardır. 1980-2009 dönemi yıllık verilerine En Küçük Kareler Yöntemi uygulanmıştır. Gelir, kentleşme, işsizlik oranı, ortalama sigara fiyatları ve yasaların bulunduğu modelde; gelir ve kentleşme arttıkça yıllık sigara tüketim miktarının arttığı, işsizlik ve sigara fiyatındaki artışın ise sigara tüketimini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Yasal sınırlandırmaların ise sigara

tüketimi üzerinde bir etki yaratmadığı görülmektedir. Pekkurnaz ve Elitaş (2018) çalışmalarında, Ulusal tütün kontrolü eylem planının yürürlükte olduğu 2008 ve 2012 yılları arasında erkeklerde ve kadınlarda sigara içme davranışlarındaki belirleyicileri analiz etmeyi ve yıllar arasında karşılaştırma yapmayı amaçlamıştır. Çalışmada, Küresel Yetişkin Tütün Araştırma Anketinden elde edilen veriler kullanılmıştır. Genişletilmiş Oaxaca Blinder ayrıştırma yöntemi uygulanarak yapılan analizlerde; sigara fiyatı, yerleşim yeri, istihdam durumu değişkenleri her iki cinsiyet için anlamlı bir etki gösterirken, diğer belirleyici faktörlerin kadın ve erkeğe göre değiştiği aynı zamanda yıllar arasında da cinsiyetler arası sigara içme davranış farklılığına ilişkin anlamlı faktörlerin değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Tütün kullanımındaki cinsiyet farklılıkları incelendiğinde Kılıç ve Öztürk (2014)’ün, sigaraya katılımı ve tüketim düzeyini etkileyen faktörleri ele aldığı çalışmalarında Negatif Binom ve Sıfır Şişirilmiş Negatif Binom modelleri kullanılmıştır. Bulgular, her iki cinsiyet için farklı sonuçları beraberinde getirmiştir. Sigara fiyatları, kadınların sigara tüketimini etkilerken sigara yanlı pazarlama erkeklerin sigara tüketimini etkilemektedir. Sosyal etkileşimin ise her iki cinsiyet için önemli rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Alkan (2017) çalışmasında 15-25 yaş arası gençlerin cinsiyete göre tütün kullanımı belirleyicilerini araştırmıştır. Türkiye Sağlık Araştırması çalışmasının verileri ile iki durumlu lojistik regresyon modeli uygulanmıştır. Tütün kullanımını etkileyen faktörler, erkekler ve kadınlar için farklılık gösterirken, evde tütüne maruz kalma durumu her iki grup için tütün kullanımını etkileyen en önemli faktör olmuştur. Sahan vd. (2018) ise tütün kullanımı ile sosyoekonomik faktörler arasındaki ilişkiye odaklanmışlardır. 2007 Ekim ayından 2009 Mayıs ayına kadar yapılan 30 yaş üstü erkekler ve kadınlar ile yapılan görüşmelerden elde edilen verilere lojistik regresyon analizi uygulanmıştır. Sigara içme durumu, yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim, çalışma durumu, sağlık sigortası, kronik hastalığa sahip olma gibi değişkenlerin yer aldığı çalışmada sonuçların cinsiyete göre farklılık gösterdiğine ulaşılmıştır. Evli ve eğitim düzeyi düşük olan kadınların mevcut sigara kullanımı ve eski sigara içiciliği arasında anlamlı bir ilişki bulunurken mevcut sigara içiciliği çalışan kadınlarda daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Düşük eğitim düzeyi ve mavi yaka olan erkeklerin, sigara bağımlılığı yüksek, sigarayı bırakma olasılığı ise düşük bulunmuştur. Tüzen ve Erbaş (2018), Türkiye’de genç nüfusun günlük sigara tüketimini etkileyen faktörleri belirlemeyi ve farklı sayma veri modelleri uygulayarak karşılaştırma yapma imkanı sağlamayı amaçlamışlardır. Negatif binom (NB), sıfır şişirilmiş negatif iki terimli (ZINB), Poisson (P), sıfır şişirilmiş Poisson (ZIP), Poisson engeli (PH) ve negatif iki terimli engel (NBH) regresyonlarını sigara tüketimine uyarlamışlardır. 2014 Sağlık araştırması anketinden elde edilen verilerde ZINB ve NBH modellerinin tercih edilmesinin uygun olduğuna karar vermişlerdir. Ek olarak 15-24 yaş sigara içen ve içmeyenlerde; cinsiyet, istihdam ve tütün kullanımının önemli faktörler

olduğunu belirlemişlerdir. İpek (2019), hanelerin tüketim karar yapıları ve alkole katılımı ile sosyoekonomik faktörler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2015 yılı Hanehalkı Bütçe anketi verileri kullanılarak Tobit ve çift eşik yöntemi ile analizler gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar doğrultusunda, çocuk sahibi olma katılım üzerinde olumlu bir etki yaratmaz iken sigara tüketiminin alkol kullanımı üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışmada, 2008 yılında yürürlüğe giren 5727 Sayılı Kanun'dan önceki 2007 ve sonrası 2019 yılı mercek altına alınıp, 2008 yılından bu yana yapılan yasal düzenlemelerin Türkiye'de hanelerin sigara tüketim harcamalarını nasıl etkilediğini araştırmak amaçlanmıştır. 2007 ve 2019 yılları temel alınarak yapılan ayrıntılı incelemeler ve karşılaştırma imkânı sunması bakımından literatüre katkı sağlayacak niteliktedir.

VERİ, TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER VE YÖNTEM

Veri ve Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışmada 2007 ve 2019 yılları TÜİK Hanehalkı Bütçe Araştırması mikro veri setleri kullanılmıştır. İki farklı yıla ait veri setlerindeki değişkenler birbirine uyumlu olacak şekilde birleştirilmiştir. Karşılaştırma yapabilmek amacıyla, birimi parasal değere sahip olan sigara harcaması, toplam gelir ve toplam harcama değişkenleri 2003 baz yılı TÜFE'ye göre reel hale getirilmiştir. TÜİK'in Hanehalkı Bütçe Araştırmalarında tüketim bilgileri hane temelinde verilmektedir. Bu nedenle, veri setinde, haneyi temsilen hane sorumlusunun bilgileri kullanılmıştır. 2007 yılı için hane sayısı 8543 iken 2019 yılında 11521'dir. Sigara harcaması için sigara, puro ve diğer tütün harcamalarını içeren harcama grupları toplanarak tek bir harcama grubu oluşturulmuştur. Bu ürünlerin satın alma yolu haricindeki elde ediliş şekilleri veri setine dâhil edilmemiştir. Haneye ait değişkenlerden sigara harcaması değişkeni anket ayında hanenin yapmış olduğu sigara harcamasını göstermektedir. Bu değişken 12 ile çarpılarak yıllık olarak ifade edilmiştir. Toplam gelir değişkeni hanenin yıllık kullanılabilir gelirini ifade etmektedir. Toplam harcama değişkeni ise hanenin tüketim kalemlerine yaptıkları harcamaların toplamından oluşmaktadır. Hanehalkı büyüklüğü değişkeni hanede yaşayan toplam fert sayıdır.

Hanehalkı sorumlusuna ait değişkenler ise cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim ve çalışma durumundan oluşmaktadır. Medeni durum, evli ve bekar (hiç evlenmedi, boşandı, eşi öldü) değişkenleri ile temsil edilmektedir. Yaş değişkeni ise 15 – 29, 30 – 49, 50 ve üstü olarak üç kategoride gösterilmektedir. Eğitim değişkeni hane sorumlusunun diplomasını aldığı öğretim kurumunu (okul bitirmedi, ilköğretim, ortaokul-ilköğretim, lise, yüksekokul, lisans-lisansüstü) belirtmektedir. Çalışma

durumu değişkeni anket ayında hane sorumlusunun çalıştığını ya da çalışmadığını ifade etmektedir. Çalışmayıp işi ile ilgisi devam edenler de çalışıyor kategorisinde gösterilmiştir. Tablo 1’de analizde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	2007		2019		Havuzlanmış	
	Ort.	Std. S.	Ort.	Std. S.	Ort.	Std. S.
Sürekli Değişkenler						
Sigara Harcaması (yıllık TL)	449.201	564.012	529.962	790.863	495.575	704.393
Toplam Gelir (yıllık bin TL)	12.645	10.994	15.199	12.333	14.112	11.849
Toplam Harcama (yıllık bin TL)	11.141	8.502	13.437	11.137	12.459	10.163
Hanehalkı Büyüklüğü (kişi)	4.048	1.996	3.363	1.761	3.655	1.895
	2007		2019		Havuzlanmış	
	Gözlem Sayısı	Yüzde (%)	Gözlem Sayısı	Yüzde (%)	Gözlem Sayısı	Yüzde (%)
Kategorik Değişkenler						
Sigara Harcaması (Tüketim Tercihi)						
=0 ise	3624	42.42	5769	50.07	9393	46.82
>0 ise	4919	57.58	5752	49.93	10671	53.18
Cinsiyet						
Erkek	7631	89.32	8841	76.74	16472	82.10
Kadın	912	10.68	2680	23.26	3592	17.90
Medeni Durum						
Bekar	919	10.76	2446	21.23	3365	16.77
Evli	7624	89.24	9075	78.77	16699	83.23
Yaş						
15 – 29	733	8.58	705	6.12	1,438	7.17
30 – 49	4324	50.61	4728	41.04	9,052	45.12
50 ve üzeri	3486	40.81	6088	52.84	9,574	47.72
Eğitim						
Okul bitirmedi	1086	12.71	1521	13.20	2607	12.99
İlkokul	4340	50.80	4565	39.62	8905	44.38
Ortaokul-İlköğretim	840	9.83	1546	13.42	2386	11.89
Lise	1465	17.15	1877	16.29	3342	16.66
Yüksekokul	243	2.84	533	4.63	776	3.87

Lisans-Lisansüstü	569	6.66	1479	12.84	2048	10.21
Çalışma Durumu						
Çalışıyor	5895	69.00	6948	60.31	12843	64.01
Çalışmıyor	2648	31.00	4573	39.69	7221	35.99
Gözlem Sayısı	8543		11521		20064	

Hanehalkı sigara harcamaları incelendiğinde, ortalama yıllık tüketimin 2007 yılında 449.201 TL'den 2019 yılına gelindiğinde 529.962 TL'ye yükseldiği, ancak sigara harcaması yapılan hane oranının 2007 yılında %57.58'den 2019 yılında %49.93'e düştüğü görülmektedir. 2007 yılından 2019 yılına gelindiğinde toplam gelir ve toplam harcama ortalamaları artarken hanehalkı büyüklüğü ortalaması azalmaktadır. İki yıl arasında hane sorumluların özelliklerinde de değişimler bulunmaktadır. 2007'de %11 olan kadın oranının 2019'da %23'e, bekâr oranının da %11'den %21'e yükseldiği görülmektedir. 2007'de 30-45 yaş arası hane sorumlularının oranı daha yüksekken 2019'da 50 ve üzerindekiilerin oranı daha fazladır. 2007'de ilkokul mezunu hane sorumluları örneklemin yaklaşık yarısını oluşturuyorken 2019 yılında bu oran düşmüş, yüksekokul, lisans-lisansüstü mezuniyete sahip olanların oranı artmıştır. Çalışanların oranında da bir düşüş olduğu görülmektedir.

Yöntem

Çalışmada, 2007 ve 2019 yılları arasındaki sigara tüketiminde meydana gelen değişimin kaynaklarının araştırılabilmesi amacıyla Oaxaca-Blinder Ayırıştırma Yöntemi kullanılmıştır. Blinder (1973) ve Oaxaca (1973) tarafından geliştirilen bu yöntem gruplar arasındaki ortalama sonuç farklılıklarını incelemek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Sigara tüketimine ilişkin çalışmalarda cinsiyet grupları arasındaki farklılıklara odaklanıldığı görülmektedir. Çalışmada ise 2007 ile 2019 yılları arasındaki farklılıklar incelenerek değişimin kaynakları araştırılacaktır. Literatürde, ayırıştırmayı yıl bazında inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır (Aldan (2020), Prickett ve Augustine (2021), Babcock ve Marks (2011), Khitarishvili ve Kim (2014)).

2007 ve 2019 yılları için tahmin edilecek model (1) ve (2)'de gösterilmektedir.

$$Sigara\ Tüketimi_{2007} = X'_{2007}\beta_{2007} + \varepsilon_{2007} \quad (1)$$

$$Sigara\ Tüketimi_{2019} = X'_{2019}\beta_{2019} + \varepsilon_{2019} \quad (2)$$

Burada, X sabit terimi de içeren açıklayıcı değişkenleri, β tahmin edilecek parametreleri ve ε hata terimini $E(\varepsilon|X) = 0$ göstermektedir.

Yıllar arasındaki beklenen sigara tüketimi farklılığı (3)’teki gibi ifade edilebilir.

$$R = E(\text{Sigara Tüketimi}_{2019}) - E(\text{Sigara Tüketimi}_{2007}) = X'_{2019}\beta_{2019} - X'_{2007}\beta_{2007} \quad (3)$$

Eşitlik düzenlendiğinde (4)’e ulaşılabilir.

$$R = (X_{2019} - X_{2007})'\beta^* + [X'_{2019}(\beta_{2019} - \beta^*) + X'_{2007}(\beta^* - \beta_{2007})] = Q + U \quad (4)$$

β^* ayrımcı olmayan parametreleri temsil etmektedir.

Burada ilk bileşen (5) miktar etkisini göstermektedir.

$$Q = (X_{2019} - X_{2007})'\beta^* \quad (5)$$

Q , grupların açıklayıcı değişkenleri arasındaki farklılara bağlı olarak değişmektedir. Kısaca açıklanabilen kısım olarak değerlendirilmektedir.

İkinci bileşen (6) ise açıklanamayan kısımdır.

$$U = [X'_{2019}(\beta_{2019} - \beta^*) + X'_{2007}(\beta^* - \beta_{2007})] \quad (6)$$

U değerinde katsayılar arasındaki farklılık önem kazanmaktadır. Literatürde, açıklanamayan kısmın ayrımcılığı temsil ettiği değerlendirilmektedir. Ancak, çalışmada bu kısım, ayrıştırmanın yıl bazında yapılması nedeniyle, cinsiyet ya da ırk gruplarında olduğu gibi ayrımcılık olarak düşünülmemektedir.

Çalışmada 2007 ve 2019 yılları arasındaki sigara harcamaları arasındaki farklılıkların kaynakları incelenecektir. Açıklanabilen kısım, iki yıl arasında hanehalkı özelliklerindeki değişimlerle oluşan sigara harcaması farkını temsil etmektedir. Açıklanamayan kısım ise hanehalkı özelliklerine bağlı olmayan nedenleri göstermektedir. Açıklanamayan kısım daha çok 2007 ile 2019 yılları arasında sigara tüketimi ile ilgili uygulanan politikaların tümünün etkisi olarak değerlendirilmiştir.

Uygulamada açıklayıcı değişkenlerin ortalamaları ve parametrelerin tahmin değerleri kullanılmaktadır. Böylece (3) ve (4)’teki eşitlikler (7) ve (8)’deki gibi düzenlenir.

$$\hat{R} = \overline{\text{Sigara Tüketimi}}_{2019} - \overline{\text{Sigara Tüketimi}}_{2007} = \overline{X}_{2019}'\hat{\beta}_{2019} - \overline{X}_{2007}'\hat{\beta}_{2007} \quad (7)$$

$$\hat{R} = (\overline{X}_{2019} - \overline{X}_{2007})'\hat{\beta}^* + [\overline{X}_{2019}'(\hat{\beta}_{2019} - \hat{\beta}^*) + \overline{X}_{2007}'(\hat{\beta}^* - \hat{\beta}_{2007})] = \hat{Q} + \hat{U} \quad (8)$$

Tablo 1’de görüldüğü üzere hanelerin yaklaşık %47’sinde sigara tüketim harcaması yoktur. Bağımlı değişkende sıfırların oranının yüksek olması nedeniyle, EKK ile tahmin yapıldığında, tahmin edilen katsayılar sıfıra doğru sapkılı olacaktır. Sadece sigara tüketiminin yapıldığı hanelere göre tahmin yapılması durumunda ise seçimden kaynaklı sonuçlar yanlı çıkacaktır. Seçimden kaynaklanan yanlılıktan kaçınmak amacıyla Heckman Örneklem Seçim Modeli (Heckman (1976), Heckman (1979)) ile tahmin yapılarak katsayılar elde edilmiştir. $\hat{\beta}^*$ için havuzlanmış modelde bağımsız değişkenlere yıl değişkeni eklenerek tahmin yapılmıştır. İki adımda gerçekleştirilen Heckman Örneklem Seçim Modeli (9) ve (10)’da gösterilmektedir (Greene (2012)).

$$D^* = Z'\gamma + u, \quad u \sim N[0,1], \quad \begin{cases} D = 1, & D^* > 0 \text{ ise} \\ D = 0, & D^* \leq 0 \text{ ise} \end{cases} \quad (9)$$

$$Y^* = X'\beta + \varepsilon, \quad \varepsilon \sim N[0, \sigma^2] \quad \begin{cases} Y = Y^*, & D = 1 \text{ ise} \\ Y \text{ gözlenememekte,} & D = 0 \text{ ise} \end{cases} \quad (10)$$

(9)tüketim tercihi denklemini göstermektedir. D hanenin sigara tüketimi yapıp yapmadığını gösteren iki şıklı değişkendir. Sigara tüketiminin yapıldığı durumda 1, yapılmadığı durumda ise 0 değerini almaktadır. Probit model en yüksek olabilirlik yöntemi ile tahmin edilmektedir. Z sabit terimi de içeren açıklayıcı değişkenleri, γ tahmin edilecek parametreleri ve u hata terimini göstermektedir. Tüketim tercihi denkleminde, miktar denkleminde kullanılan açıklayıcı değişkenlere ek olarak toplam gelir değişkeni kullanılmıştır. (10) miktar denklemini göstermektedir. Burada Y , hanenin sigara harcamasını gösteren değişkendir. Sigara harcamasının olmadığı hanelerde bu değer gözlenememektedir. Bu denklem (9)’dan elde edilen ters mills oranı dahil edilerek EKK ile tahmin edilmektedir. u ile ε hata terimleri arasında ρ değerinde korelasyon bulunmaktadır.

BULGULAR

Tablo 2’de 2007 ve 2019 yıllarına ait, Tablo 3’te havuzlanmış modele ait tahmin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2: 2007 ve 2019 Yılları Heckman Model Tahmin Sonuçları

	2007		2019	
	Tercih	Miktar	Tercih	Miktar
Sigara Harcaması				
Toplam Gelir	0.0006		0.0019	
Toplam Harcama	0.0126***	18.9056***	0.0130***	16.1568***

Hanehalkı Büyüklüğü	0.0780***	14.9695***	0.1159***	32.8773***
Cinsiyet (kadın)				
Erkek	0.2867***	74.9919*	0.0970***	23.2401
Medeni Durum (bekar)				
Evli	-0.1346**	-73.3613**	-0.1357***	-111.4665***
Yaş (15 - 29)				
30 – 49	-0.1028**	1.8348	-0.1209**	-74.3606
50 ve üzeri	-0.2420***	100.6207***	-0.2878***	27.5688
Eğitim (Okul Bitirmemiş)				
İlkokul	0.2111***	105.0325***	0.2083***	106.6460***
Ortaokul-İlköğretim	0.2447***	84.0508**	0.2814***	29.9174
Lise	0.2253***	73.5498**	0.1653***	-9.4599
Yüksekokul	-0.0367	40.1970	0.0560	-31.9685
Lisans-Lisansüstü	-0.1808**	-11.4075	-0.2738***	-139.8690***
Çalışma Durumu (Çalışmıyor)				
Çalışıyor	0.0476	9.7351	0.1144***	64.5612**
Yıl (2007)				
2019				
Sabit Terim	-0.4428***	421.0063***	-0.5453***	880.1214***
ρ		-0.1521		-0.2512***

* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01; parantez içinde belirtilen değişkenler referans sınıfı göstermektedir.

Tablo 3: Havuzlanmış Heckman Model Tahmin Sonuçları

	Havuzlanmış	
	Tercih	Miktar
Sigara Harcaması		
Toplam Gelir	-0.0001	
Toplam Harcama	0.0199***	21.7989***
Hanehalkı Büyüklüğü	0.0916***	97.5121***
Cinsiyet (kadın)		
Erkek	0.1384***	147.6518***
Medeni Durum (bekar)		
Evli	-0.1403***	-148.4383***

Yaş (15 - 29)		
30 – 49	-0.1007***	-108.4083***
50 ve üzeri	-0.1612***	-175.1836***
Eğitim (Okul Bitirmemiş)		
İlkokul	0.2335***	262.7362***
Ortaokul-İlköğretim	0.2615***	286.3036***
Lise	0.1860***	209.2306***
Yüksekokul	0.0475	58.2398
Lisans-Lisansüstü	-0.2325***	-245.1968***
Çalışma Durumu (Çalışmıyor)		
Çalışıyor	0.0986***	105.0263***
Yıl (2007)		
2019	0.0762***	94.7729***
Sabit Terim		
	-0.6370***	-682.9137***
ρ	0.9999***	

* $p < 0.1$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$; parantez içinde belirtilen değişkenler referans sınıfı göstermektedir.

Tahmin sonuçlarına göre toplam gelirin hanelerin sigara tüketimi tercihinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Tahmin sonucuna benzer şekilde Wang vd. (2018) gelirin sigara içme davranışı üzerinde önemsiz bir etkisi olduğunu ileri sürerken bu sonuçların aksine gelirin tütün harcaması üzerinde etkili olduğu literatürde çoğunluktadır (Garcia ve Labeaga 1996; Townsend vd., 1994; Yun vd., 2015; Aristei ve Pieronni, 2008). Toplam harcama ve hanehalkı büyüklüğü değişkenlerinin etkisi hem tercih hem miktar denklemlerinde pozitiftir. Lee ve Kidane (1988) çalışmamıza benzer sonuçlar bulurken, Ohida vd.(2000), İpek (2021) hanehalkı büyüklüğünün sigara kullanımı üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Hane sorumlusunun erkek olması, hanenin sigara tüketimi tercihin ve tüketim miktarını artırırken evli olması azaltmaktadır. Sonuçları destekler nitelikte, Pirie vd. (1991), Townsend vd. (1994), Chaloupka ve Pacula (1999), Yen(2005), Alkan (2017), Pekurnaz ve Elitaş (2018) sigara tüketiminde cinsiyet farklılıkları olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Cho ve arkadaşları (2008), Lindström (2010), Sahan vd.(2018), Ramsey (2019) ise medeni durumun sigara tüketimi üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır. Yaş grupları arasında ise hane sorumlusunun genç olması hanenin sigara tüketimi tercihin artırılmaktadır. Ancak,

2007 yılında 50 yaş ve üzerindeki grupta harcama miktarının, 2019 yılına göre daha fazla olduğu görülmektedir. Garcia ve Labeaga (1996), Hersch (2000) yaş arttıkça sigara tüketiminin ve talebinin arttığını tersine Aristei ve Pieronni (2008) yaş arttıkça sigara tüketimi üzerindeki eğilimin azaldığını öne sürerken Yen (2005) yaş arttıkça sigara tüketiminin azaldığını fakat yaşlı bireylerin daha çok sigara tükettiğini ifade etmektedir. Hane sorumlusunun eğitim düzeyi arttıkça sigara tüketimi tercihi ile sigara harcamalarının önce arttığı sonra azaldığı görülmektedir. Benzer şekilde Lee ve Kidane (1988), Sahan vd. (2018) Yen (2005), Alam vd. (2008), Aristei ve Pieronni (2008) yüksek eğitim düzeyinin sigara tüketimi üzerinde azaltıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hane sorumlusunun çalışma durumunun 2007 yılında istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yok iken 2019 yılında çalışıyor değişkenin katsayılarının pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrımcı olmayan $\widehat{\beta}^*$ katsayılarının elde edildiği havuzlanmış modele göre 2019 yılında 2007 yılına göre hanelerin sigara tüketim tercihleri ve harcamalarında kısmi artışlar meydana gelmektedir. İki denklemin hata terimleri arasındaki ilişki her modelde negatif bulunmuştur. LR testleri sonucunda bu katsayının 2007 yılında istatistiksel olarak anlamlı olmadığı 2019 yılında ve havuzlanmış modelde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, 2007 yılında seçimden kaynaklı bir yanlılık sorunu bulunmazken 2019 yılında ve havuzlanmış modelde seçim yanlılığının olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıştırmaya ilişkin sonuçlar Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4: Ayrıştırma Sonuçları

Sigara Harcaması	Katsayı
2019 yılı	1215.89***
2007 yılı	831.7707***
Fark	384.1195***
Açıklanan	-42.08515***
Açıklanamayan	426.2047***

* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01.

2019 yılında sigara tüketim harcaması 1215.89 olarak tahmin edilirken 2007 yılında 831.7707 olarak tahmin edilmektedir. İki yıl arasındaki fark 384.1195 olarak bulunmuştur. Bu farkın -42.08515’lik bölümü açıklanan, 426.2047’lik bölümü ise açıklanamayan kısımdan oluşmaktadır. Buna göre, 2007 ve 2019 yıllarında hanelerin özelliklerinin benzer olması durumunda sigara harcamaları arasındaki fark ortalama 42 TL daha fazla olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Değişkenlerin açıklanan ve açıklanamayan kısımlara katkısını incelemek amacıyla Tablo 5'te detaylı ayrıştırma sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Detaylı Ayrıştırma Sonuçları

Değişkenler	Açıklanan	Açıklanamayan
Toplam Harcama	63.11731***	-48.55795
Hanehalkı Büyüklüğü	-57.4555***	114.9208***
Cinsiyet	-17.1806***	-7.317462
Medeni Durum	13.86315***	-19.22099
Yaş	-9.14814***	-1.065745
Eğitim	-28.4665***	36.57397***
Çalışma Durumu	-6.8149***	15.04766**
Sabit Terim		335.8245***
Toplam	-42.0852***	426.2047***

* p<0.1, ** p<0.05, *** p<0.01.

Kategorik değişkenlerin ayrıştırmaya etkileri referans sınıf seçiminden etkilenmeden bütün olarak hesaplanmıştır. Değişkenlerin açıklanan kısma etkileri incelendiğinde en büyük payın toplam harcama değişkeninde olduğu görülmektedir. Burada, 2019 yılında hanelerin toplam harcama ortalamasının artması etkili olmuştur. Hanehalkı büyüklüğü değişkenin açıklanan kısma etkisi beklenildiği gibi negatiftir. Hanehalkı büyüklüğü ortalamasının düşmesi bu değişkenin açıklanan kısma etkisini negatif yapmaktadır. Eğitim değişkenlerinin açıklanan kısma etkisinin negatif olduğu görülmektedir. 2019 yılında 2007 yılına göre yüksek eğitimli kişilerin oranının artması eğitimin etkisinin negatif olmasında önemli paya sahiptir. Çünkü hane sorumlusunun yüksek eğitimli olması hanenin ortalama sigara harcamasını düşürmektedir. Benzer şekilde cinsiyet incelendiğinde erkeklerin, çalışanların oranlarının 2019 yılında düşmesi açıklanan kısma etkilerinin negatife dönmesi üzerinde etkili olmuştur.

Değişkenlerin açıklanamayan kısma etkileri incelendiğinde ise toplam harcama, cinsiyet, medeni durum ve yaş değişkeninin etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı dikkat çekmektedir. Katsayı etkisi olarak da bilinen açıklanamayan kısımda hanehalkı büyüklüğünün değeri pozitifdir. Buna göre, Tablo 2'de de görülebileceği üzere, 2019 yılında hanehalkı büyüklüğünün hanenin sigara harcamasındaki marjinal etkisinin 2007 yılına göre daha fazla olduğu söylenebilir. Eğitimde, değişkenlerinin katsayılarının her iki yılda aynı olması iki yıl arasındaki farkın sadece 36.574'lük kapanabileceğini göstermektedir. Diğer değişkenlere ait

katsayıların sıfırdan farklı olmamaları 2007 ve 2019 yıllarında marjinal etkilerinin çok fazla değişmediğini göstermektedir. Örneğin, hanenin toplam harcamasındaki bin TL artış sonucunda hanenin ortalama sigara harcamasındaki artış 2007 ve 2019 yıllarında benzerdir. Açıklanamayan kısmın yaklaşık %78’i iki yıl arasındaki sabit terim farklılığından gelmektedir. Sonuç olarak, 2019 ve 2007 yılları arasındaki yaklaşık 384 birimlik farkın sadece -42.086’lık kısmı söz konusu yıllara ait hane özellikleri ortalamaları arasındaki farktan ve 427.21’lik kısmı değişkenlere ait katsayılardaki değişimden kaynaklanmaktadır. En büyük etki yaklaşık 335.83 birim ile sabit terimler arasındaki farklılıktan gelmektedir. Buna göre, 2007 yılından 2019 yılına gelindiğinde, hane özelliklerindeki değişimin hanelerin ortalama sigara tüketimindeki artışın açıklanmasında çok az bir katkısı olduğu görülmektedir. Benzer biçimde değişkenlere ait katsayı etkisinin payı da oldukça küçüktür. İki yıl arasındaki fark büyük oranda hane özellikleri dışındaki değişimlerden kaynaklanmaktadır. 2007 yılından 2019 yılına kadar sigara ile ilgili birçok yasal düzenleme yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler ve analiz sonuçlarından da görüleceği üzere hanelerin sigara tüketimi tercihlerinde ne yazık ki artış olmuştur. Fakat meydana gelen genel artışa karşın bazı sosyo-demografik grupların sigara tüketim tercihleri üzerinde azalışlar meydana gelmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Çalışmamızda tütün kullanımının kontrol altına alınması için uygulamaya konulan yasal düzenlemelerin hanelerin sigara tüketimi tercihi ve harcamaları üzerinde meydana getirdiği etkiler ve yıllar içerisinde gerekli etkiyi sağlayıp sağlayamadığı araştırılmıştır. 5727 Sayılı Kanun’un etkilerinin olmadığı 2007 ve ilgili kanundan sonra yapılan düzenlemelerin devam etmiş olması sebebiyle de 2019 yılı verileri ele alınmıştır. Böylece yasal düzenlemelerin etkileri değerlendirilebilmiştir. TÜİK Hanehalkı Bütçe Araştırması verilerinin kullanıldığı çalışmada bazı hanelerin hiç sigara harcaması yapmaması sebebiyle seçim yanlılığından kurtulmak için Heckman Örneklem Seçim Modeli ve değişimin kaynağını incelemek için ise Oaxaca-Blinder Ayırıştırma Yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın birincil hedefi yapılan düzenlemelerin etkisini görebilmektir. Türkiye’nin sigara kullanımı için yapmış olduğu düzenlemelerin tam anlamıyla karşılığını bulamadığı ve hanelerin sigara tüketimi tercihi ve harcamalarında artışlar meydana geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Her ne kadar hanelerin sigara tüketimi için yapmış olduğu harcamalar artmış olsa da bu artışın yasal düzenlemelerden sonra sigara tüketimi tercihinde gerçekleşen artışının yanı sıra DSÖ’nün yayımladığı “MPOWER” paketinin bir parçası olarak sigaradan alınan vergi miktarlarının artışı ile açıklanabilir. Fakat bazı belirli özellikteki hanelerde sigara tüketimi tercihinin sınırlandırıldığı ve daha az harcama

gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir. “Dumansız Hava Sahası”, “ALO 171 Sigara Bırakma Hattı”, “Yeşil Dedektör” gibi uygulamalar ile bireylerde yaratılan farkındalık sonrası toplumun bir kesiminde ortaya çıkan sağduyu, sigara tüketimi konusunda daha bilinçli bireylerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaya devam etmektedir. Özellikle lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip olan hanelerde sigara tüketiminin sınırlandırılmış olması birçok alanda olduğu gibi sigara kullanımının sınırlandırılması konusunda da eğitimin önemini göstermektedir. Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer husus da haneden sorumlu kişinin evli olması durumunda sigara tüketimi konusunda daha bilinçli hareket etmesi ve sigara tüketiminin bekârlara göre daha az olduğu sonucuna ulaşılmasıdır. Bu sonuca ulaşılmış olmasında politikanın bir parçası olarak sigara fiyatlarının yükselmiş olmasının haneler üzerinde yarattığı ekonomik baskının etkisi olabileceği gibi aynı zamanda evli hanelerin sahip oldukları çocukları sigara dumanının zararlı etkilerinden koruma ve ilerleyen dönemlerde çocuk sahibi olma düşüncesi öncesinde uygulamış oldukları vücutlarını sigaraya karşı koruma düşüncesinin etkisi olabilir. Kamu spotlarında, reklamlarda bebek sahibi olmak isteyen çiftler için gerekli bilgilendirmelerin de yapıldığı göz önünde bulundurulursa politikanın olumlu yansımalarını burada da görmek mümkündür. Eğitim, medeni durum değişkeniyle birlikte değerlendirilebilecek bir diğer durum da yaş değişkenidir. 2007 ve 2019 yılı modellerinden elde edilen sonuçlarda hane sorumlusunun yaşının arttıkça sigaraya tüketimi tercihlerinin azaldığı gözlemlenmiştir. Fakat karşılaştırmalı olarak bir değerlendirme yapıldığında 2019 yılındaki azalışların daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Gençler arasında bir sosyalleşme aracı olarak da kullanılabilen sigara, yaşla birlikte artan olası evlilik durumlarında bir sigara bırakma motivasyonu haline de gelebilmektedir. Sigara kullanımının sınırlandırılması konusunda Türkiye’nin atmış olduğu adımlar henüz beklenen etkiyi gösterememiş ve ülkenin hala en çok sigara içilen ülkeler arasında üst sıralarda yer alıyor olması alınması gereken çok mesafe olduğunu göstermektedir. Sigara kullanımı konusunda köklere kazınmış olan kültürün, alışkanlıkların, davranış biçimlerinin değişmesi zaman almaktadır. Bu bağlamda Türkiye’nin uyguladığı politikalardan vazgeçmeyerek kararlılığını sürdürmesi durumunda uzun vadede daha da olumlu geri dönüşlerle karşılaşması olasıdır.

KAYNAKÇA

Alam, A. Y., Iqbal, A., Mohamud, K. B., Laporte, R. E., Ahmed, A., & Nishtar, S. (2008). Investigating socio-economic-demographic determinants of tobacco use in Rawalpindi, Pakistan. *BMC Public Health*, 8(1), 1-9.

Aldan, A. (2020). Türkiye’de Ortalama Çalışma Saatinde Değişimin Kaynakları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(4), 1702-1716.

Alkan, Ö. (2017). Türkiye’de gençlerin tütün kullanımında cinsiyet farklılıklarının araştırılması. *Bağımlılık Dergisi*, 18(2), 35-45.

Aristei D., & Pieroni, L. (2008). A double-hurdle approach to modelling tobacco consumption in Italy. *Applied economics*, 40(19), 2463-2476.

Babcock, P., & Marks, M. (2011). The falling time cost of college: Evidence from half a century of time use data. *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 468-478.

Bazı Kanunlar ile 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 11 Haziran 2013, No:6487. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/06/20130611-1.htm> (Erişim Tarihi: 25.02.2022).

Blinder, A. S. (1973). Wage discrimination: reduced form and structural estimates. *Journal of Human resources*, 436-455.

Cetinkaya, V., & Marquez, P. V. (2017). *Tobacco Taxation in Turkey : An Overview of Policy Measures and Results*. World Bank, Washington, DC.

Chaloupka, F. J., & Pacula, R. L. (1999). Sex and race differences in young people's responsiveness to price and tobacco control policies. *Tobacco Control*, 8(4), 373-377.

Cho, H. J., Khang, Y. H., Jun, H. J., & Kawachi, I. (2008). Marital status and smoking in Korea: the influence of gender and age. *Social science & medicine*, 66(3), 609-619.

Chyderiotis, S., Benmarhnia, T., Spilka, S., Beck, F., Andler, R., Legleye, S., & Menvielle, G. (2020). Why do apprentices smoke much more than high school students? Understanding educational disparities in smoking with a Oaxaca-blinder decomposition analysis. *BMC public health*, 20(1), 1-12.

Feliu, A., Filippidis, F. T., Joossens, L., Fong, G. T., Vardavas, C. I., Baena, A., ... & Fernández, E. (2019). Impact of tobacco control policies on smoking prevalence and quit ratios in 27 European Union countries from 2006 to 2014. *Tobacco Control*, 28(1), 101-109.

García, J., & Labeaga, J. M. (1996). Alternative approaches to modelling zero expenditure: an application to spanish demand for tobacco. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 58(3), 489-506.

Greene, W. (2012) *Econometric Analysis. 7th Edition*, Prentice Hall, Upper Saddle River.

Heckman, J. J. (1976). The common structure of statistical models of truncation, sample selection and limited dependent variables and a simple estimator for such models. In *Annals of economic and social measurement, volume 5, number 4* (pp. 475-492). NBER.

Heckman, J. J. (1979). Sample selection bias as a specification error. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 153-161.

Hersch, J. (2000). Gender, income levels, and the demand for cigarettes. *Journal of Risk and Uncertainty*, 21(2), 263-282.

İpek, E. (2019). Türkiye’de alkol katılım ve tüketim kararları üzerine ampirik bir çalışma. *Sosyoekonomi*, 27(41), 57-70.

Justus, M., Sant’Anna, E. G., Davanzo, E. S., & Moreira, G. C. (2018). The wage gap between smokers and non-smokers in Brazil.

Kalkınma Bakanlığı (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Sağlıklı Yaşam ve Bağımlılıkla Mücadele Çalışma Grubu Bağımlılıkla Mücadele Alt Çalışma Grubu Raporu. Ankara.

Karaöz, M., Albeni, M., & Büyüktatlı, F. (2010). Yasal düzenlemelerin sigara tüketimi üzerindeki etkileri. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2).

Khitashvili, T., & Kim, K. (2014). The Great Recession and unpaid work time in the United States: Does poverty matter?. *Levy Economics Institute, Working Paper*, (806).

Kilic, D., & Ozturk, S. (2014). Gender differences in cigarette consumption in Turkey: Evidence from the Global Adult Tobacco Survey. *Health Policy*, 114(2-3), 207-214.

Lee, J. W., & Kidane, A. (1988). Tobacco consumption pattern: A demographic analysis. *Atlantic Economic Journal*, 16(4), 92-92.

Lindström, M. (2010). Social capital, economic conditions, marital status and daily smoking: a population-based study. *Public health*, 124(2), 71-77.

Marquez, P. V., & Moreno-Dodson, B. (2017). *Tobacco tax reform at the crossroads of health and development: a multisectoral perspective*. World Bank.

Oaxaca, R. (1973). Male-female wage differentials in urban labor markets. *International economic review*, 693-709.

OECD(2021), Health at a Glance 2021: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ae3016b9-en>.

Ohida, T., Sone, T., Mochizuki, Y., Kawaguchi, T., Kido, M., Harita, A., & Minowa, M. (2000). Household size related to prevalence of smoking in women in Japan. *Journal of Epidemiology*, 10(5), 305-309.

Pekkurnaz, D., & Elitaş, Z. (2018). Gender gap in smoking: A nonlinear decomposition analysis for Turkey. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 358-376.

Pirie, P. L., Murray, D. M., & Luepker, R. V. (1991). Gender differences in cigarette smoking and quitting in a cohort of young adults. *American Journal of Public Health*, 81(3), 324-327.

Prickett, K. C., & Augustine, J. M. (2021). Trends in Mothers' Parenting Time by Education and Work From 2003 to 2017. *Demography*, 58(3), 1065-1091.

Ramsey Jr, M. W., Chen-Sankey, J. C., Reese-Smith, J., & Choi, K. (2019). Association between marital status and cigarette smoking: Variation by race and ethnicity. *Preventive medicine*, 119, 48-51.

Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 12.07.2012, No:6354. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/01/20140118-1.htm> (Erişim Tarihi:25.02.2022).

Sağlıkla İlgili Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 05.12.2018, No:7151. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/12/20181205-8.htm> (Erişim Tarihi: 22.02.2022).

Sahan, C., Gunay, T., Simsek, H., Soysal, A., & Ergor, G. (2018). Socioeconomic factors associated with tobacco smoking in Turkey: a cross-sectional, population-based study. *Eastern Mediterranean Health Journal*, 24(8).

Townsend, J., Roderick, P., & Cooper, J. (1994). Cigarette smoking by socioeconomic group, sex, and age: effects of price, income, and health publicity. *Bmj*, 309(6959), 923-927

Tütün Mamullerinin Zararlarından Korumaya Yönelik Üretim Şekline, Etiketlenmesine ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/03/20190301-5.htm> (Erişim Tarihi: 25.02.2022).

Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesi Hakkında Kanun, 7 Kasım 1996, No 4207. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4207-20130524.pdf> (Erişim Tarihi: 25.02.2022).

Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. 3 Ocak 2008, No:5727. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/01/20080119-1.htm> (Erişim Tarihi: 25.02.2022).

Tützen, M. F., & Erbaş, S. (2018). A comparison of count data models with an application to daily cigarette consumption of young persons. *Communications in Statistics-Theory and Methods*, 47(23), 5825-5844.

Wang, H., Sindelar, J. L., & Busch, S. H. (2006). The impact of tobacco expenditure on household consumption patterns in rural China. *Social science & medicine*, 62(6), 1414-1426.

Wang, Q., Shen, J. J., Sotero, M., Li, C. A., & Hou, Z. (2018). Income, occupation and education: Are they related to smoking behaviors in China?. *PloS one*, 13(2), e0192571.

World Health Organization. (2003). *WHO framework convention on tobacco control*. World Health Organization.

World Health Organization. (2008). *MPOWER: a policy package to reverse the tobacco epidemic*. Geneva: World Health Organization.

World Health Organization. Tobacco (2021). <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/tobacco> (Erişim Tarihi:14.02.2022).

Yen, S. T. (2005). Zero observations and gender differences in cigarette consumption. *Applied Economics*, 37(16), 1839-1849.

Yun, W. J., Rhee, J., Kim, S. A., Kweon, S. S., Lee, Y. H., Ryu, S. Y., ... & Shin, M. H. (2015). Household and area income levels are associated with smoking status in the Korean adult population. *BMC public health*, 15(1), 1-9.

Yürekli, A., Önder, Z., Elibol, H. M., Erk, N., Çabuk, A., Fisunoğlu, M., & Chaloupka, F. J. (2010). Türkiye’de Tütün Ekonomisi ve Tütün Ürünlerinin Vergilendirilmesi. *Paris: Uluslararası Tüberküloz ve Akciğer Hastalıkları ile Mücadele Derneği*.

Yayın Geliş Tarihi: 06.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 01.07.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1083486

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 983-1006
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÖLÜM ALGISI BAĞLAMINDA DEFİN KÜLTÜRÜ VE MEKÂNSAL SAPMA: MÜZELERİN ÖLÜ GÖSTERİMİ

Emine KEF*

Öz

Yeryüzünde varlığını kalıcı kılma çabasında olan insanın/toplumların en büyük kaygısı yok olmaktır. Kendisinin yokluğunda devam eden zamanda yeryüzü, öncekilere mezar olurken yeni varlıklara yaşam sunmaktadır. Tabiatın mizacını bir yasaya indirgeyerek sınırlandırmaya kalktığı "ölüm yasasını" değiştirmek hatta tamamen kaldırmak isteyen insanın paradoksu tam da buradadır. Tüm bu hezeyanlara rağmen toplumlar, geri dönüşü ve döndükten sonra ölümsüzlüğe ulaşılacağını vadederek mekânı tasarlamaktadır. Kültürlerin belirleyiciliğinde, şekillenen cenaze ritüelleri toplumlar arasında farklılık gösterse de hepsinde değişmez olan, defin kültürünün varlığıdır. Tarihsel süreçte, medeniyetlerin birbirleriyle girdiği etkileşimle değişen defin kültürünün mekânla ilişkisinin ele alındığı çalışmada, on dokuzuncu yüzyıla birlikte yaşanan keskin değişim incelenmiştir. Bu değişimin gözlemlendiği yerler, modernleşme sürecinde temsil gücüyle donatılan kent müzeleri olmuştur. Avrupa'dan ithal edilen modern müze kültürü beraberinde sömürü anlayışını getirmiştir. Fakat bu sefer sömürülenler sadece mezarlardaki ölümlere ait eşyalar değil bizzat ölü bedenler olmuş ve tarihin koruyuculuğu söylemiyle müzelerde sergilenmeleri meşrulaşmıştır. Varlıklarının bir ayağını modernleşmeye diğer ayağını evrenselleşmeye koyarak dengede kalmaya çalışan toplumlarda tabu olan ölümlerin dahi nesneleşmesi, hiçbir şeyin sömürüye konu olmaktan kurtulamayacağını imler. Had çizgisinin silindiği modern çağın toplumlarının katlanmayı göze aldığı bedel ise medeniyetlerini doğuran ve ayakta tutan geleneğin yok oluşudur.

Anahtar Kelimeler: Ölü Kültü, Cenaze Ritüelleri, Defin Kültürü, Müzecilik, Müzelerin Ölü Sergisi

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kef, E. (2022). Ölüm algısı bağlamında defin kültürü ve mekânsal sapma: Müzelerin ölü gösterimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 983-1006.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Merzifon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-9938-4635, eminekef@gmail.com.

BURIAL CULTURE AND SPATIAL DEVIATION IN THE CONTEXT OF DEATH PERCEPTION: DEAD EXHIBITION OF MUSEUMS

Abstract

The biggest concern of people/society trying to make their existence permanent on earth is extinction. The time that continues in his absence offers life to new beings while being a grave to the previous ones. The paradox of the human being, who wants to change or even completely abolish the "law of death", which nature tries to reduce its temperament to a law and restrict it to its own definition, is exactly here. Despite all these delusions, societies design the space by promising return and immortality after returning. Although the funeral rituals shaped in the determinant of cultures differ between societies, what is unchangeable in all of them is the existence of the burial culture. In the study, which deals with the the relationship between burial culture and space, which changed with the interaction of civilizations in the historical process, the sharp change that took place with the nineteenth century was examined. The places where this change is observed have been the city museums equipped with the power of representation in the modernization process. The modern museum culture imported from Europe has brought with it the understanding of exploitation. However, this time, the exploited were not the objects belonging to the dead in the graves, but the dead bodies themselves, and it became legitimate to exhibit them in modern transparent museums with the discourse of the protection of history. Objectification of even the dead, which is taboo in societies that try to stay in balance by putting one foot of their existence on modernization and the other on universality, implies that nothing can escape from being the subject of exploitation. The price that the societies of the modern age, where the border line has been erased, are willing to endure, is the disappearance of the tradition that gave birth to and sustains their civilizations.

Keywords: Burial Culture, Funeral Rituals, Burial Culture, Museology, Dead Exhibition of Museums

GİRİŞ

Tarihsel hayatın aktarımında çok fazla kesinti ve boşluk olması, anlatıcıya bu boşlukları istediği gibi doldurma keyfiliği sağlar. Kesinliğin yokluğunda, dünya kültür varlıklarını koruma ve halka yorumlama misyonunu üstlenen müzeler, insanlarda milli tarih bilincine sahip başka bir inancın mabetleri olarak tanımlanabilir. Doğa ve toplum tarihi hakkında bilgi verirken aynı zamanda gelecek tasarımı için bugüne ilham olması, müzenin epistemolojik kökeni hakkında bilgi verir. Ancak modernleşmenin de etkisiyle müzelerin ontik yapısındaki eksen başka bir yöne kaymış; bilgi ve ilham mekânı müzeler, muhtelif yollarla ele geçirilen varlıkların koleksiyonerliğinin yapıldığı ve bunun üzerinden ülkelerin ulusal üstünlük yarışının evrensel nitelik kazandığı kültürün mekânı haline gelmiştir. Evrenselliğin yayılımında ulusların kendi mabetleri olarak tasarladıkları kentlerde başka toplumlara ait varlıkların hatta ölümlerin sergilendiği modern müzelerin varlığı, aynı zamanda diğer toplumları kendi gücüne şahit tutma politikası olarak da okunmaktadır.

Kendini başka zaman, coğrafya ve kültürlerin mirasçısı sayan toplumlar, ele geçirdikleri nesneler dışında beden üzerinde dahi hak iddia edip onu evrensel müze politikası şiarıyla sömürgecilik anlayışına hapsedmiştir. Bedenin müzede sergilenmesi, sadece politik düzlemde okunamayacak kadar paradoksal bir olgudur. Ölüm, insanın hem en büyük korkusu hem de kaygısıdır. Çünkü insanı varlığı inkâr edilemeyecek bir şahitliğe mecbur bıraktığı gibi bilgisine en çok yaklaşıldığı nokta, bu şahitliği sağlayan cansız bedendir. Sonrasına dair yapılan bütün yorumlar, din ile kültürlerin etkileşimiyle harmanlanmış korku ve dileklerinden oluşan bir fantazyâ âlemdir. Ölüme dair duyulan korkunun arkasında yatan yok olma kaygısının yarattığı travma, toplumların kültürel dokularına göre ritüellerle bezenerek yaşamın içerisinde katlanılır hale getirilmiştir. Bu nedenle, ölüm ve ritüel arasındaki ilişkinin toplumlarda tabu haline gelmesiyle ölü kültü doğmuş ve defin yeri olarak mezarlıklar, uzak-yakın mekânsal tasarımda yerini almıştır.

En son hayatta olan kişinin de ölümle karşılaşacağı ana kadar bütün ölümlerin bulunduğu yere gönderilen kişilerin şimdilik bilinmeyen o yerde veya tekrar dönülecek yeryüzünde ihtiyaç duyulacağına inanılan nesneler, defin ritüellerinin önemli bir parçasını teşkil eder. Bunun yanı sıra cenaze törenlerinin ölümü dışlayarak ölümsüzlüğe ulaşma çabasının bir parçası olduğu düşünülmektedir. Cenaze ritüellerinin temel belirleyicisi din olmuştur ancak dini söylemler, coğrafya, iklim, toplumlararası ilişkiler ve kültür dolayımında etkileşime açık bir nitelik göstermiştir. Mısır, Yunan, Roma, Avrupa ve Türklerde ölü kültürünün görünüm biçimlerinde, zamanın ruhuna bağlı değişimler gözlenirse de hepsinde ortak olan, ritüellerin kutsallığı ve mezarın tabu olduğudur. Örneğin, Türk kültür tarihinde ölümle bedenin toprağa karışıp ruhun sonsuzluğa/cennete/uçmağa gittiğine inanılmış; bu yüzden ölü kutsal kabul edilip mezarlıklara karşı herhangi bir saldırı savaş sebebi sayılmıştır. Ölüm ve ölüye karşı toplumsal mit ve ritler incelendiğinde, göze çarpan kültürel gösterge ise ölüye ve onun defnedilmesine verilen değerin yaşamda elde ettiği değerle doğru orantılı olduğudur. Mezar yeri seçiminden, tabuta, adak kurbanından beraberinde gömülen nesnelere kadar her unsur kişinin hangi statüde yaşam sürdürdüğüne göre belirlenmektedir.

Toplumsal yapı mühendisliğinin ön gösteriminin yapıldığı müzeler, tarihsel varlıkları içerisinde barındırsa da modern düşüncenin canlı temsiline sergi mekânlarıdır. Paradigmatik bir kurum olarak yeniden programlanan müzeler, düşünce ve üretime ilham olmaktan çıkıp sömürge varlıklarını şeyleştirilip biriktirilmesi misyonunu üstlenmiştir. On dokuzuncu yüzyılda modernizmin politik sahasında varlık gösterme yarışına katılan Osmanlı ise müzecilikle ilgili politikalarını Avrupa'dan devşirerek bugünkü müze yapısının temelini atmıştır. Öncesinde tabu olan şeyler, müze koleksiyonerliğinin şeffaflığında meşruluk kazanarak gösterime girmiş ve bu süreçte mezarlar da paylarına düşeni almıştır. Mezara saygısızlığı savaş sebebi saymaktan ölünün kalıntılarını sergilemeyi medeniyet göstergesi olarak kabul eden bir toplum haline dönüşmek, sosyolojik evrimin yönünü sorgulamayı şart koşmaktadır. Yer bulamama ya da istediği yeri alamama kaygısıyla gitmek/kopmak istemedikleri yaşamda, mezar yeri satın alan

insanların ölümleri yerinden etme paradoksu, uygarlığın geçirdiği tarihsel aşamalarda aranıp bulunabilir. Toplumsal ahvalın geldiği durumun nedeni ise içerisinde yoğrulduğu zaman okunun evrenselliği hedef almasıdır. Farklı tarihe, coğrafyaya, inanca, kültüre sahip toplumların küresel arenada yer alabilmeleri için kimliklerin verili kodlardan ziyade çağın en göze çarpan özelliği olan cüretkârlığa sahip olmaları gerekmektedir. Söz gelimi, camekânın arkasında sergilenebilecek herhangi bir şey bulunabilecekse şayet, mezarlıklar, saygı gösterilmesi gereken kutsal mekânlar değil ganimet vaadedenden kazı alanlarıdır. Mezar taşlarının, tabutların hatta ölü bedenlerin/parçalarının sergilenir nesneler olduğunu düşünmek veya sorgulamayıp bunu olağanlaştırmak, acaba başka zamanların insanları için ne ifade ederdi?

Zamanın ruhuna uymak, adaptasyon ve hayatta kalabilirlik için kuşkusuz önemlidir; ancak kendilik bilincine sahip olmak, kimlik sahibi toplumlar için esastır. Evrenselliğin tutsağı olmak belki de insanlığın en büyük lanetidir. Modern müzecilik anlayışının kaynağında, bir taraftan modernleşme diğer taraftan evrenselleşmeye yaslanarak tarihsel bağlamlarından kopardığı nesneleri kendi kurgusuyla yeniden tasarlayan bir müze fetişizmi yatmaktadır. Ancak hatırlanmalıdır ki, diğerlerinin ötekisi olmak özgüllüğün teminatıdır. Kıyaslanamayacak bir niteliğe sahip olmak, savaş meydanında ganimet, pazarda meta, vitrinde şey olmaktan korur. Zira kendini kabullendirme kaygısından muaftır. Modern çağın sakinleri, geleneklerini kaybettiklerini kimse anlamasın diye adını muhtelif şekillerde sürekli yüksek sesle zikreden amnezi hastalarıdır. Ve her hastalık gibi durumun sorgulanıp kabullenilmesi, sonra da harekete geçilmesi gerektiği hatırlanmalıdır. Ölülerin eşyaları ve parçalarıyla birlikte mezarlarından sökülerek müze nesnesi haline getirilmesinin nedenini ortaya koymak için ölü kültürünün psikolojik kökeni ve tarihsel süreçlerinin ele alınması gerekmektedir. Zira insanlığın bugün ölümle ilişkisini çözümleyebilmek için dünün hikâyelerine ihtiyacımız var.

ÖLÜ KÜLTÜNÜN PSİKOLOJİK DAYANAĞI

Bilinmeze karşı duyulan korku, bilinen karşısındaki hayret duygusundan çok daha hiddetlidir. En büyük bilinmez olarak ölüm, insanın yok olma kaygısıyla bütünleşik bir korku salar. Dünya yüzeyindeki varlığımızın kalımsızlığı, ölümün gerçekliğini kaçınılmaz kılar. Zaman akmaya devam ederken ölümüyle kişi, tıpkı Heidegger'in insanın doğumla *dünyaya fırlatılması* ifadesinde olduğu gibi akışın dışına atılır. Hayatın içinde varlığa dair şeyler hep bir eksiklik içerisinde; öyle ki, kaçınılmaz son dahi bu eksikliğe dairdir. Varoluşu sınırlandıran ve de nihayetlendiren ölümün varlığı, kavramsallaştırmanın arkadan gelen olması nedeniyle, ontolojik bakımdan yeterli bir biçimde tanımlanıp kavramsallaştırılamaz (2018, s. 351). Deneyim, yaşanan durum nihayetinde açığa çıkar, anlam kazanır ve kavramsallaşır. Tecrübe edilip sonrası dile getirilemeyeceği için üzerine ne kadar düşünülürse düşünülün, ölüm aklın en büyük yenilgisidir (Bauman, 2000, s. 25). Epikuros paradoksuna göre, kişi açısından yaşanabilir bir ölüm yoktur, ancak başkasının ölümü yaşanabilir. Başka bedende gerçekleştiği andaki şahitlik üzerinden

ona yüklenen anlamlarla tanınabilir ama bilinemez (Ariès, 1991, s. 110). Bilebilmek tecrübe şartına bağlıdır ve bu bilgi hayata daıdır ama yaşama kapalıdır. Ölüm gerçekleştiğinde de hayat olmayacağına göre yaşayanlar hiçbir zaman ölümle karşılaşmazlar. Yaşamın muhtevasındaki bu imkânsızlık nedeniyle ölüm bilinebilir bir alan değildir (Hökelekli, 1991, s. 152). Bu nedenle, varlığın nefesinin tükenişiyle birlikte, başkaları üzerinden ölümü deneyimleme düşüncesi, ulaşılabilirliğine inandığı gerçekliği *ne ontik, ne de ontolojik bakımdan ortaya çıkarabilmektedir*” (Heidegger, 2018, s. 360).

Kendi varlığına ikna olduğu için tüm bilgisini düşünce süzgecinden geçiren insanın düşünemediği tek şey kendi var olamayışıdır (Bauman, 2000, s. 27). Ölümüne dair travmatik kaygı, varlığı inkâr edilemez olanı aşma çabasıyla yaşamda kristalize olurken kendinden arda kalanlarla dünyaya sığınma arzusu, bir gerçeği yadsıma ve gerçeklikten kaçış biçimi olarak görülür. Dini ve geleneksel düşünce biçimlerinin görünürlükten çıkacak kadar saydamlaştığı günümüzde, nesneler zamanın akıcılığı ve ölümün kaygısını soğuran gündelik yaşam söylencesine dönüşmüştür (Baudrillard, 2011, s. 120). Ölümüne dair getirilen tüm itirazlar, ârı ona boyun eğmekle paylaşmak zorundadır. Geleneksel kültürler, ölümü hayat akışının olağan sürecinde başka bir varoluş biçimine geçiş olarak yorumlar (Hökelekli, 1991, s. 153). Ontolojik gerçekliğinden kaçış, kendinden yoksunluğa düşmüş olan insanın yine kendi peşine düşmesidir. Varlığına içkin olandan kaçmak onu unutmuş olup karşılaşmada tanıyamadığı için adını koyamamaktan kaynaklanır. Kaygı, bu adı konamayan ve hep orada olmasına rağmen hiçbir yere yerleştirilemediği için nereden geleceği kestirilemeyen bir tehdit algısıdır (Heidegger, 2018, s. 286-7).

Ölüm şiddetinin hayatta kalanlarda uyandırdığı kaygının ilk tepkisi de reddediş olarak kendini göstermektedir (Roux, 1999, s. 239). Yok olma düşüncesinin histerisi, ölümleri tamamen uğurlayamaya engeldir. Bu nedenle, cenaze ritüellerinin aşamaları gideni sonsuzluğa uğurlar ama sonsuza kadar göndermez. Ritüeli gerçekleştirenlerin aynı süreçten geçileceğini içten içe bilmeleri bütün uğurlananların bir yerde buluşacağı umudunu canlı tutar. Aslında ölüm yalnızca insanın kâinatın verdiğini tekrar ona iade ettiği bir yazgıdır (Filiz, 2017, s. 114). Sokrates düşüncesinde ifade edilirse, ölüm bir yandan bedenın ruhtan ayrılarak kendi halinde kalması, diğer yandan ruhın bedenden ayrılarak başka âleme gitmesidir (Eflatun, 1989, s. 15). Toprakla bütünleşme süreci toplumların kültürlerinde ölü kültüne göre değişmektedir. Zamanı daha yaşarken döngülerle yineleme içine hapseden algı böylelikle ölebilir ve fakat ölümsüzlüğü elinde tutar. Çoktan ölmüş olanların halen doğum günlerinin kutlanması başka nasıl açıklanabilir? Kültürde cereyan eden her şey, insanın köklerinin semaya uzandığının bilinmesi, unutulması, inkârı veya hatırlanmasıyla medeniyetlerin karakteri şekillenirken kendi ekosistemlerinin olağan iklimi bu hafıza gelgitinde seyrini bulur (Koç, 2016, s. 152). Belki de dünyaya düşme hadisesinin travmasını unutma reaksiyonuyla atlatan insanın ortaya çıkan boşluğu doldurma çabası, tarih boyunca ulaşmaya çalıştığı dağın zirvesini daha da yükseltmektedir (Malraux, 1990, s. 205).

Yeryüzünde ihdas edilen her şeyin, replikasını canlandığı gerçeğe tekrarlanan ritüellerle ulaşma çabası olduğu düşünülür. Mabedler veya müzeler, evren içinde evren kurarak aslını hatırlama çabasının bir örneğini sunar. Ölüme dair tüm şahitliğine rağmen ona dair kaygıyı aşamayan aklın gerçekliğe ve özgürlüğe yüklediği anlam, ölüm korkusu yerine çağdaş evrede kendi ölümsüzlüğünü yaşayabileceğine inandığı evreni yaratmaktadır. Ancak *yalnızca yaşamın var olmasını istemek, yalnızca ölümün var olmasını sağlamak demektir* (Baudrillard, 2016, s. 264). Ölümden özgür olma çabası ise bedenine içine daha gömülüp kalmaya neden olmaktadır. Bilhassa modern çağın yarattığı suni ölümün olası sebepleri yaşamı her taraftan kuşattığı için ortadan kaldırılması ya da egemenlik altına alınması olanaksızdır. Üretilen sebeplerin aynı kaynaktan çıkan güvenlik sistemiyle bertaraf etme vaadinde bulunduğu kaçılan ölüm, korkusunu yaşama isteğine zerk etmektedir. Ölümsüzlüğe ulaşma savaşında beden ne kadar canlı tutulmaya çalışılsa da yaşamın sonu olan ölüm bedene kaydedilmiş bir yazgı olarak görülmektedir. Geleneksel anlayışta, evrenin canlılığı doğum-yaşam-ölüm-doğum sarmalında akarken ölüm, bir yok oluş olarak görülmediği için ritüellerle bezenmiştir. Ancak onu başka serisi olmayan bir filmin sonu gibi algılatan ekonomi politik düzlemde, bugünkü anlamını sanki onlar vermemiş gibi bilim ve teknolojinin mucize yaratması beklenir. Söz gelimi, bugünkü ölüm anlayışını biyoloji doğurmuştur. Biyolojinin tanımıyla çerçevelenen beden, hiçbir efsanenin gelip kendisini kurtaramayacağı bir ölüme gebe kalmıştır. Ölüm, bilimsel nedenlere dayandırılarak rasyonalize edilirken insanı onun sanrısından kurtaracak inançlar, mitler, ritüeller araçtan silaha dönüşen teknolojinin yeni düzeninde yitirilmiştir (Baudrillard, 2016, s. 298, 322).

İnanç, tanımaya niyet edilen tanrıyla/tanrılarla iletişime geçme yolu sağlar. İletişimin bir tarafında, tecrübe edildiği için bilinen yaşama dair sözler ve dilekler yer alırken diğer tarafında, bilinmeze karşı duyulan korkudan emin olma isteği yer alır. Bu korku, ölü bedenle geride kalanların defin süresince gerçekleştirdikleri ritüelleri, ruha adanan adakları ve ölü kültürünü doğurmuştur. Ölü kültürü, ölümün son olmadığını bildiren öteki dünya inancı, ruhun Tanrının yanına gitmesi ve tekrar bedene girecek olan ruhlar için yeryüzünde mekân hazırlanması gibi özelliklere sahiptir (Akçay, 2017, s. 5). Gelenekler başka türlü uygulamaları benimsese de ölü için yapılan ritüeller, ona şahit olmak zorunda kalan toplumların yaşama tutunma refleksleriyle ölüme dair tefsirlerinin bilgisini verir. Her insan ölecektir ama *şimdilik o ben değilim*, düşüncesiyle ölüme şahitlik, şimdilik sahnede yer almamanın verdiği güvenle ölüm saatine belirlilik kazandırmaya çalışır (Heidegger, 2018, s. 386) ve ritüellerle bezediği ölümla anlaşma yapmaya çalışır. Abdulaziz Melicî'den aktarıldığına göre, gösterişli cenaze törenleri ve defin merasimleri, yaşayanların kendi ölümleri düşüncesinden kaçma hilesinden başka bir şey değildir (Hökelekli, 1991, s. 159). Benzer şekilde, Zygmunt Bauman'ın bütün cenaze törenlerinin kaynağında dışlama tavrını barındırdığını söylemesi (2000, s. 39) veya Erich Fromm'un defin kültürünü bedeninin konserve edilerek saklanması olarak nitelendirip bu olgunun veya ölünün süslenerek sergilenmesinin ölümsüzlük isteğinden

kaynaklandığını öne sürmesi (2003, s. 171), insanın ölümle anlaşılmaya gitme çabasına dair tespitleri örneklemektedir.

Doğum, ergenlik, evlilik ve ölüme eşlik eden tüm ritüeller, insanın erginlenmesinde temel inisiyasyon törenleridir. Bu ritlere gerekli olan önem verilmedikçe, bir erkeğin veya kadının yaşamın bir aşamasından diğerine tam olarak geçmesi imkânsızdır. Varlık kazandığı andan itibaren farklı değişim/dönüşüm süreçlerinden geçen canlının geldiği yerin tekrar dönülecek sonsuzluk diyarı olduğuna dair inanç, bilinen dünyada bir geçiş kapısının varlığı düşüncesine götürmüştür. Belki de bu yüzden, ritüellerin muazzam bir güç ve saygıyla ele alındığı tüm geleneksel toplumlarda, ayinler şu ya da bu biçimde fiziksel çevrenin kapı karakterine sahip bölümleri tarafından desteklenir (Alexander, 1977, s. 332). Evrenin varoluşundan itibaren hayatı anlatan mitsel söylemde, her varlık ve olayın kaynağında yaşam sunan, onun devamlılığını sağlayan ve tekrar onu içine alan tanrısal güç olarak toprak görünürlük kazanmaktadır. Ölü bedenlerin cenin pozisyonunda kıvrılarak toprağa gömülmesi, yeniden doğuş umudunun toplumsal ritüele yansımalarıdır (Eliade, 2003, s. 23). Nasıl ki, ağaç ilk tohum olarak toprağın içinden dışına doğup aynı zamanda tohum olarak toprağa dönüyorsa, insan da aynı şekilde anne rahmiyle analojik ilişki kurulan toprağa cenin pozisyonunda gömülmesiyle yeniden doğuşa tohum olarak hazırlanmaktadır. İnsanın kaçmasının imkânsız olduğu şey ölüm değil, hayattır. Doğduğu anda süresi ne olursa olsun ölüm ona mündemiçtir. Aşılmaya çalışılansa ölüme karşı yeniden doğuşla, yok olmadan azade olmaktır. Ölümle yok olma kaygısından emin olunacağı bir hayata doğulacağına olan bu inanç ölümü katlanılır kılmaktadır.

RİTÜELLERİN MEKÂNSAL BOYUTU

Doğumdan ölüme kadar yeryüzünde bulunulan sürenin kayıt altına alınması, varlığın tarihsellik kazanması demektir. Toplumların kültürleri incelendiğinde, ölümün kaydının mekânsal ve dilsel ifadesi, doğumdan öncedir. *Ölüm bir bakıma tarihteki namevcuta resmiyet kazandırır*. Bu haliyle mezarlıklar, yalnızca bedenlerin toprağa karıştığı yer değil, kaybedilen kişinin içsel mevcudiyete dönüştüğü yasın kalıcı kayda geçtiği nihai mekândır (Ricoeur, 2012, s. 407). Ölüler, toplumsal yapıda hayatın dışına atılmayıp onun içinde yaşayanlarla birlikte varlıklarını sürdürdüklerinde, ölüm yok olma anlamına gelmediği için insanlar ölümsüzlük çabasına girme gereksinimi duymazlar (Baudrillard, 2016, s. 223). Mezarlıklar sadece bedeninin korunduğu yerler değil, aynı zamanda gerçekleştirilen ritüellerle ölünün ruhuyla buluşma mekânıdır. Örneğin, bayram kutlama törenleri ölü kültürle yakından ilişkilidir ve her mezar ziyaretinde ruhsal dirlik yaşayan ölü yakınları aynı hali ölülerin de yaşadığına inandıkları bir ortaklık kurarlar. Hem tapım hem anıt alanı hem de toplumsal etkinlik mekânı olan megalitlerin ölüler ile yaşayanlar arasındaki bağı ebedileştirdiği gibi yaşamı da bereketlendirdiğine inanılmaktadır. Benzer şekilde İngiliz anıt Stonehenge kompleksi mezar megalitleri de atalarla ilişki kurma çabasının bir örneği olarak yorumlanmaktadır (Eliade, 2003, s. 150, 155). Kutsal

anlam yüklenen kalıntılar, tanrısal varlık ya da ölümlerin ruhuyla bir biçimde özdeşleştirilmektedir. “Bu bağlamda, kutsal bir tabut olmadan kutsal bir nesneden söz edilemez. Dolayısıyla değer, kutsal kalıntıdan, özgün değeri açıkça sergileyen altınla kaplanmış tabuta doğru “kaymakta” ve böylelikle simgesel açıdan daha güçlü bir konuma sahip olmaktadır” (Baudrillard, 2011, s. 98).

Ölü gömme geleneğinde günümüze kadar gelen en bilindik söylemlerden biri, *insanın topraktan yaratıldığı ve tekrar ona döneceğidir*. İnsanın hangi topraktan yaratıldıysa tekrar o toprağa gömülmesi, toprağın onu çekmesi gibi inanışlar, ölümle birlikte çürümeye başlayan bedeninin bir an önce gömülmesinin tinsel karşılığıdır. Örneğin, Alevi Türklerde ölünün defnedilmesi, toprağın sırlanması şeklinde ifade edilir. Ölünün gömülmesinde orada hazır bulunan uzak-yakın pek çok kişinin toprak bırakması, bir helallik verme ritüeli olarak kabul edilip *toprak atanın çok olsun* duasında karşılık bulmuştur. Mezarın üzerinin örtülmesi safhasındaki bu ve benzeri ritüellerin *toprağı bol olsun* söylemiyle karşılık bulması ile tümümlüslü mezarlar arasında ilişki kurulmaktadır (Kalafat, 2010, s. 377-8). Bedenin ölü olarak uzun süre öylece kalması kaçınılmaz sona dair acıyı uzatır. Mezarlarda su veya içecek sunma ritüeli, ölünün toprağa karışmasını hızlandırarak yeniden doğum için toprakta tohum olacağı inancını simgeler. Örneğin, Mısır’da Osiris’le özleştirilen ölümler, toprağa bağlı bir kaderle bedeninin topraktan tekrar tohum gibi çıkıp çiçek açacağına inanılırdı. Londra’da (British Museum) sergilenen bir tabutta (no/EA41552), Mısırlıların toprağın içinde gizlenmiş uykuda olan tohumdan canlı bir bitkinin ortaya çıkışı gibi insanın da cansız kabuğundan yeniden doğacağı inancına dair ifadeler görülmektedir (The British Museum, 2022).

Doğal felaket, saldırı, savaş gibi beklenmedik veya umulmadık sebeplerle ölenlerin yaşama dair hayallerinin yarıda kalması -gözlerinin açık kalması- ruhlarını huzursuz, öfkeli kılacağı düşüncesiyle kutsal anıtların inşa edilmesi, yaşayanların ölenlerin öfkesinden emin olma refleksi olarak yorumlanmıştır. Buradan hareketle, geçmiş çok eskilere dayanan mezara taş dikme geleneği, kaynağında taşla yüklenen koruyucu özelliği barındırmaktadır. Taşın hayvanlara, hırsızlara bilhassa ölüme karşı koruyucu özelliğe sahip olduğuna inanılır. Nasıl ki, taş toprakta bozulmadan öylece kalabiliyorsa, ruh da dağılmadan sonsuza kadar varlığını sürdürebilecektir. Hindistan’da görülen mezar megalitleri bu koruyucu niteliğiyle, bir nevi ruhun ikametgâhı olarak kabul edilir. Böylelikle ruh, yaşayanlar arasında tutunup yok olmaktan korunmakta, öfkesi yatışmakta ve ona atfedilen güçlerle yaşamı kutsayıp bereketlendirmektedir. Biçimsel olarak tarih öncesi Avrupa *menhir* ya da *megalitlerine* benzetilen dikilitaşlar her zaman mezar başında bulunmaz; ölüyle bir şekilde bağlantısı olan yere anıt olarak dikildiği de bilinmektedir (Eliade, 2003, s. 222-4).

Antik Yunan’ın cenaze geleneği incelendiğinde, *prothesis* olarak adlandırılan cenazenin ölen kişiye göre değişen bekletilme süresinin bir nedeninin de ölümün gerçekleştiğine dair şüphenin ortadan kalkıp yakınlarının durumu kabullenerek ölüye karşı son görevin yerine getirilmesinin artık eyleme

geçileceğinin haberini vermektedir. Yunan'da mezar başında yapılan ritüeller *ta trita* olarak adlandırılır. Ölülerin *inhumasyon* (ölünün sosyal statüsüne göre cenin pozisyonunda lahite veya toprağa yatırılıp gömülmesi) veya *kremasyon* (bedenin yakıldıktan sonra küllerinin gömülmesi) olmak üzere iki türlü gömüldüğü bilinmektedir (Akçay, 2017, s. 111, 116-7). Homeros'un *Odysseia*'sında diyaloglar ölümün, cenaze törenlerinin ve ölümsüzlüğün ölü, yaşayanlar ve Tanrı(lar) arasındaki akdin izlerini taşımaktadır. Menelaus'un "bir de mezar yığdım Agamemnon'a, ölümsüz olsun diye ünü" sözü mezarın ölümsüzlüğe açılan bir kapı olduğunu vurgularken, Elpenor'un cenaze ritüellerinin tamamlanması için Tanrı'nın öfkelerini gerekçe göstererek Odysseus'un "Beni geride böyle mezarsız, ağsız koma, öfkelenmesin sana tanrılar benim yüzümden. Yak beni silahlarımla ve daha neyim varsa hepsiyle, kırçıl denizin kıyısında bana bir mezar yığ, bilsin gelecek kuşaklar ne kara bahtlıyım ben, yap bu dediklerimi ve çaktır mezarımın üstüne sağlığında dostlarımla birlikte çektiğim küreği" sözleri ölümden sonra da yaşayanlar arasında bilinip tarihte yer alma kaygısını göstermektedir (2008, s. 101, 198).

Roma'nın kültürel dokusunun oluşmasında etkin rol oynayan Yunan medeniyetinin izleri ölü kültüründe de görülmüştür. Yunandan aldıkları mezarlık kültürünü sosyal statü farklılıklarını belirtmek için geliştiren Romalılar, mezarlık mimarisinde de büyük bir etkiye sahiptir. Mezarlıklara verilen önem, bu mekânların ölüler kenti olarak yaşama entegre edilmesini sağlamıştır. George Orwell'e (Hayvan Çitliği) atıfla, nasıl ki insanlar eşit ve fakat bazı insanlar daha eşit oluyorsa, toplumsal ritüeller sayesinde herkes ölümsüzdü ama bazı insanlar daha ölümsüzdü. Ölümsüzlüğün sosyo-ekonomik tasarımı toplumun ölümsüzlük için bir katmanlaşma politikasıdır (Bauman, 2000, s. 76). Yaşarken sahip olunan statüler, mezar taşlarına yansıtılarak hiyerarşik dizilim mezar mimarisini şekillendirmiştir. Roma'da görülen anıtsal mezarlar, *columbarialar* (yakılan ölünün kalıntılarının saklandığı yer), lahitler, *katakompalar* (columbariaların yerini alan yeraltı yapıları) Roma toplumunun ölüme yüklediği anlam doğrultusunda ortaya çıkan ölü kültürünün mimari göstergeleridir. Roma geleneğinde ölü kültüne göre gerçekleştirilen ritüellere ölünün ruhunun da katıldığına dair inanç, aile ve akrabaları kültürün doğal sorumluları kılmıştır. Ritüeller, ölünün bedeni orada olsun ya da olmasın kişinin yaşamındaki pozisyonuna göre yapılmış mezarın ya da simgesel mezar olarak *kenotaphın* başında ve ölünün ruhunun da katılımıyla gerçekleşir (Akçay, 2017, s. 120-2).

Ölünün yaşayan akrabalarının olması, bedene ulaşılmaya bile ritüellere göre uğurlanma hakkını garanti altına almaktadır. Ataların yattığı toprağı kutsayıp buraya gömülme isteği, dönemin bir mezar yazıtında da görüldüğü gibi kaynağında kendi özüne dönüş arzusunu imler: *Burada doğdu, buraya gömüldü. Burası vatan toprağı. Burası doğmuş olduğu yere dönmeyi arzuladığı yer* (Eliade, 2003, s. 255). Mezarlıklar her ne kadar mimari ve yazıtlarıyla kutsal bir mekâna dönüştürülse de Roma'da yaşayanlar ile ölüler dünyası şehir yapısında birbirinden ayrılmıştı. Söz gelimi, On İki Levha Kanunu mezarlıkların site içinde yer almasını yasaklıyordu. Theodosius yasasıyla devam eden bu yasaklamayla mezarlıklar ve evler kendi sınırlarında kutsallıklarını korurlardı (Ariès, 1991, s. 14).

Ortaçağ'da kilise kavramsal olarak sadece bir mabedi değil binanın çevresindeki belediye binası, kulesi, avlu ve mezarlığı da kapsamaktaydı. On beşinci yüzyılda Paris'in mezarlık geleneği, içine ölülerin yığıldığı ve *charnier* adındaki evleri kapsayan çevirili bir alanda görülmektedir. On altı ve on yedinci yüzyılda kilisenin bir yanında yer alan dikdörtgen biçimli mezarlıklar, diğer yanında da ölülerin kemikleriyle dönemin sanat anlayışını yansıtacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu anlayışı yansıtmak için kullanılan malzemeler ise yoksul halk mezarlarından gelmektedir. Kiliseye gömülen bedenler, tıpkı yedi uyurlar gibi burada uyumakta ve tekrar Göksel Kudüs'te uyanacakları günü beklemektedir. Kiliseye gömülmeye layık olmayanların tekrar yaşamaya da hakkı yoktur. *Fosses aux pauvres* yani yoksul çukuru adı verilen halk mezarlığı, açılan dev çukurlara ölülerin doldurulduğu sonra tekrar açılıp ölü parçalarının sanata hammadde olarak kullanıldığı bir nevi yer altı kaynağıydı.* Kemiklerle yansıtılan bu sanat anlayışı, bilhassa barok süsleme biçimi, on sekizinci yüzyılın ortasında sona ermiştir (Ariès, 1991, s. 16-8, 31).

Aydınlanma ve modernliğin tezahürü olan ölü yakma ritüeli, ilk zamanlarda olduğu gibi ölünün ruhunun hemen göğe ulaşması için değil de ölü bedenden kurtulma, onu hiçleştirme ve unutmanın en kesin yolu olmuştur. İngiltere'de yoğun bir biçimde görülmeye başlayan ölü yakma ritüeli, artık ziyaret edilecek bir beden bırakmamaktadır. Mezarlık ziyaretini bir nevi hac ziyareti olarak yorumlayan Ariès, ölülerin yakılmasının bu ziyaretleri ortadan kaldırdığını söylemiştir (1991, s. 90). Aslında modern insan, bedenleri yakarak ölüyü değil ölümü ortadan kaldırıp en aşılmaz korkusunu küle çevirmek istemektedir. Bedenin yeniden dirilişi ve ruhun ölümsüzlüğüne inanılan dönemde, zaten tekrar var olacak bedenden arta kalanlar tabulaşmamıştı. Ancak sonsuz var oluşa dair bilgi, bundan emin olmamaya doğru evrildikçe, onları korumaya yönelik kültürel olgular görülmeye başlamıştı. Herkesin mezarlıklarda Foucault'un ifadesiyle, *kendi küçük kutusuna* sahip olma hakkı vardı. Ancak on sekizinci yüzyılda baş gösteren ölülerin şehre hastalık getirdiği -ki bu hastalığın adı ölümdür- inancı, on dokuzuncu yüzyılla birlikte mezarlıklar şehir dışında yer almaya başlamıştır. Dünyanın değeri arttıkça ölüm daha travmatik, ölenler daha tehlikeli bir hal alırken mezarlıklar artık şehrin kutsal ve ölümsüz kalbini değil, her ailenin kendi karanlık dinlenme yerine sahip olduğu *öteki şehri* oluşturmaya başlamıştır (2018, s. 376).

İnsana dair yapılan tanımların totoloji aracılığıyla genişleyerek evrensel bir tanım halini alması, yapısal ikizini yani insani yanın insani olmayan/insanlık dışı tarafıyla eş zamanlı doğumunu gerçekleştirmiştir. Kültürün yeni kavram ve tanımlamalarla genişlemesi her birinin karşıtı/antiteziyle mümkündür. Zamanın kültürel kodları nasıl olmayı kutsuyorsa bunu ifade eden kavram edindiği ilkelerden daha çok olumsuzladığı/aşağıladığı/gereksizleştirdiği karşıt yansımalarıyla tanımlanmaktadır. Evrensellik idealine yaklaşıldıkça heybeden atılan tanımlayıcı kavramlar dışlanarak her şey eşdeğerlik zemininde aynılaşmaktadır. İnsanın

* Bugün, modern müze düzeyinde ziyarete açılan Paris Yer Altı Mezarlığı, bahsi geçen anlayışın en güçlü örneğini resmetmektedir. Bkz. Les Catacombs de Paris. <https://www.catacombes.paris.fr/en>

kesinlikle evrenselleştiği gün, bu ayrımcılık anlayışı da tüm insanları aforoz etme noktasına ulaşmış olacaktır (Baudrillard, 2016, s. 217). Modern çağın kent tasarımında herhangi bir mübadele değeri olmayan, üzerine herhangi bir enformasyon programı planlanamayan mezarlıklara yer yoktur. Evrensel anlayış, hâlâ kendinden saydığı için henüz ölmüş olanlara karşı sorumluluk hisseder ve hâlihazırda farklı kullanımlar için planlamaya dâhil edilmemiş olan arazinin mezarlık olarak kullanımına onay verir. Yaşam doğum-ölüm arasındaki süreci kapsarken hayat aradaki sürecin yanı sıra her iki olgunun birlikteliğinde varlık kazanır. Modern çağ hayata dair kuramlar geliştirmekle ilgilenmez; uğraş alanı yaşamdır. Doğum, yaşayanların kutlama etkinliklerine konu olması nedeniyle üzerine düşünölmeye değeri bulunur. Ancak ölüm, yaşamı sorgulatması nedeniyle değeri konuşulması, akla dahi getirilmesi tabu halini almıştır.

TÜRKLERDE ÖLÜ KÜLTÜ VE DEFİN KÜLTÜRÜ

Türk geleneğinde defin kültürü, onun beşiği olan tarih ve coğrafyalarda atalar kültürüyle doğrudan ilintilidir. Kimi zaman sebebini bilmeden istemsizce yerine getirilen ritüeller ya da kaçınılan davranışların kökeni bu beşikten geleceğe doğru fısıldanan geleneğin anlatısıdır. Söz gelimi, *bengi taş* ve *balbal* olarak anılan mezar taşlarının ölünün kimliği hakkında bilgi verdiği gibi ruhunun dekoderi olduğuna ve saklanan her şeyin kendi çekirdeğinde geleceği taşıdığına inanılır. Bu inanç, kimi zaman bilinir kimi zaman bilgisi unutulmuş halde devam ettirilir. Mezarlıklara dair yaklaşımda her ikisinin de emaresi görölmektedir. Toplumların bilgiyi kaydederken gösterdikleri hassasiyet ve ikazları, medeniyetin bekâsına dair kaygıyı ortaya koymaktadır. İşte bu kaygı, özüne dokunmadan şekil verilerek kutsanan taşlara işlenmiştir. Bengi taşlarda gelecek nesile, unutursa öleceğini yazan ataların öğüdü bir tesadüf değildir (Aydın, 2015, s. 89; 2019, s. 105, 157; Roux, 2012, s. 37).

Kutsal bir anlam yüklenen doğanın bir başka unsuru ateş de ölü kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Ateşin arındırıcı bir güce sahip olduğu inancı, bazı gözlemcilerin eski Türklerde ölümlerin yakıldığı anlamı çıkarmalarına neden olmuştur: Makdisi'nin "onlar, ateşin ölüyü bütün kirlerinden arındırdığına inanıyorlar"; Marvazi'nin "onlar, ateşin ölümlerini arındırdığı ve temizlediği gerekçesiyle ölümlerini yakıyorlar"; Ebu-'l-Fida'nın Kumanların ölümlerini yaktıktan sonra gömdükleri ve Suei ait yıllıklarda 628 yılında yaşanan olayların da etkisiyle Türklerde ölümlerin artık yakılmayıp toprağa verildiği ve mezar inşa edildiğine dair yorumlarını Roux, gökten yıldırım biçiminde gelip duman biçiminde göğe yükselen ateşin hareketine gökten gelip göğe yükselen insanın öyküden ritüeli olarak yorumlamıştır (2012, s. 41, 105). Ön-Zerdüştlük döneminde de Batı İran'da yakılıp külleri kavonaza konan ölümler, Zerdüştlükle birlikte toprağa gömölmeye başlamıştır (Eliade, 2003, s. 399). Ruslar ise ölüyü yanında onunla olmayı kabul eden cariyesi ve kurban edilen hayvanlarla birlikte yakıp küllerinin olduğu yerde tepeye benzer bir mezar yapıp üzerine ölen kişinin adının yazdığı kayın ağacından sütun dikerler. Bu ritüellerden birine şahit olan İbn Fadlan'dan, Rusların kendisine "[siz] en çok

sevdiğiniz, değer verdiğiniz insanı alıyor toprağa atıyorsunuz. Onu toprak, haşerat, kurtlar yiyor. Biz ise onu bir anda yakıyoruz. Derhal Cennete giriyor” diyerek ölenlerin Tanrı’ya hemen ulaştıklarını söylediği aktarılmıştır (Şeşen, 2013, s. 40-4). Bir başka yorumda ise düşmanların kemiklerinin yakıldığını ancak dirilişin anahtarını barındırdığı için kemiklerin özenle korunduğu inancına rastlanmıştır (Roux, 2012, s. 85).

Şu ana kadar elde edilmiş arkeolojik ve antropolojik verilere göre, ölüme dair anlamlandırmalar üç yüz bin yıl öncesi Homo Neanderthalensis’in kültürünün izlerine rastlanılan Asya ve Avrupa’da Paleolitik Çağ’a kadar uzanmaktadır. Yakındoğu ve Anadolu’da Neolitik Çağ’da ölümlerin evlerin tabanına gömüldüğüne dair örnekler mevcuttur. Anadolu’da Çayönü kazılarında Neolitik Çağ’a ve Alacahöyük kazılarında Erken Tunç Çağı’na ait mezarlarda ölümlere ait eşyalar ile onlara sunulan hediyelere rastlanmıştır (Akçay, 2017, s. 8, 13, 16-8). Ölüye, ona sunulan eşyalarla birlikte sonraki yaşamında ona hizmet edeceğine inanılan hayvanlar kurban etmek, ölümden sonraki yaşamın varlığının yanı sıra hayatta olanların öte âleme dileklerini ileterek iletişim kurma çabalarının rituel karşılığıdır. Varlığına inandığını kendisine inandırarak dualarının kabul olduğundan emin olmak istenir. Oğuz ve Kıpçaklarda görülen definlerde at kurban etme geleneği Altay ve Yakutlarda da devam etmiştir. Göğre adanan kurbanlarda nefsi temsil etmesi nedeniyle ata ayrı önem verilir. Ruhun göğre yükselmesinin analogik karşılığı kuşlar olsa da ruhu göğün katlarına gezdirip cennete taşıyacak olan muhafızlar atlardır (Kalafat, 2010, s. 398).

İbn Fadlan’dan aktarıldığına göre, İslam’a geçmeden önce Oğuz Türklerinde önemli birisi öldüğünde, ona ölü gömleği giydirilir, kemeri takılır, yayı kuşandırılır ve eline içinde şarap olan ağaçtan bir kadeh verilir. Oda gibi kazılan çukurun içine oturtulan ölünün üstü, yanına koyulan bütün eşyalarıyla birlikte kubbe şeklinde çamurla örtülürdü. Eğer sağlığında savaşçı bir kişi ise öldürdüğü kişi sayısınca ağaçtan suret (balbal) yapıp mezarının başına dikilir ve öteki âlemde öldürdüklerinin hizmetkâr olarak ona hizmet edeceklerine inanılırdı. Ölü için kesilerek özellikle başları sırtlar üzerinde mezarın yanına asılan hayvanlar, ruhu cennete taşıyacak bineklerdir (Şeşen, 2013, s. 15). Bu inancın izlerini İslam inancında peygamberin miraç yolculuğundaki Burak adlı binekle ilgili hikâyede görmek mümkündür. Beden her ne kadar toprağa gömülse de göğre yükselen ruhun varlığına dair inanç, dil ve geleneklerde karşılık bulmuştur. Eski yazıtlarda, *uçtu*, *uçup gitti* gibi kelimeler ölmeyi ve ruhun göğre yükselmesini ifade etmektedir. Buna ek olarak, Mahmûd el-Kâşgarî, *uçmak* kelimesini *cennet* ile özdeşleştirmiştir (2016, s. 514). Sekizinci yüzyılda Orhon Yazıtlarındaki “Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde cenaze törenini yaptırdık. Anıt mezarını, süslemelerini, yazıt taşı, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamen bitirdik... Kağanın kardeşi El Çor Tegin gelip ve diğer dört prens gelip Işvara Bilge Küli Çor’un cenaze törenini yaptı, yazıtını süsletti, (yazıtı) oturttu (dikti)” (Aydın, 2015, s. 75, 156) gibi ölüm ve cenaze törenine dair kullanılan kavramlara, Tonyukuk yazıtında da rastlanmıştır (Aydın, 2021, s. 183).

Günümüzde bir başka coğrafyada ölmüş olsa bile orada kalmayıp cenazenin kendi yurduna götürülmesi hem ölenlerin hem de yakınlarının ortak isteğidir. Bedeni örtecek toprak aynı zamanda onu doğuran toprak olmalıdır. Toprakla buluşmaya yüklenen bu anlam nedeniyle, onun kutsiyetine zarar verecek bedenlerin aynı yere gömülmesi istenmez (Eliade, 2003, s. 256). Diğer ölüleri rahatsız edemeyeceği uzaklıkta yerlere gömülürler. Ölünün yakınlarının ona uygun bir yer bulmak istemesi, ölümün sonraki süreçlerde yaşam içerisinde nasıl anlamlandırıldığını da açıklamaktadır. Roux, din sosyolojisi çıkarımlarına göre ölünün bir yerde gömülü olmasının oraya kutsallık katamayacağını ancak kutsal yerlerin mezarlık olarak seçilebildiğinden bahsetmiştir. Korunaklı olması sebebiyle yüksek dağlar ya da tepelerin doruk noktaları, ormanlar, nehir kıyıları hatta dipleri gömüt yeri olarak seçilmiştir (1999: 249-50). Örneğin, Yenisey Yazıtlarında Bay-Bulun I, “akrabalarım erleriyle avlanıp, yog[†] töreni yaptınız, iyi İş Kem Irmağı’nın kenarına ebedi olarak yerleştim” yazısı mezar olarak seçilen yerin adresini vermektedir (Aydın, 2019, s. 143). Kökeni Eski Türk geleneklerine dayanan taziye evleri, Çin Yıllıklarında ölülerin bunun için kurulan çadırlarda ziyarete açık şekilde bir süre bekletilip sonra defnedildiği matem sürecini anlatmaktadır. Tabuta koyma geleneğinin ise çok eski olduğu bilinmesine rağmen tarihi kesin olarak saptanamamıştır (Roux, 1999, s. 240). İskitlerden miras kalan ve eğer düşmanlar tarafından zarar verilmemesi için gizlenmediyse, yerine getirilen mezar ziyareti ölü kültürünün atalar kültürüyle birleşimini resmeder.

Bugün müze fetişizminin evrensellik zırhıyla meşrulaştırdığı üzere tarihsel varlıkların çalınıp kaçırılmasında olduğu gibi, ölüyle birlikte gömülen servetin çalınmaması ya da ölüye saygısızlık edilmemesi için gömüt yerlerini saklı tutma gereği duyulmuştur. Öyle ki, Atilla’nın mezarıyla ilgili sırrın ifşa edilmemesi için cenaze töreninde çalıştırılan tüm işçiler öldürülmüştür.[‡] Yine İskitlerin atalarının mezarlarını korumak için gerekirse savaşı göze aldıklarından söz edilir (Roux, 1999, s. 253-5). Mezarlara karşı yapılan saldırıların doğrudan ölü bedenle ilgisi yoktu; esas neden, Türklerde ölülerin yanı sıra gömülen eşyalardı. Ancak ölüye saygı, kaynağını yaşamda atalara saygıdan alır. Atalara ait hatıraların kutlu sayılması, Türk mezarlarına yapılan saldırıların savaş sebebi sayılması ve cezasının ağır olmasından anlaşılmaktadır. Örneğin, Atilla’nın I. Balkan seferinin bir nedeninin Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Bizans’ın Margos piskoposu tarafından soyulması olduğu söylenir. MÖ 79 yılında benzer bir saldırı, Göktürk mühürdarını (tanhu) Moğol O-Hunlara karşı savaşa zorlamıştı (Kafesoğlu, 1997, s. 304).

[†] Günümüzde halen devam etmekte olan cenaze evlerine yedi gün boyunca hazırlanıp getirilen yemektir. *Yög basan* olarak da ifade edilmektedir (Mahmud el-Kaşgari, 2016, s. 99, 598).

[‡] Moğol hükümdar Cengizhan’ın mezarının da aynı gerekçeyle gizlendiği ve sırrın korunması için defin sırasında görev alan kişiler sonrasında öldürüldüğü öne sürülür. Düşman tarafından ele geçirilen mezarlardan ölülerin kemiklerinin çıkarılıp yakılması -her ne kadar Türk ve Moğol kültüründe izine rastlansa da- iskeletin içinde yaşamaya devam ettiği düşünülen güce son verme amacı taşımaktaydı (Roux, 2012, s. 37).

Hangi inanç geleneğine sahip olursa olsun toplumların şehitlerine yüklediği anlamın kendini en gösterdiği yerler olarak şehit mezarları, kutsallığını aynı toprakta yatanlara da taşıyacağı inancı nedeniyle o yerin şehir mezarlığı olmasına neden olmaktadır (Ariès, 1991, s. 14). Asya Hunlarında mezar mimarisi kurganlardan oluşmaktadır. Toprağın altına yatan üstündeki toprak ve mezar taşıyla koruduğu için bu fiilden türeyen kurgan (korugan), daha sonra şehir ve kale anlamlarında da kullanılmıştır (Taşağıl, 2020, s. 78). Kaşgar'da çok sayıdaki türbelerin varlığı, iç içe geçen ölüm ve yaşamın din ve sosyal yaşam üzerindeki etkisini yansıtmaktadır (Biçer, 2020, s. 70). İslamiyet'i kabulünden sonra Türk türbe mimarisinde Budizm'den gelen mimari geleneklerinin devam ettiği görülmektedir. Bilhassa Uygurlarda karşılaşılan stupa tipi kubbeli türbelerin çadır şekli model alınarak yapıldığı düşünülür (Taşağıl, 2020, s. 218). Ölümlere karşı olası saygısızlıklara engel olmak için sahte mezar örnekleri olduğu gibi (Roux, 1999, s. 254) bazen de toplumda çok sevilen ve fakat mezar yeri tam olarak bilinmeyen kişilere zaman içinde atfedilen mezarlar görülmüş ve öyle olmadıkları tespit edildiğinde bu yerler *makam* olarak isimlendirilmektedir.

Mezarlıkları sadece ölünün istirahatgahı olarak görmeyip onlarla iletişimin sürdürüldüğü mekânlar olmaları nedeniyle Anadolu şehirlerinde mezarlıkların şehirlerin her yerinde ve de saygın bir şekilde yer almaları, bilhassa batı insanını her zaman şaşırtmıştır. Lady Montagu *Doğu Mektupları*'nda Türkiye'de kentleri çevreleyen mezarlıkların bazı kentlerden daha büyük olduğu ve mezarlık olarak yitirilen bu arazilerde değerli mermerden yapılmış ve mezar anıtı olan bir taşın dahi alınamayacağından söz ederken (2004, s. 79) bambaşka bir kültürün değer anlayışı üzerinden bilmediği bir kültürü tanımlamaya çalışıyordu. Yaklaşık iki yüz yıldır büyük endüstriyel kentlerin lokomotifinde ölüm törenleri ve onların yaşam için işlevsel güçleri tamamen sarsılmış; bir zamanlar güzel, basit yas biçimlerinin yerini ilginç mezarlıklar, plastik çiçekler almış, ölümün gerçekliği dışında her şey kökten değişmiştir (Alexander, 1977, s. 356). Bir başka dönüşümse, farklı coğrafyalarda ve zamanlarda kendi değerleri çerçevesinde bir ölü kültüne sahip olan uygarlıkların modern zamanın evrensellik şiarıyla tektipleşen kültürlerinde tarihsel kalıntı haline getirilen ölümlerin, onlara ait parçaların ve eşyaların mezarlarından çıkarılıp müze nesnesi haline getirilmesi olmuştur.

SÖMÜRGE BEDENLERİN SÜRGÜN YERİ MÜZELER

Gerçekliğin üstü artık onu hatırlayamayacak kadar uzun süre örtülü tutulduğunda, ondan arta kalan boşluğu suretlerle doldurmak için durmaksızın büyük çaba harcanır. Buna ara vermek, gerçeğin huzmelerinin çatlaklardan süzülüp sahte gerçekliği parçalayacağı anlamına gelir. Bu öldürülemez olanın canlı gömülme ayinidir. Yaşanmış olan zaten gerçekleşmişse ve zaman bir an olsun duraksamadan yazgıyı yerine getiriyorsa, kaçınılmaz olanı gizlemek ya da hikâyeyi çarpıtmak, zihni sonrasında sanrılara hapsedecek olan oyundan başka bir şey değildir. Ölüm korkusunu yenme çabası, sahip olmak anlayışından kendi olmak anlayışına geçmek için gösterilen sürekli uğraşın bir parçasıdır. Mezarlıklar ölümden sonraki hayata dair kesin kanıtlar sunarken ölünün geri dönme olasılığına karşı önlem olarak da kabul edilirler (Fromm, 2003, s. 172). Öyleyse binlerce yıl öncesinde gerçekleşen ölümün bedenini bugün izlemek, zamana hükmetmek midir? İşte, insanın varlık tarihi boyunca en büyük korkusu olan ölümün sanrısız boyutunun kriz aşamasını yaşayan modern toplumlar, ölümü mezarlıklardan çıkarıp müzeye hapsederek zamanı dondurmaya, ona hükmetmeye çalışmaktadır.

Toplumsal bellek, insan yaşamından çok daha uzun süre devam eder. İşlevsel özelliğine artık yaşam pratiğinde yer verilme de yeryüzünde insan ömründen daha uzun süre varlık göstermeleri nedeniyle ve insanın ölümlülüğünü hatırlatmazken mülkiyet olmalarından kaynaklı temsil güçleriyle ölümün yok ediciliğine karşı direnmektedir. Hiçbir nesne ölüp giden sahibinin yasını tutmaz ancak durmak bilmeyen döngüsel bir ortaya çıkma ve ortadan kaybolma oyunu içine yerleşerek ölümün yok oluş kaygısının kendine yansıtılmasına izin verir (Baudrillard, 2011, s. 121). Bu nedenle, bedenden kovulamayan ölüm, koleksiyonerlik sayesinde eşyayı zamanın helezonik rotasına yerleştirerek benimsenen varlıkla zamanda yolculuk yapmaya olanak tanır. Ancak önünde sonunda bütün koleksiyonların kaderi koleksiyoncusunu yansıtmaktadır (Baudrillard, 1997, s. 24). Kolektif hafızanın koruyucuları olarak müzeler, kimlik anlayışı sağlamada ve kullanıcıları için bir yere veya topluluğa ait olma duygusunu geliştirmede değerli bir rol oynayabilir. Pek çok ülkede yaşanan muazzam ve çoğu zaman sancılı siyasi ve kültürel değişim karşısında, onların müzeleri geçmişle bugün arasında değerli bir bağlantı duygusu sağlayabilir ve gelecek için bir sıçrama tahtası işlevi görebilir (Ambrose & Paine, 2006, s. 5). Ancak koleksiyonların köken ve tarihlerine dair bilgiler, müzelerin ulusalcılık şapkası altında sömürgeci toplumların hırsızlıklarını perdeleyen bir araç olduğu düşünülmektedir. Huyssen, özellikle doğa tarihi müzelerinin kurtarma-koruma adı altındaki politikalarının ötekileştirilen topluluklara karşı bir soykırım uygulaması olduğunun iyi gözlemlendiğinde dikkatten kaçmayacağını altını çizmektedir (1999, s. 28).

Müze tasarım ilkesinin evrene ait tüm bilgilerin aynı yerde toplanması ütopyası olduğu düşünülürse, tanrılar müzesi olarak Akropolisler, İskenderiye de dâhil tüm müzeler, hatta makrokozmos içerisindeki mikrokozmos olarak insan elinin evrenini yansıtmaktadır. Piramitler ve üst sınıfa ait diğer mezar anıtları, yaşamı

tüketen ölümü yeniden doğuşun tohumuna dönüşümün sembollerini barındıran birer müzedir. Çünkü *bu ütopya diyarında*, bu kez sonsuzluğun bahşedileceği cennet yaşamında tanrısal güçlerle donatılan seçilmiş sınıfın gereksineceği hizmetkârlar da dâhil her şey buralarda muhafaza edilir. Örneğin, MÖ 1333-24 firavun Tutankhamun Mezarı müze-mezar koleksiyonunun en bilinen örneğini sunmaktadır (Artun, 2019, s. 84). Geçmiş-bugün-gelecek olarak zamanı sınıflandıran üç safhayı şimdide sıkıştırıp âni mutlaklaştıran, geçmişi suni bir anlatıyla unutturan ve geleceği distopyalara gömen bir sembolik tekniğe bağımlı toplumlar üretilmiştir (Artun, 2019, s. 181). Öyle ki bu bağımlılık, kendini egemenlik hayalinin arkasına saklanmış bir şekilde sanrılar dünyasının sakini olan bizlerle alay etmektedir (Baudrillard, 2012, s. 17).

Baudrillard'ın alay edilmesiyle ilgili yorumunun gerekçeleri, eylemlere meşruluk kazandıran kavramların kullanım biçimlerinde de görülmektedir. Uluslararası Müze Konseyi'nin Doğa Tarihi Müzeleri (ICOM NATHIST) için belirlenen etik kodları, insan bedenini *insan kalıntıları* (human remains) olarak tanımlandıktan sonra müzeler için belirlediği standartlarda (ICOM, 2013, s. 1); kalıntıların onurlu bir şekilde saklanıp sergilenmesi, yüksek profesyonel standartlarda bilimsel olarak sergilenip kullanılması, nesnelerin manevi anlama sahip olduğu veya çalınmış olduklarının tespit edilmesi halinde ülkelerine geri gönderilmeleriyle ilgili ifadeler, insanlık tarihi boyunca şekillenmiş olan ölü kültürlerini küresel müze politikasının harcında eritmiştir. Aynı şekilde, konseyin (ICOM) Müzeler için Etik Kodları'nda insan kalıntılarının saygılı bir şekilde bakımından, nesnelerin ait olduğu topluluğun, etnik veya dini grupların çıkarları ve inançlarının dikkate alınması ve halkların sahip olduğu insanlık onuruna incelik ve saygıyla sunulmasına kadar (ICOM, 2017, s. 20, 25) müze politikalarını meşrulaştırıcı kavramlara yer verilmiştir.

Uluslararası Müzeler Konseyi, etikle ilgili belirlediği standartlarla güncellediği müze tanımına, demokrasi, eşitlik, sosyal adalet gibi kavramları ekleyerek meşruluğunun katmanlarının güçlendirmiştir (ICOM, 2019):

“Müzeler, geçmişler ve gelecek hakkında eleştirel diyalog için demokratik, kapsayıcı ve çok sesli alanlardır. Günümüzün çatışmalarını ve zorluklarını kabul ederek ve ele alarak, eserleri ve örnekleri toplum için güven içinde tutarlar, gelecek nesiller için çeşitli hatıraları korurlar ve tüm insanlar için eşit haklar ve mirasa eşit erişimi garanti ederler. Müzeler kar amacı gütmeyen, katılımcı ve şeffaftırlar ve insan haysiyetine ve sosyal adalete, küresel eşitliğe ve gezegenin refahına katkıda bulunmayı amaçlayan dünya anlayışlarını toplamak, korumak, araştırmak, yorumlamak, sergilemek ve geliştirmek için çeşitli topluluklarla aktif ortaklık içinde ve onlar için çalışırlar.”

Yunanca mouseion, ilham perilerinin (muses) tapınağından gelen kavram, Fransızca muse, İspanyolca museo, Almanca museum, İtalyanca museo, Portekizce museu olarak ifade edilmektedir (International Council of Museums, ICOM, 2010, s. 56). Etimolojisine bakıldığında, tarihten ve doğadan getirdiği bilgilerle tarihini ve

evreni keşfeden insanın gelecek keşif ve icatları için ilham olacak bilginin haznedarlığını yapan bir nevi kozmik mekândır. Bu özelliğiyle müzeler, modern çağın paradigmasında olduğu gibi turizme hizmet edip insanlara eğlenceli vakit geçirmelerine olanak tanıyan politikaları içermez; bilakis zihni uyandırıcı, tahrik edici hatta rahatsız edici unsurlara sahip olması gerekir. Öyle ki zihin, *evrenselleşmiş düşünme mantığına hapsolup kalmasın*. Evrensel istikrar, müzenin var olduğu yerin kendiliğinden evrene açılmasının önünde bir engel olduğu için bozulması hatta kazanılmaması gereken bir özelliktir (Kandemir & Uçar, 2015, s. 21).

İçerisindeki varlıklar tarihi olsa da uluslara ait modern düşüncelerin en canlı temsili müzelerde sergilenir. Toplumlar, kendi ve başka uygarlıklara ait tarihsel varlıkları hâlihazırdaki müzelerde izleyerek uygarlık tarihinde kaydedilen ilerlemeyi talim eder. Verili tarihi kendi geçmişi olarak görerek kaderinin ellerinde olduğuna inanır ve gelecek idealini biçimlendirir (Artun, 2019, s. 93). Başka toprakların, başka kültürlerin tarihini muhtelif yollarla kendine mal eden ülkelerin milliyetçi bir kendini yüceltme anlayışıyla meşrulaştırdıkları sömürgeci anlayışlarının bir aracı olma rolünü müzeler üstlenmiştir. Kültürün üretilmekten çok biriktirilmeye başladığı on sekizinci yüzyılda müzeler, modernleşmenin tahribatına uğramış ne varsa hepsini şeyleştirip onları yok olmaktan kurtaran *paradigmatik bir kurum* olarak tasarlanmıştır. Diyalektik yapılarıyla geçmişin mezar olduğu ve fakat toprağın kendine dönüştürmediği şeyleri, zamanın şimdiki anında yerlerinden sökerek bugünün insanıyla aralarına şeffaf bir cam yerleştirilir (Huyssen, 1999, s. 28). Dolayısıyla, cam vitrinlerin ardında sergilenen tarihsel objeleri izlemek, aslında cam küreden dünyayı kuşbakışı gözetlemek gibidir. Gözetleme erkini elinde tutan hikâyenin nasıl sürdürüleceğine de karar vermektedir.

On dokuzuncu yüzyıl devletlerin egemenliklerinin sınırlarını evrene yayma girişimlerinin sanatsal formunu müzelerde gösterime koyma girişimleri, gerçekte hangi toplumun mirası olduğunu önemsemeksizin eski uygarlıklardan arta kalanları ele geçirme savaşına dönüşmüş ve toprak belki de tarihinde hiç görülmediği kadar çok ve barbarca yağma edilmiştir. Paris (Louvre Museum), Londra (British Museum), Berlin (Neues Museum) ve New York (The Metropolitan Museum of Art) gibi müzelerde sergilenen nesneler, insanlık adına onu koruma hakkını ilan eden uygarlıkların anıtı olarak şehirlerde yer alır. Ancak sanat tarihçisi Quatremère de Quincy'den de alıntılandığı gibi gömülü olduğu yurdundan sökülerek dolaşıma sokulan tarihsel varlıkların fetişleşmesi ve ticarileşmesiyle müze mezarlığında tarihten silinirler (Artun, 2019, s. 119). Zamana hükmetmenin yolu tarihi yazan kalemi elinde tutmaktan geçtiğine göre, anlatıyı yalanlayacak her şey ya yok edilmeli ya da anlamlarından edilmelidir. Bu sebeple, dünyanın her yerindeki müzeler sadece birbirleriyle değil, zamana hükmetmeye yönelik diğer tüm çağlarla rekabet halindedir (Ambrose & Paine, 2006, s. 19).

Osmanlı'da arkeoloji ve eski eserleri korumaya yönelik çalışmalar, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın içinde Osmanlı topraklarını da içeren sömürge anlayışının tarihi varlıklarda kendini göstermesi nedeniyle, kendi mirasına sahip

çıkma düsturuyla hayata geçmiştir. Bir bakıma zamanın ruhuna uyum sağlama çabası olan ilk müze kurma girişimi, İstanbul'da Aya İrini Kilisesi'nin odalarında padişaha ait koleksiyonların Mecmua-i Asar-ı Atika (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecmua-i Asar-ı Atika (Eski Eserler Koleksiyonu) yerleştirilmesiyle gerçekleşmiştir (Artun, 2019, s. 38-40). On beş ve on sekizinci yüzyıllar arasında Avrupa'da Rönesans döneminde sanatın ve arkeolojinin yükselişiyle ortaya çıkan ve uygarlıkların hayal dünyasındaki mikrokozmosun inşasını sağlayan mülki ya da sömürge varlıklar müze mantığını açıklamaktadır. Batıda müzeler, temsil ettiği ulusu merkeze alan evrensel bir uygarlığın sergilendiği mekân olarak şehir merkezlerinde yer alırken, Osmanlı'da nasıl konumlandırılacağı konusunda ilk andan itibaren çelişkiler gözlemlenmiştir. 1869'da Müze-i Hümayun adını alan Aya İrine, içindeki koleksiyonların yanı sıra akademi ve kütüphanesiyle müzelerin arketipi sayılan İskenderiye Müze/Kütüphanesi'ne öykünür. Müzelerin evrenselliğe yönelik epistemolojik tasarımı tam olarak içselleştiremeyen Osmanlı, eksikliği 1882'de kurulan Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) kurulmasıyla gidermeye çalışmış, öte yandan geleneğin temel taşlarından kutsal varlıkların müzelerde taşıyacağı anlamı keşfetmesi zaman almıştır (Artun, 2019, s. 50, 52).

Bir ülkenin bugünkü statüsü ve konumu, büyük ölçüde kültür politikalarına ve programlarına verdiği önem ve kültürel tesislerine yaptığı yatırımla ölçülür. Uluslararası turizm duyarlı ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilirse getirebileceği yaygın ekonomik kazanımlar, artık dünya çapında müzelere ve onların çalışmalarına yatırım yapmak için önemli bir neden teşkil etmektedir (Ambrose & Paine, 2006, s. 5). Ekonomipolitik gelişmişlik karşısında takipçi konumunda olan toplumlar için küreselleşme sürecine eklenme anlayışı, takip ettikleri toplumların uyguladıkları politikaları sorgulamaksızın kopyalayarak benzer imgesellik yakalama telaşını getirmiştir. Çağın gereklerini anlamak için toplumlar arasında hızla yayılan uygulamalara bakmak yeterlidir. Şayet aktüel olan hâlihazırda kültür ve gelenekle çatışıyorsa, bu ikilinin miadı dolmuştur; hızla terkedilmesi ya da dönüştürülmesi gerekmektedir. İşte, başka zaman ve mekânlarda kendi toplumunun rengini alan ama illaki kendi lisanına sahip olunan ölü kültü, evrensel müzeleşmeye yenik düşmüştür. Geçmişte olası hazineleri için saldırıya uğrayan mezarlıklar, bugün cesetler için de çekim gücü olmuştur ve muhtelif yollarla yerlerinden sökülüp müzelerde *cam tabutlarda*[§] bir başarı göstergesi olarak sergilenmektedir. Ülkemizde bu başarı anlayışı, Amasya Arkeoloji Müzesi'nde,** *Türkiye'nin En Yeni Mumya Ailesi* sloganıyla türbelerinden çıkarılan mumyaların sergilenmesiyle boyut atlamıştır. On dördüncü yüzyıl İlhanlılar dönemine ait mumyaların bu şekilde sergilenmesinin gerek ülkemizde gerekse dünyada diğer müzelerden ayıran bir diğer özelliği ise

§ Müzelerdeki cam tabutlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: M. Henning. 2006. *Museums, Media and Cultural Theory*.

** Mumyaların kimlikleri hakkında bilgi için bkz: Amasya Valiliği. <http://www.amasya.gov.tr/amasya-muzesi>

kendi coğrafyası bilhassa tarihine ait şahsiyetlerle bu uygulamanın gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Başka coğrafyalardaki toprağa bağlı tarihi eserleri ve lahitleri yerlerinden söküp müzeleştirme politikasıyla teşhirlerini meşrulaştırmak Avrupa'nın öğrettiği bir tavidir. Örneğin, 1855'te Fransızlar tarafından Lübnan'nın Sayda (Sidon) şehrindeki Fenike nekropolünden çıkarılan ve milattan önce altıncı yüzyıla ait olan Sidon Kralı Tabnit'in oğlu Kral II. Eşmunazar'ın lahdi, bugün üzerindeki bedduasıyla birlikte Paris'te (Louvre Museum) sergilenmektedir:

Kim olursan ol, bu dinlenme yerini açma, burada bir şey arama ve başka bir yere taşıma...Bunu yapanların bir mezarı olmasın, soyları olmasın...

Tam yirmi iki yıl sonra 1877'de aynı yerde bu kez Osmanlı, Osman Hamdi Bey başkanlığında yapılan kazılarda sıra Tabnit'in kendisine gelmişti. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde lahdi açık bir şekilde sergilenen mumyanın lahdi üzerindeki yazı/beddua, epigrafik açıdan çözülmüş olsa da semantik açıdan modern çağın insanı için bir anlam ifade etmemektedir:

Ben Astarte Rahibi ve Sidonluların Kralı Tabnit, bu lahdin içinde gömülüym. Ey benim mezarımı bulan kimse her kim olursan ol benim lahdimi açma ve benim huzurumu bozma. Çünkü yanımda ne gümüş ne altın ne de define vardır. Bu lahitte yalnızca yatmaktayım. Bana mezar olan bu lahdi açma, bu türlü hakaret Astarte'ye karşı büyük bir hakarettir. Eğer tembihimin aksine bu lahdi açarsan ve benim huzurumu kaçırarak olursan, yaşayan insanlar arasında ve güneş altında nesilden ve nesepten mahrum kal ve ölümler arasında yatacak yer bulma.

Lahdin alt kısmında Fenike dilinde yazan bu bedduanın hemen üstünde ise ondan çok daha önce yazılmış Mısır hiyeroglifi ile yazılmış yazıda, lahdin ilk sahibinin başkası olduğu anlaşılmaktadır. Penephtah isimli Mısırlı bir generale ait olan ve krala uygun bir lahit olduğuna karar verilince ilk sahibinin yerinden çıkarıldığı lahdin üzerinde yazansa kısa ve özdür:

Her kim ola ki, benim lahdimi açar. Tanrı onun cezasını, belasını versin.

Sadece kendi dönemlerine değil geleceğe kadar uzanan bu sözlerin ne lahitleri yerinden çıkarıp müzelerde sergileyenler ne de izleyenler için belirleyici bir anlamı yoktur. Hatta müzelerde cam tabutta sergilemenin bir değere sahip olmasından ötürü haklı bir uygulama olarak dahi kabul edilmektedir (Tunay, 1972, s. 129): *Yaptıkları bu olumlu işten dolayı da Türk Heyetinden hiçbir bedduaya uğramaz. Hepsini de ecelleriyle ölürlür.*

Söz konusu nekropol, ülkelerin lahitler üzerinden varlık savaşımına girdiği mekân olmuş ve çok sayıda mezar sakini yerinden edilerek ulusların güçlü sembolü olan müzelerde objeleştirilmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan Satrap, Likya, Ağlayan Kadınlar ve İskender Lahdi yine buradan getirilmiştir. Bilhassa İskender Lahdine Almanlar özel ilgi göstermiş ve Avrupa'nın günümüzde daha kristalize hale gelmiş olan dünya mirası niteliği kazandırılan her şeyin hamiliği

Avrupa'ya aittir, düşüncesi Alman İmparatorunun padişahı bu lahdı istemesine neden olmuş ve Osman Hamdi'nin karşı çıkışıyla lahit Osmanlının elinde kalmıştır (Tunay, 1972, s. 128). İşte değerleri yargıyla özdeşleştirdiği için toplumların bu varoluşsal yarışında müze retoriği, tarihin deneyimsel gerçekliğini yansıtmaktan ziyade onu ya yeniden üretmekte ya da yok etmektedir.

SONUÇ

Geleneksel kültürde varlığın sonlu oluşunun kabulüne dayalı tasarım, modern çağın en büyük reddiyesi olmuştur. Yeryüzü sakini iken adının tüketici olarak anılmaya başlamasının kökeninde bu inkâr yatmaktadır. Yaşamdan bir şeyler koparmak ve onları biriktirmek, kendi varlığını sonu gelmeyen birikime bağlayarak gelecekte de var olmakla ilgili hak talebi yaratır. Her sahiplik, her yeni plan ve geleceğe çapa atma çabası, zihne ölümden kaçış rotası sunmaktadır. Bu halin hareket ettiricisi ise kendiliğinden hak edildiğine inanılan mutluluktur. Ölüm üzücü olduğu ve her ölüm erken olduğu için mutluluğu hak eden insan, ölümü hatırlatacak her şeyden kaçmalı ya da onu tecrübe edenlerden arta kalanlar mahremiyetinden arındırılıp her an göz önünde tutularak görünmez kılınmalıdır. Ancak bedeninin canlılığa yakın hali değil tıpkı ölüm gibi kendi iskeletini, kafatasını görme şansı olmayan insanın başkasına ait olan karşısındaki tavrı, onu Hamlet sanrısına sürükler. Hikâyesinin anlatıcılığını yapan görsellerin çoksesliliği ise aklı kaybolanın peşine düşmekten alıkoyacak denli yüksek tondan hayatı dramatik hızda ve biçimde değiştirmeye devam eder.

Toplumsal değişimler, devinime izin vermeyecek denli hızlı gerçekleştiğinde, zamanın akışını birbiri ardına dizen o algısal bağ kopmaktadır. Geçmiş, şimdinin ölü çağırma seansına malzeme sunacak kadar anlama sahip olurken şimdi kendi anının gerilimden gelecekteki kendinin dünyasının tasarımıyla hayal dünyasına hapsolür. Zaman sıkışması diye anılan şeyinse ruhun parçalanmasından başka bir şey olmadığı görülemeyecek kadar aşikârdır. Nesneleşmiş her şey, ele geçirildiği zamanın kavramlarıyla yeniden tanımlanmakta ve geçmişin defin ritüelleri bugüne bir şeyler söylese de bu, defnedilen ölünün topraktan sökülmesine ve koruma söylemiyle yeniden doğuşun mekânı olan müzelerde sergilenmesine engel değildir. Ölümün yok ediciliğinin elinden alınan bedenleri zamanın döngüsüne hapsedip yok olmaya yazgılı dünyada tekrar tekrar diril(t)erek ölümsüzlüğe ulaşıldığı sanrısına gömülmek, Sisifos'un kaderinde olduğu gibi tekerrüre hapsolmaktan başka bir şey değildir. Ölüme yüklenen anlamlar, insanlık tarihi boyunca çeşitli şekillerde yaşamın içerisinde yer alırken ölüm sonrasına dair bilinmezlik, farklı ritüellerle donatılsa da bedenlere kutsiyet atfedip onları mahrem alanda korumayı sağlıyordu. Beden ölü olsa da asırlar öncesine tarihlense de o, bir zamanlar yeryüzünde yaşam sürmüş olan insana aittir ve kendi döneminin ve kültürünün gereklerine göre muhafaza edilmeyi hak eder.

Varlığını düşünce sistematigiyle inşa eden insandan görüldüğü ve de bilindiği müddetçe ispatlayan insana dönüşümde müzeler, daha ziyade o yere gidildiğinin alametifarikası olarak fotoğraflara fon olacak kadar ilham olabilmektedir. Dünyada ama daha önemlisi ülkemizin hemen her arkeoloji müzesinde sergilenen kiminin sahibi belli olan, çoğunluğunun ise adı *kafatası, iskelet, insan iskeleti/kafatası/kemiği* gibi kavramlarla ya da buna bile gerek görmeden sadece numaralarla sergilenen insan bedeninin parçaları sikkelerle, testi ve tabaklarla -Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi-, elbise süsleriyle -İstanbul Arkeoloji Müzesi-, takılarla -Amasya Arkeoloji Müzesi-, ona adandığı düşünülen hayvan iskeletleri ve idollerle -Çorum Arkeoloji Müzesi- ya da lahdin yanında işaret edilen *Selfie Noktası* -Antakya Arkeoloji Müzesi- ile sergilenmektedir. Bir şeyin aslını yerinde tutup bilgisini muhteva etmesi adına replikalarının bulundurulmasına -Göbeklitepe heykellerinin replikalarının Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde olması gibi- yabancı olmayan müzecilik anlayışındaki aynı tavrın canlının bedenine karşı da gösterilmesi, ölülerin kendi toprakları için artık mümkün olmasa da uygun bir yere defnedilmeleri, müzeciliği değerinden etmeyeceği gibi toplumu insanlık ilkeleri etrafında tekrar buluşturacaktır. Varlıkla girilen münasebette niteliği bilip tanımak, aynı zamanda arada kurulan ilişkinin hukukunu gözetmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle, evrenselleşme, göstergelerde değil ilkelerde aranmalıdır.

KAYNAKÇA

Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Alexander, C. (1977). *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. New York: Oxford University Press.

Ambrose, T., & Paine, C. (2006). *Museum Basics*. New York: Routledge.

Ariès, P. (1991). *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: Gece Kitapları.

Artun, A. (2019). *Mümkün Olmayan Müze Müzeler Ne Gösteriyor?* İstanbul: İletişim.

Artun, A. (2019). *Mümkün Olmayan Müze/Müzeler Ne Gösteriyor?* İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydın, E. (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri / Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Aydın, E. (2021). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.

Baudrillard, J. (1997). The System of Collecting. J. Elsner, & R. Cardinal içinde, *The Cultures of Collecting*. London: Reaktion Books.

Baudrillard, J. (2011). *Nesneler Sistemi*. (O. Adanır, & A. Karamollaoğlu, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Baudrillard, J. (2016). *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*. (O. Adanır, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Bauman, Z. (2000). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. (N. Demirdöven, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Biçer, R. (2020). *Kaşgar*. İstanbul: İlke.

Desvallées, A., & Mairesse, F. (Dü). (2010). *International Council of Museums, ICOM*. 2 12, 2022 tarihinde Key Concepts of Museology: https://icofom.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/18/2022/01/2010_key_concepts_of_museology_english.pdf adresinden alındı

Eflatun. (1989). *Phaidon*. (S. K. Yetkin, & H. R. Atademir, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (L. Arslan, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. İstanbul: Kabalcı.

Eyuboğlu, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal.

Farabi. (2011). *İdeal Devlet "El-Medinetü'l Fazıla"*. İstanbul: Divan Kitap.

Filiz, L. (2017). *Noktanın Sonsuzluğu*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Foucault, M. (2018). Texts/Contexts: Of Other Spaces. D. Preziosi, & C. Faraga içinde, *Grasping the World-The Idea of the Museum* (s. 371-379). New York: Routledge.

Fromm, E. (2003). *Sahip Olmak Ya Da Olmak*. (A. Arıtan, Çev.) İstanbul: Arıtan.

Heidegger, M. (2018). *Varlık ve Zaman*. (K. Ökten, Çev.) İstanbul: Alfa Kitap.

Henning, M. (2006). *Museums, Media and Cultural Theory*. England: Open University.

Homeros. (2008). *Odysseia*. (A. Erhat, & A. Kadir, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.

Hökelekli, H. (1991). Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 3(3), 151-165.

Huyssen, A. (1999). *Alacakaranlık Anıları / Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*. (K. Atakay, Çev.) İstanbul: Metis.

ICOM. (2013). *ICOM Code of Ethics for Natural History Museums*. 05 23, 2022 tarihinde International Council of Museum, ICOM: https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/nathcode_ethics_en.pdf adresinden alındı

ICOM. (2017). *International Council of Museums, ICOM*. 05 23, 2022 tarihinde ICOM Code of Ethics for Museums: https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/nathcode_ethics_en.pdf adresinden alındı

ICOM. (2019, 07 25). *ICOM announces the alternative museum definition that will be subject to a vote*. 05 21, 2022 tarihinde International Council of Museums, ICOM: <https://icom.museum/en/news/icom-announces-the-alternative-museum-definition-that-will-be-subject-to-a-vote/> adresinden alındı

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken.

Kalafat, Y. (2010). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Berikan.

Kandemir, Ö., & Uçar, Ö. (2015, 1 12). Değişen Müze Kavramı ve Çağdaş Müze Mekanlarının Oluşturulmasına Yönelik Tasarım Girdileri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5(2), 17-47. 12 17, 2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/192412> adresinden alındı

Koç, T. (2016). *Zamanın Gözleri - Sanat-Dil-Hakikat*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Lady Montagu. (2004). *Doğu Mektupları*. (M. A. Erginöz, Çev.) İstanbul: Ark Kitapları.

Mahmud el-Kaşgari. (2016). *Divanu Lugati't-Turk*. (M. Ölmez, Dü., & M. S. Kaçalın, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Malraux, A. (1990). *Anti-Memoirs*. (T. Kilmartin, Çev.) Canada: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Ricoeur, P. (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş*. (M. E. Özcan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. (A. Kazancıgil, Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Roux, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*. (M. Y. Sağlam, Çev.) Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Savaş, A. (2005). Arzulanan Nesneler: Müze, Nesne ve Hafıza Arasında Sıkışan Mekana Dair. *Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005*. İstanbul. 01 08, 2021 tarihinde

<https://archives.saltresearch.org/bitstream/123456789/169629/1/ECOBARCE069.pdf> adresinden alındı

Şeşen, R. (2013). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Taşagıl, A. (2020). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

The British Museum. (2022, 05 24). Coffin; animal mummy; mummy-wrapping. https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA41552 adresinden alındı

Tunay, M. İ. (1972). İstanbul Arkeoloji Müzesi III. *Arkitekt*, 1972(347), 127-130. <http://dergi.mo.org.tr/dergiler/2/270/3787.pdf> adresinden alındı

Yayın Geliş Tarihi: 19.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1105662

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1007-1024
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ÇEVRESEL İNOVASYON YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİ ARTIRIYOR MU? TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR UYGULAMA

Sefa ÖZBEK*
Bahar OĞUL**

Öz

Ülke ekonomilerinde sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma en önemli makroekonomik hedefler arasında yer almaktadır. Enerji ise ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için en önemli girdiler arasında bulunmaktadır. Özellikle fosil yakıtlardan elde edilen enerji açısından kıt kaynaklara sahip olan Türkiye ekonomisinde, yenilenebilir enerji stratejik öneme sahiptir. İktisadi büyümenin çevre üzerindeki etkisi açısından karbon emisyonunun düşük olmasını sağlayan inovatif faaliyetler çevresel inovasyon olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde 1990-2018 örneklem döneminde çevresel inovasyon ile yenilenebilir enerji tüketimi ilişkisi incelenmektedir. Söz konusu ilişkinin incelendiği modele kontrol değişken olarak ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım değişkenleri eklenmiştir. Modelde yer alan değişkenlerin birim kök süreci ADF birim kök testiyle incelenmiştir. Söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiş olan ARDL sınır testi ile araştırılmıştır. ARDL sınır testi bulguları eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Eşbütünleşme katsayılarının tutarlılığını saptamak için hem ARDL hem de FMOLS ve CCR tahmincileri kullanılmıştır. Ampirik bulgular tüm tahmincilerde benzer sonuçları ortaya koymuştur. Bulgulara göre; çevresel inovasyon, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım değişkenlerinde meydana gelen artışlar, yenilenebilir enerji tüketimini azaltıcı etkiye sebep olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel İnovasyon, Yenilenebilir Enerji, Zaman Serisi Analizleri.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özbek, S., Oğul, B. (2022). Çevresel inovasyon yenilenebilir enerji tüketimini artırıyor mu? Türkiye ekonomisi üzerine ampirik bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1007-1024.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gümrük İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-1043-2056, sefaozbek@yahoo.com

* YÖK 100/2000 Programı Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-4335-9086, baharogul@yahoo.com

JEL Sınıflandırması: K32, F43, C32.

IS ENVIRONMENTAL INNOVATION INCREASING RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION? AN EMPIRICAL APPLICATION ON TURKEY ECONOMY

Abstract

Sustainable economic growth and development in national economies are among the most important macroeconomic targets. Energy is among the most important inputs for the realization of economic growth. Renewable energy has strategic importance especially in the Turkish economy, which has scarce resources in terms of energy obtained from fossil fuels. Innovative activities that ensure low carbon emissions in terms of the impact of economic growth on the environment are expressed as environmental innovation. In this study, the relationship between environmental innovation and renewable energy consumption in the 1990-2018 sample period in the Turkish economy is examined. Economic growth and foreign direct investment variables were added as control variables to the model in which the said relationship was examined. The unit root process of the variables in the model was examined with the ADF unit root test. The long-run relationship between these variables Pesaran et al. (2001) developed by ARDL bounds test. ARDL bounds test findings revealed the existence of a cointegration relationship. In order to determine the consistency of the cointegrating coefficients, both ARDL and FMOLS and CCR estimators were used. According to the findings; Increases in environmental innovation, economic growth and foreign direct investment variables cause a reduction in renewable energy consumption.

Keywords: Environmental Innovation, Renewable Energy, Time Series Analysis.

JEL Classification: K32, F43, C32.

GİRİŞ

Sanayi devrimiyle birlikte ülke ekonomilerinde önemli yapısal dönüşümler meydana gelmiştir. Özellikle üretim faaliyetlerinde önemli değişimlerin yaşanması ile birlikte enerji kaynaklarına olan talepte artış görülmektedir. İlgili dönemde seri üretim faaliyetleri başlamış, nüfus artmıştır. Bu süreçte doğal kaynak tüketiminde artışlar meydana gelmiştir. Artan enerji tüketimi, ülke ekonomilerinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak için yeni alanlara yönelmesini elzem hale getirmiştir (Akyol & Mete, 2021, s. 394). Küreselleşme süreci ile ülke ekonomileri birbirine bağımlı hale gelmiştir. Söz konusu süreçte dünya ticaret hacminin yanı sıra üretim ve tüketimde artışlar meydana gelmiştir. Bu durum ülke ekonomilerinin en önemli makroekonomik hedeflerinden olan ekonomik büyüme ve kalkınma açısından enerji teminini önemli hale getirmiştir. Ülke ekonomilerinde ciddi bir sorun haline gelen enerjinin, temini ve tüketiminin karşılanması adına büyük oranda yenilenemez enerji kaynaklarının tercih edildiği görülmekte iken artan talep ile yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelim başlamıştır (Duran, 2020). Çevre kalitesine de büyük zararlar verdiği tespit edilen yenilenemez enerji kaynakları (ham petrol, kömür, doğal gaz vb.) yerine çevre dostu olduğu ifade edilen yenilenebilir enerji kaynakları (güneş, rüzgâr, jeotermal, dalga enerjisi, hidroelektrik, biyokütle vb.) tercih edilmeye

başlanmıştır. Bu durumun sürdürülebilirliği açısından ülke ekonomilerinde enerji alanında portföy oluşturulmaya yönelik eylemler gerçekleştirilmiştir (Erdoğan & Aydınbaş, 2020, s. 348). Dolayısıyla özellikle Türkiye gibi önemli bir enerji ithalatçısı ülkeler için yenilenebilir enerji temini kritik öneme sahiptir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicilerini tespit etmek önemli hale gelmektedir. 2005 yılından itibaren Türkiye’de yenilenebilir enerji kullanımının arttığı görülmektedir. Artan bir trend izleyen yenilenebilir enerji kullanımı, 2019 yılı itibarıyla 44 bin MW seviyesine yükselmiştir (IRENA, 2022). Son dönemde Türkiye’de yenilenebilir enerji kullanımı artış göstermesine rağmen halen istenilen seviye yakalanamamıştır. Bu durumun temel sebebi yenilenebilir enerji alanındaki yatırım teşviklerinin düşük olması ve desteklerin yetersiz olmasıdır. Diğer bir etken ise söz konusu alandaki yatırımlar için uzun vadeli finansman elde etmenin güçlüğüdür (Doğan & Doğan, 2021, s. 785). Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması ve çevreyi korumaya yönelik politikalar geliştirilmesi için bu alandaki finansman kaynaklarının genişletilmesi önemli görülmektedir.

1950’li yıllardan itibaren, üretim faktörlerine ‘bilgi’ eklenmiş ve bilgi devrimi meydana gelmiştir. İktisat yazınında tüm büyüme modellerinde işgücü ve sermayenin önemi ortaya konulmuştur. Neo-Klasik büyüme modellerinde ise faktör verimliliğine vurgu yapılmaktadır. Söz konusu verimliliğin tek kaynağı ise dışsal teknolojik gelişmeler olarak belirtilmektedir (Çiftçi & Aykaç, 2011, s. 161). 1980’li yıllarda ortaya koyulan içsel büyüme modelleri, teknolojiyi içsel kabul etmiş ve nitelikli işgücünü vurgulamıştır. Dolaylı olarak ise Ar-Ge, inovasyon, patent sayısı gibi gelişmelerin ekonomik büyüme ve gelişmede önemli rol oynadığına yönelik bulgular gözlemlenmiştir (Yardımcı, 2006, s. 109). Endüstri devriminden küreselleşme dönemine kadar geçen zamanda yenilenemez enerjiden yenilenebilir enerjiye geçiş süreci hızlanmıştır. Söz konusu dönemde altyapı yatırımları, inovasyon çalışmaları ve Ar-Ge faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu süreç ülke ekonomileri açısından önemli maliyetler getirmektedir. Bu gelişmelerin finansmanı için istikrarlı bir finansal sistemin varlığı önemli görülmektedir. Nitekim birçok ülke, söz konusu finansal yetersizlik ve piyasa düzenlemeleri konusundaki eksiklikler sebebiyle yenilenebilir enerji konusunda gerekli yatırımları tamamlayamamaktadır (Khan vd., 2021, s. 480). Söz konusu geçişin sürdürülebilir olması ve çevre dostu temiz enerji payının artırılabilmesi için doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) büyük önem taşımaktadır. DYY’nin yöneldiği ülkeler için hem sermaye kazandırıcı etkisi hem de teknolojik yenilik ve istihdam oluşturma özelliği bulunmaktadır (Ekinci, 2011, s. 72). Dolayısıyla yenilenebilir enerji yatırımları için Ar-Ge ve inovasyon faaliyetlerinin de DYY aracılığıyla gerçekleştirilebileceği vurgulanmaktadır. Çevresel inovasyon, iktisadi büyümenin çevre üzerindeki etkisi açısından yapılan inovasyon faaliyetlerini kapsamaktadır. Çevresel inovasyon ile ilk olarak karbondioksit (CO₂) emisyonunun düşük olduğu üretim süreci ifade edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu inovasyon faaliyetleri ile son dönemde artan çevre sorunları

ve yenilenebilir enerji faaliyetleri ilişkili görülmektedir. İktisadi büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından çevresel inovasyonun önemli olduğu konusunda genel olarak fikir birliği bulunmaktadır (Khan vd., 2021).

Bu çalışmada Türkiye ekonomisine ait 1990-2018 örneklem döneminde yıllık ekonomik büyüme, çevresel inovasyon ve DYY ile yenilenebilir enerji tüketimi ilişkisi incelenmiştir. Literatürde, yenilenebilir enerji tüketiminin belirleyicilerine ilişkin birçok çalışma bulunmasına rağmen çevresel inovasyonun yenilenebilir enerji tüketimi üzerindeki etkisinin incelendiği az sayıda çalışma mevcuttur. Söz konusu durum bu çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Diğer yandan güncel dönem verileri ile hem ARDL hem de FMOLS ve CCR tahmin yöntemlerinin birlikte kullanılması elde edilen bulguların güvenilirliği açısından önemli görülmekte ve çalışmanın diğer özgün tarafını ortaya koymaktadır. Çalışmanın takip eden bölümünde literatür araştırmasına yer verilmektedir. Sonrasında analize dâhil edilen değişkenler ve ekonometrik yöntem ortaya konularak, ekonometrik sonuçlara yer verilmektedir. Son olarak ekonometrik sonuçlar ışığında değerlendirmeler ve politika önerileri sunularak çalışma sonlandırılmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

İktisat yazınında yenilenebilir enerji tüketimiyle sosyo-ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışmaya rastlanmaktadır (Sadorsky, 2009; Apergis vd., 2010; Lin vd., 2016; Akintande vd., 2020; Wang vd., 2021). Ancak söz konusu çalışmalarda inovasyon değişkenine pek yer verilmediği tespit edilmiştir. Ekonomik büyüme literatüründe özellikle 1980’li yıllardan sonra öne çıkan inovasyon çalışmalarının, yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde önemli etkilere yol açabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle yenilenemez enerji kullanımının düşürülmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımların yapılabilmesi için büyük önem taşıyan inovasyon faaliyetlerinin ampirik modele dahil edilmesi önemli görülmektedir. Tablo 1’de seçilmiş literatür araştırmasına yer verilmektedir.

Tablo 1: Literatür Araştırması

Yazar	Dönem Ülke	Değişken	Ampirik Yöntem	Sonuç
Marques ve Fuinhas (2011)	1990-2006 24 Avrupa ülkesi	-Ekonomik büyüme -Yenilenebilir enerji tüketimi	Panel regresyon	Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji üzerindeki etkisi anlamsızdır.
Tuğcu vd. (2012)	1980-2009 G7 ülkeleri	-Ekonomik büyüme -Yenilenebilir enerji tüketimi	Panel nedensellik	Japonya, Almanya ve İngiltere’de yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında

						nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Zhao (2013)	vd.	1980-2010 Çin	-Teknolojik inovasyonlar -CO ₂ emisyonu	ARDL sınır testi ve Granger nedensellik		Teknolojik inovasyonlar CO ₂ emisyonlarını azaltmaktadır.
Lin ve Moubarak (2014)	ve	1977-2011 Çin	-CO ₂ emisyonu -Yenilenebilir enerji tüketimi -Ekonomik büyüme	ARDL, Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik		Ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Cadoret ve Padovano (2016)	ve	2004-2011 Avrupa Birliği üyesi 26 ülke	-Yenilenebilir enerji tüketimi - Ekonomik büyüme	Panel regresyon		Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji üzerindeki etkisi negatiftir.
Hashmi ve Alam (2019)	ve	1999-2014 OECD ülkeleri	-Teknolojik inovasyon -CO ₂ emisyonu	Panel regresyon ve STIRPAT modeli		Teknolojik inovasyon CO ₂ emisyonunu azaltmaktadır.
Li (2020)	vd.	1990-2017 OECD ülkeleri	-Enerji verimliliği -Enerji fiyatları -Ekonomik büyüme -Beşeri sermaye -Çevresel inovasyon -Yenilenebilir enerji tüketimi	Panel eşbütünleşme ve yatay kesit ARDL		Enerji verimliliği, enerji fiyatları, ekonomik büyüme, beşeri sermaye, çevresel inovasyonun yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Khan (2021)	vd.	2000-2014 Kuşak üzerindeki (Belt-Road) 69 ülke	-Ekonomik büyüme -Teknolojik inovasyon -DYY -Finansal gelişme -Yenilenebilir enerji tüketimi	Panel Genelleştirilm iş Momentler Metodu (GMM)		Ekonomik büyüme, teknolojik inovasyon ve DYY yenilenebilir enerji üzerinde negatif; finansal gelişmenin ise yenilenebilir enerji tüketimini pozitif yönlü etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Akyol Mete (2021a)	ve	2005-2018	-CO ₂ emisyonu -Enerji tüketimi	Panel GMM		Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme CO ₂ emisyonunu artırırken teknolojik

		OECD kurucu üyesi 18 ülke	-Ekonomik büyüme -Teknolojik inovasyon		inovasyonlar ise CO ₂ emisyonunu azaltmaktadır.
Assi (2021)	vd.	1998-2018 ASEAN ülkeleri	-Yenilenebilir enerji tüketimi -Finansal gelişme -Çevresel kirlilik -İnovasyonlar	Panel ARDL ve nedensellik	İnovasyon ve ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.
Akyol ve Mete (2021b)	ve	2000-2018 Yükselen piyasa ekonomilerinden 10 ülke	-Çevresel inovasyon -Ekonomik büyüme -DYY -Yenilenebilir enerji tüketimi	Gengenbach vd., (2008) panel eşbütünleşme, Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik	Çevresel inovasyon ile ekonomik büyüme yenilenebilir enerji tüketimini negatif yönlü olarak, DYY pozitif yönlü etkilemektedir.

Konu ile ilgili daha önce yapılan seçilmiş güncel çalışmaların yer aldığı Tablo 1'e göre çevresel inovasyon ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında ortak bir sonucun bulunmadığı görülmektedir. Öyle ki analize dâhil edilen dönem, ülke ve kullanılan örneklem dönemine göre farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Özellikle inovasyon ve Ar-Ge faaliyetlerinin ilk aşamada önemli bir maliyet unsuru içerdiği göz önüne alındığında ortak bir sonuca ulaşamamasının anlamlı olduğu değerlendirilmektedir.

AMPİRİK ANALİZ

Bu bölümde ilk olarak model ve veri seti tanıtılmaktadır. Ampirik yöntem hakkında teorik bilgilerin ardından ampirik bulgular verilmektedir.

Veri Seti ve Metodoloji

Bu kısımda Türkiye ekonomisinde 1990-2018 dönemindeki ekonomik büyüme, DYY ve çevresel inovasyonların yenilenebilir enerji tüketimi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji tüketimi ve DYY'ye ilişkin verilere Dünya Bankası'ndan (WDI); çevresel inovasyon¹ verilerine ise OECD veri sitesinden ulaşılmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak yenilenebilir

¹ İnovasyon, sürdürülebilir iktisadi büyüme bakımından, yeni patentlerin, fikirlerin, üretim teknolojilerinin geliştirilmesi ve uygulanması şeklinde tanımlanmakta iken çevresel inovasyon ise düşük karbonlu üretim sistemlerini kapsamaktadır. Bu kapsamda çevresel inovasyonlar ile çevresel kalitenin artırılması ve sürdürülebilir iktisadi büyümenin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. (Carrión-Flores ve Innes, 2010).

enerji tüketimi alınırken; bağımsız değişken olarak ekonomik büyüme, çevresel inovasyon ve DYY alınmıştır. Burada yenilenebilir enerjiyi temsilen kişi başına düşen yenilenebilir enerji tüketimi; çevresel inovasyonu temsilen çevreyi korumaya yönelik patent sayıları; DYY'yi temsilen net girişlerin GSYİH'ye oranı; ekonomik büyümeyi temsilen ise kişi başına düşen milli gelir değişkeninden yararlanılmıştır. Söz konusu değişkenler arasındaki ilişki (1) denklemi ile araştırılmaktadır;

$$\ln(REN)_t = \alpha_0 + \beta_1 \ln(GDP)_t + \beta_2 \ln(PET)_t + \beta_3 \ln(FDI)_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Modeldeki (1) değişkenlerin logaritmaları alınmıştır. Modelde yer alan $\ln(REN)$; kişi başı düşen yenilenebilir enerji tüketimini, $\ln(GDP)$; kişi başı gayri safi yurt içi hasılayı, $\ln(PET)$; çevresel inovasyonu ve $\ln(FDI)$; DYY'yi temsil etmektedir. Zaman serisi uygulamalarında sahte regresyon probleminin olmaması için öncelikle değişkenlerin birim kök süreçleri incelenmektedir. Bu sebeple analize dâhil edilen zaman serilerinin durağan olup olmadıklarını tespit etmek önemli görülmektedir. Bir Y serisi,

$$E(Y_t) = \mu \quad ; \quad Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2 \quad \text{ve} \quad \gamma_k = E(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu) \quad (2)$$

özelliklerini sağlıyorsa, diğer bir ifadeyle sabit aritmetik ortalama, sabit varyans ve sabit kovaryans özelliklerini göstermesi durumunda Y serisi durağandır (Gujarati, 1999, s. 740). (1) nolu denklemde yer alan değişkenlerin birim kök sürecini incelemek için literatürde sıklıkla kullanılan Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testinden yararlanılacaktır. (1) modelinde Schwartz ve Akaike gibi bilgi kriterleri kullanılarak optimal gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Çalışmada modeldeki değişkenlerin durağanlık durumu ortaya konularak Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen Gecikmesi Dağıtılmış Ototregresif Model (ARDL) yöntemi kullanılmaktadır. ARDL testi, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini içsel ve dışsal değişkenlerin gecikmelerini de modele dahil ederek araştıran ampirik bir analiz yöntemidir. Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen ve farklı derecelerdeki bütünselik değişkenler arasında oluşan ilişkinin yanı sıra aynı düzeylerdeki değişkenlerin de arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına da fırsat sağlayan bir analiz yöntemidir. Teknik ifade ile ARDL testi, modelde yer alan değişkenlerin $I(0)/I(1)$ olma durumlarında kullanılabilir. Bu yöntemde kısıtsız hata düzeltme modelinden yararlanılmaktadır. Dolayısıyla Johansen & Juselius (1990) ve Engle & Granger (1987) gibi eşbütünleşme yöntemlerine göre daha güvenilir bir test olarak ön plana çıkmaktadır. Söz konusu yöntem ile hem kısa hem de uzun dönem ilişkiler elde edilmektedir. Başka bir ifadeyle ARDL sınır testi hem eşbütünleşik ilişkinin varlığını hem de kısa ve uzun dönem katsayı sonuçlarını içeren bilgileri barındırmaktadır (Pesaran vd., 2001). Diğer yandan kısıtlanmamış hata düzeltme modelinin kullanılması (ECT(-1)) istatistiksel olarak güçlü sonuçlara ulaşmayı sağlamaktadır. Bu testin diğer bir avantajı da küçük örneklem durumları için de daha

güvenilir sonuçlar vermesidir (Narayan & Narayan, 2004; Özbek & Oğul, 2022, s. 40).

Kısıtsız hata düzeltme modeline dayalı ARDL sınır testi (3)'teki gibidir;

$$\Delta \ln(REN)_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta \ln(REN)_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta \ln(GDP)_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{3i} \Delta \ln(PET)_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{4i} \Delta \ln(FDI)_{t-i} + \beta_{5i} \ln(REN)_{t-1} + \beta_{6i} \ln(GDP)_{t-1} + \beta_{7i} \ln(PET)_{t-1} + \beta_{8i} \ln(FDI)_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(3) nolu denklemde yer alan Δ ; birinci farkları, m; gecikme sayısını göstermektedir. Bu eşitlikteki regresyon denklemi tahmin edildikten sonra uzun dönemli bir ilişkinin varlığı Wald testine (F testi) göre belirlenmektedir. Bu test ile ilgili sıfır hipotez “eşbütünleşme yoktur” biçiminde kurulmaktadır. ARDL sınır testinde F istatistiği hesaplanarak bu istatistik Pesaran vd. (2001)'de verilmiş olan kritik değerler ile karşılaştırılıp eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı incelenmektedir. Değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem katsayıları sırasıyla (4) ve (5) denklemlerinin tahmin edilmesiyle elde edilmektedir.

$$\Delta \ln(REN)_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta \ln(REN)_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta \ln(GDP)_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \Delta \ln(PET)_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{4i} \Delta \ln(FDI)_{t-i} + \delta ECT_{t-1} + e_t \quad (4)$$

$$\ln(REN)_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \ln(REN)_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \ln(GDP)_{t-i} + \sum_{i=0}^p a_{3i} \ln(PET)_{t-i} + \sum_{i=0}^r a_{4i} \ln(FDI)_{t-i} + v_t \quad (5)$$

(4) ve (5)'te; m, n, p, r değerleri gecikme sayılarını ifade etmektedir. ECT değişkeni ise hata düzeltme terimini temsil etmektedir. ECT'nin istatistiki olarak anlamlı ve negatif işaretli olması beklenmektedir. ECT'nin katsayısı olan δ ile modeldeki içsel ve dışsal değişkenler arasında kısa dönemde ortaya çıkan dengesizliğin ne kadar zamanda düzeltileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

Ekonometrik Bulgular

Bu kısımda ilk olarak yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, çevresel inovasyon ve DYY değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistikler, korelasyon matrisi ve zaman serisi grafiklerine verilmektedir. Tablo 2'de değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere ilişkin özet tablo verilmektedir.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	lnREN	lnGDP	lnPET	lnFDI
Ortalama	2.805455	8.675825	4.342752	-0.082630

Medyan	2.790490	8.716312	5.241706	0.157904
Maksimum	3.199113	9.442625	7.330888	1.287441
Minimum	2.433876	7.727684	-2.197325	-1.186135
Standart Sapma	0.264218	0.596394	2.806862	0.762292
Çarpıklık	0.201411	-0.101621	-1.123041	0.129016
Basıklık	1.556548	1.350520	3.168979	1.609223
Jarque-Bera	2.713698 (0.257471)	3.337527 (0.188480)	4.130403 (0.146644)	2.417685 (0.298543)
Gözlem Sayısı	29	29	29	29

Not: Parantez içindeki değerler olasılık değerini göstermektedir.

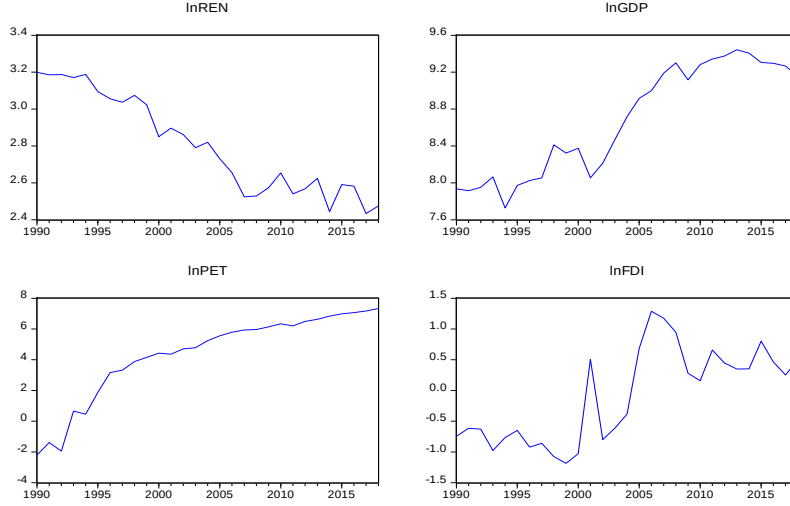
Tablo 2'ye göre yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, DYY ve çevresel inovasyon değişkenlerinin normal dağılım özelliği gösterdiği sonucu elde edilmiştir. Tablo 3'te ise söz konusu değişkenlere ilişkin korelasyon matrisine ait bilgiler verilmektedir.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

	lnREN	lnGDP	lnPET	lnFDI
lnREN	1	-0.945731	-0.907008	-0.807851
lnGDP	-0.945731	1	0.856464	0.786960
lnPET	-0.907008	0.856464	1	0.644530
lnFDI	-0.807851	0.786960	0.644530	1

Tablo 3'te en yüksek korelasyon katsayısının 0.946 ile ekonomik büyüme ile yenilenebilir enerji tüketimi arasında olduğu gözlenirken; en düşük korelasyon katsayısının ise 0.644 ile çevresel inovasyon ile DYY arasında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Şekil 1'de değişkenlere ait grafiklere yer verilmektedir.

Şekil 1: Zaman Serisi Grafikleri

Şekil 1’de modeldeki değişkenlere ait serilerin grafikleri gösterilmektedir. Serilerin grafikleri incelendiğinde değişkenlerin genel olarak trend içerdiği görülmektedir.

Değişkenlere ait birim kök sürecin varlığı, ADF birim kök testi ile araştırılmıştır. Tablo 4’te birim kök testi bulguları yer almaktadır.

Tablo 4: ADF Testi Sonuçları

Değişkenler	Kritik Değer	Düzye Değerleri		Birinci Farkları	
		Sabitli	Olasılık Değeri	Sabitli ve Trendli	Olasılık Değeri
lnREN	Test İstatistiği	-1.023164	0.7295	-2.868748	0.1869
	%1	-3.711457		-4.323979	
	%5	-2.981038		-3.580623	
	%10	-2.629906		-3.225334	
ΔlnREN	Test İstatistiği	-5.895503	0.0000	-5.891292	0.0003
	%1	-3.711457		-4.356068	
	%5	-2.981038		-3.595026	
	%10	-2.629906		-3.233456	
lnGDP	Test İstatistiği	-1.034385	0.7266	-1.590560	0.7710
	%1	-3.689194		-4.323979	
	%5	-2.971853		-3.580623	
	%10	-2.625121		-3.225334	
ΔlnGDP	Test İstatistiği	-5.536938	0.0001	-5.509407	0.0007
	%1	-3.699871		-4.339330	
	%5	-2.976263		-3.587527	
	%10	-2.627420		-3.229230	
lnPET	Test İstatistiği	-2.923493	0.0553	-2.053334	0.5481
	%1	-3.689194		-4.323979	
	%5	-2.971853		-3.580623	
	%10	-2.625121		-3.225334	
ΔlnPET	Test İstatistiği	-3.997576	0.0000	-4.401658	0.0000

		%1	-3.724070		-4.374307
		%5	-2.986225		-3.603202
		%10	-2.632604		-3.238054
lnFDI	Test İstatistiği	-1.851391	0.3492	-2.806798	0.2066
		%1	-3.689194		-4.323979
		%5	-2.971853		-3.580623
		%10	-2.625121		-3.225334
ΔlnFDI	Test İstatistiği	-5.989272	0.0000	-5.865575	0.0003
		%1	-3.699871		-4.339330
		%5	-2.976263		-3.587527
		%10	-2.627420		-3.229230

Not: Δ ifadesi birinci farkı temsil etmektedir.

Tablo 4'te verilen ADF birim kök test sonuçlarına göre tüm değişkenlerin birinci farkta durağan hale geldiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle tüm değişkenlerin I(1) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

(1) modelinde yer alan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını incelemek için ARDL sınır testi uygulanmıştır. Değişkenlere ait uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterinden yararlanılarak belirlenmiştir. Bulgular, ARDL (1,0,0,0) modelinin istikrarlı olduğunu göstermiştir. ARDL sınır testinde F istatistik değeri ile alt kritik değer ve üst kritik değer karşılaştırılarak uzun dönemli ilişkisinin varlığına ulaşılmaktadır. Eğer F istatistik değeri bu değerlerden küçükse eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı; büyük ise eşbütünleşme ilişkisinin olduğu söylenebilmektedir. Fakat F istatistik değeri alt kritik değer ve üst kritik değer arasında ise Banerjee vd. (1998)'e göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin geçerliliğine karar vermek amacıyla hata düzeltme teriminin anlamlılığına bakılmaktadır. Tablo 5'te ARDL sınır testine ait bulgular gösterilmiştir.

Tablo 5: ARDL Sınır Testi Bulguları

Model	F İstatistiği	Önem Düzeyi	I(0)	I(1)
		%10	2.37	3.2
ARDL (1, 0, 0, 0)	4.535282	%5	2.79	3.67
		%1	3.65	4.46

Not: k bağımsız değişken sayısıdır. Kritik değerler %5 anlamlılık düzeyindeki değerleri temsil etmektedir.

Tablo 5'e göre modele ait hesaplanan F istatistik değeri tüm önem düzeylerinde I(0) ve I(1) değerlerinin üzerindedir. Böylece değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına ulaşılmaktadır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının ortaya konulması ile birlikte hem kısa dönem hem de uzun dönem katsayıları elde edilmektedir. Tablo 6'da ARDL modeli için kısa ve uzun dönem katsayıları verilmektedir.

Tablo 6: ARDL Katsayı Tahmin Bulguları

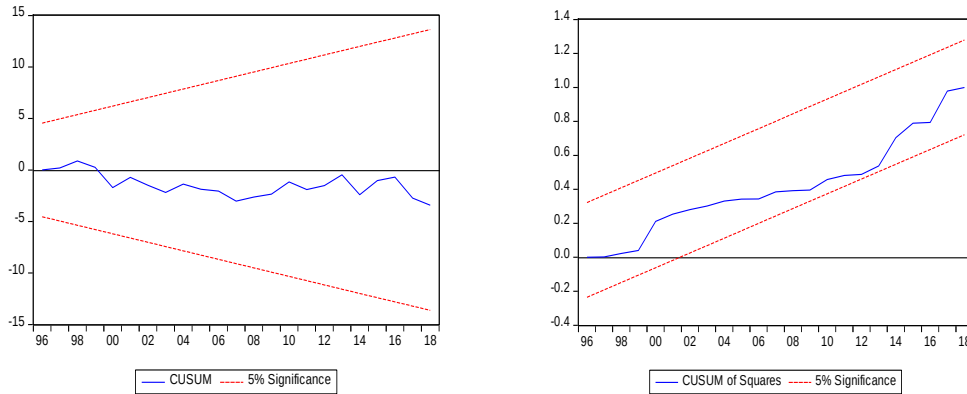
Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri
	Kısa Dönem	
ΔlnGDP	-0.137127	0.0358

$\Delta \ln \text{PET}$	-0.029681	0.0162
$\Delta \ln \text{FDI}$	-0.047253	0.1166
$\text{ECM}(-1)$	-0.719580	0.0000
Uzun Dönem		
$\ln \text{GDP}$	-0.190566	0.0131
$\ln \text{PET}$	-0.041248	0.0054
$\ln \text{FDI}$	-0.065668	0.0824

Tablo 6’da yer alan ARDL kısa ve uzun dönem katsayı tahminlerine göre; kısa dönemde ekonomik büyüme ve çevresel inovasyonun yenilenebilir enerji tüketimi üzerine etkisi istatistiki olarak anlamlı iken DYY’nin etkisi ise istatistiki olarak anlamsızdır. Uzun dönemde ekonomik büyüme, çevresel inovasyon ve DYY’nin etkisinin ise istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Kısa dönem sonuçlarına göre; ekonomik büyümede ve çevresel inovasyonda meydana gelen %1’lik bir artış yenilenebilir enerji tüketimini sırasıyla %0.13 ve %0.02 azaltmaktadır. Uzun dönem bulgularına göre ekonomik büyümede, çevresel inovasyonda ve DYY’de meydana gelen %1’lik bir artış yenilenebilir enerji tüketimini sırasıyla; %0.19, %0.04, %0.06 azaltmaktadır.

Tablo 6’da ECM(-1) katsayısı -1 ve 0 arasında bir değer almış ve istatistiki olarak anlamlı elde edilmiştir. Bu durum teorik beklentiler ile uyumlu gerçekleşmiştir. Böylece kısa dönemde ortaya çıkan bir şokun ilerleyen dönemlerde düzeltildiği sonucuna ulaşılmaktadır (Kıratoğlu & Dinçel, 2021, s. 542). Şekil 2’de katsayıların istikrarlı olup olmadığını gösteren CUSUM ve CUSUM of Squares testlerine yer verilmiştir. Test bulguları, %5 anlamlılık düzeyinde modellerin durağanlığını sınavan sınırları geçmediğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle katsayıların incelenen dönemde istikrarlı olduğu sonucu elde edilmektedir (Brown vd., 1975).

Şekil 2: CUSUM ve CUSUM of Squares Grafikleri

Tablo 7’de modele ait otokorelasyon, normal dağılım, değişen varyans ve tanımlama hatasına ilişkin testlere ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 7: Varsayım Testleri

Model	Breusch-Godfrey LM Testi		
	<i>Chi-square</i>	<i>Olasılık >chi-sq</i>	<i>Otokorelasyon</i>
	0.1187	0.1619	Bulunmamaktadır.
	Jargue-Bera Normallik Testi		
	<i>Chi-square</i>	<i>Olasılık >chi-sq</i>	<i>Normal Dağılım</i>
	0.358463	0.835912	Geçerlidir.
ARDL (1, 0, 0, 0)	Breusch-Pagan Heteroskedasite Testi		
	<i>Chi-square</i>	<i>Olasılık >chi-sq</i>	<i>Değişen Varyans Sorunu</i>
	0.8189	0.8272	Bulunmamaktadır.
	Ramsey Reset Testi		
	<i>Değer</i>	<i>Olasılık >chi-sq</i>	<i>Tanımlama Hatası</i>
	0.253242	0.8024	Bulunmamaktadır.

Tablo 7’de modele ait varsayım testleri verilmiştir. Otokorelasyon sorunu, değişen varyans sorunu, tanımlama hatası sorunu ve hata terimlerinin normal dağılıma sahip olup olmadığı durumları incelenerek modelin uygunluğu görülmektedir.

Tablo 8’de Hansen ve Phillips (1990) tarafından önerilen FMOLS ve Park (1992) tarafından geliştirilen CCR tahmincilerine ait sonuçlar göstermektedir.

Tablo 8: FMOLS ve CCR Yöntemlerinin Bulguları

<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık Değeri</i>
FMOLS				
lnGDP	-0.205224***	0.044472	-4.614644	0.0001
lnPET	-0.037330***	0.008412	-4.437471	0.0002
lnFDI	-0.068820***	0.022663	-3.036717	0.0057
C	4.735057***	0.359922	13.15579	0.0000
CCR				
lnGDP	-0.204177***	0.046928	-4.350875	0.0002
lnPET	-0.037596***	0.007067	-5.320217	0.0000
lnFDI	-0.069293**	0.027852	-2.487913	0.0202
C	4.726457***	0.388162	12.17651	0.0000

Not: *** %1 ve ** %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı temsil etmektedir.

Tablo 8’de gösterilen FMOLS ve CCR yöntemlerine göre modeldeki değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. FMOLS sonuçlarında; ekonomik büyümede, çevresel inovasyonda ve DYY’de meydana gelen %1’lik artış

yenilenebilir enerji tüketimini sırasıyla yaklaşık %0.20, %0.03 ve %0.06 azaltmaktadır. CCR sonuçlarına göre ise ekonomik büyümede, çevresel inovasyonda ve DYY’de meydana gelen %1’lik bir artış yenilenebilir enerji tüketimini sırasıyla yaklaşık %0.20, %0.03 ve %0.06 azaltmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde 1990-2018 örneklem dönemine ait yıllık veriler aracılığıyla ekonomik büyüme, DYY ve çevresel inovasyon ile yenilenebilir enerji tüketimi ilişkisi incelenmiştir. Ampirik modelde yer alan değişkenlere ait birim kök süreç ADF birim kök testiyle incelenmiş ve eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ARDL sınır testi ile araştırılmıştır. Söz konusu analizler sonucunda uzun dönemli ilişkinin varlığı elde edilmiş ve uzun dönem katsayı tahminci testleri uygulanmıştır. Hem ARDL hem de FMOLS ve CCR bulguları benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Modele dahil edilen tüm değişkenlerin yenilenebilir enerji tüketimi üzerinde negatif etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çevresel inovasyonun yenilenebilir enerji tüketimini negatif yönde etkilemesi, Ar-Ge yatırımları açısından finansal yetersizliğin olması ya da yeterince bu konuda duyarlılık sahibi olunmaması ile açıklanabilmektedir. Diğer yandan analiz edilen dönemde nüfus artışları göz önüne alındığında, artan nüfusun enerji taleplerinin yenilenebilir enerji ile karşılanamadığı değerlendirilmektedir. Başka bir ifade ile artan yenilenebilir enerji yatırımlarına rağmen, kişi başına düşen miktarda yaşanan düşüş çevresel inovasyon faaliyetleri ile yenilenebilir enerji tüketimi ilişkisinin ters yönlü olmasına yol açabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan artan enerji taleplerinin daha çok fosil yakıtlardan elde edilen enerji kaynaklarından elde edilmesi de bu durumun sebepleri arasında değerlendirilebilir. Ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji tüketimini azaltması enerji kaynakları içerisinde fosil yakıt tüketiminin önemli bir paya sahip olmasına dayandırılmaktadır. Diğer yandan yenilenebilir enerji yatırımlarının artmasına rağmen nüfus artışı sebebiyle kişi başına düşen oranın artmaması da bu sonuca sebep olabilmektedir. Politika yapıcıların yeşil büyümeyi öncelikli hedef olarak belirlememesi, sermaye birikimlerinin temiz ekonomik büyüme çerçevesinde temiz enerji kaynaklarına yönlendirilme sürecinin yeterince derinleşmemesi de bu sonucu ortaya koyabilmektedir. DYY’nin yenilenebilir enerji tüketimini azaltması durumu ise Ar-Ge, inovasyon, teknolojik gelişme gibi yenilikleri destekleyici yatırım eksikliği ile açıklanabilmektedir. Türkiye’ye yapılan DYY’ler sektörel açıdan değerlendirildiğinde gayrimenkul yatırımların önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Bu gerçeklikten yola çıkılarak DYY’nin yüksek teknoloji içeren, katma değeri yüksek ürünlere, inovatif faaliyetleri destekleyici nitelikte olmaması bu sonuca yol açabilmektedir. Bu bulgu, DYY ile çevresel kalite arasındaki negatif ilişkiyi ifade eden kirlilik sığınağı hipotezi ile de açıklanabilmektedir. Söz konusu bulgular Cadoret ve Padovano (2016), Mike (2020), Khan vd. (2021), Akyol ve Mete (2021) çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Türkiye ekonomisine ilişkin elde edilen bulgular neticesinde

politika yapıcıların yenilenebilir enerji tüketimini artırıcı faaliyetleri teşvik etmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan inovatif faaliyetlerin finansmanının sağlanması için sürdürülebilir ekonomik büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesinin önemli olduğu değerlendirilmektedir. Söz konusu sonuçlar, çevresel inovasyonun başlangıçta maliyet dezavantajı, negatif ölçek ekonomisi gibi durumları aşarak yenilenebilir enerjiyi destekleyecek bir etkiye sahip olabileceği değerlendirilmektedir. Bu açıdan gerek ilgili bakanlıklara gerek TÜBİTAK ve üniversitelere önemli görevler düşmektedir. Söz konusu sonuçlarda görülen negatif etkilerde, ilgili değişkenlerin yeterince derinliğe sahip olmaması da önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının destekleneceği DYY, çevresel inovatif faaliyetler ve yeşil büyüme sürecinin önemli olduğu düşünülmektedir. Söz konusu değişkenler üzerinde özel olarak durularak hem söz konusu alanlardaki finansman eksikliğinin giderileceği hem de orta ve uzun dönemde maliyet avantajı elde edileceği değerlendirilmektedir. Bu çalışmayı takip eden araştırmalarda, çevresel inovasyon derecesi yüksek gelişmiş ülke ekonomileri ve gelişmekte olan ülke grubu için panel veri analizi yapılarak karşılaştırmalı sonuçlar elde edilebilir. Ayrıca yüksek katma değerli ürün, inovasyon ve yeşil enerji yatırımlarına yönelik DYY elde eden ülke ekonomileri analiz edilerek, Türkiye ile kıyaslamalar yapılabilir. Böylece gelişmiş ülkeler ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülke ekonomileri için daha geniş politika önerileri ortaya konulabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akintande, O. J., Olubusoye, O. E., Adenikinju, A.F. & Olanrewaju, B.T. (2020). "Modeling the Determinants of Renewable Energy Consumption: Evidence from the Five Most Populous Nations in Africa, *Energy*, 206, 1-11.

Akyol, M. & Mete, E. (2021a). "Çevresel Teknolojik İnovasyonların CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği", *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), 569-590.

Akyol, M. & Mete, E. (2021b). "Çevresel İnovasyon, Ekonomik Büyüme ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Yenilenebilir Enerji Tüketimi Üzerine Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 393-406.

Apergis, N., Payne J. E., Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). "On the Causal Dynamics Between Emissions, Nuclear Energy, Renewable Energy, and Economic Growth", *Ecological Economics*, 69, 2255-2260.

Assi, A. F., Isiksal, A. Z. & Tursoy, T. (2021). "Renewable Energy Consumption, Financial Development, Environmental Pollution, and Innovations in the ASEAN+3 Group: Evidence from (P-ARDL) Model", *Renewable Energy*, 165, 689-700.

Banerjee, A. Dolado, J. & Mestre, R. (1998). “Error-Correction Mechanism Tests for Cointegration in a Single-Equation Framework”, *Journal of Time Series Analysis*, 19(3), 267-283.

Brown, R. L., Durbin, J. & Evans, J. M. (1975). “Techniques for Testing the Constancy of Regression Relations Over Time”, *Journal of the Royal Statistical Society: Series B*, 37, 149-92.

Cadoret, I. & Padovano, F. (2016). “The Political Drivers of Renewable Energies Policies”. *Energy Economics*, 56, 261–269.

Carrión-Flores, C. E., & Innes, R. (2010). “Environmental Innovation and Environmental Performance”. *Journal of Environmental Economics and Management*, 59(1), 27-42.

Çiftçi, C. & Aykaç, G. (2011). “İçsel Büyüme Modelleri ve Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülkelerin Konumları”, *Sosyoekonomi*, 14 (14), 159-180.

Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). “Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root”. *Journal of the American Statistical Association*, 74-366, 427-431.

Doğan, E. & Doğan, B. Ö. (2021). “Finansal Gelişme ve İnovasyon, Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimini Artırıyor mu?”, *Turkish Studies - Economy*, 16(2), 783-797.

Duran, M. S. (2020). “BRICS-T Ülkelerinde Enerji Tüketiminin Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Uygulama”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Ekinci, A. (2011). “Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İstihdama Etkisi: Türkiye Uygulaması (1980-2010)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 71-96.

Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N. (2011). “Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels”, *Economic Modelling*, 28(3), 870-876.

Engle, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). “Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55, 251-276.

Erdinç, Z. & Aydınbaş, G. (2020). “Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Belirleyicileri Üzerine Panel Veri Analizi”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(24), 346-358.

Gengenbach, C., Urbain, J. P. & Westerlund, J. (2008). “Panel Error Correction Testing with Global Stochastic Trends (Updated Version of Research Memorandum 2008-051). Maastricht: METEOR, Maastricht Research School of Economics of Technology and Organization.

Gujarati, D. (1999). Temel Ekonometri. (Çevirenler: Ümit ŞENESEN,

Gülay Günlük ŞENESEN), İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Hansen, B. E. & Phillips, P. C. B. (1990). “Estimation and Inference in Models of Cointegration: a Simulation Study”, *Advances in Econometrics*, 8, 225-248.

Hashmi, R. & Alam, K. (2019). “Dynamic Relationship Among Environmental Regulation, Innovation, CO2 Emissions, Population, and Economic Growth in OECD Countries: A Panel Investigation”, *Journal of Cleaner Production*, 231, 1100-1109.

IRENA. (2022). International Renewable Energy Agency <http://resourceirena.irena.org/gateway/dashboard/?topic=4&subTopic=16>, (Erişim Tarihi: 12.02.2022).

Johansen, S. & Juselius, K. (1990). “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.

Khan, A., Chenggang, Y., Hussain, J. & Kui, Z. (2021). “Impact of Technological Innovation, Financial Development and Foreign Direct Investment on Renewable Energy, Non-Renewable Energy and the Environment in Belt & Road Initiative Countries”, *Renewable Energy*, 171, 479-491.

Kıratoğlu, E. & Dinçel, İ. Y. (2021). “Türkiye’de İç Göç Olgusunun Todaro Paradoksu Çerçevesinde Analizi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), 527-548.

Li, J., Zhang, X., Ali, S. & Khan, Z. (2020). “Eco-innovation and Energy Productivity: New Determinants of Renewable Energy Consumption”, *Journal of Environmental Management*, 271, 1-7.

Lin, B. & Moubarak, M. (2014). “Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus for China”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 40, 111-117.

Lin, B., Omoju, O. E., Nwakeze, N. M., Okonkwo, J. U. & Megbowon, E. T. (2016). “Is the Environmental Kuznets Curve Hypothesis a Sound Basis for Environmental Policy in Africa?”, *Journal of Cleaner Production*, 133, 712-724.

Marques, A. C. & Fuinhas, J.A. (2011). “Drivers Promoting Renewable Energy: A Dynamic Panel Approach”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15, 1601–1608.

Mike, F. (2020). “Kirlilik Sığınağı Hipotezi Türkiye İçin Geçerli mi? ARDL Sınır Testi Yaklaşımından Bulgular”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 21(2), 107-121.

Narayan, S. & Narayan, P. P. (2004). “Determinats of Demand of Fiji’s Exports: an Empirical Investigation”, *The Developing Economics*, 17(1), 95-11.

OECD. (2022). <https://stats.oecd.org/>, (Erişim Tarihi: 01.04.2022).

Özbek, S. & Oğul, B. (2022). “Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14(26), 35-46.

Park, J. Y. (1992). “Canonical Cointegrating Regressions”, *Econometrica*, 60(1), 119-143.

Pesaran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.

Sadorsky, P. (2009). “Renewable Energy Consumption and Income in Emerging Economies”, *Energy Policy*, 37, 4021-4028.

Tuğcu, C. T., Öztürk, I. & Aslan, A. (2012). “Renewable and Non-Renewable Energy Consumption and Economic Growth Relationship Revisited: Evidence from G7 Countries”, *Energy Economics*, 34, 1942-1950.

Wang, J., Zhang, S. & Zhang, Q. (2021). “The Relationship of Renewable Energy Consumption to Financial Development and Economic Growth in China”, *Renewable Energy*, 170, 897-904.

WDI. (2022). World Bank Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>, (Erişim Tarihi: 01.01.2022).

Yardımcı, P. (2006). “İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 96-114.

Zhao, X., Ma, Q. & Yang, R. (2013). “Factors Influencing CO₂ Emissions in China's Power Industry: Co-Integration Analysis”, *Energy Policy*, 57, 89-98.

Yayın Geliş Tarihi: 14.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 28.07.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1087742>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1025-1038
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

VOS VIEWER ANALYSIS ON OBESITY IN ECONOMICS

Melike TORUN*
Özgür ASLAN**

Abstract

This study aims to contribute to the literature by presenting popular scientific studies on obesity in the field of economics, based on the bibliometric data of scientific publications indexed in the Web of Science database between 1994-2022. For this purpose, bibliometric analysis technique, VOS Viewer, is utilized. In this study, which is based on numerous literature publications on obesity, the link between the most important thematic areas published by obesity researchers and the authors is visualized on the map. This study presents a systematic review of the literature on the economic dimensions of obesity, from the first publication in 1994 to the present.

Keywords: Obesity, Obesity Economy, VOS Viewer, Macro Economy.

EKONOMİ ALANINDAKİ OBEZİTE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE VOS VIEWER ANALİZİ

Öz

Bu çalışma, 1994-2022 yılları arasında Web of Science veri tabanında indekslenen bilimsel yayınların bibliyometrik verilerine dayalı, ekonomi alanında obezite ile ilgili popüler bilimsel çalışmaları sunarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla bibliyometrik analiz tekniği olan VOS Viewer'dan yararlanılmıştır. Obezite ile ilgili çok sayıda literatür yayınına dayanan bu çalışmada, obezite araştırmacıları tarafından yayınlanan en önemli tematik alanlar ile yazarlar arasındaki bağlantı harita üzerinde görselleştirilmiştir. Bu çalışma, 1994 yılındaki ilk yayından günümüze obezitenin ekonomik boyutlarına ilişkin literatürün sistematik bir incelemesini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Obezite, Obezite Ekonomisi, VOS Viewer, Makro Ekonomi.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Torun, M., Aslan, Ö. (2022). Vos viewer analysis on obesity in economics. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1025-1038.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-4828-9379, meliket@istanbul.edu.tr.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-8780-5463, ozgaslan@istanbul.edu.tr.

INTRODUCTION

Obesity is a growing concern worldwide, regardless of the developed and developing economies. Obesity “which is defined as the accumulation of fat at a level that poses a risk for health, is also expressed as a body mass index greater than 30”. The rise in the daily calorie intake of individuals also rises the obesity rates. The average daily calorie intake of an adult individual is about 2000 calories. A calorie intake above this naturally causes weight gain and obesity (Sağın and Karasaç, 2020: 185-186).

This increase in the prevalence of obesity has led to the implementation of organized policies by health organizations, non-governmental organizations and the state, and in this context, the implementation of obesity prevention and control program through the World Health Organization and the health ministries of the countries (Kılıç et al., 2017: 52).

The main purpose of this study is to identify and show popular scientific research studies on obesity based on bibliometric data of publications in the Web of Science database between 1994-2022. By performing VOS Viewer, a popular visualization software for bibliometric analysis, publications on obesity in the field of economics will be emphasized. To the best of our knowledge, this study is one of the few ever applied the VOS Viewer analysis in the obesity research field. Thus motivated our study and we aimed to fulfill this gap in the literature.

In the study, first of all, the economic determinants of obesity and its economic effects were defined in detail. In the next step, the data and methodology used in this study are explained. In the following stages, the results of the research are presented and then the conclusion part is passed.

Economic Determinants of Obesity

Obesity is an increasingly significant problem both for the developed and developing countries. In developing countries, income increase, urbanization, changing living conditions, globalization of food production and markets have an impact on obesity (Sipahi, 2021: 549).

A considerable amount of literature has been published on the causes of obesity, which plays a significant role on the health problems of recent times and affects more and more people every day. The present studies demonstrate that there are different variables that cause obesity. Since obesity is basically a health problem, studies on this subject mostly consist of studies in the field of health. On the other hand, many variables such as technology, economic growth, urbanization and health expenditures are also shown as effective factors on obesity (Sağın and Karasaç, 2020).

The economic determinants of obesity have been investigated with increasing interest by researchers in recent years, and as a result, an intense literature has emerged on the subject. According to İpek (2019: 58-59), it is possible to basically

divide the studies on the socio-economic determinants of obesity into two groups. The first group of studies deals with the relationship between obesity and social status in terms of country comparisons. The second group of studies, on the other hand, investigates the relationship in question based on micro data sets collected on an individual basis.

Economic statements to explain the increase in obesity tend to focus on changes that encourage people to consume more or burn fewer calories. These can be summarized as follows (Cawley, 2010).

- **Food Prices:** Food and beverages are bought and sold in free market conditions all over the world. Prices of less nutritious foods have increased, while the price of energydense foods has fallen (Güneş and Gedik, 2020: 493, Cawley, 2010). In addition, changing working and living patterns increase the consumption of fast food (Sağın and Karasaç, 2020).
- **Agricultural Policies:** The reason for the decrease in food prices may be agricultural policies. However, numerous studies have accomplished that such policies have limited effect on consumer prices of energy-dense foods (Tibet and Yıldırım, 2018, Cawley, 2010).
- **Income:** Income has the potential to both increase and decrease the incidence of obesity (Tibet and Yıldırım, 2018). Hruby and Hu (2015: 7) stated, “as late as the mid-20th century, the USA and Europe could link wealth directly with obesity-the wealthier an individual, the higher the likelihood of being overweight.” As consumers’ income rise, they may prefer healthier and more costly foods over inexpensive energy dense food. This can prevent weight gain. However, increased income may be a trigger for weight gain, causing people to consume more calories (Cawley, 2010, Sipahi, 2020).
- **Technology:** Technological changes that reduce the need for physical exertion have spread obesity-related health problems (Güneş and Gedik, 2020: 493, Cawley, 2010). Furthermore revolutionary technological developments in the methods used for mass production and preservation of food in the last century make it possible to consume more food in less time and may play a role in increasing the risk of obesity (Tibet and Yıldırım, 2018).
- **Urbanization:** Increasing urbanization is a factor that triggers obesity. Considering that people who have to live in rural areas move more and burn more calories, it is concluded that urbanization reduces the amount of movement of individuals. With urbanization, working conditions are changing and individuals are working in areas that do not require movement, such as desk jobs (Sağın and Karasaç, 2020).
- **Patience:** Market forces greatly favor short-term rather than long-term choices, overconsumption, and inactive behavior (Güneş and Gedik, 2020: 493, Tibet and Yıldırım, 2018). The findings of some theories suggest that

obese people are more likely to engage in risky behaviors such as smoking and drinking alcohol (Cawley, 2010).

- **Increases in women's participation in the laborforce:** It is stated that there is a relatively strong positive relationship between female labor force participation and obesity rates (Gomis-Porqueras et al., 2011: 2). With the participation of women in the workforce, the consumption of easy-to-prepare foods or out-of-home consumption also increases (Sipahi, 2020).

Economic Effects of Obesity

Okunogbe et al. (2021) reveal that “the multifactorial and chronic nature of overweight and obesity leads to economic impacts for individuals and nations”. In addition to being an economic burden on the national health system, obesity has a negative impact on both the health of the individual and the public health due to worsening morbidity and increased risk of mortality (Omer, 2020).

As the process of combating obesity is costly, obesity is not just a personal problem in its current form, it has become a public problem with a serious cost (Kılıç et al., 2017: 52). The economic effects of obesity are divided into two subgroups as “direct” and “indirect” effects. Not all studies on the economic burden of obesity focus on a single type of cost. Instead, studies on the cost of obesity take place in three different ways, taking into account direct costs, indirect costs, or both (Blouin, 2014).

Direct costs “refer to health service delivery to treat obesity-related health problems” (Blouin, 2014). Hammond and Levine (2010) highlight that “obesity is linked with higher risk for several serious health conditions, such as hypertension, type 2 diabetes, hypercholesterolemia, coronary heart disease, stroke, asthma and arthritis. Direct medical spending on diagnosis and treatment of these conditions, therefore, is likely to increase with rising obesity levels”. On the other hand, compared with underweight individuals, obese people are more likely to use medication, use home health care, be hospitalized, and have surgery (Okunogbe et al., 2021).

Blouin, (2014) defines the indirect costs as loss of productivity when individuals leave work temporarily (absence) or permanently due to health problems. According to the World Obesity Federation (2021) “Indirect economic effects include the costs of productivity losses and reductions in human capital from premature deaths”. Table 1 below summarizes the indirect economic impacts of obesity under seven subheadings.

Table 1: Indirect Economic Impacts of Obesity

Absenteeism	Studies on the estimation of the absenteeism costs of overweight and obesity constitute the most up-to-date and detailed productivity cost studies. In studies involving examples from different countries, it has been determined that employees who have obesity problems in general show more absenteeism than individuals without obesity.

Presenteeism	If obese individuals are found to be less productive in their working life, it is concluded that obesity causes loss of productivity. Studies involving many countries have reached results that support this situation. In other words, individuals with obesity show less capacity working performance when they are at work (presenteeism) than individuals without obesity.
Disability	Obesity can lead to a rise in disability benefits and disability insurance premiums, as well as a rise in absenteeism and presenteeism. In addition, the increase in persons with disabilities means higher costs for the government.
Health insurance	The health insurance market externality is another potential economic cost of obesity.
Premature mortality	The rise in premature deaths based on obesity points out potential losses to the economy in the future.
Productivity	In many studies, it has been stated that the productivity costs of obesity are considerable. On the other hand, it is pointed out that there may be significant differences in size between individual estimates in these studies.
Unemployment and Wages	Obesity has a negative impact on wages, increasing the probability of unemployment.

Sources: Hammond and Levine, 2010; Okunogbe et al., 2021.

DATA AND METHODOLOGY

Within the scope of this study, it is aimed to provide a systematic review of scientific literature of the articles published on the “obesity”, by performing VOS Viewer software. Developed by Eck and Waltman (2021), VOS Viewer is an increasingly used software tool to create data-based maps and then visualize those maps (Yıldız and Tosun, 2021).

The systematic review of process in this study can be summarized as follows:

- i) As an initial step, the research subject is determined. The “obesity”, as the keyword of this study, was scanned by a title in Web of Science (WoS) database on 22.02.2022. 117.977 publications of different types on the concept of obesity found in the WoS database for the time period of 1994-2022.
- ii) Second step is to filter the document types. After choosing only list of articles, the remaining 63.846 publications also have been filtered in order to the WoS categories, the studies only dealing with subject area “economics”, has been selected.
- iii) For the bibliometric analysis, 497 publications have been obtained for the criteria of the study. Bibliometric analysis is a technique to analyse the obtained publications in relation to the country of origin of their authors, most cited articles and, authors publishing the most works. Bibliometric analysis, with the help of VOS Viewer, also contains the frequency analysis, which demonstrates the frequency of key words displayed in the publications.

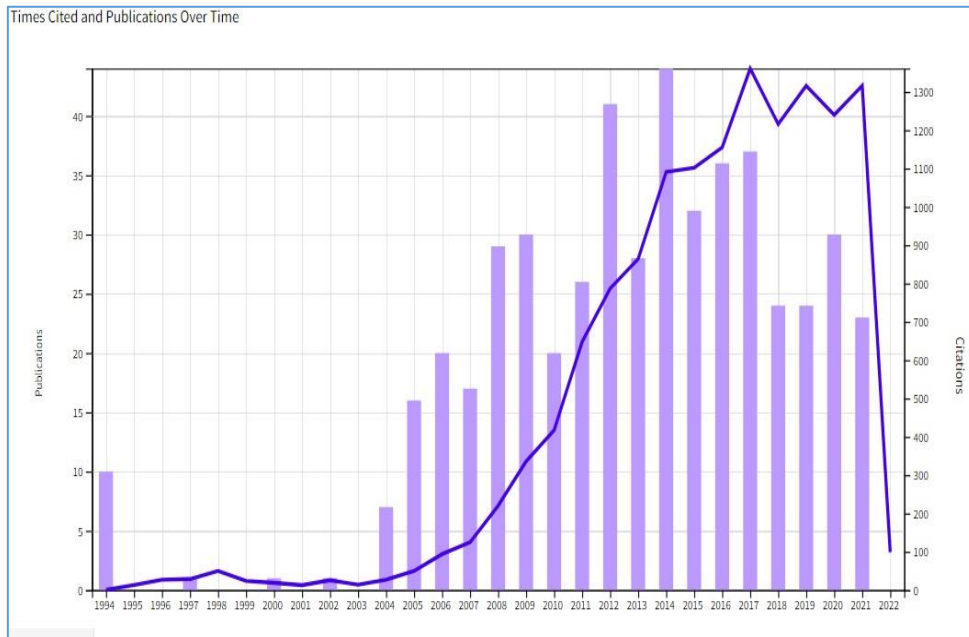
- iv) For the last stage of the bibliometric analysis with VOS Viewer, the gathered data is processed. Then; i) the most used keywords with obesity ii) co-citation of the author network in the research field were visualized and illustrated on maps.

To the best of our knowledge, this study is one of the few ever bibliometric studies to report related research in obesity field.

RESULTS

In the analysis process, firstly, the distribution of studies in the research field and the number of citations in the literature by years was examined. Graph 1. illustrates the times cited and publications since the first article 1994 to date. No article has been found before the year 1994 regarding the obesity literature. From 1994 to 2004, obesity, as a research topic did not receive much attention from researchers. In other words, there was little academic interest in the research area of obesity to the year 2004.

Graph 1: Times Cited and Publications Dealing With Obesity Over 1994-2022.

In 2014, the number of articles on obesity reached 44 (1091 citations). The most publications were published this year and indexed in the WOS database. Although the number of publications has decreased in the following years, obesity

is still a trending topic that attracts the attention of researchers. On the other hand, the greatest number of citations, reaching to 1361 citations with 37 publications, in the obesity research field was in 2017.

By examining the citation numbers and publication graph, the most cited publications in the field of obesity aroused curiosity, and the five most cited articles were examined.

The study of Cawley and Meyerhoefer (2012), the most cited article on obesity, focuses on the medical care costs of obesity, utilizing expenditure panel survey for the time interval, 2002-2005. The results of this investigation mirror the fact that the previous studies underestimated the medical costs of obesity. Based on this reason, it is argued that the economic justification for government intervention to decrease externalities in studies on obesity is underestimated.

The second most cited publication, by Cawley (2004), underlines the fact that there is no consensus about the relationship among body weight and wages. Therefore, he aimed in his study to investigate and generate more consistent predictions of the impacts of weight on wages by utilizing regression analysis. The results of the study indicate that the more white women weigh, the lower their salary.

The result of the study by Chou, Grossman and Saffer (2004), third most cited publication, indicates the triggers of the obesity in the US, such as; “per capita number of fast-food and full-service restaurants, the prices of a meal in each type of restaurant, food consumed at home, cigarettes, and alcohol, and clean indoor air laws”.

One of the most cited study, by Burkhauser and Cawley (2008), points out that there is broad consensus in the medical literature that the use of body mass index (BMI) in obesity-related body measurement is inaccurate. The study achieved a number of findings unlike other studies that used BMI as an indicator of obesity. These; i) total body fat was negatively associated with employment for some groups, ii) fat-free mass was not significantly associated with employment for any group.

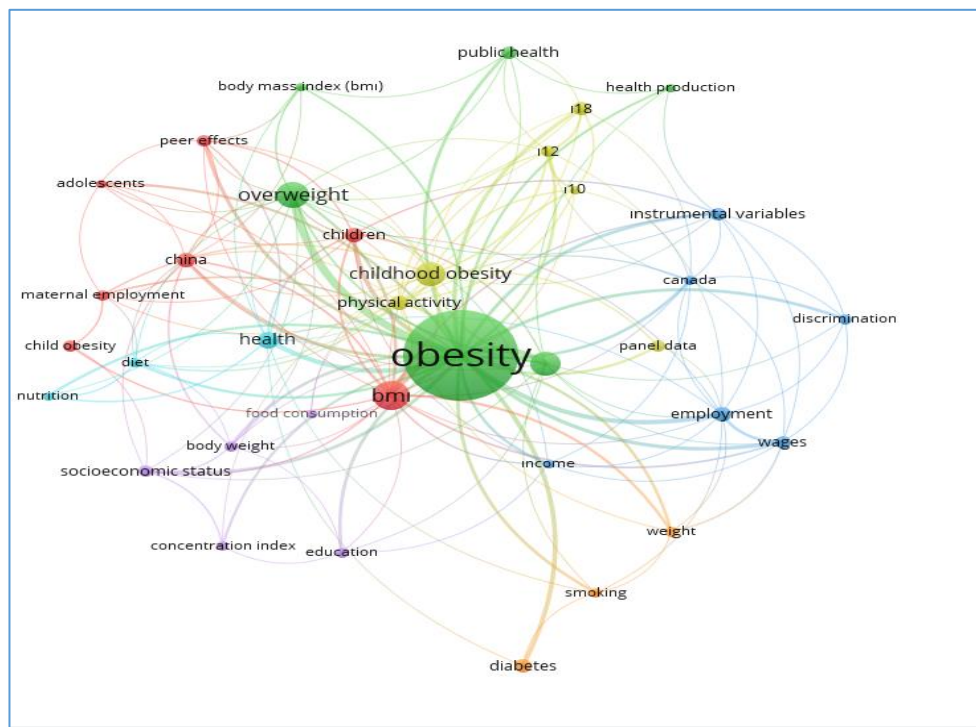
What is interesting in the study of Cohen-Cole and Fletcher (2008), the fifth most cited paper, is that, they investigated the question if obesity is contagious and searched the social network effect in the obesity epidemic by utilizing econometric analysis.

Keyterms Co-Occurrence Analysis

After the citation and publication of the studies included in the bibliometric analysis were examined, the bibliometric analysis stage was started. In this process, the distribution of studies dealing with obesity and the economic dimension of obesity, published between 1994-2022, in terms of keywords was examined with the VOS Viewer program. The co-occurrence of keyterms indicates the number of times the keywords appear in many publications (McAllister et al., 2021).

The data set analyzed by the VOS Viewer software is separated into clusters shown in different colours on the map. The fact that a term belongs to a certain cluster does not mean that it is not included with other terms. In addition, the fact that the terms are in the same cluster means that these terms are used together most frequently. Cluster names are determined by most of the terms a set contains (Glinska and Tomaszewska, 2017).

Figure 1: The Relationship Among Key Terms (Keyterms Occurrence)

As seen from Figure 1, the gathered data were divided into seven clusters with a total of 36 words and 175 links performing the VOS Viewer software program. Also each link has a strength, these classified clusters and the items (listed from the highest frequency to the least) are the followings:

- i) Cluster 1 (with red colour): BMI (40), children (13), china (12), child obesity (8), peer effects (8), maternal employment (7), adolescents (5),
- ii) Cluster 2 (with green colour): obesity (278), overweight (33), body mass index (28), public health (10), body mass index (bmi) (5), health production (5),
- iii) Cluster 3 (with dark blue colour): employment (13), instrumental variables (10), wages (10), discrimination (7), Canada (6), income (5),

- iv) Cluster 4 (with yellow colour): childhood obesity (28), physical activity (13), i18 (11), i12 (9), panel data (8), i10 (5),
- v) Cluster 5 (with purple colour): socioeconomic status (9), body weight (7), education (7), concentration index (6), food consumption (5),
- vi) Cluster 6 (with blue colour): health (15), diet (6), nutrition (5),
- vii) Cluster 7 (with orange colour): weight (11), diabetes (7), smoking (6).

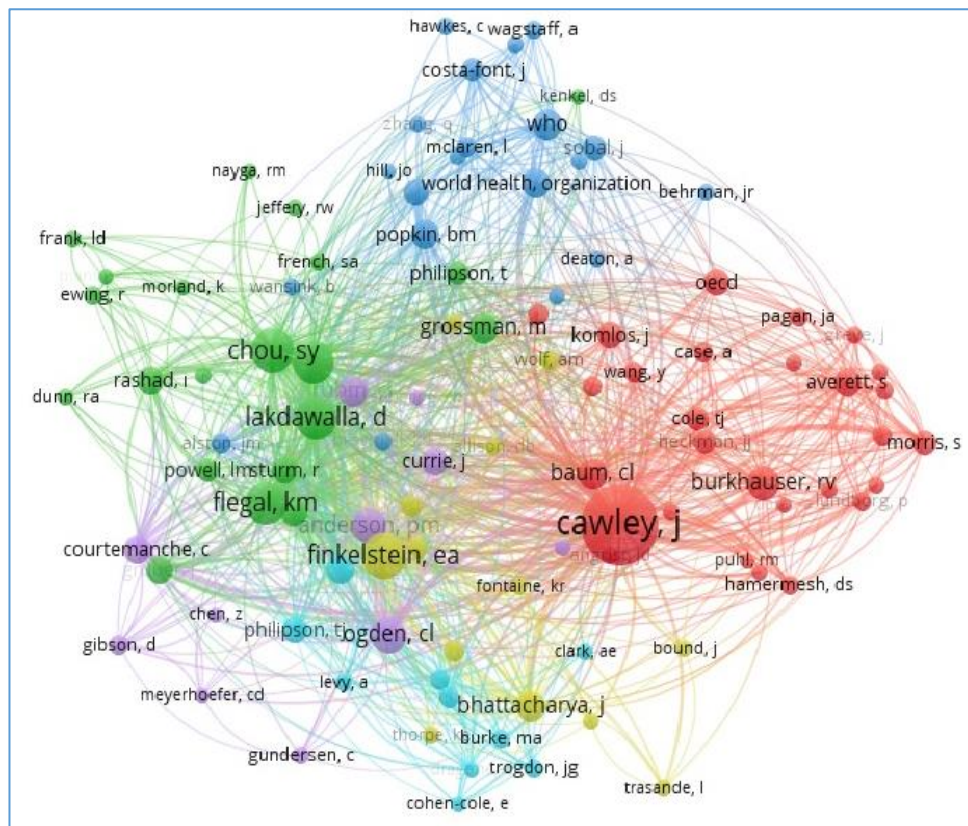
From the figure above we can see that, the distance between two keywords points out the relatedness of the keywords in terms of co-occurrence links. In other words, as the relevance among two keywords rises, the distance among them also decreases (Eck and Waltman (2021)). Also, another substantial point to mention in here is that, just as each cluster has a different colour, each keyword node is represented by its colour. The more keywords that represent a node, the larger the node and the greater the number of network connections on other nodes (McAllister et al., 2021). In addition, based on the results shown in Figure 1, it can be stated that the most used keyword according to the frequency of co-occurrence in a publication is “obesity”. After the keyword obesity, the other most used keywords in the top five are BMI, overweight, body mass index (bmi) and childhood obesity, respectively

Author Co-Citation Analysis

White and Griffith (1981), Fabregat-Aibar et al. (2019) suggested that the intellectual structure of scientific disciplines can be learned through co-citation analysis. In other words, author co-citation analysis means that the series of articles published by an author is understood as the “author”. Authors whose publications are often seen as interrelated and repeatedly cited in this way in subsequent works tend to converge on the map. On the other hand, authors that are rarely or never cited together are located relatively further away on the map. In other words, the co-citation analysis of authors concludes that the more often two authors are cited together, the closer the relationship is among them (White and Griffith, 1981).

Figure 2 demonstrates the results of an analysis utilizing all articles on obesity in 1994-2022. On the co-citation network map of authors, each node represents an author, and the size of the node is determined by the number of published articles, links and link strength of an each author. In addition, the nodes in the clusters are connected by lines (McAllister et al., 2021). In other words, the more citations to the author, the bigger the node. This also explains why author Cawley J., the most cited (454 citations) and highest link strength (total link strength 6293) in the field of obesity research, has the largest node in the red cluster on the map. As mentioned earlier, each colour represents a different cluster, and in this study, the VOS Viewer software divided the data from scientific studies in the field of obesity into six separate clusters in the author co-citation analysis. Cluster 1, highlighted in red, has the largest number of authors (28 authors), while cluster 6 has the least number of

Figure 2: Co-citation Network of Authors of Obesity

The purpose of this study is to contribute to the literature by presenting popular scientific studies on obesity in the field of economics. To achieve this purpose, a bibliometric analysis technique, VOS Viewer software, is utilized.

Accordingly, two methods were used in the analysis, namely keyword analysis and author co-citation analysis, respectively.

The data of the publications related to the research area among 1994 to 2022 were accessed from the Web of Science database. Prior to keyword and author network analyses, publications and citations were observed. While there was no article related to the obesity literature before 1994, it was determined that the subject of the study did not receive enough attention between the years 1994-2004. After 2004, fluctuating changes were observed in the number of publications. In 2014, the number of publications reached the highest level with 44 articles and 1091 citations. In other words, the most productive year in terms of the number of publications, was 2014. Although the increase in the number of publications was not as high as in 2014 in other years, the issue of obesity continued to attract the attention of researchers as a trending topic.

The authors' co-citation network helped to identify the most influential authors in obesity research in terms of citations and overall link strength. Top author in the authors' co-citation network was Cawley J. with 454 citations and total link strength 6293 in the field of obesity research.

According to the results of the analysis made with the VOS Viewer program, the keyword network map related to obesity was visualized. The 36 most used keywords and 175 links in publications related to obesity were highlighted on the map by dividing them into clusters of 7 different colors. It can be stated that the most used keyword according to the frequency of co-occurrence in a publication is "obesity". After the keyword obesity, the other most used keywords in the top five are BMI, overweight, body mass index (bmi) and childhood obesity, respectively. It is also worth noting that, the most cited articles about obesity and its economic dimension are focused on generally; the medical care costs of obesity, the relationship among body weight and wages, the prices of food as a trigger of the obesity, the association between body fat and employment and also a question tried to be answered if obesity is contagious by using econometric analysis.

Although obesity and related publications are mostly in 2014, studies on the economic dimension of obesity are currently ongoing. The reasons why obesity is a trending topic that attracts the attention of researchers can be summarized as follows; the fact that the age of obesity has come down to a much earlier age in the world, obesity causes many health problems, obese people who work for wages encounter problems and it is a burden on the health system of many developed countries, especially the United States of America.

The main limitations of this study must be mentioned. The VOS Viewer software, which is used with increasing interest today, is insufficient to resolve overlapping when an academic study is included in different databases. In other words, the same studies are repeatedly included in the bibliometric analysis and

misleading results can be reached in the data. Therefore, data were obtained from a single database (WOS) for bibliometric analysis to avoid duplication.

In conclusion, this study could guide further research in this area by presenting the most and highly cited publications for researchers. In future studies, it may be suggested to expand the analysis by filtering academic publications examining obesity and its economic dimension from other databases such as Scopus and Google Scholar. In addition, by including future studies on the same subject, the time interval of the analysis can be extended and it can be determined whether the attractiveness of the subject continues with the change in the number of publications and authors.

REFERENCES

- Burkhauser, R. V., & Cawley, J. (2008). Beyond BMI: The value of more accurate measures of fatness and obesity in social science research. *Journal of Health Economics*, 27 (2), 519-529.
- Cawley, J. (2004). The impact of obesity on wages. *Journal of Human Resources*, 39 (2), 451-474.
- Cawley, J. (2010). The economics of childhood obesity. *Health Affairs*, 29 (3), 364-371.
- Cawley, J., & Meyerhoefer, C. (2012). The medical care costs of obesity: An instrumental variables approach. *Journal of Health Economics*, 31(1), 219-230.
- Blouin, C. (2014), The economic impact of obesity and overweight, INSPQ, Issue 9 April. https://www.inspq.qc.ca/sites/default/files/publications/1799_topo_9_va.pdf
- Chou, S. Y., Grossman, M., & Saffer, H. (2004). An economic analysis of adult obesity: Results from the Behavioral Risk Factor Surveillance System. *Journal of Health Economics*, 23 (3), 565-587.
- Cohen-Cole, E., & Fletcher, J. M. (2008). Is obesity contagious? Social networks vs. environmental factors in the obesity epidemic. *Journal of Health Economics*, 27 (5), 1382-1387.
- Eck NJP, Waltman L. (2021). VOSviewer Manual, Available from: https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.17.pdf.
- Fabregat-Aibar, L., Barberà-Mariné, M. G., Terceño, A., & Pié, L. (2019). A bibliometric and visualization analysis of socially responsible funds. *Sustainability*, 11(9), 2526.
- Glinska, E., & Tomaszewska, E. J. (2017). Main areas of place branding scientific research-Bibliometric analysis. *Economic and Social Development (ESD): Managerial Issues in Modern Business*, 86-95.

Gomis-Porqueras, P., Oscar A., Mitnik, A. Peralta-Alva Maximilian, D. Schmeiser (2011). The Effects of Female Labor Force Participation on Obesity, IZA DP No. 6071.

Güneş, İ. & A. Gedik, M. & (2020). Piyasa Barışsızlığı Örneği Olarak Obezite Ve Kamusal Çözümler. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29 (3), 492-506. DOI: 10.35379/cusosbil.779000

Hammond, R. A., & Levine, R. (2010). The economic impact of obesity in the United States. Diabetes, metabolic syndrome and obesity: targets and therapy, 3, 285-295. <https://doi.org/10.2147/DMSOTT.S7384>

Hruby, A., & Hu, F. B. (2015). The Epidemiology of Obesity: A Big Picture. *PharmacoEconomics*, 33(7), 673-689. <https://doi.org/10.1007/s40273-014-0243-x>.

İpek, E. (2019). Türkiye’de Obezitenin Sosyoekonomik Belirleyicileri. *Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, (25), 57-70. DOI: 10.18092/ulikidince.536601.

Kılıç, S., Aytaç, D. & Çakaröz, K. M. (2017). Devletin Obeziteyle Mücadele Politikalarının Etki Düzeylerinin Nörogörüntüleme Yöntemiyle Değerlendirilmesine Yönelik Deneysel Bir Çalışma. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, Issue (629), 51-62. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd/issue/48014/607271>

McAllister, J. T., Lennertz, L., & Atencio Mojica, Z. (2021). Mapping A Discipline: A Guide to Using VOSviewer for Bibliometric and Visual Analysis. *Science & Technology Libraries*, 1-30.

Okunogbe A, Nugent R, Spencer G, et al. (2021). Economic impacts of overweight and obesity: Current and future estimates for eight countries. *BMJ Global Health*, 6 (10). DOI:10.1136/ bmjgh-2021-006351

Omer T. (2020). The health and economic impacts of obesity. *Advances in Obesity Weight Management & Control* 10 (4): 96-98. DOI: [10.15406/aowmc.2020.10.00313](https://doi.org/10.15406/aowmc.2020.10.00313)

Sağın, A. & Karasaç, F. (2020). Obezitenin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Analizi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 15 (21), 183-200. DOI: 10.26466/opus.613617.

Sipahi, B. B. (2020). Obezitenin Davranış Ekonomisi, *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 3(3):189-198.

Sipahi, B. B. (2021). Türkiye’de Obezite Üzerine Sosyoekonomik Faktörlerin Etkisi ve Gelir Eşitsizliği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76 (2), 547-573. DOI: 10.33630/ausbf.822558

Tibet B. and Yıldırım H. H. (2018). *Çocukluk Çağı Obezitesinin Ekonomik Boyutları*. TÜSPE Analiz: 2018/7, TÜSPE Yayınları, Ankara.

White, H. D., & Griffith, B. C. (1981). Author cocitation: A literature measure of intellectual structure. *Journal of the American Society for information Science*, 32 (3), 163-171.

World Obesity Federation, 2021. The Economic Impact of Overweight & Obesity In 8 Countries. Summary Report. Available at: <https://data.worldobesity.org/publications/> [Accessed 3 November 2021].

Yıldız, S. Y. & Tosun, N. (2021). Sosyal Pazarlama Literatüründe Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7 (3), 713-725.

Yayın Geliş Tarihi: 21.04.2022

Yayına Kabul Tarihi: 09.09.2022

Online Yayın Tarihi: 30.09.2022

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1106249>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1039-1063

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

OECD VE AB ÜYESİ ÜLKELERİN İNOVASYON PERFORMANSLARININ MEREC-MARCOS BÜTÜNLEŞİK MODELİ İLE ÖLÇÜMÜ

Nazlı ERSOY*

Öz

Bu çalışmada, Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) ve Avrupa Birliği (AB) 'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansının Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri ile ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, alternatif ve kriterlerin belirlenmesinde ülkeleri inovasyon kapasitelerine ve başarılarına göre sıralayan Küresel İnovasyon Endeksi (KİE) veri tabanı kullanılmıştır. MEthod based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) tekniği, kriterlerin ağırlıklandırılması için kullanılırken, Measurement of Alternatives and Ranking according to COmpromise Solution (MARCOS) yöntemi ise alternatiflerin performansları doğrultusunda sıralanması için kullanılmıştır. Sonuçların hassasiyetini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla iki aşamalı bir duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada farklı tekniklerle (Entropy, Eşit ağırlık) kriter ağırlıkları yeniden hesaplanmış ve analiz tekrarlanmıştır. İkinci aşamada ise MARCOS yöntemi ile elde edilen sonuçlar farklı ÇKKV yöntemleri (Proximity Indexed Value (PIV), Range of Value (ROV), Simple Additive Weighting (SAW), Combined Compromise Solution (CoCoSo)) ile karşılaştırılmıştır. Farklı kriter ağırlıkları ve farklı yöntemlerle elde edilen sıralamaların birebir aynı olmadığı, küçük sapmalar gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon Performansı, ÇKKV, MEREC, MARCOS

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Ersoy, N. (2022). OECD ve AB üyesi ülkelerin inovasyon performanslarının MEREC-MARCOS bütünleşik modeli ile ölçümü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1039-1063.

* Dr. Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0003-0011-2216, ersoynazli3@gmail.com.

MEASUREMENT OF INNOVATION PERFORMANCE OF OECD AND EU MEMBER COUNTRIES USING THE MEREC-MARCOS INTEGRATED MODEL

Abstract

This study aimed to measure the innovation performance of 34 “Organisation for Economic Co-operation and Development” (OECD) and “European union” (EU) member countries using Multi Criteria Decision Making (MCDM) methods. Accordingly, the Global Innovation Index (GII) database, which ranks countries according to their innovation capacities and achievements, was used to determine alternatives and criteria. The Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) was used to weight the criteria and the Measurement of Alternatives and Ranking according to COmpromise Solution (MARCOS) method was preferred to rank the alternatives according to their performance. A two-stage sensitivity analysis was applied for testing the reliability of the results. In the first stage, criteria weights were recalculated using different methods (Entropy, Equal Weight) and the analysis was repeated. In the second stage, the results obtained with the MARCOS method were compared with different MCDM methods Proximity Indexed Value (PIV), Range of Value (ROV), simple additive weighting (SAW), Combined Compromise Solution (CoCoSo)). It has been determined that the rankings obtained with different criterion weights and different methods are not exactly the same and show small deviations.

Keywords: Innovation Performance, MCDM, MEREC, MARCOS

GİRİŞ

İnovasyon (yenileşim) kavramı, ülkeler ve firmalar bazında önemli bir konu haline gelmiştir. Bahsi geçen kavram, firmalar için yeni pazarların açılmasını sağlayan, verimlilik ve kârı artıran, maliyetlerin düşmesini sağlayan, üretkenliği ve ürün/hizmet kalitesini artıran önemli bir araç olarak görülmektedir. İnovasyon kavramı ülkeler bazında değerlendirildiğinde ise bu kavram sürdürülebilir kalkınma, istihdam, refah, yaşam kalitesi gibi alanlara olumlu etki yapmakta ve yaşam kalitesinin artmasını sağlamaktadır (Güler & Kanber, 2011, s. 62).

Ülkelerin inovasyon performanslarının düzenli olarak değerlendirilmesi inovasyon için harcanan kaynakların doğru bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının tespiti için oldukça önemlidir. Bunun yanında, inovasyon performansının değerlendirilmesi, ülkeler arasında bir kıyaslama olanağı tanımakta, ülkelerin zayıf yönlerinin geliştirilmesini sağlamaktadır (Ayçin & Çakın, 2019, s. 328). Ülkelerin uluslararası arenada yerlerini belirlemede ve diğer ülkelerle rekabet halinde olmalarında teknolojik gücün önemi göz ardı edilemez. Bu doğrultuda, rekabet gücünü artırmak isteyen ülkeler inovasyon konusuna önem vererek, inovasyon ve Ar-Ge'ye yatırım yapmaktadır. Yapılan yatırımların etkinliğini ölçmek amacıyla ülkelerin inovasyon performanslarının değerlendirilmesi gerekmektedir (Satıcı, 2021, s. 92). Bir ülkede sürdürülebilir kalkınmanın, istihdamın ve refahın gelişmesinde en önemli faktör olması, ülke ekonomisine ve çevre korumasına katkıda bulunması ve toplum açısından önemli olması nedeniyle bu çalışmada

inovasyon konusu ele alınarak ülkelerin inovasyon performansı bakımından Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri ile kıyaslanması amaçlanmıştır.

ÇKKV yöntemleri, birden fazla alternatif ve birbiriyle çelişen birden çok gösterge arasından seçim yapılmasını sağlayan yöntemlerdir. Bahsi geçen yöntemler, karar probleminin çözümü ile ilgili seçim, sıralama, tanımlama, tasarım, değerlendirme, eleme gibi pekçok amaç doğrultusunda kullanılmaktadır (Aytekin, 2020, s. 21). İnovasyon performans ölçümünde de yapısı gereği, çok sayıda alternatif ve değerlendirme kriterini dikkate almak gerekmektedir (Bakır & Çakır, 2021, s. 972). Bu çalışmada, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) ve Avrupa Birliği (AB)'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansının ÇKKV yöntemleri ile ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, alternatif ve kriterler, inovasyon kapasitelerine ve başarılarına göre ülkeleri sıralayan Küresel İnovasyon Endeksi (KİE) veri tabanından elde edilmiştir. "Method based on the Removal Effects of Criteria" (MEREC) tekniği kriterlerin ağırlıklandırılması için kullanılmış, "Measurement of alternatives and ranking according to compromise solution" (MARCOS) yöntemi ise alternatifleri performansları doğrultusunda sıralamak için kullanılmıştır. MEREC yöntemi, sağlam matematiksel altyapısı ve kolay uygulanabilir olması nedeniyle tercih edilmiştir. MARCOS yöntemi ise çok sayıda kriteri uzlaşık çözüm temelinde değerlendirmesi ve karmaşıklığa neden olmaması nedeniyle tercih edilmiştir. Son aşamada ise, sonuçların hassasiyetini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla iki aşamalı bir duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, farklı tekniklerle (Entropy, Eşit ağırlık) kriter ağırlıkları yeniden hesaplanmış ve analiz tekrarlanmıştır. İkinci aşamada ise MARCOS yöntemi ile elde edilen sonuçlar Proximity Indexed Value (PIV), range of value (ROV), Simple Additive Weighting (SAW), Combined Compromise Solution (CoCoSo) gibi farklı ÇKKV yöntemleri ile karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmanın temel avantajı ve üstünlüğü aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Uygulanan bütünleşik model inovasyon performans ölçümünde ilk kez kullanılmıştır. Çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı ve yeni bir bakış açısı getireceği düşünülmektedir.
- Farklı kriter ağırlıkları kullanılarak sonuçların hassasiyeti test edilmiş ve kriter ağırlıklarının sonuçlar üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur.
- Kullanılan altı farklı ÇKKV yöntemi ile elde edilen sonuçlar kıyaslanmış ve yöntemlerin algoritmalarındaki benzerlik ve farklılıkların sonuçlar üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir: Konu ile ilgili mevcut bilgilere ilk bölümde yer verilmiştir. İkinci bölümde, ÇKKV yöntemleri kullanılarak ortaya konulan inovasyon konu başlıklı çalışmaların özetine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan yöntemlerin matematiksel açıklamalarına yer verilmiş ve kullanılan alternatif ve göstergeler açıklanmıştır.

Dördüncü bölüm uygulama kısmına ayrılırken, son bölümde ise elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Ulusal ve uluslararası literatürde inovasyon performans ölçümü ile ilgili çok sayıda çalışmaya (Taşgıt & Demirel, 2016; Güleriyüz, 2020; Çiçek & Onat, 2012; Edeş & Çalık, 2020; Güven, 2022; Yang & Zhu, 2022; Gjergji vd. 2022; Cui vd. 2022; Xiao vd. 2022; Kutieshat & Farmanesh, 2022) rastlamak mümkündür. Son dönemde, inovasyon performansının ÇKKV yöntemleri kullanılarak ölçüldüğü çalışma sayısında da artış gözlenmiştir. Tablo 1’de ÇKKV yöntemleri kullanılarak inovasyon performansının ölçüldüğü çalışmaların özeti sunulmuştur.

Tablo 1: Ulusal ve Uluslararası Literatürde Yer Alan Inovasyon Konulu Çalışmalar

Yazar/(lar)	Amaç	Yöntem/(ler)	Bulgular
Altıntaş (2022)	2021 yılı KİE göstergeleri ile 22 Avrupa ülkesinin enerji inovasyon performanslarını ölçmek	MABAC, MARCOS	Enerji inovasyon performansı bakımından ilk üç sırada Finlandiya, Danimarka ve İsveç yer alırken, Polonya, Yunanistan ve Estonya son sıralarda yer almıştır.
Duran (2022)	2021 yılı KİE göstergeleri ile yeni sanayileşen 10 ülkenin inovasyon performanslarını ölçmek	CRITIC, GİA	İnovasyon performansı bakımından ilk üç sırada Çin, Malezya ve Tayland yer alırken, Endonezya, Filipinler ve Meksika son sıralarda yer almıştır.
Satıcı (2021)	2021 yılı Avrupa İnovasyon Endeksi (AİE) verileri kullanılarak AB üyesi 27 ülke ve AB üyesi olmayan 8 ülkenin inovasyon performanslarını ölçmek	CRITIC, WASPAS	İnovasyon performansı bakımından ilk üç sırada İsviçre, İsveç ve Finlandiya yer alırken, Romanya, Bosna Hersek ve Makedonya son sıralarda yer almıştır.
Oralhan & Büyüktürk, (2019)	2018 yılı AİE verileri kullanılarak AB üyesi 28 ülke ve AB üyesi olmayan 8 ülkenin inovasyon performanslarını ölçmek	TOPSIS, MOORA	TOPSIS, MOORA yöntemine göre ilk üç sırada İsviçre, İsveç ve Danimarka yer alırken, son üç sırada TOPSIS yöntemine göre Ukrayna, Romanya ve Makedonya, MOORA Yöntemine göre ise Romanya, Ukrayna ve Polonya yer almıştır.
Bakır & Çakır (2021)	2019 yılı Küresel Rekabet Endeksi (KRE), KİE ve Avrupa İnovasyon Karnesi (AİK) verileri kullanılarak AB ve OECD’ye üye 23 ülkenin inovasyon performanslarını ölçmek	CRITIC, EVAMIX, Borda Sayım Yöntemi	Kullanılan endekslere göre elde edilen sonuçlar farklılaşmıştır. Borda sayım yöntemine göre ilk sırada yer alan İsveç, KİE ve KRE’ye göre ilk sırada yer alırken AİK’e göre ise beşinci sırada yer almıştır. Nihai sıralamada son sırada yer alan Yunanistan, AİK’e göre son sırada, KRE ve KİE’ye göre ise sırasıyla 21. ve 22. sırada yer almıştır.
Ayçin &	2018 yılı AİE verileri	Entropy,	Entropy, MABAC yöntemine göre ilk üç

Çakın (2019)	kullanılarak Avrupa'da yer alan 36 ülkenin inovasyon performansını ölçmek	MABAC	sırada İsviçre, İsveç ve Danimarka yer alırken, son üç sırada Ukrayna, Romanya ve Makedonya yer almıştır.
Altıntaş (2020)	2020 yılı KİE göstergelerinin Entropy yöntemi ile önem derecelerini belirlemek ve G7 ülkelerinin inovasyon performanslarını ölçmek	Entropy, GİA	Önem derecesi en yüksek olan kriter "pazar gelişmişliği" olarak belirlenirken, ülkeler inovasyon performansları bakımından ABD>Birleşik Krallık>Almanya, Japonya>Kanada>Fransa>İtalya olarak sıralanmıştır.
Wang vd. (2020)	Finansal ve finansal olmayan kriterler temelinde beş Türk bankasının inovasyon performansını ölçmek	IT2 bulanık DEMATEL, IT2 bulanık VIKOR	Pazar payı ve yatırım getirisinin, perakende bankacılık hizmetlerinin inovasyon performansındaki en önemli faktörler olduğu tespit edilmiştir.
Mavi & Standing (2017)	2016 yılı KİE verileri kullanılarak OECD'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansını ölçmek	VZA	İzlanda, İrlanda, Lüksemburg ve İsviçre'nin en yüksek etkinlik puanına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1'e göre farklı veri tabanları, farklı örneklem ve farklı ÇKKV yöntemleri temel alınarak inovasyon performans ölçümünün gerçekleştirildiği görülmektedir. Diğer taraftan, literatürde KİE'yi konu alan pekçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Türkmen & Aynaoglu (2017), KRE ve KİE arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında iki endekse ait 2009-2017 dönemi verilerini kullanarak KRE parametrelerinin KİE üzerindeki etkisini regresyon analizi ile ölçmeye çalışmışlardır. Taş (2017), eğitim-inovasyon ilişkisini ve KİE konusunu kapsamlı bir şekilde ele aldığı çalışmada, ülkemizin KİE içindeki yeri hakkında da bilgi vermiştir. Çalışmada, Türkiye'nin 2016 KİE sıralamasında 138 ülke içinde 42. sıradan, 2017 yılında 127 ülke içinde 43. sıraya gerilediği tespit edilmiştir. Franco & de Oliveira (2017), KİE veri tabanını kullanarak Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ülkelerinin 2008-2013 dönem aralığı inovasyon gelişimini ölçmüşlerdir. İki aşamalı analizin ilk aşamasında, inovasyon endeksi 2008-2009 krizleri dikkate alınarak bir bütün olarak analiz edilmiştir. İkinci aşamada ise her ülke için girdi ve çıktılar arasında regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Aytekin vd. (2022), KİE'yi kullanarak AB üyesi ve aday ülkelerin 2020 yılı küresel inovasyon etkinliğini Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Efficiency Analysis Technique with Input Output Satisficing (EATWIOS) yöntemlerini kullanarak ölçmüşlerdir. Buna göre, Hollanda, Almanya ve İsveç küresel inovasyon verimliliği açısından önde gelen ülkeler olarak belirlenirken, Litvanya, Yunanistan ve Kuzey Makedonya'nın son sıralarda yer aldığı tespit edilmiştir. Gürtuna & Polat (2020), 2018 yılı KİE'yi kullanarak 126 ülkeye ait verileri 21 değişken temelinde kümeleme analizi ile incelemişlerdir. Hancıoğlu (2016), KİE'yi kullanarak OECD'ye üye ülkelerin 2011-2015 dönem aralığına ait inovasyon girdi-çıkıtı değişken kümeleri arasındaki ilişkiyi kanonik korelasyon analizi yöntemi ile incelemiştir. Wonglimpiyarat (2010), inovasyon yeterlilik endeksi geliştirerek bir endüstriyel inovasyon sisteminde inovasyon verimliliğini

değerlendirmiştir. Bu doğrultuda, Tayland'ın inovasyon endeksinin grafiğini çıkarmak için araştırma sonuçlarını sunmuş ve ulusal inovasyon kapasitesini oluşturmaya yönelik stratejiler tartışılmıştır.

METODOLOJİ

Bu bölümde, çalışmada kullanılan alternatif ve kriterler açıklanmıştır. Ardından, çalışmada kullanılan ÇKKV yöntemlerinin matematiksel formülasyonlarına ve açıklamalarına yer verilmiştir.

Alternatifler

ÇKKV yöntemlerinin uygulanabilmesi için birbiriyle çelişen birden çok kriter ve en az iki alternatif gereklidir. Bu çalışmada, alternatiflerin belirlenmesinde KİE veri tabanı dikkate alınmış ve OECD ve AB'ye üye olan 34 ülke çalışmanın alternatifleri olarak belirlenmiştir. Ülkemiz için son derece önemli iki oluşum olması nedeniyle bu çalışmada OECD ve AB temel alınmıştır.

İnovasyon Performans Ölçümünde Kullanılan Göstergeler

ÇKKV karar vericilere ilgili kriterleri, alt kriterleri ve göstergeleri seçme esnekliği sağlamalıdır (Alamerew vd., 2020, s. 6). Çalışma kapsamına alınan göstergeler, World Intellectual Property Organization (WIPO) tarafından hazırlanan KİE 2021 veri tabanından elde edilmiştir ve sadece ana göstergelerden oluşmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Kriterler

Gösterge	Kod	Opt.
Kurumlar (Institutions)	K1	maks
İnsan kaynakları ve araştırma (Human capital and research)	K2	maks
Altyapı (Infrastructure)	K3	maks
Pazar gelişmişliği (Market sophistication)	K4	maks
İş gelişmişliği (Business sophistication)	K5	maks
Bilgi ve teknoloji (Knowledge and technology outputs)	K6	maks
Yaratıcılık (Creative outputs)	K7	maks

Kaynak: Global Innovation Index (2021)

Optimizasyon yönü, fayda ve maliyet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genel olarak fayda yönlü kriterlerde en yüksek (maksimum) değer ve maliyet yönlü kriterlerde ise en düşük (minimum) değer tercih edildiği söylenebilir (Aytekin, 2021, s. 4). Bu çalışmada yer alan kriterlerin hepsi maksimum yönlüdür ve inovasyon performans ölçümü bakımından fayda oluşturmaktadır.

MEREC TEKNİĞİ

MEREC tekniği, kriterlerin önem düzeylerini belirlemek için kullanılan objektif ağırlıklandırma teknikleri kategorisinde yer almaktadır. MEREC, kriter ağırlıklarını belirlemek için her bir kriterin alternatiflerin performansı üzerindeki kaldırma etkisini kullanmaktadır. Bu doğrultuda, performanslar üzerinde daha

yüksek etkiye sahip olan kriterlere daha büyük ağırlıklar atanmaktadır (Keshavarz-Ghorabae vd., 2021, s. 7). MEREC tekniğinin adımları şu şekildedir (Keshavarz-Ghorabae vd., 2021, ss. 8-9):

Adım 1: Karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1j} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2j} & \cdots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{j1} & x_{j2} & \cdots & x_{jj} & \cdots & x_{jm} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nj} & \cdots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (1)$$

x_{ij} karar matrisinin elemanlarını temsil eder.

n alternatifleri, m kriterleri ifade eder.

Adım 2: Karar matrisi normalize edilir.

Bu adımda, karar matrisinin elemanlarını ölçeklendirmek için basit bir doğrusal normalizasyon kullanılır. Normalleştirilmiş matrisin elemanları n_{ij}^x olarak ifade edilir.

$$n_{ij}^x = \begin{cases} \frac{\min_k x_{kj}}{x_{ij}} & \text{Fayda yönlü kriter} \\ \frac{x_{ij}}{\max_k x_{kj}} & \text{Maliyet yönlü kriter} \end{cases} \quad (2)$$

Adım 3: Alternatiflerin genel performansı (S_i) hesaplanır.

Bu adımda, alternatiflerin genel performansını hesaplamak için doğrusal olmayan bir fonksiyona sahip olan logaritmik bir ölçü uygulanır. Adım 2'de elde edilen normalleştirilmiş değerlerle kıyaslandığında, daha büyük performans değerleri (S_i) elde etmek için daha küçük n_{ij}^x değerleri yapılabilir. Bu hesaplama eşitlik 3 kullanılarak yapılır.

$$S_i = \ln \left(1 + \frac{1}{m} \sum_j \| \ln(n_{ij}^x) \| \right) \quad (3)$$

Adım 4: Her bir kriterin çıkarılmasıyla alternatiflerin performansı hesaplanır.

Bu adımda, logaritmik ölçü, önceki adıma benzer şekilde kullanılır. Bu adım ile adım 3 arasındaki fark, alternatiflerin performanslarının her bir kriterin ayrı ayrı çıkarılmasına bağlı olarak hesaplanmasıdır. Bu nedenle, m kriter ile ilişkili m performans seti vardır. j kriterinin kaldırılmasına ilişkin i alternatifinin genel performansı S'_{ij} ile gösterilir. Bu hesaplama eşitlik 4 kullanılarak yapılır.

$$S'_{ij} = \ln \left(1 + \frac{1}{m} \sum_{k, k \neq j} \| \ln(n_{ij}^x) \| \right) \quad (4)$$

Adım 5: Mutlak sapmaların toplamı hesaplanır.

Bu adımda, adım 3 ve adım 4'te elde edilen değerlere dayalı olarak j kriterinin kaldırma etkisi hesaplanır. E_j , j. kriterin kaldırılmasının etkisini göstermektedir. E_j değerleri eşitlik 5 kullanılarak hesaplanır.

$$E_j = \sum_i |S'_{ij} - S_i| \quad (5)$$

Adım 6: Kriterlerin nihai ağırlıkları belirlenir.

Bu adımda, 6 numaralı eşitlik kullanılarak objektif kriter ağırlıkları (w_j) hesaplanır.

$$w_j = \frac{E_j}{\sum_k E_k} \quad (6)$$

w_j , j. kriterin ağırlığını temsil eder.

MARCOS YÖNTEMİ

Alternatifler ve referans değerleri arasındaki ilişkiyi tanımlamaya dayanan MARCOS yöntemi ile alternatiflere ait fayda fonksiyonları belirlenir ve ideal-ideal olmayan çözümler temelinde uzlaşma sıralaması yapılır (Stević & Brković, 2020, s. 3). MARCOS yönteminin adımları aşağıdaki gibidir (Stević vd., 2020, s. 4-5):

Adım 1: Karar matrisi oluşturulur.

Adım 2: İdeal (AI) ve ideal olmayan (AAI) çözümler tanımlanarak genişletilmiş başlangıç matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{matrix} & \begin{matrix} AAI \\ A_1 \\ A_2 \\ \dots \\ A_m \\ AI \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{aa1} & x_{aa2} & \dots & x_{aan} \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \\ x_{ai1} & x_{ai2} & \dots & x_{ain} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (7)$$

İdeal olmayan (AAI) çözüm en kötü alternatif iken, ideal (AI) çözüm en iyi özelliklere sahip olan alternatiftir. Kriterlerin niteliğine bağlı olarak (AAI) ve (AI) sırasıyla eşitlik 8 ve 9 yardımıyla tanımlanır.

$$AAI = \min_i x_{ij} \text{ if } j \in B \text{ and } \max_i x_{ij} \text{ if } j \in C \quad (8)$$

$$AAI = \max_i x_{ij} \text{ if } j \in B \text{ and } \min_i x_{ij} \text{ if } j \in C \quad (9)$$

B fayda yönlü kriter grubunu, C ise maliyet yönlü kriter grubunu temsil etmektedir.

Adım 3: Genişletilmiş başlangıç matrisi normalize edilir.

$$n_{ij} = \frac{x_{ai}}{x_{ij}} \text{ maliyet yönlü kriter} \quad (10)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{ai}} \text{ fayda yönlü kriter} \quad (11)$$

x_{ij} ve x_{ai} , X başlangıç matrisinin elemanlarıdır.

Adım 4: Ağırlıklı normalize edilmiş karar matrisi $V = [v_{ij}]_{m \times n}$ oluşturulur.

Normalize edilmiş matris N ve Entropy tekniğiyle elde edilen kriter ağırlıkları çarpılarak V ağırlıklı matrisi elde edilir.

$$v_{ij} = n_{ij} * w_j \quad (12)$$

Adım 5: Alternatiflerin fayda derecesi (K_i) hesaplanır.

Her bir alternatifin ideal ve ideal olmayan çözümlere ilişkin fayda dereceleri eşitlik 13 ve 14 kullanılarak hesaplanır.

$$K_i^- = \frac{S_i}{S_{aai}} \quad (13)$$

$$K_i^+ = \frac{S_i}{S_{ai}} \quad (14)$$

S_i ($i = 1, 2, \dots, m$) ağırlıklı matriste (V) yer alan elemanların toplamından oluşur ve eşitlik 15'te gösterildiği şekilde ifade edilir.

$$S_i = \sum_{j=1}^n v_{ij} \quad (15)$$

Adım 6: Alternatiflerin fayda fonksiyonları $f(K_i)$ belirlenir.

Fayda fonksiyonu, ideal ve ideal olmayan çözümle ilgili olarak gözlenen alternatifin uzlaşısıdır. Alternatiflerin fayda fonksiyonu eşitlik 16 kullanılarak tanımlanır.

$$f(K_i) = \frac{K_i^+ + K_i^-}{1 + \frac{1 - f(K_i^+)}{f(K_i^+)} + \frac{1 - f(K_i^-)}{f(K_i^-)}} \quad (16)$$

$f(K_i^+)$ ve $f(K_i^-)$ sırasıyla ideal ve ideal olmayan çözümle ilgili fayda fonksiyonunu ifade eder. Bu durum, eşitlik 17 ve 18 ile ifade edilir.

$$f(K_i^-) = \frac{K_i^+}{K_i^+ + K_i^-} \quad (17)$$

$$f(K_i^+) = \frac{K_i^-}{K_i^+ + K_i^-} \quad (18)$$

Adım 7: Alternatifler sıralanır.

Son adımda ise alternatifler, fayda fonksiyonlarının ($f(K_i)$) nihai değerlerine dayanılarak sıralanır. Bir alternatifin en yüksek fayda fonksiyonu değerine sahip olması arzu edilir.

UYGULAMA

Bu çalışmada, OECD ve AB'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansının ÇKKV yöntemlerinden MEREC-MARCOS bütünleşik modeli ile ölçülmesi amaçlanmıştır. Kriterlerin belirlenmesinde WIPO tarafından hazırlanan KİE 2021 veri tabanı dikkate alınmıştır ve veriler 17/01/2022 tarihinde elde edilmiştir. Üç aşamadan oluşan analizin ilk aşamasında kriter ağırlıkları MEREC tekniği ile belirlenmiştir. İkinci aşamada, alternatifler MARCOS yöntemi kullanılarak sıralanmıştır. Üçüncü aşamada ise sonuçların güvenilirliğini test etmek amacıyla iki aşamalı bir duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir.

MEREC Tekniği ile Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

MEREC tekniğiyle kriter ağırlıklarını hesaplamak için ilk olarak satırlarda alternatiflerin sütunlarda ise kriterlerin yer aldığı karar matrisi oluşturulmuştur (Tablo 3). İkinci adımda, kriterlerin yönü dikkate alınarak eşitlik 1 yardımıyla karar matrisi normalize edilmiştir (Tablo 4).

Tablo 3: Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
TR	56,0	48,5	47,0	49,7	30,8	25,3	35,3
ABD	87,6	58,1	55,3	81,5	63,0	59,2	47,8
Avusturya	86,2	59,9	60,0	51,9	52,3	40,3	39,0
Kanada	90,1	52,4	53,7	84,7	50,1	38,3	41,9
Fransa	83,4	55,4	57,1	61,0	50,4	44,3	52,6
Hollanda	88,9	55,9	57,7	55,2	61,0	54,8	52,2
Lüksemburg	79,8	40,0	52,5	49,0	57,8	30,1	54,4
Almanya	84,3	62,7	55,6	57,8	54,5	53,3	50,0
İtalya	75,5	46,0	54,2	50,7	36,7	41,7	35,8
İngiltere	86,6	58,2	59,7	78,1	49,7	52,3	54,0
Belçika	80,8	59,7	52,0	54,1	51,7	42,3	35,1
Danimarka	88,8	62,3	60,8	68,0	55,2	47,6	47,7
İrlanda	84,3	48,5	62,1	49,7	51,5	47,6	36,7
Yunanistan	69,2	54,3	48,5	45,2	25,9	25,2	22,9

İsviçre	87,3	60,7	62,7	71,5	62,6	63,9	60,2
İsveç	88,8	64,1	62,6	64,6	68,1	60,3	52,9
İspanya	77,5	47,4	58,2	54,2	35,5	36,2	36,2
İzlanda	86,8	49,7	54,5	56,8	50,4	37,0	50,7
Norveç	92,6	56,8	64,8	57,6	45,7	35,4	39,3
Portekiz	80,4	49,3	52,6	48,6	33,6	31,9	39,3
Bulgaristan	69,8	31,7	51,7	45,1	32,6	36,0	41,1
Çek cumh.	76,9	43,0	56,0	49,5	43,5	48,2	40,3
Estonya	81,1	42,9	59,8	66,4	39,9	38,4	45,3
Finlandiya	93,3	62,4	59,5	58,7	61,0	56,5	42,9
Hırvatistan	69,8	37,6	53,8	46,1	27,7	26,9	28,2
Kıbrıs	80,4	38,7	53,9	50,0	42,6	39,4	41,3
Letonya	78,9	37,7	45,1	50,1	34,1	27,8	33,8
Litvanya	76,4	38,7	49,9	53,7	31,5	25,8	33,6
Macaristan	71,7	42,5	52,6	46,6	37,5	39,5	30,9
Malta	73,9	39,3	56,4	47,0	53,7	28,3	52,0
Polonya	73,2	42,3	50,1	48,3	34,2	30,6	29,6
Romanya	68,1	28,9	51,5	44,7	28,0	31,8	22,2
Slovakya	72,8	32,8	50,5	44,9	32,5	34,3	33,0
Slovenya	82,9	48,3	53,9	45,1	42,8	33,0	34,3

Tablo 4: Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
TR	1	0,5959	0,96	0,8994	0,8409	0,996	0,629
ABD	0,6393	0,4974	0,816	0,5485	0,4111	0,4257	0,464
Avusturya	0,6497	0,4825	0,752	0,8613	0,4952	0,6253	0,569
Kanada	0,6215	0,5515	0,84	0,5277	0,517	0,658	0,53
Fransa	0,6715	0,5217	0,79	0,7328	0,5139	0,5688	0,422
Hollanda	0,6299	0,517	0,782	0,8098	0,4246	0,4599	0,425
Lüksemburg	0,7018	0,7225	0,859	0,9122	0,4481	0,8372	0,408
Almanya	0,6643	0,4609	0,811	0,7734	0,4752	0,4728	0,444
İtalya	0,7417	0,6283	0,832	0,8817	0,7057	0,6043	0,62
İngiltere	0,6467	0,4966	0,755	0,5723	0,5211	0,4818	0,411
Belçika	0,6931	0,4841	0,867	0,8262	0,501	0,5957	0,632
Danimarka	0,6306	0,4639	0,742	0,6574	0,4692	0,5294	0,465
İrlanda	0,6643	0,5959	0,726	0,8994	0,5029	0,5294	0,605
Yunanistan	0,8092	0,5322	0,93	0,9889	1	1	0,969
İsviçre	0,6415	0,4761	0,719	0,6252	0,4137	0,3944	0,369
İsveç	0,6306	0,4509	0,72	0,692	0,3803	0,4179	0,42
İspanya	0,7226	0,6097	0,775	0,8247	0,7296	0,6961	0,613
İzlanda	0,6452	0,5815	0,828	0,787	0,5139	0,6811	0,438
Norveç	0,6048	0,5088	0,696	0,776	0,5667	0,7119	0,565
Portekiz	0,6965	0,5862	0,857	0,9198	0,7708	0,79	0,565
Bulgaristan	0,8023	0,9117	0,872	0,9911	0,7945	0,7	0,54
Çek cumh.	0,7282	0,6721	0,805	0,903	0,5954	0,5228	0,551
Estonya	0,6905	0,6737	0,754	0,6732	0,6491	0,6563	0,49
Finlandiya	0,6002	0,4631	0,758	0,7615	0,4246	0,446	0,517
Hırvatistan	0,8023	0,7686	0,838	0,9696	0,935	0,9368	0,787
Kıbrıs	0,6965	0,7468	0,837	0,894	0,608	0,6396	0,538
Letonya	0,7098	0,7666	1	0,8922	0,7595	0,9065	0,657
Litvanya	0,733	0,7468	0,904	0,8324	0,8222	0,9767	0,661
Macaristan	0,781	0,68	0,857	0,9592	0,6907	0,638	0,718

Malta	0,7578	0,7354	0,8	0,9511	0,4823	0,8905	0,427
Polonya	0,765	0,6832	0,9	0,9255	0,7573	0,8235	0,75
Romanya	0,8223	1	0,876	1	0,925	0,7925	1
Slovakya	0,7692	0,8811	0,893	0,9955	0,7969	0,7347	0,673
Slovenya	0,6755	0,5983	0,837	0,9911	0,6051	0,7636	0,647

Üçüncü adımda, alternatiflerin genel performansları eşitlik 3 kullanılarak hesaplanmış ve Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: S_i Değerleri

$S_1 = 0,171$	$S_8 = 0,448$	$S_{15} = 0,522$	$S_{22} = 0,336$	$S_{29} = 0,249$
$S_2 = 0,493$	$S_9 = 0,295$	$S_{16} = 0,510$	$S_{23} = 0,358$	$S_{30} = 0,311$
$S_3 = 0,389$	$S_{10} = 0,474$	$S_{17} = 0,298$	$S_{24} = 0,466$	$S_{31} = 0,205$
$S_4 = 0,415$	$S_{11} = 0,366$	$S_{18} = 0,385$	$S_{25} = 0,141$	$S_{32} = 0,087$
$S_5 = 0,423$	$S_{12} = 0,461$	$S_{19} = 0,384$	$S_{26} = 0,306$	$S_{33} = 0,187$
$S_6 = 0,458$	$S_{13} = 0,374$	$S_{20} = 0,273$	$S_{27} = 0,196$	$S_{34} = 0,284$
$S_7 = 0,336$	$S_{14} = 0,128$	$S_{21} = 0,213$	$S_{28} = 0,197$	

Dördüncü adımda, eşitlik 4 yardımıyla her bir kriter (S'_{ij}) çıkarılarak alternatiflerin genel performansları hesaplanmıştır (Tablo 6).

Tablo 6: S'_{ij} Değerleri

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
TR	1,306	0,7883	1,2648	1,2	1,1328	1,3021	0,8423
ABD	4,0127	3,7619	4,2563	3,8595	3,5713	3,6061	3,6932
Avusturya	2,8994	2,6019	3,0452	3,1813	2,6279	2,8612	2,7672
Kanada	3,1223	3,0028	3,4234	2,9587	2,9381	3,1793	2,9627
Fransa	3,2901	3,0376	3,4524	3,3775	3,0226	3,1242	2,8257
Hollanda	3,6056	3,408	3,8213	3,8567	3,2111	3,2909	3,2127
Lüksemburg	2,4455	2,4746	2,6478	2,7078	1,9969	2,622	1,9034
Almanya	3,5458	3,1803	3,7455	3,6978	3,2109	3,2058	3,1429
İtalya	2,1046	1,9386	2,2196	2,2774	2,0548	1,8997	1,9255
İngiltere	3,8093	3,5452	3,9648	3,6872	3,5935	3,5151	3,3564
Belçika	2,726	2,3671	2,9502	2,9017	2,4014	2,5747	2,6345
Danimarka	3,6439	3,3368	3,8062	3,6854	3,3482	3,469	3,3401
İrlanda	2,7696	2,6609	2,8588	3,0726	2,4913	2,5427	2,676
Yunanistan	0,7455	0,3265	0,8845	0,9461	0,9572	0,9572	0,9261
İsviçre	4,3519	4,0538	4,4664	4,3262	3,9134	3,8654	3,7983
İsveç	4,2003	3,8647	4,3334	4,2931	3,6946	3,7888	3,793
İspanya	2,109	1,9391	2,1789	2,2412	2,1186	2,0717	1,9449
İzlanda	2,8467	2,7428	3,0956	3,0454	2,6192	2,9009	2,4591
Norveç	2,7705	2,5978	2,911	3,0199	2,7056	2,9336	2,7023
Portekiz	1,8387	1,6663	2,0466	2,1168	1,9401	1,9646	1,6293
Bulgaristan	1,4406	1,5684	1,5243	1,652	1,4308	1,3042	1,045
Çek cumh.	2,4792	2,3989	2,5798	2,6943	2,2778	2,1478	2,2
Estonya	2,6394	2,6147	2,7276	2,614	2,5776	2,5886	2,2966
Finlandiya	3,6421	3,3828	3,8755	3,8801	3,2959	3,3452	3,4938
Hırvatistan	0,8421	0,7992	0,886	1,0315	0,9952	0,9971	0,8231

Kıbrıs	2,1476	2,2173	2,331	2,3972	2,0117	2,0623	1,8885
Letonya	1,1735	1,2505	1,5163	1,4023	1,2413	1,4181	1,0959
Litvanya	1,2103	1,2289	1,4198	1,3375	1,3252	1,4974	1,1065
Macaristan	1,7313	1,5928	1,8246	1,9369	1,6084	1,529	1,6478
Malta	2,2775	2,2475	2,3313	2,5047	1,8257	2,4388	1,7037
Polonya	1,3234	1,2103	1,4861	1,5137	1,3132	1,3971	1,3035
Romanya	0,4433	0,6389	0,5062	0,6389	0,5609	0,4063	0,6389
Slovakya	1,1759	1,3116	1,3251	1,4338	1,2112	1,1299	1,0418
Slovenya	1,9078	1,7865	2,1218	2,2911	1,7977	2,0304	1,865

Beşinci adımda, eşitlik 5 kullanılarak her bir kriterin alternatiflerin genel performansı üzerindeki kaldırma etkisi hesaplanmıştır (Tablo 7).

Tablo 7: E_j Değerleri

K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
1,228276123	1,74588396	0,679104537	0,658232563	1,767859797	1,459293648	2,043299601

Son adımda ise eşitlik 6 kullanılarak kriter ağırlıkları hesaplanmıştır. Sonuçlar Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: Kriter Ağırlıkları

K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
0,128186444	0,182205492	0,070873311	0,068695051	0,184498954	0,1522961	0,213244648

Tablo 8’e göre önem derecesi en yüksek olan kriter K7 (yaratıcılık), önem derecesi en düşük kriter ise K4 (pazar gelişmişliği) olarak tespit edilmiştir.

MARCOS Yöntemi ile Ülkelerin İnovasyon Performanslarının Ölçülmesi

MARCOS yöntemi ile ülkeleri inovasyon performansları doğrultusunda sıralamak amacıyla ilk olarak kriterlerin niteliğine bağlı olarak eşitlik 7 yardımıyla genişletilmiş başlangıç matrisi oluşturulmuştur (Tablo 9).

Tablo 9: Genişletilmiş Başlangıç Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
AAI	56	28,9	45,1	44,7	25,9	25,2	22,2
TR	56	48,5	47	49,7	30,8	25,3	35,3
ABD	87,6	58,1	55,3	81,5	63	59,2	47,8
Avusturya	86,2	59,9	60	51,9	52,3	40,3	39
Kanada	90,1	52,4	53,7	84,7	50,1	38,3	41,9
Fransa	83,4	55,4	57,1	61	50,4	44,3	52,6
Hollanda	88,9	55,9	57,7	55,2	61	54,8	52,2
Lüksemburg	79,8	40	52,5	49	57,8	30,1	54,4
Almanya	84,3	62,7	55,6	57,8	54,5	53,3	50
İtalya	75,5	46	54,2	50,7	36,7	41,7	35,8

İngiltere	86,6	58,2	59,7	78,1	49,7	52,3	54
Belçika	80,8	59,7	52	54,1	51,7	42,3	35,1
Danimarka	88,8	62,3	60,8	68	55,2	47,6	47,7
İrlanda	84,3	48,5	62,1	49,7	51,5	47,6	36,7
Yunanistan	69,2	54,3	48,5	45,2	25,9	25,2	22,9
İsviçre	87,3	60,7	62,7	71,5	62,6	63,9	60,2
İsveç	88,8	64,1	62,6	64,6	68,1	60,3	52,9
İspanya	77,5	47,4	58,2	54,2	35,5	36,2	36,2
İzlanda	86,8	49,7	54,5	56,8	50,4	37	50,7
Norveç	92,6	56,8	64,8	57,6	45,7	35,4	39,3
Portekiz	80,4	49,3	52,6	48,6	33,6	31,9	39,3
Bulgaristan	69,8	31,7	51,7	45,1	32,6	36	41,1
Çek cumh.	76,9	43	56	49,5	43,5	48,2	40,3
Estonya	81,1	42,9	59,8	66,4	39,9	38,4	45,3
Finlandiya	93,3	62,4	59,5	58,7	61	56,5	42,9
Hırvatistan	69,8	37,6	53,8	46,1	27,7	26,9	28,2
Kıbrıs	80,4	38,7	53,9	50	42,6	39,4	41,3
Letonya	78,9	37,7	45,1	50,1	34,1	27,8	33,8
Litvanya	76,4	38,7	49,9	53,7	31,5	25,8	33,6
Macaristan	71,7	42,5	52,6	46,6	37,5	39,5	30,9
Malta	73,9	39,3	56,4	47	53,7	28,3	52
Polonya	73,2	42,3	50,1	48,3	34,2	30,6	29,6
Romanya	68,1	28,9	51,5	44,7	28	31,8	22,2
Slovakya	72,8	32,8	50,5	44,9	32,5	34,3	33
Slovenya	82,9	48,3	53,9	45,1	42,8	33	34,3
AI	93,3	64,1	64,8	84,7	68,1	63,9	60,2

İkinci adımda, Tablo 9’da yer alan genişletilmiş başlangıç matrisi elemanları eşitlik 11 kullanılarak normalize edilmiştir. Sonuçlar Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10: Normalize Edilmiş Genişletilmiş Matris

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7
AAI	0,6	0,4509	0,696	0,528	0,3803	0,3944	0,3688
TR	0,6	0,7566	0,7253	0,587	0,4523	0,3959	0,5864
ABD	0,939	0,9064	0,8534	0,962	0,9251	0,9264	0,794
Avusturya	0,924	0,9345	0,9259	0,613	0,768	0,6307	0,6478
Kanada	0,966	0,8175	0,8287	1	0,7357	0,5994	0,696
Fransa	0,894	0,8643	0,8812	0,72	0,7401	0,6933	0,8738
Hollanda	0,953	0,8721	0,8904	0,652	0,8957	0,8576	0,8671
Lüksemburg	0,855	0,624	0,8102	0,579	0,8488	0,471	0,9037
Almanya	0,904	0,9782	0,858	0,682	0,8003	0,8341	0,8306
İtalya	0,809	0,7176	0,8364	0,599	0,5389	0,6526	0,5947
İngiltere	0,928	0,908	0,9213	0,922	0,7298	0,8185	0,897
Belçika	0,866	0,9314	0,8025	0,639	0,7592	0,662	0,5831
Danimarka	0,952	0,9719	0,9383	0,803	0,8106	0,7449	0,7924
İrlanda	0,904	0,7566	0,9583	0,587	0,7562	0,7449	0,6096
Yunanistan	0,742	0,8471	0,7485	0,534	0,3803	0,3944	0,3804

İsviçre	0,936	0,947	0,9676	0,844	0,9192	1	1
İsveç	0,952	1	0,966	0,763	1	0,9437	0,8787
İspanya	0,831	0,7395	0,8981	0,64	0,5213	0,5665	0,6013
İzlanda	0,93	0,7754	0,841	0,671	0,7401	0,579	0,8422
Norveç	0,992	0,8861	1	0,68	0,6711	0,554	0,6528
Portekiz	0,862	0,7691	0,8117	0,574	0,4934	0,4992	0,6528
Bulgaristan	0,748	0,4945	0,7978	0,532	0,4787	0,5634	0,6827
Çek cumh.	0,824	0,6708	0,8642	0,584	0,6388	0,7543	0,6694
Estonya	0,869	0,6693	0,9228	0,784	0,5859	0,6009	0,7525
Finlandiya	1	0,9735	0,9182	0,693	0,8957	0,8842	0,7126
Hırvatistan	0,748	0,5866	0,8302	0,544	0,4068	0,421	0,4684
Kıbrıs	0,862	0,6037	0,8318	0,59	0,6256	0,6166	0,686
Letonya	0,846	0,5881	0,696	0,591	0,5007	0,4351	0,5615
Litvanya	0,819	0,6037	0,7701	0,634	0,4626	0,4038	0,5581
Macaristan	0,768	0,663	0,8117	0,55	0,5507	0,6182	0,5133
Malta	0,792	0,6131	0,8704	0,555	0,7885	0,4429	0,8638
Polonya	0,785	0,6599	0,7731	0,57	0,5022	0,4789	0,4917
Romanya	0,73	0,4509	0,7948	0,528	0,4112	0,4977	0,3688
Slovakya	0,78	0,5117	0,7793	0,53	0,4772	0,5368	0,5482
Slovenya	0,889	0,7535	0,8318	0,532	0,6285	0,5164	0,5698
AI	1	1	1	1	1	1	1

Üçüncü adımda, eşitlik 12 kullanılarak ağırlıklı normalize edilmiş matris elde edilmiş ve Tablo 11’de sunulmuştur.

Tablo 11: Ağırlıklı Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	Σ
AAI	0,077	0,082	0,0493	0,036	0,07	0,06	0,0786	0,45354
TR	0,077	0,138	0,0514	0,04	0,083	0,06	0,125	0,5753
ABD	0,12	0,165	0,0605	0,066	0,171	0,141	0,1693	0,89318
Avusturya	0,118	0,17	0,0656	0,042	0,142	0,096	0,1381	0,77231
Kanada	0,124	0,149	0,0587	0,069	0,136	0,091	0,1484	0,7756
Fransa	0,115	0,157	0,0625	0,049	0,137	0,106	0,1863	0,81244
Hollanda	0,122	0,159	0,0631	0,045	0,165	0,131	0,1849	0,86969
Lüksemburg	0,11	0,114	0,0574	0,04	0,157	0,072	0,1927	0,74153
Almanya	0,116	0,178	0,0608	0,047	0,148	0,127	0,1771	0,85354
İtalya	0,104	0,131	0,0593	0,041	0,099	0,099	0,1268	0,66051
İngiltere	0,119	0,165	0,0653	0,063	0,135	0,125	0,1913	0,86363
Belçika	0,111	0,17	0,0569	0,044	0,14	0,101	0,1243	0,74668
Danimarka	0,122	0,177	0,0665	0,055	0,15	0,113	0,169	0,85271
İrlanda	0,116	0,138	0,0679	0,04	0,14	0,113	0,13	0,74489
Yunanistan	0,095	0,154	0,053	0,037	0,07	0,06	0,0811	0,55048
İsviçre	0,12	0,173	0,0686	0,058	0,17	0,152	0,2132	0,95419
İsveç	0,122	0,182	0,0685	0,052	0,184	0,144	0,1874	0,94067
İspanya	0,106	0,135	0,0637	0,044	0,096	0,086	0,1282	0,65951
İzlanda	0,119	0,141	0,0596	0,046	0,137	0,088	0,1796	0,77053
Norveç	0,127	0,161	0,0709	0,047	0,124	0,084	0,1392	0,75366
Portekiz	0,11	0,14	0,0575	0,039	0,091	0,076	0,1392	0,65382

Bulgaristan	0,096	0,09	0,0565	0,037	0,088	0,086	0,1456	0,59884
Çek cumh.	0,106	0,122	0,0612	0,04	0,118	0,115	0,1428	0,70476
Estonya	0,111	0,122	0,0654	0,054	0,108	0,092	0,1605	0,71271
Finlandiya	0,128	0,177	0,0651	0,048	0,165	0,135	0,152	0,87013
Hırvatistan	0,096	0,107	0,0588	0,037	0,075	0,064	0,0999	0,53806
Kıbrıs	0,11	0,11	0,059	0,041	0,115	0,094	0,1463	0,67559
Letonya	0,108	0,107	0,0493	0,041	0,092	0,066	0,1197	0,5839
Litvanya	0,105	0,11	0,0546	0,044	0,085	0,061	0,119	0,57895
Macaristan	0,099	0,121	0,0575	0,038	0,102	0,094	0,1095	0,61984
Malta	0,102	0,112	0,0617	0,038	0,145	0,067	0,1842	0,71018
Polonya	0,101	0,12	0,0548	0,039	0,093	0,073	0,1049	0,58522
Romanya	0,094	0,082	0,0563	0,036	0,076	0,076	0,0786	0,49858
Slovakya	0,1	0,093	0,0552	0,036	0,088	0,082	0,1169	0,5716
Slovenya	0,114	0,137	0,059	0,037	0,116	0,079	0,1215	0,66283
AI	0,128	0,182	0,0709	0,069	0,184	0,152	0,2132	1

Dördüncü adımda, eşitlik 13 ve 14 kullanılarak ideal ve ideal olmayan çözüme ilişkin fayda dereceleri hesaplanmıştır. Ardından, alternatiflerin fayda fonksiyonu eşitlik 17 ve 18 kullanılarak tanımlanmıştır. Sonuçlar Tablo 12'deki gibidir.

Tablo 12: Fayda Dereceleri ve Fayda Fonksiyonları

	K_i^-	K_i^+	$K_i^- + K_i^+$	$f(K_i^-)$	$f(K_i^+)$		K_i^-	K_i^+	$K_i^- + K_i^+$	$f(K_i^-)$	$f(K_i^+)$
TR	1	0,4535	1,454	0,312	0,688	Izlanda	1,454	0,6595	2,114	0,312	0,688
ABD	1,268	0,5753	1,844	0,312	0,688	Norveç	1,699	0,7705	2,469	0,312	0,688
Avusturya	1,969	0,8932	2,863	0,312	0,688	Portekiz	1,662	0,7537	2,415	0,312	0,688
Kanada	1,703	0,7723	2,475	0,312	0,688	Bulgaristan	1,442	0,6538	2,095	0,312	0,688
Fransa	1,71	0,7756	2,486	0,312	0,688	Çek cumh.	1,32	0,5988	1,919	0,312	0,688
Hollanda	1,791	0,8124	2,604	0,312	0,688	Estonya	1,554	0,7048	2,259	0,312	0,688
Lüksemburg	1,918	0,8697	2,787	0,312	0,688	Finlandiya	1,571	0,7127	2,284	0,312	0,688
Almanya	1,635	0,7415	2,377	0,312	0,688	Hırvatistan	1,919	0,8701	2,789	0,312	0,688
İtalya	1,882	0,8535	2,735	0,312	0,688	Kıbrıs	1,186	0,5381	1,724	0,312	0,688
İngiltere	1,456	0,6605	2,117	0,312	0,688	Letonya	1,49	0,6756	2,165	0,312	0,688
Belçika	1,904	0,8636	2,768	0,312	0,688	Litvanya	1,287	0,5839	1,871	0,312	0,688
Danimarka	1,646	0,7467	2,393	0,312	0,688	Macaristan	1,277	0,579	1,855	0,312	0,688
İrlanda	1,88	0,8527	2,733	0,312	0,688	Malta	1,367	0,6198	1,987	0,312	0,688
Yunanistan	1,642	0,7449	2,387	0,312	0,688	Polonya	1,566	0,7102	2,276	0,312	0,688
İsviçre	1,214	0,5505	1,764	0,312	0,688	Romanya	1,29	0,5852	1,876	0,312	0,688
İsveç	2,104	0,9542	3,058	0,312	0,688	Slovakya	1,099	0,4986	1,598	0,312	0,688
İspanya	2,074	0,9407	3,015	0,312	0,688	Slovenya	1,26	0,5716	1,832	0,312	0,688

Son adımda ise alternatifler, eşitlik 16 yardımıyla fayda fonksiyonlarının nihai değerlerine dayanılarak sıralanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13: MARCOS Yöntemi Sıralama Sonuçları

Firma	f(K _i)	Sıralama	Firma	f(K _i)	Sıralama
TR	0,504	30	İzlanda	0,675	12
ABD	0,7825	3	Norveç	0,6602	13
Avusturya	0,6766	11	Portekiz	0,5728	24
Kanada	0,6795	10	Bulgaristan	0,5246	26
Fransa	0,7117	9	Çek cumh.	0,6174	19
Hollanda	0,7619	5	Estonya	0,6244	17
Lüksemburg	0,6496	16	Finlandiya	0,7623	4
Almanya	0,7477	7	Hırvatistan	0,4714	33
İtalya	0,5786	22	Kıbrıs	0,5918	20
İngiltere	0,7566	6	Letonya	0,5115	28
Belçika	0,6541	14	Litvanya	0,5072	29
Danimarka	0,747	8	Macaristan	0,543	25
İrlanda	0,6525	15	Malta	0,6221	18
Yunanistan	0,4822	32	Polonya	0,5127	27
İsviçre	0,8359	1	Romanya	0,4368	34
İsveç	0,8241	2	Slovakya	0,5007	31
İspanya	0,5778	23	Slovenya	0,5807	21

Tablo 13'te yer alan MARCOS yöntemi ile elde edilen sıralama sonuçlarına göre, ilk beş sırada İsviçre, İsveç, ABD, Finlandiya, Hollanda yer alırken, son beş sırada Romanya, Hırvatistan, Yunanistan, Slovakya ve Türkiye yer almıştır. Karar matrisi incelendiğinde piyasa gelişmişliği, bilgi ve teknoloji, yaratıcılık konularında gösterilen performansın ülkelerin sıralamasında belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Kullanılan veri setinin ve yöntemlerin farklılığı göz önünde bulundurularak literatürde yer alan benzer çalışma sonuçlarına bakıldığında; Satıcı (2021), CRITIC-WASPAS modelini kullandığı çalışmasında AİE verilerini kullanarak AB üyesi 27 ülke ve AB üyesi olmayan 8 ülkenin inovasyon performansını ölçmüştür. Çalışma sonunda inovasyon performansı bakımından ilk üç sırada İsviçre, İsveç ve Finlandiya yer alırken, Romanya, Bosna Hersek ve Makedonya son sıralarda yer almıştır. Oralhan & Büyüktürk (2019), AİE verilerini kullanarak AB üyesi 28 ülke ve AB üyesi olmayan 8 ülkenin inovasyon performansını TOPSIS, MOORA yöntemlerini kullanarak ölçmüşlerdir. Buna göre ilk üç sırada İsviçre, İsveç ve Danimarka yer alırken, son üç sırada TOPSIS yöntemine göre Ukrayna, Romanya ve Makedonya, MOORA yöntemine göre ise Romanya, Ukrayna ve Polonya yer almıştır. Ayçin & Çakın (2019), 2018 yılı AİE verilerini kullanarak Avrupa'da yer alan 36 ülkenin inovasyon performansını Entropy-MABAC modelini kullanarak ölçmüşlerdir. İlk üç sırada İsviçre, İsveç ve Danimarka yer alırken, son üç sırada Ukrayna, Romanya ve Makedonya yer almıştır. Mavi & Standing (2017), 2016 yılı KİE verilerini kullanarak OECD'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansını VZA yöntemiyle ölçmüşler ve İzlanda, İrlanda, Lüksemburg ve İsviçre'nin en yüksek etkinlik puanına sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Bakır & Çakır (2021), 2019 yılı için üç farklı endeks (KRE, KİE ve AİK) kullanarak AB ve OECD'ye üye 23 ülkenin inovasyon performansını CRITIC-EVAMIX modeli ile ölçmüşlerdir. En son aşamada, üç farklı sıralamayı Borda Sayım yöntemi ile bütünleşik hale

getirmişlerdir. Buna göre, inovasyon performansı bakımından ilk beş sırada İsveç, Danimarka, Hollanda, Finlandiya, Almanya; son beş sırada ise Yunanistan, Slovakya, Türkiye, Letonya, Litvanya ülkeleri yer almıştır. Literatürdeki çalışma sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde inovasyon performansı bakımından İsveç, Danimarka, Finlandiya, Hollanda ülkeleri ön sıralarda yer alırken, Romanya, Makedonya, Ukrayna, Slovakya, Yunanistan ve Türkiye gibi ülkeler son sıralarda yer almıştır. Bu açıdan, bu çalışmada elde edilen sonuçların literatürdeki çalışma sonuçlarına yakın olduğu söylenebilir.

DUYARLILIK ANALİZİ

MARCOS yönteminin duyarlılık analizi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, kriter ağırlıkları değiştirilerek sıralama sonuçlarındaki farklılıklar analiz edilmiştir. İkinci aşamada, MARCOS yönteminin sonuçları diğer ÇKKV yöntemlerinin (PIV, ROV, SAW, CoCoSo) sonuçları ile karşılaştırılmıştır.

Kriter Ağırlıklarının Değiştirilmesi

Her bir kriterin göreceli önemini ifade eden kriter ağırlıkları, ÇKKV sıralama sonuçları üzerinde önemli ölçüde etkilidir. Duyarlılık analizi yoluyla, kriterlerin ağırlıklarındaki bir değişikliğin alternatiflerin nihai sıralaması üzerindeki etkisi tahmin edilir. Kriter ağırlıklarının değiştirilmesi farklı bir sıralamaya neden oluyorsa, modelin bu ağırlıklara duyarlı olduğu kabul edilir. Bu nedenle, bir ÇKKV modelinin kararlılığı, eğer model tarafından belirlenen nihai sıralama, duyarlılık analizi sırasında ağırlıklardaki değişiklikten az ya da çok etkilenmeden kalırsa sağlanmaktadır (Biswas vd., 2019: 74). Bu bölümde, sonuçlardaki dalgalanmaları kontrol etmek amacıyla kriter ağırlıkları değiştirilerek analiz tekrarlanmıştır. İlk olarak, her bir kritere eşit ağırlık ($1/7=0,143$) verilerek analiz gerçekleştirilmiştir. İkinci aşamada ise objektif bir teknik olan Entropy kullanılarak kriter ağırlıkları belirlenmiş ve analiz tekrarlanmıştır. Üç farklı ağırlıklandırma tekniği ile elde edilen MARCOS sıralama sonuçları Tablo 14’te sunulmuştur.

Tablo 14: Farklı Kriter Ağırlıklandırma Teknikleri Temelinde MARCOS Sıralama Sonuçları

	MARCOS Sıralama Sonuçları					
	MEREC		EA		Entropy	
	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra
TR	0,504	30	0,5053	31	0,3778	29
ABD	0,7825	3	0,7765	3	0,4758	3
Avusturya	0,6766	11	0,6703	11	0,7998	11
Kanada	0,6795	10	0,6948	10	0,6451	10
Fransa	0,7117	9	0,6977	9	0,6649	9
Hollanda	0,7619	5	0,7372	7	0,6906	5
Lüksemburg	0,6496	16	0,6269	17	0,7542	15
Almanya	0,7477	7	0,7249	8	0,6207	7

İtalya	0,5786	22	0,5846	22	0,7375	21
İngiltere	0,7566	6	0,7541	4	0,5573	6
Belçika	0,6541	14	0,6455	15	0,7489	13
Danimarka	0,747	8	0,7403	6	0,6371	8
İrlanda	0,6525	15	0,6546	14	0,7293	14
Yunanistan	0,4822	32	0,4957	32	0,6356	32
İsviçre	0,8359	1	0,8143	1	0,4375	1
İsveç	0,8241	2	0,8007	2	0,8437	2
İspanya	0,5778	23	0,5907	21	0,8271	22
İzlanda	0,675	12	0,6623	13	0,5452	12
Norveç	0,6602	13	0,6694	12	0,6439	16
Portekiz	0,5728	24	0,574	24	0,6135	24
Bulgaristan	0,5246	26	0,5292	26	0,5289	26
Çek cumh.	0,6174	19	0,6164	18	0,5007	17
Estonya	0,6244	17	0,6384	16	0,6065	18
Finlandiya	0,7623	4	0,7483	5	0,5994	4
Hırvatistan	0,4714	33	0,4932	33	0,7543	33
Kıbrıs	0,5918	20	0,593	20	0,4329	20
Letonya	0,5115	28	0,5194	29	0,5688	28
Litvanya	0,5072	29	0,5234	28	0,4767	31
Macaristan	0,543	25	0,5511	25	0,4686	25
Malta	0,6221	18	0,6065	19	0,5247	19
Polonya	0,5127	27	0,5246	27	0,5906	27
Romanya	0,4368	34	0,4655	34	0,4818	34
Slovakya	0,5007	31	0,5127	30	0,4135	30
Slovenya	0,5807	21	0,5813	23	0,475	23

Tablo 14’te yer alan sonuçlara göre, kriter ağırlıklarındaki değişimlerin alternatiflerin sıralaması üzerinde küçük bir etkiye sahip olduğu, ilk ve son sırada yer alan ülkelerin her durumda aynı sırada olduğu görülmektedir. Ülkelerin sıralamasının küçük sapmalar gösterdiği açıkça görülmektedir. Bu durum, MARCOS yöntemiyle elde edilen sıralamaların sağlamlığını göstermektedir.

MARCOS Sonuçlarının Diğer ÇKKV Yöntemleriyle Karşılaştırılması

Bu bölümde, MARCOS yöntemi ile elde edilen sonuçlar diğer ÇKKV yöntemleri (PIV, ROV, SAW, CoCoSo) ile karşılaştırılmıştır. Yöntemlerin gerçek dünya problemlerine uygunluğu, kolay uygulanabilir olmaları gibi özellikler seçim sürecinde etkili olmuştur. Seçilen yöntemlerle elde edilen sonuçlar Tablo 15’te sunulmuştur.

Tablo 15: Farklı ÇKKV Yöntemleri ile Elde Edilen Sonuçlar

	MARCOS		PIV		ROV		SAW		CoCoSo	
	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra
TR	0,504	30	0,1026	30	0,1061	31	0,575	30	2,99722	31
ABD	0,7825	3	0,0253	3	0,528	2	0,893	3	7,00158	2
Avusturya	0,6766	11	0,0565	12	0,3001	11	0,772	11	5,07257	11

Kanada	0,6795	10	0,0550	10	0,5612	1	0,776	10	7,22053	1
Fransa	0,7117	9	0,0458	9	0,3334	10	0,812	9	5,37591	10
Hollanda	0,7619	5	0,0316	4	0,3788	8	0,87	5	5,76817	8
Lüksemburg	0,6496	16	0,0623	16	0,2563	17	0,742	16	4,65729	17
Almanya	0,7477	7	0,0358	7	0,365	9	0,854	7	5,6504	9
İtalya	0,5786	22	0,0823	21	0,1937	23	0,661	22	4,10062	23
İngiltere	0,7566	6	0,0333	6	0,4508	5	0,864	6	6,3699	5
Belçika	0,6541	14	0,0620	14	0,2701	15	0,747	14	4,80501	15
Danimarka	0,747	8	0,0366	8	0,3881	7	0,853	8	5,8502	7
İrlanda	0,6525	15	0,0622	15	0,275	14	0,745	15	4,84775	14
Yunanistan	0,4822	32	0,1101	32	0,0969	32	0,55	32	2,77892	33
İsviçre	0,8359	1	0,0107	1	0,4822	3	0,954	1	6,64758	3
İsveç	0,8241	2	0,0145	2	0,454	4	0,941	2	6,41201	4
İspanya	0,5778	23	0,0832	23	0,1996	21	0,66	23	4,15517	21
İzlanda	0,675	12	0,0562	11	0,2932	13	0,771	12	5,01471	13
Norveç	0,6602	13	0,0618	13	0,2958	12	0,754	13	5,0328	12
Portekiz	0,5728	24	0,0849	24	0,1895	24	0,654	24	4,04386	24
Bulgaristan	0,5246	26	0,0963	26	0,1321	26	0,599	26	3,45307	26
Çek cumh.	0,6174	19	0,0710	19	0,2307	18	0,705	19	4,44621	18
Estonya	0,6244	17	0,0698	17	0,2596	16	0,713	17	4,71228	16
Finlandiya	0,7623	4	0,0322	5	0,3888	6	0,87	4	5,85405	6
Hırvatistan	0,4714	33	0,1122	33	0,0871	33	0,538	33	2,97556	32
Kıbrıs	0,5918	20	0,0784	20	0,2058	20	0,676	20	4,21232	20
Letonya	0,5115	28	0,1009	28	0,1224	29	0,584	28	3,20632	30
Litvanya	0,5072	29	0,1024	29	0,1231	28	0,579	29	3,36555	28
Macaristan	0,543	25	0,0918	25	0,1551	25	0,62	25	3,71793	25
Malta	0,6221	18	0,0699	18	0,2303	19	0,71	18	4,40964	19
Polonya	0,5127	27	0,1007	27	0,1258	27	0,585	27	3,42159	27
Romanya	0,4368	34	0,1209	34	0,0499	34	0,499	34	2,14622	34
Slovakya	0,5007	31	0,1033	31	0,1115	30	0,572	31	3,24437	29
Slovenya	0,5807	21	0,0826	22	0,1988	22	0,663	21	4,11697	22

Tablo 15'te yer alan sonuçlara göre farklı ÇKKV yöntemleri ile elde edilen sıralamalar birebir aynı değildir. Kanada, MARCOS, PIV, SAW yöntemlerine göre 10. sırada yer alırken, ROV ve CoCoSo yöntemlerine göre ise ilk sırada yer almıştır. Bu sıralama haricinde beş yöntemle elde edilen sıralamalar küçük sapmalar göstermiştir. Bu durum, MARCOS yöntemiyle elde edilen sıralamaların sağlamlığını göstermektedir. Yöntemlerin algoritmalarının farklı olması nedeniyle ÇKKV yöntemleri ile elde edilen sıralamaların farklı olabileceği düşünülmektedir ve literatürde benzer sonuçlar elde eden pekçok çalışma (Maheshwari vd. 2021; Salabun vd. 2020; Wicher vd. 2019; González vd. 2016) vardır.

Tablo 16: Spearman Sıra Korelasyon Katsayıları

Spearman p	MARCOS	PIV	ROV	SAW	CoCoSo
MARCOS	1	0.999	0.980	1	0.979
PIV	0.999	1	0.979	0.999	0.978
ROV	0.980	0.979	1	0.980	0.999
SAW	1	0.999	0.980	1	0.979

COCOSO	0.979	0.978	0.999	0.979	1

* yüzde 1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 16'da yer alan Spearman sıra korelasyon testi sonucunda beş farklı yöntemle (MARCOS, PIV, ROV, SAW, CoCoSo) elde edilen sıralama sonuçları arasında pozitif yönlü yüksek bir ilişki tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, OECD ve AB'ye üye 34 ülkenin inovasyon performansının ÇKKV yöntemleri ile ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, alternatif ve kriterlerin belirlenmesinde inovasyon kapasitelerine ve başarılarına göre ülkeleri sıralayan KİE veri tabanı kullanılmıştır. MEREC tekniği kriterlerin ağırlıklandırılması için kullanılmış, MARCOS yöntemi ise alternatiflerin performansları doğrultusunda sıralanması için kullanılmıştır. Sonuçların hassasiyetini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla iki aşamalı bir duyarlılık analizi gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada farklı tekniklerle (Entropy, EA) kriter ağırlıkları yeniden hesaplanmış ve analiz tekrarlanmıştır. İkinci aşamada ise MARCOS yöntemi ile elde edilen sonuçlar farklı ÇKKV yöntemleri (PIV, ROV, SAW, CoCoSo) ile karşılaştırılmıştır.

MEREC-MARCOS modeli ile elde edilen sonuçlara göre inovasyon performansı bakımından ilk sırada A15 (İsviçre) yer alırken, son sırada A32 (Romanya) yer almıştır. Diğer taraftan, yaratıcılık, iş gelişmişliği, İK ve araştırma, bilgi ve teknoloji kriterleri önem düzeyleri en yüksek kriterler arasında yer almıştır. Karar matrisi incelendiğinde ülkelerin performans sıralamalarında piyasa gelişmişliği, bilgi ve teknoloji, yaratıcılık konularında iyi performans gösterip göstermedikleri belirleyici olmuştur. 132 ülkenin dikkate alınarak sıralandığı KİE 2021 sonuçlarına göre ilk beş sırada İsviçre, İsveç, ABD, İngiltere ve Kore yer alırken, en son sırada Angola yer almıştır. 34 ülkenin analize dahil edildiği bu çalışma sonuçlarına göre ise ilk beş sırada İsviçre, ABD, İsveç, Finlandiya ve İngiltere yer alırken, Romanya, Makedonya, Ukrayna, Slovakya, Yunanistan ve Türkiye gibi ülkeler son sıralarda yer almıştır. İnovasyon performansı bakımından son sıralarda yer alan ülkeler özellikle piyasa gelişmişliği, bilgi ve teknoloji ve yaratıcılık konularında kötü performans sergilemişlerdir. Bu doğrultuda, bahsi geçen ülkelerin yeni ürün/hizmet üretebilmek için finansman sağlanması, yaratıcılığın artırılması, ürün ve hizmetlerde katma değer yaratma gibi konularda kendilerini geliştirmeleri gerekmektedir.

Farklı kriter ağırlıkları ve farklı ÇKKV yöntemleri kullanılarak elde edilen sıralamalar ise küçük sapmalar göstermiştir. Bu çalışma sonuçları, literatürde farklı kriter ağırlıkları ile farklı sıralamalar elde eden çalışma (Wicher vd. 2019; González vd. 2016; Zhang vd. 2014) sonuçları ile farklı ÇKKV yöntemleri kullanılarak farklı sıralama elde edilen çalışma (Maheshwari vd. 2021; Salabun vd. 2020) sonuçlarını desteklemektedir.

Bu çalışma ile aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

- MEREC-MARCOS modelinin ülkelerin inovasyon performans ölçümü için uygun bir model olduğu tespit edilmiştir.
- MEREC, Entropy ve Eşit ağırlık teknikleri temelinde elde edilen MARCOS sıralamaları birbirinden küçük ölçüde farklılaşmıştır.
- MARCOS, PIV, ROV, SAW ve CoCoSo yöntemleri ile elde edilen sıralamalar genel olarak birbirinden küçük ölçüde farklılaşmıştır.

Bu çalışmada, yalnızca OECD ve AB'ye üye olan ülkeler dikkate alınarak bir analiz gerçekleştirilmiştir. Gelecekte yapılması düşünülen çalışmalarda, farklı bir veri seti kullanılabilir. Ayrıca, objektif kriter ağırlıklandırma teknikleri yerine subjektif teknikler kullanılarak elde edilen sonuçlar kıyaslanabilir.

KAYNAKÇA

Alamerew, Y. A., Kambanou, M. L., Sakao, T., & Brissaud, D. (2020). A Multi-criteria Evaluation Method of Product-level Circularity Strategies. *Sustainability*, 12(12), 5129.

Altıntaş, F. F. (2020). İnovasyon Performanslarının Entropi Tabanlı Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ile Değerlendirilmesi: G7 Grubu Ülkeleri Örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 151-172.

Altıntaş, F. F. (2022). Avrupa Ülkelerinin Enerji İnovasyonu Performanslarının Analizi: Mabac ve Marcos Yöntemleri İle Bir Uygulama. *İşletme Akademisi Dergisi*, 3(2), 188-216.

Ayçin, E. & Çakin, E. (2019). Ülkelerin İnovasyon Performanslarının Ölçümünde Entropi ve MABAC Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Bütünleşik Olarak Kullanılması. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19(2), 326-351.

Aytekin, A. (2020). Türkiye'de Önde Gelen Şirketlerin Etkinlik, Farklılık ve Performans Ölçümü. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 19-35.

Aytekin, A. (2021). Comparative Analysis of the Normalization Techniques in the Context of MCDM Problems. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 4(2), 1-25.

Aytekin, A., Ecer, F., Korucuk, S., & Karamaşa, Ç. (2022). Global Innovation Efficiency Assessment of EU Member and Candidate Countries via DEA-EATWIOS Multi-criteria Methodology. *Technology in Society*, 68, 101896.

Bakır, S. & Çakır, S. (2021). Seçilmiş Ülkelerin Yenilik Performanslarının Bütünleşik Critic-Evamix Yöntemleriyle Ölçümü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(4), 971-992.

Biswas, T. K., Chaki, S., & Das, M. C. (2019). MCDM Technique Application to the Selection of an Indian Institute of Technology. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 2(3), 65-76.

Çiçek, H., & Onat, O. (2012). İnovasyon odaklı faaliyetlerin firma performansına etkisinin veri zarflama analizi ile belirlenmesi; İMKB üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 46-53.

Cui, F., Lim, H., & Song, J. (2022). The Influence of Leadership Style in China SMEs on Enterprise Innovation Performance: The Mediating Roles of Organizational Learning. *Sustainability*, 14(6), 1-17.

Duran, Z. (2022). Yeni Sanayileşen Ülkelerde İnovasyon Performansının CRITIC Tabanlı GİA Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(1), 150-162.

Edeş, U. & Çalık, E. (2020). İmalat İşletmelerinin Sürdürülebilir Süreç İnovasyon Performansının Ölçümü için Ölçek Geliştirme. *Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 9(2), 1-24.

Franco, C., & de Oliveira, R. H. (2017). Inputs and Outputs of Innovation: Analysis of the BRICS: Theme 6–innovation Technology and Competitiveness. *RAI Revista de Administração e Inovação*, 14(1), 79-89.

Gjergji, R., Lazzarotti, V., & Visconti, F. (2022). Socioemotional Wealth, Entrepreneurial Behaviour and Open Innovation Breadth in Family Firms: The Joint Effect on Innovation Performance. *Creativity and Innovation Management*, 31(1), 93-108.

Global Innovation Index (2021). https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2021/, Erişim Tarihi: 17.01.2022.

González, M. F., García, Á. L. F., Salomon, V. A. P., Marx-Gómez, J. & Hernández, C. T. (2016). Sustainability Performance Measurement with Analytic Network Process and Balanced Scorecard: Cuban Practical Case. *Production*, 26:527-539.

Güler, E. Ö. & Kanber, S. (2011). İnovasyon Aktivitelerinin İnovasyon Performansı Üzerine Etkileri: İmalat Sanayii Uygulaması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 61-76.

Güleryüz, Ö. G. İ. (2020). Yükselen Trend Stratejik İnovasyon Kavramı ve İşletmeler Üzerine Etkisi: Bir Literatür İncelemesi. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 6 (31), 720, 728, 269-276.

Gürtuna, F., & Polat, U. (2020). Küresel Inovasyon Endeksi Verilerinin Kümeleme Analizi ile Değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 35(2), 551-566.

Güven, P. (2022). Banka Etkinliği ve Inovasyon İlişkisine Yönelik Bir Panel Veri Analizi. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives*, 10(1), 1-11.

Hancıoğlu, Y. (2016). Küresel Inovasyon Endeksini Oluşturan Inovasyon Girdi Ve Çıktı Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon Analizi İle İncelenmesi: OECD Örneği. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(4), 131-158.

Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of Objective Weights Using a New Method Based on the Removal Effects of Criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 525.

Kutieshat, R., & Farmanesh, P. (2022). The Impact of New Human Resource Management Practices on Innovation Performance during the COVID 19 Crisis: A New Perception on Enhancing the Educational Sector. *Sustainability*, 14(5), 1-21.

Maheshwari, N., Choudhary, J., Rath, A., Shinde, D. & Kalita, K. (2021). Finite Element Analysis and Multi-criteria Decision-Making (MCDM)-Based Optimal Design Parameter Selection of Solid Ventilated Brake Disc. *J. Inst. Eng. (India) Ser. C*, 102(2), 349-359.

Mavi, R. K., & Standing, C. (2017). Eco-innovation analysis with DEA: an application to OECD countries. *International Journal on Computer Science and Information Systems*, 12(2), 133-147.

Oralhan, B. & Büyüktürk, M. A. (2019). Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'nin Inovasyon Performansının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Kıyaslanması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (16), 471-484.

Sařabun, W., Wařróbski, J., & Shekhovtsov, A. (2020). Are mcda methods benchmarkable? a comparative study of topsis, vikor, copras, and promethee ii methods. *Symmetry*, 12(9), 1549.

Satıcı, S. (2021). Ülkelerin Inovasyon Performansının CRITIC Temelli WASPAS Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 16(2), 91-104.

Stević, Ź., & Brković, N. (2020). A Novel Integrated FUCOM-MARCOS Model for Evaluation of Human Resources in a Transport Company. *Logistics*, 4(1), 1-14.

Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A., & Chatterjee, P. (2020). Sustainable Supplier Selection in Healthcare Industries Using a New MCDM Method: Measurement of Alternatives and Ranking According to Compromise Solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, 140, 1-15.

Taş, S. (2017). İnovasyon, Eğitim ve Küresel İnovasyon Endeksi. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 99-123.

Taşgit, Y. E., & Demirel, O. (2016). İnovasyon Süreci Performansı Ölçüm Kriterlerini Nitel Bir Araştırma İle Belirleme: Bilişim Sektöründen Bulgular. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 307-330.

Türkmen, M., A., & Aynaoglu, Y. (2017). Küresel Rekabet Endeksi Göstergelerinin Küresel İnovasyon Endeksi Üzerindeki Etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(4), 257-282.

Wang, S., Liu, Q., Dinçer, H. & Yüksel, S. (2020). Analysis of Innovation Performance for Retail Banking Industry with the Hybrid Fuzzy Decision-Making Approach. *SAGE Open*, 10(2), 1-13.

Wicher, P., Zapletal, F. & Lenort, R. (2019). Sustainability Performance Assessment of Industrial Corporation Using Fuzzy Analytic Network Process. *Journal of Cleaner Production*, 241:1-14.

Wonglimpiyarat, J. (2010). Innovation Index and the Innovative Capacity of Nations. *Futures*, 42(3), 247-253.

Xiao, P., Zhang, H., Sun, X., Zhang, F., Du, X., & Liu, G. (2022). International Ambidexterity and Innovation Performance: The Moderating Role of the Host Country's Institutional Quality. *Journal of Innovation & Knowledge*, 7(3), 1-14.

Yang, H., & Zhu, X. (2022). Research on Green Innovation Performance of Manufacturing Industry and Its Improvement Path in China. *Sustainability*, 14(13), 1-21.

Zhang, X., Wang, C., Li, E. & Xu, C. (2014). Assessment Model of Eco-Environmental Vulnerability Based on Improved Entropy Weight Method. *The Scientific World Journal*, 2014:1-7.

Yayın Geliş Tarihi: 02.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1097565

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1065-1094
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

POLİS TEŞKİLATI VE ROLÜNÜN PARAMİLİTARİZASYONU: KOLOMBİYA'DA POLİS ŞİDDETİNİN 2021 PROTESTOLARINA ETKİLERİ

Onur AĞKAYA*

Öz

Nisan 2021'de, Kolombiya'da, Covid-19 salgınının etkilerini hafifletmek amacıyla açıklanan sağlık sistemi reformu ve vergi düzenlemesi binlerce kişinin protestolara başlamasına neden olmuştur. Protestolar karşısında, hükümet, önce polis daha sonra ulusal ordu birliklerini kamusal düzeni sağlamak üzere görevlendirmiştir. Ancak, sivil vatandaşların güvenlik güçleri tarafından hedef alınması sorunu protestolar sırasında da gözlemlenmiş ve gösterilerin daha da büyümesine neden olmuştur. Bu bağlamda, bu çalışma, Kolombiya'da süregelen protesto eylemlerinin ortaya çıkışını, artarak devam etmesini ve bunların nedenlerini incelemektedir. Buna göre, çalışmada, Kolombiya'da güvenlik güçlerinin, en başta sivilleri hedef alan kronikleşmiş aşırı şiddet eylemlerinin, hem söz konusu protestoların ortaya çıkmasını tetiklediğini hem de daha çok eylemcinin hükümet karşıtı protestolara katılmalarına neden olduğunu savunulmaktadır. Çalışmada, Kolombiya'da polis teşkilatının paramiliterleşmesinin protestolar ve toplum nezdindeki sonuçları tartışılmaktadır. 2021 Protestoları, bu çalışmada, Kolombiya medyasında yer alan haberlere ve uluslararası örgütlerin gözlemlerine dayanan kaynaklar üzerinden tarihsel bağlamına konumlandırılmakta ve devam eden protesto ve şiddet eylemlerinin muhtemel seyrine dair bir analiz ortaya konulmaktadır. Bu şekilde, Latin Amerika'da yaygın olan toplumsal hareketler kültürünün, mevcut Kolombiya siyasetinin anlaşılmasına ve aynı zamanda siyasal şiddet literatürüne bu şekilde katkı sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kolombiya, Toplumsal Hareketler, Siyasal Şiddet, Paramiliter Polislik, Polis Reformu.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Ağkaya, O. (2022). Polis teşkilatı ve rolünün paramiliterizasyonu: Kolombiya'da polis şiddetinin 2021 protestolarına etkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1065-1094.

* Dr. Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0003-3044-5978, onuragkaya@gmail.com.

Bu çalışmanın bir bölümü 23-24 Aralık 2021 tarihlerinde düzenlenen 8. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde "2021 Kolombiya Toplumsal Hareketi ve Yapısal Şiddetin Yansımaları" başlığı altında sunulmuştur.

PARAMILITARISATION OF THE POLICE AND POLICING: EFFECTS OF POLICE VIOLENCE ON 2021 PROTESTS IN COLOMBIA

Abstract

In April 2021, the health system reform and tax regulation announced in Colombia to alleviate the effects of the Covid-19 epidemic caused thousands of people to take to the streets. In the face of the protests, the government deployed the police and the national army units to maintain public order. However, the problem of targeting civilians by the security forces re-emerged during the protests and caused the demonstrations to grow to a larger scale. This study analyzes the emergence, increasing continuation and causes of the ongoing protest actions in Colombia. Accordingly, the study argues that the chronic extreme violence the security forces perpetrated in Colombia, primarily targeting civilians, triggered the emergence of these protests and caused more activists to join the government. The study discusses the consequences of the paramilitarisation of Colombian police for the protests and society. To this end, in this study, an analysis of the possible course of the ongoing protests and violent acts is presented, which will be placed in the historical context of the 2021 protests, based on the news in the Colombian media and the observations of international organizations. The study contributes to understanding the culture of social movements prevalent in Latin America, the current Colombian politics, and the literature on political violence.

Keywords: Colombia, Social Movements, Political Violence, Paramilitary Policing, Police Reform.

GİRİŞ

Kolombiya’da, hükümet ile *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia* (FARC – Kolombiya Devrimci Silahlı Kuvvetleri) ile imzalanan barış anlaşmalarının öngördüğü reformların *de facto* durdurulması, sosyal liderlerin¹ ve silah bırakan gerilla üyelerinin sistematik biçimde öldürülmesi ve bunlara ek olarak, artan yolsuzluk ve neo-liberal politikaların etkilerinin başta eğitim olmak üzere birçok alanda çok daha ağır hissedilmesi nedeniyle Kasım 2019’da yüzbinlerce Kolombiyalı protesto eylemlerine başlamıştır (Amnesty International, 2020a, ss.34-35). Ancak, Covid-19 salgınının etkisine bağlı olarak söz konusu protestolar 2020 yılı başında zayıflamış ve durmuştur. Nisan 2021’de ise hükümetin, salgına bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik zararı hafifletmek amacıyla teklif ettiği sağlık sistemi reformu ve vergi düzenlemesi, on binlerce vatandaşın başta Cali ve daha sonra başkent Bogotá ve diğer büyük şehirlerde protestolarına neden olmuştur (BBC, 2021a). Bu bağlamda, Kolombiya’da 2021 Protestolarının, 2019’da başlayan toplumsal hareketin devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Mobilizasyonların hem katılımcı sayısı hem de yoğunluk bakımından en yüksek noktaya ulaşmasını tetikleyen ortak unsurlar ise öncelikli olarak *Escuadrón Móvil Antidisturbios*’un (ESMAD) (Çevik Kuvvet Polisi), vatandaşlara karşı

¹ Bu kavram, bu çalışmada, Kolombiya’da son derece yaygın ve aktif olan insan hakları savunucuları, yerli kabile liderleri, etnik toplulukların temsilcileri ve siyasi aktivist olan sivil toplum temsilcilerine karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır.

gerçekleştirdiği müdahalelerin kronikleşen şiddeti ve aşırılığıdır (HRW, 2020; Pardo, 2020). Söz konusu durum, Kolombiya’da on yıllardır devam eden siyasal şiddetin devamı niteliğine bürünmüştür (CIDH, 2021, ss.29-30).

Siyaset çalışmaları – özelde, toplumsal hareketler ve siyasal şiddet literatürü – çok yakın zamana kadar devleti, güvenlik güçlerini ve devlet şiddetini yekpare bir aygıt olarak görmüştür. İlk olarak; kurumlar arasında bir ayırım yapılmamasının sonucunda, devlet kurumları tarafından uygulanan şiddet, bir tür “doğru yoldan sapma” olarak görülmüş ve hangi aktörlerin siyasal şiddetin üretilmesi ve sürdürülmesinde ne kadar etkili olduğu göreceli olarak tartışmaya kapalı bir alan olarak kalmıştır (Bonner vd., 2018). Bununla birlikte, son dönemde yapılan çalışmalar, güvenlik güçleri ve eylemlerinin ayrı biçimde ele alınmasının, aktörlerin siyasal şiddete etkilerinin daha iyi anlaşılacağına katkıda bulunduğunu göstermektedir (Eck vd., 2021). Bu bağlamda, Kolombiya örneği üzerinden, polisin sistematik hâle gelen şiddet uygulamaları, bu çalışmanın konusunun ve analizinin odağına konumlandırılmaktadır. İkincil olarak, toplumsal hareketler literatürü, protestolar sırasında –ister güvenlik güçleri olsun ister protestocular– çeşitli aktörlerin şiddete başvurmasını ayrıntılı biçimde ele almışlardır. Literatürün önemli bir kısmı, protestoların hedefindeki devletlerin ve hükümetlerin, mobilizasyonları ele alış biçimindeki politika ve stratejilere odaklanmıştır. Bu yöndeki çalışmaların öncelikli odağı ise doğrudan şiddeti de içeren “baskı” ve “polislik” uygulamaları üzerine olmuştur (Tilly 1978; Della Porta & Reiter 1998; Davenport vd., 2005; Fernandez 2008; Earl 2011; Passavant 2021). Genel itibarıyla demokrasinin konsolide olduğu ve kurumların hesap vermelerinin norm olarak kabul edildiği ülkelerde, toplumsal hareketler daha çok müzakereler yoluyla “yumuşak” biçimde kontrol edilir kamu düzeni, protestocuların stratejik ve mekânsal alanı kısıtlanarak sağlanırken, görece daha az gelişmiş demokrasilerde güvenlik güçlerinin fiziksel şiddet içeren uygulamalara başvurduğu gözlemlenmiş ve kabul görmüştür (Vitale, 2007; Carey, 2010; Wood, 2014, ss.42-43).

Öte yandan, siyasal şiddet ve polislik arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalar, henüz yeni sayılabilecek bir aşamadır. Birçok gözlemcinin belirttiği üzere, genellikle Batı-merkezli olan ve henüz ortak bir kavramsal ve kuramsal çerçevenin netleşmediği bu alan, ABD ve Kıta Avrupası’ndaki örnekler üzerinden ilerlemektedir (Eck vd., 2021). Bu açıdan bakıldığında, Latin Amerika, polislik ve siyasal şiddet literatürüne önemli katkılar sağlayacak bir bölge olarak belirlemektedir. Organize suç ve kriminal faaliyetlerin, küresel bazda dünyanın en yüksek olduğu bölgelerden biri olan bu bölgede, güvenlik güçlerinin “paramiliter” varlığı², yapısal

² Çalışmanın ilerleyen bölümünde değinileceği üzere, Kolombiya’da, 1980’lerden itibaren ortaya çıkan sağ eğilimli silahlı spesifik bazı örgütleri anlatmak için “paramiliter” kavramı kullanılmaktadır. Bu yapılandırmalar kendi başına birer tarihe sahiptir ve önemli bir literatüre konu olmaktadır. Bu çalışmada, ayrıntılı biçimde ele alınacağı üzere “polisin paramilitarizasyonu” ise başka bir sürece ve kavramsallaştırmaya göndermede bulunmaktadır.

ve operasyonel olarak polis kuvvetlerine içkin olagelmıştır. Demokrasinin konsolidasyonunun ve devletlerin kapasitelerinin göreceli olarak daha kırılgan olduğu ve güvenliğin sağlanmasında resmî kurumlar kadar enformel yapıların da etkin olduğu Kolombiya, Arjantin, Brezilya ve Meksika gibi ülkelerde, uzlaşmacı polislik modeli, 1990’lardan itibaren demokratik gelişimin bir kıstası olarak görülerek uygulanmaya başlanmıştır (Frühling, 2009; 2012; Prado vd., 2012; Bonner 2019; Malone & Dammert, 2020). Ancak, polis kurumlarının yapıları ve karakterleri, gelenekselleşmiş paramiliter uygulamaları ve en başta, sistematik biçimde şiddete başvurmayı enformel olarak sürdüregelen birer melez modele dönüşmüştür (Davis, 2008; Frühling, 2009; Müller, 2012, ss.126-127; Ungar & Arias, 2012; Dammert, 2019; Dias Felix & Hilgers, 2020; Malone & Dammert, 2020). Bu bağlamda, Kolombiya’daki paramiliter polislik modeli bu argümanlara uyar niteliktedir (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015). Kurulduğu tarihten itibaren iç savaşların etkisiyle ve organize suçla mücadeledeki karmaşık rolü itibarıyla melez bir modele evrilen *ESMAD*’ın 2019-2021 protestolarındaki eylemleri ve bunların etkileri bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmada, paramiliter polislik stratejilerinin, protestolar ve Kolombiya toplumu nezdindeki etkileri tartışılmaktadır. Çalışma, Kolombiya’da *ESMAD*’ın, en başta sivilleri hedef alan kronikleşmiş aşırı şiddet eylemlerinin, hem söz konusu protestoların ortaya çıkmasını tetiklediğini hem de daha çok eylemcinin hükümet karşıtı protestolara katılmalarına neden olduğunu savunmaktadır. Bu doğrultuda, üç bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmı, çalışmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesini ortaya koymaktadır. İkinci bölüm, kısaca Kolombiya’da polisin tarihini, gelişimini, militarizasyonunu ve *ESMAD*’ın yapısını inceleyecektir. Üçüncü bölüm ise önce 2021 protestolarını ve tarihsel arka planını ele almakta ve daha sonra, *ESMAD*’la özdeşleşen polis şiddetinin protestolar üzerindeki etkisini incelemektedir. Sonuç itibarıyla, 2021 Protestoları, bu çalışmada, Kolombiya’daki protestolar tarihsel bağlamına konumlandırılmakta ve devam eden eylemlerin muhtemel seyrine dair bir analiz ortaya konulmaktadır. Bu şekilde, Latin Amerika’da yaygın olan toplumsal hareketler kültürünün, mevcut Kolombiya siyasetinin anlaşılmasına ve aynı zamanda siyasal şiddet ve polislik literatürüne bu şekilde katkı sunulması hedeflenmektedir.

Polisliğin ve Polis Teşkilatının Dönüşümüne Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar

Genel ve ideal olarak, polis teşkilatı ve polislik faaliyeti, kamu düzenini sağlamaya içkin olagelmıştır. Geleneksel ayrıma göre polis, ülkelerin iç güvenliğini sağlamakla sorumlu kılınırken, ulusal ordular dışarıdan gelen ya da gelmesi muhtemel olan tehditlere karşı yapılandırılmış ve görev almıştır (Weiss, 2011). Bununla birlikte, 1970’lerin ortalarından itibaren belirginleştiği kabul gören neoliberal dönemle birlikte, bilhassa Batılı ülkelerde ve dünyanın kalanında, polis teşkilatı ve faaliyetlerinin karakteri, “devletin kendini yeniden üretmesi” noktasındaki rolü bağlamında önemli bir değişime uğramıştır (Wacquant, 2001; 2009; Seigel, 2018). Ayrıca, savaşın ve güvenliğin değişen doğası, iç güvenliğin

kapsamının genişlemesi ve başta organize suçlar olmak üzere ortaya çıkan yeni tehditlerin etkisiyle, polis teşkilatı daha militarize hâle gelirken faaliyetleri de paramiliter bir karaktere bürünmüştür (della Porta vd., 2006; Wacquant, 2008; Kaldor, 2012).

Polis teşkilatının ve polislik faaliyetlerinin giderek daha militarize hâle gelmesine yönelik çalışmaları, iki düzlem üzerinden incelemek mümkündür. Bunlardan ilki; kamu düzeninin sağlanmasına yönelik kolluk kuvvetleri faaliyetlerinde, polisliğin ve teşkilatının dönüşümünü konu edinen ve ortaya çıkan “özel hareket polisi” gibi birimleri analizin odak noktasına oturtan polis çalışmalarıdır. Bu yaklaşıma göre, “militarizm”, sorunların çözümü için en verimli yolları arayan ve bu noktada “en uygun ve etkili araç olarak güç kullanımını ve şiddet tehdidine vurgu yapan bir dizi inanç, değer ve varsayım”dan müteşekkildir (Kraska, 2007, s.503). Söz konusu sorun çözümünün araçları ise “askerî güç, donanım, örgütlenme, operasyonlar ve teknolojinin kullanımı”dır (Ibid). Militarizmi bir ideoloji olarak gören bu yaklaşım, “militarizasyon”u, bu ideolojinin uygulanması biçiminde formüle etmektedir. Buna göre, “silahlandırma, örgütlenme, planlama, tehdit unsuru olarak şiddet ve şiddeti uygulanması için eğitim verme” militarizasyon sürecidir. Kraska’nın (2007) ortaya koyduğu ve birçok çalışmanın takip ettiği modellemeye göre polis militarizasyonunun:

- i) Askerî silahlar, ekipman ve ileri teknoloji alınması ile “materyal”;
- ii) Askerî jargon, tarz (görünüm), inançlar ve değerler benimsenmesi ile “kültürel”;
- iii) “Komuta ve kontrol” merkezleri gibi askerî düzenlemeler ya da suç oranının yüksek olduğu bölgelerde ordudaki özel operasyon mangalarına benzer biçimde oluşturulmuş elit birliklerin devriye yapması ile “örgütsel”;
- iv) Yüksek riskli durumlarla veya çatışmaya girme durumlarında olduğu gibi istihbarat toplama ve yönlendirme faaliyetleri ile “operasyonel”

olmak üzere dört göstergesi bulunmaktadır. Kraska’nın önerdiği model polislik ve şiddet kullanımını anlamaya çalışan model birçok çalışmaya öncülük etmiştir. Örneğin, Smickes et al. (2019), bu dört unsura ek olarak “süreklilik” ve “paramiliter birliklerin” boyutlarını ekledikleri çalışmalarında ABD polis teşkilatını incelemiş ve modellemenin hâlâ geçerli ve gözlemlenebilir olduğu sonucunda ulaşmışlardır. Bununla birlikte, bazı gözlemcilerin işaret ettiği üzere (Bieler, 2016), söz konusu göstergelerin –bilhassa “kültürel” boyut– ölçümlenebilmesi oldukça zordur. Bu bağlamda, polis militarizasyonunu inceleyen ve anlamlandıran çalışmaların genel itibarıyla “materyal”, “örgütsel” ve “operasyonel” unsurlara daha çok odaklandığı görülmektedir (Koslicki & Willits, 2018; Smickes vd., 2019).

Konuyu inceleyen bir diğer literatürün ise, polisin “şiddete başvurma sıklığı” ve “toplumsal hareketlerin yönetimi” noktasından hareket ettiği görülmektedir (Myers-Montgomery, 2016; White, 2017; Lawson, 2019). Bu bağlamda, yapısal,

stratejik ve operasyonel dönüşümü ve aynı zamanda, toplumsal hareketlere ve protestolara yönelik kontrol ve müdahalelerinde polisin, daha militarize hâle gelmesi önemli bir tartışma ve araştırma alanı olmaya devam etmektedir (Geary, 1985; Della Porta & Reiter, 1998; Fernandez, 2008; Bonner & Dammert, 2021). Genel itibarıyla Batılı demokratik ülkelerde, ideal olarak, güvenliği sağlanan toplulukla polisi bir araya getiren, topluluk üyeleri ve güvenlik güçleri arasında suçu azaltmak ve ayrıca protestolar sırasında kamu düzenini sağlamak için diyalogu, paylaşımı ve işbirliğini güçlendiren ve sonuçta polisin verimliliğini ve toplum nezdinde güvenilirliğini arttıran topluluk-destekli polislik modelinin (*community policing*) benimsenmesi ve uygulanması öngörülmektedir (Cheurprakobkit, 2002; Brogden & Nijhar, 2005; Saskia vd., 2017). 1970’li yıllardan itibaren terörizm, organize suç ve toplumsal mobilizasyonların artması, bu modelin uygulanmasını zorlaştırırken (Murray, 2006), bu gelişmeler karşısında ise bilhassa çevik kuvvet polisi nezdinde daha militarize bir mantaliteyi, kültürü, örgütlenmeyi ve taktikleri ön plana çıkmıştır (Kraska, 2007; Kappeler & Gaines, 2011, ss.490-491; Della Porta & Tarrow, 2012; Balko, 2013). Bir başka yaklaşım ise hem topluluk-destekli hem de militarize polisliğin birbirine içkin ve eşzamanlı olarak ortaya çıktığını ve işlemeye devam ettiğini savunmaktadır (Kraska & Paulsen, 1997; Wood, 2014; Koslicki & Willis, 2018).

Öte yandan, buraya kadar sunulan kavramsal ve kuramsal yaklaşımların, önemli bir açıklama çerçevesi ortaya koymakla birlikte, Avrupa merkezli, Batılı devlet inşası modelini temel alan, göreceli olarak indirgemeci bir yön barındırdığını söylemek mümkündür. Kolombiya gibi, gelişmekte olan, organize suç oranının yüksek olduğu ve iç çatışmanın devam ettiği ülkelerdeki süreç, nispeten daha ideal bir düzlemi öneren, Batılı demokratik ülkelerdeki klasik polis-asker ayrımı ve polis militarizasyonundan daha farklı karakteristikler arz etmektedir (Koonings, 2012; Soifer, 2015). İç savaşların uzadığı, organize suçla mücadelede militarizasyonun arttığı (Carreras & Pion-Berlin, 2017) bu tip örneklerde, güvenlik kurumlarının ve enstrümanlarının neo-liberal dönüşümün öngördüğü daha az öldürücü araçlar yerine (Wood, 2014, ss.25-43); daha çok, pratikler üzerinden geleneksel savaş yöntemleriyle yeni teknolojileri birleştirmesi gibi sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada, Kraska ve diğer yazarların geliştirdiği modeli takip eden Flores-Macías ve Zarkin (2019), ABD ve Kıta Avrupası dışındaki süreçlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikli olarak ve kolluk kuvvetleri faaliyetlerinin militarizasyonunun “siyasal” yönünün de analize dahil edilmesini önermektedir. Yazarlara göre, Latin Amerika’da ulusal ordu ve polis birimleri arasındaki sınır daha bulanık durumdadır. Birçok ülkede ise gerçekleştirilmeyen ya da geciktirilen polis reformları yüzünden birincil yöntem olarak militarizasyonun ve son tahlilde, kamu düzeninin sağlanması için askerî birliklerin kullanılması uygulamaları artmaktadır (Flores-Macías & Zarkin; 2019). Bu noktada, yazarlar, Latin Amerika’da polisliğin ve polis teşkilatının militarizasyonunun anlaşılabilmesi için, Kraska’nın sunduğu modele ek olarak hukuki düzenlemelerin ve ayrıca ülkelerin ulusal ordularının kamu düzeni sağlamasındaki rolü ve etkilerinin de analize eklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, ortaya çıkan analiz çerçevesi şu şekildedir:

Tablo 1: Polis Teşkilatının ve Polisliğin Paramilitarizasyonu

Militarizasyon Seviyesi Düşük ←-----→ Militarizasyon Seviyesi Yüksek

	<i>Militarize Olmayan Polis</i>	<i>Militarize Polis</i>	<i>Paramiliter Polis</i>	<i>İç Güvenlik Sağlayan Ordu</i>
Hesap Verilirlik	Sivil kanuna tâbi	Sivil kanuna tâbi	(Bazı istisnalar içeren) Sivil kanuna tâbi	Askerî ceza hukukuna tâbi
Silahlar	Ağır silahlara ve ekipmana erişimi bulunmayan	Bazı ağır silahlara ve ekipmana erişimi bulunan	Bazı ağır silahlara ve ekipmana erişimi bulunan	Ağır silahlara ve ekipmana tam erişimi bulunan
Eğitim	Kamu düzenini sağlama (topluluk polisliğini önceleyen ve cebir kullanmayı son çare olarak gören)	Kamu düzenini sağlama (öldürücü olmayan cebire başvurma)	Kamu düzenini sağlama (öldürücü olmayan cebire başvurma)	Çarpışmaya girme ve yok etme
Örgütsel Yapı	Düşük merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi; aşağıdan yukarıya emir-komuta; küçük gruplar hâlinde birlikler	Orta derecede merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi; aşağıdan yukarıya emir-komuta; küçük gruplar ve birlikler hâlinde örgütlenme	Yüksek merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi; yukarıdan aşağıya emir-komuta; birlikler hâlinde örgütlenme	Yüksek merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi; yukarıdan aşağıya emir-komuta; birlikler hâlinde örgütlenme

Kaynak: Flores-Macías ve Zarkin, 2019.

Bu çalışmada, Kolombiya’da polis militarizasyonunun anlaşılabilmesi ve 2021 yılında gerçekleşen protestolara, kolluk kuvvetleri ve *ESMAD* özelinde müdahalelerin etkilerinin değerlendirilebilmesi için Flores-Macías ve Zarkin tarafından önerilen bu analiz çerçevesinden yararlanılacaktır.

Çalışmanın vaka analizine geçilmeden önce kısaca değinilmesi gereken iki önemli husus, polisliğin ve polis teşkilatlarının militarizasyonunun ve beraberinde gelen protestolara yönelik şiddet uygulamalarının araçsallığı ve doğurduğu sonuçlardır. Bu noktada, küreselleşme, savaşın değişen doğası ve iç çatışmalar, benzer şekilde sınır aşan organize suçlar gibi etkenlere bağlı olarak, neo-liberal dönemde ulusal devletlerin bir şekilde “egemenliğinin sınırlandığı” ve kendi toprakları içinde etkinliğinin aşındığına dair tezler ön plana çıkmaya başlamıştır (Garland, 1996; Bosworth, 2008). Bu yaklaşıma karşı ise bazı gözlemciler (Wacquant, 2008; Mansley, 2014), aslında neo-liberal devletin küçülmek ya da aşınmaktan ziyade kendi kurumsal, kanun koyucu ve koruyucu ve aynı zamanda militer kapasitelerini arttırdığını görüşünü savunmaktadır. Bu bağlamda, devletin kendini yeniden üretme noktasındaki en önemli kurumlardan biri hem sorumluluk ve görünürlüğü artan hem de daha militarize hâle gelen polis teşkilatı olarak belirmektedir (Walby, 2009, s.194; Mansley, 2014, s.122; Wood, 2014, s.11). Tüm bunlara ek olarak, polisliğin ve polis birlikleri tarafından uygulanan diyaloga açık yaklaşımın ya da şiddete başvurma en görünür ve somut düzlemi toplumsal hareketler ve protesto süreçleridir (della Porta vd., 2006, della Porta & Tarrow, 2012;

Balko, 2013). Öte yandan, protestolara yönelik müdahaleleri konu alan farklı disiplinlerden birçok çalışma, polis şiddetinin eylemlere katılımı arttırdığı sonucuna ulaşmıştır (Holgersson & Knutson, 2011; Anisin, 2016; Reynolds-Stenson, 2017; Adam-Troian, vd., 2020).

Son olarak değinilen bu iki unsur, ilk bakışta, bu çalışmanın önceki kısmında eleştirilen Batı-merkezcilik eleştirilerine uymakla birlikte, daha sonra değinileceği üzere, Kolombiya’da iç çatışma ve başka etkenlere bağlı olarak ideal olarak “devletin egemenliği” ve kendini yeniden üretmesi tezlerini doğrulamaktadır. Aynı biçimde, protestolara yönelik polis şiddetinin katılımı arttığı argümanı da çalışmanın konusunu oluşturan 2021 Kolombiya protestolarındaki süreç açısından olumlanmıştır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde, Kolombiya’da polisin tarihi, gelişimi, militarizasyonu ve *ESMAD*’ın yapısı kısaca ele alınmaktadır.

Kolombiya’da Polisin Teşkilatının Gelişiminin Kısa Tarihçesi ve Para-Militarizasyon Süreci

Kolombiya’da polis teşkilatının temeli, jandarmanın Bogotá’da güvenliği sağlamak üzere İçişleri Bakanlığının emri altında görevlendirilmesini onaylayan 1888’deki 90 Numaralı Kanun Tasarısına dayanmaktadır. 1890’da polis teşkilatının kurulması ve işleyişinin sağlanması üzere söz konusu tasarı yasalaşmış ve 1891’de ilk “Ulusal Polis” birliği aktif hâle gelmiştir. Polisin öncelikli görevi kamu düzenini sağlamak, halkı korumak, kamu mallarını ve özel mülkünü korumak olarak belirlenmiştir (Cárdenas, 1993, ss. 103, 109-110). 1902’de *Guardia Civil de la Ciudad de Bogotá* (Bogotá Şehri Sivil Muhafızları) kurulmuş ve polis teşkilatının “Savaş Bakanlığı” idaresinde kalmasına karar verilmiştir (Cárdenas, 1993, s. 117). İki yıl sonra ise Adli Polis Birimi ve 1906’da daha militer bir yapıya sahip olan *Cuerpo de Gendarmeria Nacional* (Ulusal Jandarma Teşkilatı) kurulmuştur (Policía Nacional de Colombia, 2022).

Polis teşkilatı Kolombiya’da, ilk olarak, “Bin Gün Savaşı” olarak 1899-1902 yılları arasındaki ve daha sonra on yıllar boyunca süren iç savaşlar sırasında çatışmaların seyrine göre düzenlenmiştir (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015, s.237). 1948’de başladıktan sonra yaklaşık on yıl süren ve yüzbinlerce Kolombiyalı’nın hayatına mal olan *La Violencia* döneminde, polis, kendine ait bir bütçesi ve teşkilatlanması olacak şekilde, adı Savaş Bakanlığından “Savunma Bakanlığı” olarak değiştirilen idareye bırakılmış ve Kolombiya Ulusal Ordusunun bir parçası olarak yeniden yapılandırılmıştır (Echeverri Ossa, 1993, s.224). Ayrıca, sadece Bogotá’da mevcut olan eğitim merkezine ek olarak farklı şehirlerde de polis okulları açılmıştır (Policía Nacional de Colombia, 2022). Bu noktada, devam eden iç savaş koşulları ve dikta rejiminin yönetim mantalitesinin de tezahürü sonucunda, polis birliklerinin eksiklikleri askerî personelden karşılanmıştır (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015, s.238). 1953’ten itibaren askerî mantaliteye daha yakın eğitim merkezlerinin açılması, yine ulusal ordunun kullandığı arma, sembol ve eğitim programlarının ve ayrıca, hiyerarşik yapının benimsenmesi gibi unsurlar (Echeverri Ossa, 1993, ss.224-228), polis teşkilatını doğrudan militarize hâle getirmiştir.

1964'te başlayan ve bugün de devam eden iç savaş ve gerilla örgütlerinin eylemlerine ek olarak bilhassa 1970'lerden itibaren artan kaçakçılık faaliyetleri, Kolombiya'da polisin karakterine ve teşkilatlanmasına doğrudan etki etmiş ve bugünkü şeklini almasında büyük rol oynamıştır. 1980'lerin ortalarına kadar, gerilla örgütlerine ve kırsal bölgelerdeki eylemlere karşı mücadeleye ehemmiyet verilmesine bağlı olarak güvenlik için ayrılan bütçenin büyük kısmı silahlı kuvvetlerin diğer birimlerine ayrılmış ve kentsel bölgelerdeki kriminal faaliyetlerle mücadele etmesi öngörülen polis teşkilatı göreceli olarak atıl kalmıştır (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015, s.238). Bu tarihlerden itibaren ise kentleşmenin ve kent nüfusunun artması ve aynı zamanda, organize suç örgütlerinin eylemlerinin büyük şehirlerde yoğunlaşmasına bağlı olarak Bogotá, Medellín ve Cali başta olmak üzere, şehirlerde acil durumlara müdahale edilmesi için *Centros Automáticos de Despacho* (CAD) (Otomatik Sevkiyat Merkezleri) ve *Centros de Atención Inmediata* (CAI) (Acil Müdahale Merkezleri) faaliyete geçmiştir (Camacho Leyva, 1993, ss.267-281). Bu düzenlemeler, bulundukları bölgelerdeki topluluklarla polis arasındaki ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesini hedeflemeleri açısından, Kolombiya'da "topluluk-merkezli polisliğin" ilk örnekleri sayılabilir. Öte yandan, uyuşturucu kartellerinin büyük şehirlerde gerçekleştirdiği terör ve güvenlik güçlerini hedef alan eylemleri karşısında, 1989'dan itibaren, polis teşkilatı bünyesinde operasyonlara göre şekillenecek olan *Cuerpo Especial Armados* (Özel Silahlı Birlikler) kurulmaya başlamıştır (Camacho Leyva, 1993, s.282). Dolayısıyla, bir taraftan topluluk-merkezli polislik anlayışının geliştirilmesine yönelik somut adımlar atılırken, öte yandan, paramiliter birlikler de eşzamanlı olarak büyümeye başlamıştır.

1980'ler ve sonrası, aynı zamanda, Kolombiya'da polisin organize suç örgütlerinden rüşvet alması ve göreceli olarak daha savunmasız gruplara karşı aşırı şiddet içeren ve hatta "toplu temizlik" gerçekleştirmekle veya göz yummakla suçlandığı ve prestijinin oldukça azaldığı bir döneme işaret etmektedir (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015, s.240; Lindsay-Poland, 2018, s.192).³ Böyle

³ Kolombiya'da, 1980'lerin ortalarından itibaren şiddeti ve yoğunluğu artan iç savaş sırasında, paramiliter grupların bilhassa kırsal kesimlerde gerçekleştirdiği toplu katliamlara ordu mensuplarının ve polis birlikleri de dahil olmak üzere güvenlik güçlerinin yardım ettiği, en iyi ihtimalle göz yumduğu birçok vaka bulunmaktadır. Söz konusu "temizlik" vakalarının en çok bilineni belirli topluluklardan gençlerin rasgele seçilerek infaz edildiği ve daha sonra sahte delillerle kriminal gruplarla bağlantılı olduklarının iddia edildiği *falos positivos* (olumlu hatalar) skandalıdır. Kolombiya'da, kontrgerilla mücadeleyi aşırı biçimde militarize eden Uribe döneminde (2002-2010), güvenlik güçleri, kendi üstlerinden gelen baskılarla birlikte, özellikle kırsal alandaki yerleşimlerde gelişigüzel biçimde sivilleri katletmişlerdir. 2002-2008 yılları arasında sayıları en az 6.000 olduğu tahmin edilen ve organize suç ya da gerilla örgütleriyle bağlantısı olmayan sivil, askerler ve paramiliter gruplar tarafından öldürülmüş; bedenlerinin yanına silah, uyuşturucu ve benzer suç unsuru teşkil eden cisimler bırakılarak kriminalize edilmiştir. Söz konusu cinayetlerle ilgili soruşturmalar ve davalar devam etmektedir. (HRW, 2021a).

bir konjonktürde, ilk olarak, daha demokratik ve katılımcı düzenleme olarak görülen 1991 Anayasası, Kolombiya Ulusal Polisini doğrudan hükümete rapor veren bir silahlı güç olarak tanımlamıştır. Aynı dönemde, sivil vatandaşların güvenlik güçleriyle ilişkilerini ve işbirliğini arttırmayı hedefleyen “Polis Meselelerine Vatandaş Katılımı Ulusal Sistemi” uygulamaya geçirilmiş ve Ulusal Polis Teşkilatının başına, kurulduğu tarihten beri ilk kez bir polis komiseri atanmıştır (Raadschelders & Vigoda-Gadot, 2015). 1991 düzenlemeleri, ayrıca, valilikler ve belediyeler gibi sivil otoritelerin polis üzerindeki yetkilerini arttırmış ve kentsel bölgelerde görev yapan polis güçleriyle kırsal alanda gerilla örgütlerine karşı mücadele eden ve organize suçlarla doğrudan mücadele eden polis güçlerini birbirinden ayırmıştır. Kırsal bölgede görev yapan birlikler, misyonları doğrultusunda, kentsel bölgedeki birliklerden daha militarize bir hâle getirilmiştir. Ancak, polis teşkilatında hedeflenen sivilleşme yetersiz kaynak ve mevcut kadroların değişime direnmesi gibi sebeplerle tam olarak gerçekleştirilememiştir. Yine, 1990’ların başından itibaren uyuşturucu kartellerini hedef alan *Bloque de Búsqueda* (Arama Bloğu) ve ardılları gibi militer polis birlikleri, sayısız insan hakları ihlali gerçekleştirmekle itham edilmiştir. Bunlara rağmen, 1993’ten itibaren büyük uyuşturucu kartellerinin dağıtılmasında oynadıkları rol, Kolombiya toplumu nezdinde polisin güvenilirliğinin artmasını sağlamıştır (Ibid).

1996’da gerçekleştirilen ve sivil vatandaşları birer ortak ve aynı zamanda hizmet alıcısı olarak benimseyen “kültürel reform” ve şehirlerde, bu yapılanmanın somut göstergeleri olan *Frentes de Seguridad Local* (Yerel Güvenlik Cepheleleri) topluluk-merkezli polisliğin önemli göstergeleri olmuştur. 1998’den sonra, uyuşturucuya karşı savaşı ve kontrgerilla mücadeleyi merkeze alarak ABD’nin desteğiyle gerçekleştirilen *Plan Colombia* ile birlikte, polis, somut biçimde daha militarize hâle gelmiştir (Guzmán, 2012, ss.69-71; Lindsay-Poland, 2018, ss.52-53). 1999 yılı ve *Plan Colombia*’nın somut çıktılarından biri olarak Escuadrón Móvil Antidisturbios (ESMAD) kurulmuştur (Cruz, 2016).

ESMAD’ın görevleri:

1. Hukuki olarak terör eylemi niteliğindeki isyanları ve kamu düzenini bozan kalabalıkları idare etmek; kapanan yolların açılmasını ve bu gibi durumlarda kamusal veya özel alanlardan tahliyeleri sağlamak;
2. Kalabalıkların kontrolü ve idaresinin standart hâle getirilmesi için ülkedeki aktif birimlere ve polis okullarındaki eğitimlere yardımcı olmak;
3. Kamu düzeninin, güvenlik ve huzurun sağlanması için gerçekleştirirken güç kullanmayı zorunlu kılan durumlar sırasında uluslararası insanî hukuk sözleşme ve normlarının gerekliliklerini gözetmek;
4. Ülkedeki herhangi bir bölgede kamu düzenini ve toplumsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesini engelleyen veya değiştiren şiddet eylemlerini ve bu eylemleri gerçekleştiren gruplara tepki vermek, caydırmak ve kontrol etmek;
5. Kurumsal imajı geliştirmek için insan haklarının korunmasını ve toplulukla iletişim kurmak; iyi davranmak ve saygı göstermek;

6. Kadınlara, küçüklere ve cinsiyet topluluklarına yönelik polislik faaliyetlerini gözetmek ve bu gruplarla ilişkileri geliştirmek;
7. Gençlerin, küçüklerin ve kadınların dahil olduğu eylemler sırasında kalabalıklara yönelik prosedürlerin uygulanmasında insan haklarının korunmasına yönelik düzenlemeler, kanunlar ve sözleşmeleri gözetmek;
8. Kalabalıklara ve eylemlere müdahale etmek için görevlendirilen ekiplerin ve teçhizatın korunmasını ve bakımını gözetmek;
9. Kanuna, tüzüğe ve durumların doğallığına uygun biçimde hareket etmektir (La Policía Nacional, 2022).

ESMAD kurulduğu tarihten itibaren büyümüş ve görev alanı genişlemiştir. 2006'da 8 bölgede aktif hâlde 10 bölük ve 1.352 olan personel sayısı, 2019 itibarıyla 3.300'e ulaşmıştır (Hernandez, 2020). 2009'da yürürlüğe giren Kalabalık ve Gösteri Polislik El Kitabı'yla *ESMAD*'ın uluslararası insan hakları normları ve düzenlemelerine uyum sağlaması için düzenlemeler yapılmıştır (Temblores, 2019, s.23).⁴ Ancak, söz konusu düzenleme, genel olarak toplumsal hareketlere müdahaleleri esnasında katılımcıları hedef alması, uyguladığı aşırı şiddetin önüne geçememiş ve *ESMAD* yoğun biçimde orantısız güç kullanımı ve ağır insan hakları ihlalleriyle⁵ gündeme gelmiştir (WOLA, 2011; 2012; 2016; 2017; Temblores, 2019, ss.15-22; HRW, 2021b).⁶

Söz konusu şiddet eylemleri ve insan hakları ihlallerine bağlı olarak yapısı ve sorumluluklarının yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair *ESMAD* birçok aktör tarafından eleştiriye uğramıştır. Bunlar arasında aralarında Human Rights Watch, Amerikalı İnsan Hakları Komisyonu gibi hükümet dışı örgütler ve 1990-1994 yılları arasında başkanlık yapan gelen César Gaviria da bulunmaktadır (RCN Radio, 2021; BBC, 2021b). Yakın tarihte ise, Kolombiya'da hükümet ile FARC arasında yürütülen barış müzakereleri sırasında, gerilla örgütü temsilcileri, aslı görevi ve varlık sebebi kontrgerilla mücadele olarak görülen *ESMAD*'ın kaldırılması gerektiği teklifinde bulunmuş; ancak, bu argüman yetkililer tarafından bu birimin

⁴ Söz konusu düzenlemelerin en önemlilerinden biri gaz fişegi ve şok tabancası gibi "daha az öldürücü" silahlar kullanımına geçilmesidir (Casas Ramírez, 2019, s.77).

⁵ Casas Ramírez'in (2019) birçok sivil toplum kuruluşu raporlarını baza alarak yaptığı kategorizasyona göre bunlar: 1) Bıçak ve kesici silahlarla yaralama; 2) Hem erkek hem de kadınlara cinsel istismar ve tehditler 3) halkın sindirilmesi için plastik mermi ve farklı gaz tipleri kullanma 4) orantısız güç ve yetki kullanımı 5) onurlu yaşam hakkını hedef alan ve yasadışı sayılan işkence ve aşağılama türü eylemlerde bulunma ; 6) savunmasız olan küçük yaş ve genç gruplarını kasti olarak hedef alma; 7) hukuksuz gözaltına alma uygulamaları; 8) vatandaşların ve kolektif grupların özel eşyalarını gasp etme veya bunlara zarar vermedir.

⁶ Bunlar arasında, *ESMAD*'ın müdahale ettiği olaylarda 2001'de Bogota'daki öğrenci protestoları sırasında Carlos Giovanni Blanco'nun öldürülmesi; 2005'teki öğrenci eylemleri sırasında Jhonny Silva Arangure'in öldürülmesi; 2006'da Oscar Salas'ın öldürülmesi; 2008'de Valle de Cauca'daki yerli protestoları sırasında dört kişinin öldürülmesi ve ayrıca 2013'teki tarım emekçileri grevindeki orantısız şiddet içeren eylemler sayılabilir (Cruz, 2016, ss.104-105).

mücadelesinin kamu düzenini sağlamak olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Barış anlaşmalarının imzalandığı 2016'dan sonra *ESMAD* daha da güçlendirilmiş (Casas Ramírez, 2019) ve paramiliterleşmiştir.⁷ Dolayısıyla, kuramsal kısımda sunulduğu üzere, genel itibarıyla Kolombiya ulusal polisi ve özelde, bu çalışmanın odak noktasında olan *ESMAD* “askerî ceza kanununa tabi olması”, kendi elinde bulunan tank benzeri araçlar ve patlayıcı mühimmat itibarıyla “bazı ağır silahlara ve ekipmana erişimi bulunma”, yetki ve sorumlulukları ve ayrıca eylemleri itibarıyla “kamu düzenini sağlama” ve bunu yaparken “öldürücü olmayan cebire başvurma” ve son olarak merkeze bağlı biçimde bölge ve tabur esasına ve yukarıdan aşağıya emir-komuta usulüne göre düzenlenmiş olması itibarıyla de “yüksek merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi” kıstaslarına tam olarak uymaktadır. Bu bağlamda, *ESMAD* tam olarak paramiliter bir kolluk kuvveti tanımına uymaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde 2021 protestoları sunulacak ve analize tabi tutulacaktır.

2019 – 2021 Kolombiya Protestoları

Latin Amerika, toplumsal hareketlerin sıklığı ve yoğunluğu açısından çok önemli örneklerle sahne olmuş bölgelerden biri olarak kabul edilmektedir (Dill & Aminzade, 2017, ss.159-160; della Porta & Diani, 2020, s.21). Kolombiya'daki tarihsel süreçte de bilhassa yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, nicelik bakımından fazla ve oldukça çeşitli toplumsal harekete tanıklık edilmiştir (Ortiz vd., 2022). Ülkede, sivil toplum nezdinde var olan kurumlara karşı güvensizlik, korku ve siyasal partilerin kitlelerin taleplerine karşı yabancılığı gibi faktörler, 1970'lerden itibaren, ülkede boyutları ve katılımcılarının sayıları artan kitlesel protestoları tetiklemiştir (Cecilia García, 2001). Ayrıca, yine son on yıllar boyunca, Kolombiya'da, çoğunluğunu öğrenciler, öğretmenler, kamu çalışanları, sendika üyeleri, emekçi grupların ve emeklilerin oluşturduğu toplumsal mobilizasyonların odağında; gelir ve kaynakların dağılımındaki eşitsizliği arttıran politikaların olduğu gözlemlenmiştir (López-Pederos, 2019, ss.243-244). Bu şartlar altında, Kolombiya'da;

- 1958-1974 arasında 173;
- 1975-1990 arasında 476;
- 1991-2001 arasında 429;
- 2002-2010 arasında her yıl içinde 643; (2007'de 800; 2008'de 950)

sayılarında kitlesel mobilizasyon⁸ gerçekleşmiştir (Ramírez & Cobos, 2018, ss.77-78).

⁷ 2020'de *ESMAD*'a yaklaşık 2 milyon Amerikan doları karşılığında alınan “Kronos” adlı protestolara müdahale araçlarının, patlayıcı mühimmat atabilme özelliği (Info Defensa, 2020) ve bu araçların 2021 protestoları sırasında katılımcıları bu araçlarla hedef alması (Pulzo, 2021) birimin militarizasyonuna doğrudan bir örnek teşkil etmektedir.

⁸ Toplumsal hareket olarak kabul edilen Kolombiya'daki devrimci gerilla hareketleri (Petras & Veltmeyer, 2019, s.181) bu verilerin dışındadır.

2000’li yılların başından itibaren meydana gelen yoğun artışın temel sebepleri arasında ise, ağırlaşan insan hakları ihlalleri ve paramiliter grupların gerçekleştirdiği sistematik katliamlar merkezî bir konumdadır (Ramírez & Cobos, 2018, s.82). Bununla birlikte, iç savaşın etkisi, uyuşturucu ticaretinin artması, aşırı derecede yoksunluk, siyasal ve temsili dışlanma ve yolsuzluk gibi etkenlerin sonucunda kamusal düzenin bozulması ve kurumların zayıflaması, kitlesel protestoların, toplumsal hareketlerin, sosyal liderlerin ve insan hakları savunucularının kriminalize edilmesine ve sıklıkla şiddet kullanılarak baskılanmalarına neden olmuştur (Temblores, 2019; Amnesty International, 2020a).

Kolombiya’da bugün de devam eden protestoların başlangıcı Haziran 2019’da, Córdoba, Tierralta’da bir aktivistin faili meçhul biçimde öldürülmesine dayanmaktadır. María del Pilar Hurtado adlı sosyal liderin çocuklarının önünde öldürülmesi sivil toplumun tepkilerinin ve kamuoyunun merkezinde konumlanmıştır (Miranda, 2019). Söz konusu cinayet ve hedef alınan diğer insan hakları aktivistleri ve silah bırakan gerilla üyelerine suikastlere yönelik tepkiler sürerken, birçok sivil toplum örgütü ve sendika *Comité Nacional del Paro* (Ulusal Grev Komitesi) adı altında birleşmiş ve 21 Kasım 2019’da, ulusal grev yapılması kararı alınmıştır (Borda, 2020, s. 17-18). Bu tarihte, barış anlaşmasının uygulanmasının *de facto* askıya alınmasına, sosyal liderlerin sistematik olarak öldürülmesine, eğitimde eşitsizliğe, yolsuzluğa ve vergi reformuna karşı Kolombiya genelinde yüzbinlerce kişinin katıldığı protestolar başlamıştır. Ancak, sokaklara çıkan gruplara başta *ESMAD* olmak üzere kolluk kuvvetleri sert müdahalelerde bulunmuş ve ülkenin en büyük şehirlerinde biri olan Cali’de sokağa çıkma yasağı uygulanmıştır (HRW, 2020). Diğer şehirlere yayılan eylemler ve kaos durumu karşısında, güvenlik güçleri bazı yerlerde sivillerin ölümüne neden olmuştur. Örneğin, 22 Kasım 2019’da, Buenaventura’da bir AVM’ye girmeye çalışan iki kişi polis tarafından vurularak hayatını kaybetmiştir (Caracol, 2019). Aynı gün, askerler, kamu düzenini sağlamak için, başkent Bogotá’da sokaklarda görev yapmaya başlamıştır (El País, 2019a).

25 Kasım 2019’da, Bogotá’da, eğitimde reform ve fırsat eşitliği için gerçekleştirilen protestolar sırasında, Dilan Cruz Medina adlı öğrenci bir *ESMAD* personeli tarafından başından vurularak öldürülmüştür (BBC, 2019). Söz konusu vakadan sonra protestolar daha da artmış ve Cruz, hükümet karşıtı protestoların simgelerinden birine dönüşmüştür (El País, 2019b). Protestolar sırasında, bazı şehirlerde eylemler şiddete dönüşmüş ve vandal gruplar kamu binalarını ve güvenlik güçlerini de hedef almıştır. Örneğin, 2 Aralık 2019’da, Medellín’de kim tarafından yapıldığı belli olmayan el yapımı bombanın patlaması sonucunda üniversite öğrencisi Julián Orrego Álvarez hayatını kaybetmiştir (El Tiempo, 2019). Bununla birlikte, protestolara katılım azalmaya başlamış ve 2020’de başlayan küresel Covid-19 salgınının da etkisiyle etkinliğini kaybetmiştir. Öte yandan, Ulusal Grev Komitesi’nin hükümete taleplerini sunduğu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamamıştır (El Colombiano, 2020).

8 Eylül 2020’de, Bogotá’da Javier Ordóñez adlı avukat, salgın önlemlerine uymadığı gerekçesiyle polisin kendisini defalarca şok tabancısıyla vurması sonucunda hayatını kaybetmiştir (Amnesty International, 2020b). Cinayeti protesto etmek için sokaklara çıkan vatandaşlara 9 ve 21 Eylül arasında süren gösterilerde yapılan müdahalenin sonucunda 13 kişi hayatını kaybetmiş ve yüzlercesi yaralanmıştır (CNN Español 2020; HRW, 2021a). Bu dönemdeki, protestolar 2020 yılının sonlarına kadar devam etmiş; ancak, pandeminin ülke çapında ağırlaşması nedeniyle gösteriler azalmıştır. Protestolar sırasında güvenlik güçlerinin kullandığı orantısız şiddet sebebiyle görülen davaların sonucunda Kolombiya Yüce Mahkemesi, güvenlik güçlerinin, protestolara katılan kişilere karşı “sistemik şiddet içeren” müdahaleleri yüzünden düzenleme yapılmasını, vatandaşların güvence altında bulunan protesto hakkını gerçekleştirmesine müdahale edilmemesini, zarar gören vatandaşlardan İçişleri ve Savunma Bakanlıklarının özür dilemesini ve ayrıca, 12 kalibrelik mermilerin kullanılmasını yasaklamıştır (BBC, 2020).

Mart 2021’e gelindiğinde Caquetá Eyaletinde, silah bırakmamış olan FARC üyelerinin hedef alındığı iddia edilen bir operasyonda, iki özel hareket uçağının, aslında yaşları 16’dan küçük olan sekiz çocuğu bombalayarak öldürdüğü ortaya çıkmıştır. Söz konusu durum, Kolombiya’da yakın tarihin en büyük sistemik sivil katliamlarından biri olan *falsos positivos* skandalının yeniden gündeme gelmesine ve güvenlik söylemlerinin protesto eleştirilmelerine neden olmuştur (Semana, 2021a).

2021 Nisan ayının başında hükümetin meclise sunduğu “Sürdürülebilir Dayanışma Yasası”nın içeriği –bireysel gelirler üzerinde vergilendirmenin yeniden düzenlenmesi noktasında, orta sınıf ve geliri daha az olan gruplardan daha çok vergi alınması (BBC, 2021a) – devam eden toplumsal memnuniyetsizlik ve biriken öfke – barış sürecinin durması⁹; salgın yönetimindeki başarısızlık; güvenlik güçlerinin uygulamaları, yeniden ve 2019’dakine kıyasla daha çok katılımı *Comité Nacional del Paro*’nun (Ulusal Grev Komitesi) örgütlenmesine neden olmuştur. Aralarında

⁹ Kolombiya’da, zorla yerinden edilme ve toprakların ve kaynakların adaletsiz olarak dağıtılması ülkedeki en önemli sorun olagelmıştır. Aslına bakılırsa, başta FARC ve birçok gerilla örgütü, varlıklarını ve eylemlerini bu söylem üzerinden meşru kılma yoluna gitmiştir. 2016’da imzalanan Barış Anlaşmalarının önemli bir bölümü de bilhassa kırsal bölgelerde yaşayan nüfusların toprak sorunlarını ve haklarını düzenlemektedir. 2016’daki anlaşmalardan önce 2011’de yürürlüğe giren *La Ley de Víctimas y Restitución de Tierras*’ın (Kurbanlar ve Toprakların Sahiplerine İadesi Yasası) uygulanmasında ortaya çıkan zorluklar ve uygulamalar, toprak sorununu çözülmekten uzak bir noktaya getirmiştir. Üstelik, Venezüela’daki siyasal ve ekonomik krizin en çok etkilediği ülkelerden biri de Kolombiya’dır. 2017 ve 2018’de, 1 milyondan fazla Venezüelalı’nın Kolombiya’ya giriş yapması, süregiden toprak ve yerleşim sorununu daha kötü hâle getirmiştir (Rochlin, 2020). Tüm bunlar göz önünde bulundurularak Kolombiya’nın, dünyada toprak paylaşımının en adaletsiz olduğu ülkelerden biri olduğunun söylenmesi mümkündür. Dolayısıyla, 2021’dekilere ve önceki protestolara katılımın bu denli fazla olması devam eden toprak sorunuyla birlikte düşünüldüğünde daha anlaşılır hâle gelmektedir.

Central Unitaria de Trabajadores (Merkezî İşçi Sendikası), *Confederación Nacional del Trabajo* (Ulusal İşçi Konfederasyonu), *Confederación de Trabajadores de Colombia* (Kolombiya İşçi Konfederasyonu) gibi yüzbinlerce üyesi bulunan sendikalar ve *Organización Nacional Indígena de Colombia* (Kolombiya Ulusal Yerli Örgütü) ve *Consejo Regional Indígena del Cauca* (Cauca Bölgesel Yerli Konseyi) gibi milyonlarca yerli nüfusu temsil eden diğer sivil toplum kuruluşları, “*ESMAD*’ın ve diğer güvenlik birimlerinin anayasal haklarını kullanacak gerçekleştirecekleri yürüyüşlere kendi bildiği ve uyguladığı yöntemlerle müdahale etmemesi” yönünde özel bir vurguda bulunarak, 28 Nisan’da protestolara başlayacaklarını deklare etmiştir (Semana, 2021b).

Protestolar ve eylemler, pratikte Anorí’deki yerli gruplarının ve diğer büyük şehirlerde lojistik sektörü çalışanlarının, bazı yolları kapatmasıyla başlamıştır. Başta Cali ve diğer şehirlerde sivil toplum kuruluşlarının organize protestolarıyla yayılan eylemler, şiddet olaylarına dönüşmüş; bazı bölgelerde “işgalci” olarak tanımlanan İspanyol kökenli sembolik kişilerin heykelleri parçalanmıştır (BBC, 2021a). Akabinde, Cali’de kamu düzeninin sağlanması için polis birlikleri ve askerler sokaklarda görev yapmaya başlamıştır. Cali ve daha sonra Medellín ve Bogotá’da birçok eylemciye, polis birlikleri aşırı güç kullanarak müdahale etmiştir. Bu kompozisyonda, protestoların 5. gününde 17 kişi (1’i polis) öldürülmüş; 700’den fazla kişi yaralanmıştır (CIDH, 2021). Sürekli artan polis şiddeti ve vandallık olayları karşısında¹⁰, aralarında bazı Latin Amerika ülkelerinin devlet başkanlarının da bulunduğu aktörler, ayrıca Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar, Kolombiya hükümetine olayların diyalogla çözülmesi yönünde telkinde bulunmuştur (Amnesty International, 2021a; Lemos, 2021; El Comercio, 2021). Öte yandan, Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu (CIDH) olayları gözlemlemek için Mayıs ayında ülkeye temsilci göndermek istemiş; ancak, bu talep, hükümet tarafından önce reddedilmiş; sonra Haziran ayı için izin verilmiştir (El Tiempo, 2021a).

Protestoların artarak devam ettiği Mayıs ayında, önce Sürdürülebilir Dayanışma Yasası ve yine aynı biçimde tepki çeken Sosyal Güvenlik Düzenlemesi iptal edilmiştir. Hükümetin bir yandan Ulusal Grev Komitesi temsilcileriyle görüşürken öte yandan protestolara yönelik müdahalelerin sürekli olarak daha militarize hâle getirilmesi ve buna ek olarak, başta polis reformu, olmak üzere diğer düzenlemelerin, beklentilere karşılık verecek nitelikte olmaması hususları ciddi eleştirilere maruz kalmıştır (Gómez Polo, 2021; El Espectador, 2021). CIDH tarafından hazırlanan ve şiddete başvuran grupların hem de *ESMAD*’ın merkezinde olduğu ağır insan hakları ihlallerini tanıyan ve tavsiyelerde bulunan rapor, Başkan

¹⁰ Bunlar arasında, en başta, Tuluá Adalet Sarayının, Popayán’daki Adli Tıp Kurumu ve Savcılık binalarının, La Plata Belediye binasının yakılmaları; ayrıca özel mülklere, diğer kamu kurumlarına ait araçlara ve toplu taşıma ağlarına yapılan saldırılar sayılabilir. Eylemlerin, yalnızca Nisan ve Mayıs aylarında yol açtığı zararın 3 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir (CIDH, 2021, ss.29-30).

Duque tarafından “suça karşı tolerans gösterme tavsiyesi” olarak nitelendirilmiş ve reddedilmiştir (BBC, 2021d). Duque yönetiminin Ulusal Grev Komisyonu temsilcileriyle yaptığı görüşmelerden de bir sonuç alınamamış (DW, 2021) ve eylemler devam eden aylarda da nispeten azalarak devam etmiştir (Torrado, 2021).

2021 Kolombiya Protestoları ve Polis Şiddetinin Analizi

HRW verilerine göre 28 Nisan 2021’den Ağustos’a kadarki sürede ise 68 ila 75 kişinin öldüğü ve bunların 16’sı polis tarafından ateşli silahlarla gerçekleştirildiği kayda geçmiştir. Bunlara ek olarak 419 kişi zorla kaybedilmiş; 1100 kadar protestocu, şiddete ve cinsel saldırıya uğramıştır (Caracol, 2021). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, aynı tarihlerde 46 kişinin kesin olarak öldüğünü ve bunlardan 28 vakanın güvenlik güçlerinin uyguladığı orantısız şiddet sonucunda gerçekleştiğini raporlamıştır (BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, 2021). Son olarak, CIDH (2021) raporuna göre 51 kişi hayatını kaybetmiş, 1.113 kişi yaralanmış, 783 kişi için kayıp başvurusunda bulunulmuştur. Rapor, birçok vandallık eylemine ve polisin de bazı gruplar tarafından hedef alınmasına vurgu yaparken, en çok göze çarpan konu; *ESMAD*’ın bir birim olarak varlığının ve eylemlerinin “barışçıl protestoları hedef alan” bir tehdit olarak algılanmasına ve bu birime ait personelin, haklarındaki iddialar ve kanıları sosyal ve ulusal medyada güçlendiren eylemleri olmuştur. Bunlar arasında, cinsel saldırı, tehdit, istismar, basın mensuplarını kasti olarak hedef alma, ilk yardım gerektiren durumlarda engelleme, gasp gibi iddialar ve şikayetler bulunmaktadır.¹¹ Örneğin, 2020 yılında *ESMAD*’ın envanterine eklenen acil müdahale araçlarının 2021 Protestoları sırasında göstericileri rastgele ve doğrudan hedef aldığı görüntüler ciddi tartışmalara yol açmıştır (Pulzo, 2021).

Öte yandan, hem sivil toplum kuruluşları hem de uluslararası gözlemciler kuruluşları tarafından hazırlanan raporlarda, Kolombiya’da özellikle *ESMAD*’a karşı katı yargıların ve tepkilerin olduğu birçok kez vurgulanmıştır. Barışçıl gösteriler sırasında *ESMAD*’a karşı tepkiler birçok pankarta konu olurken (BBC, 2021b), güvenlik güçleri ve ülkenin birçok şehrindeki *CAI* merkezleri saldırıya uğramış ve ateşe verilmiştir (BBC, 2021c). Protestoların ikinci gününde, Cali’deki *CAI* merkezinde bir kadın polis cinsel istismara uğramıştır (CIDH, 2021, s.15). Dolayısıyla, hem kolluk kuvvetleri hem de protestocular arasındaki zaten var olan yargılar ve birikmişlik 2021 Protestolar sırasında en şiddetli biçimde tezahür etmiştir. Della Porta ve Reiter’in (1998) hatırlattığı üzere, polis teşkilatı ciddi bir hafızaya sahiptir: daha önceki protestolarda kendilerini hedef alan gruplar ve genel

¹¹ 12 Mayıs 2021’de, 17 yaşındaki bir kadın, *ESMAD* personeli tarafından taciz edildiğini görüntüleyen ve göz altında geçirdiği sürede cinsel istismara uğradığını sosyal medya üzerinden beyan ettikten sonra intihar etmiştir. Söz konusu durum, *#ElCasoDeAlisonEs* etiketiyle, Kolombiya’da kadınların güvenlik güçleri tarafından şiddet ve tacize uğramasına yönelik protestoların sembollerinden birine dönüşmüştür (Semana, 2022) - <https://www.semana.com/semana-tv/vicky-en-semana/articulo/el-caso-de-alison-en-popayan-se-suicidio-tras-presunto-abuso-sexual-del-esmad/202126/>

eleştirilerle, bir sonraki etkileşimlerinde rövanşist bir tutum sergileyebilirler. Bu bağlamda, *ESMAD*'ın 2019'dan itibaren protestoculara karşı dozu artan bir şiddet uygulaması daha anlaşılır hâle gelmektedir.

Bununla birlikte, göz önünde bulundurulması gereken bir diğer nokta, iç savaşın Kolombiya'da neredeyse aralıksız olarak devam etmesi ve ülkede 1980'lerden itibaren çok yaygın biçimde organize suç örgütlerinin etkin olduğudur. Bu açıdan, ülkede, belirli bir dönem boyunca şiddeti profesyonel olarak uygulmuş silah bırakmış gerilla ya da organize suç örgütü mensuplarının var olduğu bir vakıadır. Ancak, bu durum, hükümetin birden fazla kez deklare ettiği “gösterilerin arkasında silah bırakmayan gerilla gruplarının” ve gösterilerin “organize kriminal eylemler” (El Tiempo, 2021b; Reuters, 2021) olduğu argümanına temel teşkil etmekten uzaktır. Bu noktada, Kolombiya'da yıllarca “içerdeki düşman” olarak görülen gerilla ve organize suç örgütleriyle mücadele etmiş güvenlik mekanizmaları ve 1999'da, bu tehdide karşı bu gruplara karşı mücadeleyi sürdürmek amacıyla kurulmuş *ESMAD*'ın (Casas Ramírez, 2019, s.79), bir tür özerklik kazanarak kendi şiddet repertuarını belirlediğini (Pardo, 2020; Uildriks, 2009) söylemek mümkündür. Söz konusu durumun en somut örneklerinden ikisi; *ESMAD* tarafından müdahale edilen gösterilerde son 10 yıldır yüzlerce kişinin gözlerine isabet eden fişekler sonucu görme yetisini kaybetmesidir (Amnesty International, 2021b). Son olarak, 2021 protestolarında, tahminen 1.000'den fazla kişinin göz travması yaşadığı kayıtlara geçmiştir (HRW, 2021b); söz konusu durum CIDH (2021, s.13) raporunda öldürücü olmayan silahların, prosedürlerin dışına çıkıldığında ve kullanım amacına göre cinayete yol açabileceği uyarısıyla eleştirilmiştir. İkincisi ve daha önemlisi, *ESMAD* personelinin yetkilerini suistimal ederek bazı vatandaşları tehdit etmesi ve şiddet uygulamasıdır. 2021 Protestoları sırasında göz altına alınan yaklaşık 7.000 kişinin birçoğu, Ulusal Polis Yönetmeliği'nin 155. maddesinde tanınan ve kişilerin güvenliği için bir yerden bir yere transfer edilmesini öngören “*traslado de protección*” (koruma transferi) uygulamaları ile nereye götürüldüklerini bilmeden özgürlüklerinden yoksun bırakıldıklarını, şiddete uğradıklarını, taciz edildiklerini, yakınlarına haber verilmediğini ve son olarak “zorla kaybedilmek”le tehdit edildikleri yönünde şikayette bulunmuştur (CIDH, 2021, ss.22-23).

Son olarak, çalışmanın ikinci bölümünde değinildiği üzere, Kolombiya'da polis teşkilatı ve *ESMAD* İçişleri Bakanlığı yerine Savunma Bakanlığına bağlı birimlerdir. Bu bağlamda, bu birimlere ait personelin yasadışı olmakla itham edilen uygulamaları muvazzaf hizmet esnasında gerçekleştiği kabul edilmekte ve askeri ceza kanununa tabi olmaktadır. Bu durum, bir tür örtülü cezasızlık yaratması ve daha sonra gerçekleşmesi muhtemel gösterilerde suistimal edileceği düşüncesiyle birçok sivil toplum ve uluslararası kuruluşun eleştirilerine ve tavsiyelerine konu olmaktadır (Temblores, 2019; HRW, 2021b; CIDH, 2021, s.40; Amnesty International, 2022). Bu bağlamda, hukuksal bir düzenlemenin yapılması kadar uygulanmasının da önemli olduğu hatırlatılarak söz konusu şartlar altında, polis reformunun sivil toplumla güvenlik güçleri arasındaki etkileşimi olumlu etkileyeceği ve orta vadede

barışın tesisi ve kalıcılığın sağlanmasına yönelik kaçınılmaz olduğunun söylenmesi mümkündür.

SONUÇ

Bu çalışmada, Nisan 2021’de, Kolombiya’da, sağlık sistemi reformu ve vergi düzenlemeleri tekliflerinden sonra başlayan protestolar ve ülkenin güvenlik mekanizmaları ve yapılanmasında çevik kuvvet birimi olarak görev yapan *ESMAD*’ın orantısız şiddet eylemlerinin etkileri ve sonuçları ele alınmıştır. 2019 ve 2020’da, yine polis şiddeti yüzünden kitlelerin protestoların karşısında olduğu gibi, hükümet, önce polis birimlerini daha sonra ulusal ordu birliklerini kamusal düzeni sağlamak üzere görevlendirmiştir. Hükümetin ikinci stratejisi ise protestoları silah bırakmayan gerilla örgütleri ve organize suç örgütleriyle ilişkilendiren bir söylem kullanarak kriminalize etme girişimi olmuştur. Hem sivil toplumun hem de uluslararası aktörlerin verdiği tepkiler ve insani bilançonun ağırlaşması üzerine, reform ve yasa teklifleri geri çekilmiştir; ancak, sıklıkla eleştirilen polis teşkilatının yeniden düzenlenmesine dair somut bir adım atılmamıştır.

Çalışmanın ilk kısmında Kraska ve ortaya koyduğu modeli takip eden yazarların geliştirdiği polis teşkilatının ve polisliğin paramiliterleşmesi sunulmuştur. Buna göre, ikinci kısımda, Kolombiya’da polisin ve *ESMAD*’ın askerî ceza kanununa tabi olması; bazı ağır silahlara ve ekipmana erişimi bulunması; yetki, sorumlulukları ve eylemleri itibarıyla, kamu düzenini sağlama ve bunu yaparken öldürücü olmayan cebire başvurusu ve yüksek merkezileşme ve hiyerarşi seviyesi kıstaslarına uyması nedeniyle tam olarak paramiliterleştiği ortaya konulmuştur. Aynı bölümde, *ESMAD*’ın kurulduğu tarihten itibaren aşırı şiddete başvurusu sebebiyle eleştirildiğine dikkat çekilmiştir. Söz konusu birimin kurulma amacı, 1960’lardan beri varlığını ve eylemlerini sürdüren gerilla gruplarına ve ayrıca 1980’lerden itibaren ülkenin en büyük kronik sorunlarından birine dönüşen organize suçla mücadeledir. Ancak, 2016’da *FARC*, silah bırakmış ve organize suçla mücadelede önemli kazanımlar elde edilmiştir. Buna rağmen, *ESMAD* ve polis teşkilatı yapılanması daha da militarize edilmiş ve 2019-2021 Protestolarına müdahalelerin de somut biçimde ortaya koyduğu üzere muhalif grupları ve sivil toplumu bir “iç düşman” niteliğine konumlandırmıştır. Bu durum, özellikle 2002-2010 yılları arasında Uribe döneminde ve bu anlayışın mirasçısı olarak görülen Duque yönetiminde daha belirgin hâle gelmiştir. Bu bağlamda, Kolombiya örneğinde, daha çok toplumsal hareketler karşısında başta *ESMAD* ve polis teşkilatı üzerinden “devletin kendini yeniden üretmesi” (Wood, 2014: 11) argümanını öne süren “devlet-inşası” modeline uyduğu görülmektedir. Birinci bölümde değinildiği üzere, söz konusu model her ne kadar Avrupa-merkezli olması bakımında indirgemeci bir yan barındırsa da Kolombiya ve diğer Latin Amerikalı ülkelerdeki süreçler bu yaklaşımı test etmek ve geliştirmek açısından önemli örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma, 2021 Protestolarına yönelik polis şiddetinin etkisini inceleyerek ve anlamlandırarak toplumsal hareketler, siyasal şiddet ve polislik literatürüne bu şekilde katkı sunmaktadır.

Son olarak, çalışmanın özellikle son iki bölümde daha detaylı biçimde ele alındığı üzere, Kolombiya’da güvenlik güçlerinin, sivilleri hedef alan aşırı şiddetinin kronikleşmiş bir devamlılık arz ettiği görülmektedir. Söz konusu müdahalelerin, hem ardıl protestoların ortaya çıkmasını tetiklediği hem de daha çok eylemcinin protestolara katılmalarına neden olduğu savunulmuştur. Bu noktada, farklı disiplinlerde yapılan çalışmaların şiddetin protestolara katılımı arttırdığı argümanı, Kolombiya örneği üzerinden doğrulanmıştır. Bu bağlamda, çalışma hem iç çatışmaların devam ettiği ülkelerde toplumsal mobilizasyonu hem de polis militarizasyonunun etkilerini konu edinecek ilerideki çalışmalar için bir örnek vaka sunmakta ve diyalog zemini açmaktadır.

KAYNAKÇA

Adam-Troian, J., Çelebi, E. & Mahfud, Y. (2020). “Return of the repressed”: Exposure to police violence increases protest and self-sacrifice intentions for the Yellow Vests. *Group Processes & Intergroup Relations*, 23 (8), 1171-1186. <https://doi.org/10.1177/1368430220920707>.

Amnesty International (2020a). Colombia: Why do they want to kill us?: Lack of safe space to defend human rights in Colombia. <https://www.amnesty.org/en/documents/amr23/3009/2020/en/>, (Erişim Tarihi: 04.11.2021).

Amnesty International (2020b). Colombia: Amnesty International condemns torture and excessive use of force by police. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/09/colombia-amnistia-condena-tortura-uso-excesivo-fuerza/>, (Erişim Tarihi: 05.11.2021).

Amnesty International (2021a). Colombia: Amnesty International denounces militarized response and police repression of demonstrations. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/05/colombia-amnistia-denuncia-respuesta-militarizada-represion-policia/>, (Erişim Tarihi: 07.11.2021).

Amnesty International (2021b). Colombia: Shoots on sight: eye trauma in the context of the National Strike. <https://www.amnesty.org/en/documents/amr23/5005/2021/en/>, (Erişim Tarihi: 07.11.2021).

Amnesty International (2022). Repression in the Spotlight. <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2022/02/repression-in-the-spotlight/>, (Erişim Tarihi: 08.03.2022).

Anisin, A. (2016). Violence begets violence: Why states should not lethally repress popular protest. *The International Journal of Human Rights*, 20 (7), 893-913. DOI: 10.1080/13642987.2016.1192536.

Balko, R. (2013). *Rise of the Warrior Cop: The Militarization of America’s Police Forces*. New York: Public Affairs.

Bayerl, P. S., Karlović, R., Akhgar, B. & Markarian, G. (2017). *Community Policing – A European Perspective: Strategies, Best Practices and Guidelines*. Cham: Springer.

BBC (2019). Paro en Colombia: Dilan Cruz, el joven que murió por un disparo de la policía durante las protestas en Colombia. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-50548793>, (Erişim Tarihi: 12.11.2021).

BBC (2020). El inédito fallo de la Corte Suprema en Colombia que le ordena al gobierno garantizar la protesta pacífica y pedir perdón por excesos de la policía. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-54268218>, (Erişim Tarihi: 14.11.2021).

BBC (2021a). Paro nacional en Colombia: miles de personas marchan en protesta por la reforma tributaria en medio de un grave repunte de casos de coronavirus. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-56897151>, (Erişim Tarihi: 15.11.2021).

BBC (2021b). Protestas en Colombia: qué es el Esmad, el cuestionado escuadrón antidisturbios señalado por las muertes de manifestantes en ese país. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-56910574>, (Erişim Tarihi: 13.11.2021).

BBC (2021c). Protestas en Colombia: por qué el choque entre manifestantes y policías es tan profundo (y cómo los CAI se convirtieron en un símbolo de lucha). <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-57016978>, (Erişim Tarihi: 14.11.2021).

BBC (2021d). El duro informe de la CIDH sobre las protestas en Colombia que Iván Duque rechaza. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-57758530>, (Erişim Tarihi: 09.11.2021).

Bieler, S. (2016). Police militarization in the USA: The state of the field. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 39, 586–600.

BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (2021). El Paro Nacional 2021: Lecciones aprendidas para el ejercicio del derecho de reunión pacífica en Colombia. https://www.hchr.org.co/documentoseinformes/documentos/Colombia_Documento-lecciones-aprendidas-y-observaciones-Paro-Nacional-2021.pdf, (Erişim Tarihi: 04.03.2022).

Bonner, M. D. (2019): What democratic policing is ... and is not. *Policing and Society*, 30 (9), 1044-1060. DOI: 10.1080/10439463.2019.1649405

Bonner, M. D. & Dammert, L. (2021). Constructing police legitimacy during protests: frames and consequences for human rights. *Policing and Society*. DOI: 10.1080/10439463.2021.1957887.

Bonner, M. D., Seri G., Kubal, M. T. & Kempa, M. (2018). Introduction: Police Abuse in Contemporary Democracies. M. D. Bonner, et. al. (Der.), *Police Abuse in Contemporary Democracies* içinde (ss. 1-27). Cham: Palgrave Macmillan.

Borda, S. (2020). *Parar para Avanzar: Crónica del movimiento estudiantil que paralizó a Colombia*. Bogotá: Planeta.

Bosworth, M. (2008). Border Control and the Limits of the Sovereign State. *Social and Legal Studies*, 17 (2), 199-215.

Brogden, M. & Nijhar, P. (2005). *Community Policing: National and International Models and Approaches*. Londra: Willan Publishing.

Camacho Leyva, B. (1993). Etapa contemporánea 1974-1990. C. C. Schrader (Der.), *Historia de las Fuerzas Militares de Colombia: Policía* içinde (ss. 257-284). Bogotá: Planeta.

Caracol (2019). Mueren dos jóvenes en lo que habría sido un violento intento por ingresar a centro comercial. <https://noticias.caracoltv.com/valle/mueren-dos-jovenes-en-lo-que-habria-sido-un-violento-intento-por-ingresar-a-centro-comercial>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

Caracol (2021). HRW denuncia un “patrón de dispersión arbitraria en las manifestaciones”. https://caracol.com.co/radio/2021/06/09/nacional/1623215872_637462.html, (Erişim Tarihi: 09.11.2021).

Cárdenas, F. A. L. (1993). El Primer Siglo de la República. C. C. Schrader (Der.), *Historia de las Fuerzas Militares de Colombia: Policía* içinde (ss. 97-144). Bogotá: Planeta.

Carey, S. C. (2010). The Use of Repression as a Response to Domestic Dissent. *Political Studies*, 58 (1), 167–86.

Carreras, M. & Pion-Berlin, D. (2017). Armed Forces, Police and Crime-fighting in Latin America. *Journal of Politics in Latin America*, 9 (3), 3-26. <https://doi.org/10.1177/1866802X1700900301>.

Casas Ramírez, D. A. (2019). Esmad, seguridad y posacuerdo: perspectivas sobre la protesta en Colombia. *Ciencias Sociales y Educación*, 8 (16), 73-89. <https://doi.org/10.22395/csyev.v8n16a5>.

Casey, J. & Pike, D. (2009). Fit for Purpose: Working with the Community to Strengthen Policing in Victoria, Australia. D. Wisler & I.

Onwudiwe (Der.), *Community Policing: International Patterns and Comparative Perspectives* içinde (ss.189-214). Boca Raton: CRC Press.

Cecilia García, M. C. (2001). Luchas y Movimientos Cívicos en Colombia Durante Los Ochenta y Los Noventa, Transformaciones y Permencencias. M. Archila & M. Pardo (Der.), *Movimientos Sociales, Estado y Democracia en Colombia* içinde (ss. 88-124). Bogotá: Lito Camargo.

Cheurprakobkit, S. (2002). Community policing: Training, definitions and policy implications. *Policing: An International Journal of Police Strategies and Management*, 25 (4), 709–725.

CNN (2020). Varios muertos en protestas en Bogotá por la muerte de Javier Ordóñez tras ser golpeado por la policía. Esto es lo que sabemos. <https://cnnespanol.cnn.com/2020/09/10/varios-muertos-en-protestas-en-bogota-por-el-fallecimiento-de-javier-ordonez-tras-ser-golpeado-por-la-policia-esto-es-lo-que-sabemos/>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

Cole, B. (2017). ‘One for All and All for One’: Fostering Accountability in Community Policing. P. S. Bayerl (Der.), *Community Policing – A European Perspective: Strategies, Best Practices and Guidelines* içinde (ss.21-34). Cham: Springer.

Comisión Interamericana de Derechos Humanos (CIDH) (2021). *Observaciones y recomendaciones: Visita de trabajo a Colombia*. https://www.oas.org/es/cidh/informes/pdfs/ObservacionesVisita_cidh_Colombia_spA.pdf, (Erişim Tarihi: 30.11.2021).

Cruz, E. (2016). *Fuerza Pública, Negociaciones de Paz y Posacuerdo en Colombia*. Bogotá, Colombia: Ediciones desde abajo.

Dammert, L. (2019). Challenges of Police Reform in Latin America. R. Sieder, K. Ansolabehere & T. Alfonso (Der.), *Routledge Handbook of Law and Society in Latin America* içinde (ss. 259-277). New York: Routledge.

Davenport, C., Johnston, H. & Mueller, C. (2005). *Repression and Mobilization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Davis, D. E. (2008). Who Polices the Police? The Challenges of Accountability in Democratic Mexico. M. Hindon & T. Newborn (Der.), *Policing Developing Democracies* içinde (ss. 188-213). New York: Routledge.

della Porta, D. & Diani, M. (2020). *Social Movements: An Introduction*, 3. Baskı. Hoboken: Blackwell Publishing.

della Porta, D. & Reiter, R. (Der.) (1998). *Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western democracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

della Porta, D. & Tarrow, S. (2012). Interactive Diffusion the Coevolution of Police and Protest Behavior with an Application to Transnational Contention. *Comparative Political Studies*, 45, 119–52.

della Porta, D., Peterson A. & Reiter H. (2006). *The Policing of Transnational Protest*. Aldershot: Ashgate.

Dias Felix, A. & Hilgers, T. (2020). Community oriented policing theory and practice: global policy diffusion or local appropriation? *Policing and Society*, DOI: 10.1080/10439463.2020.1776280.

Dill, B. & Aminzade, R. (2017). Historians and the Study of Protest. C. Roggeband & B. Klandermans (Der.), *Handbook of Social Movements Accross Disciplines* içinde (ss. 141-183). Amsterdam: Springer.

DW (Deutsche Welle) (2021). Colombia: suspenden diálogo entre el Comité del Paro y el Gobierno. <https://www.dw.com/es/colombia-suspenden-diálogo-entre-el-comité-del-paro-y-el-gobierno/a-57797274>, (Erişim Tarihi: 04.03.2022).

Earl, J. (2011). Political Repression: Iron Fists, Velvet Gloves, and Diffuse Control. *Annual Review of Sociology*, 37, 261–84.

Echeverri Ossa, B. (1993). Nueva Era de la Policía Nacional. C. C. Schrader (Der.), *Historia de las Fuerzas Militares de Colombia: Policía* içinde (ss. 207-238). Bogotá: Planeta.

Eck, K., Conrad C. R. & Crabtree, C. (2021). Policing and Political Violence. *Journal of Conflict Resolution*, 65 (10), 1-16. DOI: 10.1177/00220027211013083.

El Colombiano (2020). Sin acuerdos finalizó primera reunión de 2020 entre Comité del Paro y Gobierno. <https://www.elcolombiano.com/colombia/sin-acuerdos-finalizo-primer-reunion-entre-comite-del-paro-y-gobierno-DC12455152>, (Erişim Tarihi: 06.03.2022).

El Comercio (2021). La Unión Europea condena el “uso desproporcionado de la fuerza” en las protestas en Colombia. <https://elcomercio.pe/mundo/europa/colombia-la-union-europea-condena-el-uso-desproporcionado-de-la-fuerza-en-las-manifestaciones-contr-la-reforma-tributaria-de-ivan-duque-noticia/>, (Erişim Tarihi: 05.03.2022).

El Espectador (2021). Comisión Primera de la Cámara hunde proyecto de reforma a la policía de la oposición. <https://www.elespectador.com/politica/comision-primer-de-la-camara-hunde-proyecto-de-reforma-a-la-policia-de-la-oposicion/>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

El País (2019a). Las protestas se intensifican en Colombia y Duque saca el Ejército a las calles. https://elpais.com/internacional/2019/11/22/america/1574461911_239534.html, (Erişim Tarihi: 02.03.2022)

El País (2019b). Dilan Cruz, símbolo de las protestas en Colombia. https://elpais.com/internacional/2019/11/25/colombia/1574638930_591290.html, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

El Tiempo (2019). ¿Quién era el joven que falleció porque se le explotó una papa bomba? <https://www.eltiempo.com/colombia/medellin/julian-andres-orrego-joven-que-murio-por-para-bomba-cerca-de-universidad-de-antioquia-439824>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

El Tiempo (2021a). La visita de la CIDH a Colombia será el 8 de junio. <https://www.eltiempo.com/politica/gobierno/cidh-llegaria-a-colombia-el-8-de-junio-592525>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

El Tiempo (2021b). Vicepresidenta afirma que campaña en redes detonó las protestas en Colombia. <https://www.eltiempo.com/politica/gobierno/marta-lucia-ramirez-acusa-a-las-redes-sociales-de-detonar-protestas-617075>, (Erişim Tarihi: 09.03.2022).

Fernandez, L. A. (2008). *Policing Dissent: Social Control and the Anti-Globalization Movement*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Ferree, M. M. (2005). Soft Repression: Ridicule, Stigma, and Silencing. C. Davenport, H. Johnston & C. Mueller (Der.), *Repression and Mobilization* içinde (ss. 138-155). Londra: University of Minnesota Press.

Flores-Macias, G. & Zarkin, J. (2019). The Militarization of Law Enforcement: Evidence from Latin America. *Perspectives on Politics*, 19 (2), 519–538. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592719003906>.

Frühling, H. (2009). Recent Police Reform in Latin America. N. Uldriks (Der.), *Policing Insecurity: Police Reform, Security, and Human Rights in Latin America* içinde (ss. 21-46). Lanham: Lexington Books.

Frühling, H. (2012). A Realistic Look at Latin American Community Policing Programmes. *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*, 22 (1), 76-88. DOI: 10.1080/10439463.2011.636816.

Garland, D. (1996). The Limits of the Sovereign State: Strategies of Crime Control in Contemporary Society. *The British Journal of Criminology*, 36 (4), 445-471.

Geary, R., (1985). *Policing Industrial Disputes: 1893 to 1985*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gómez Polo, G. (2021). Una a Una: Las Reformas a la Policía que se Proponen desde el Congreso. *El Espectador*. <https://www.elespectador.com/politica/las-reformas-a-la-policia-que-se-proponen-en-el-congreso/>, (Erişim Tarihi: 09.03.2022).

Guzmán, S. B. (2012). *La internacionalización de la paz y de la guerra en Colombia durante los Gobiernos de Andrés Pastrana y Álvaro Uribe: Búsqueda de legitimidad política y capacidad militar*. Bogotá: Ediciones Uniandes.

Hernández, M. (2020). Colombia's ESMAD and the History of U.S. Policing. *Alliance for Global Justice*. <https://afgj.org/colombias-esmad-and-the-history-of-u-s-policing>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

Holgersson, S. & Knutsson J. (2011). Dialogue Policing: A Means for less Crowd Violence? T. Madensen & J. Knutsson (Der.), *Preventing Crowd Violence* içinde (ss. 191-215). London: Lynne Rienner.

Human Rights Watch (HRW) (2020). *Colombia: Abuses Amid Massive Demonstrations*. <https://www.hrw.org/news/2020/03/10/colombia-abuses-amid-massive-demonstrations>, (Erişim Tarihi: 04.11.2021).

Human Rights Watch (HRW): (2021a). Colombia: Events of 2020, erişim adresi: <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/colombia>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Human Rights Watch (HRW) (2021b). *Colombia: Egregious Police Abuses Against Protesters*. <https://www.hrw.org/news/2021/06/09/colombia-egregious-police-abuses-against-protesters>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Info Defensa (2020). *La Policía Colombiana incorpora cinco nuevos vehículos Kronos*. <https://www.infodefensa.com/texto-diario/mostrar/3127784/policia-colombiana-incorpora-cinco-nuevos-vehiculos-kronos>, (Erişim Tarihi: 22.03.2022).

Kaldor, M. (2012). *New and Old Wars*, 3. Baskı. Cambridge: Polity Press.

Kappler, V. E. & Gaines, L. K. (2011). *Community Policing: A Contemporary Perspective*. 6. Baskı. Waltham: Anderson Publishing.

Kennison, P. & Loumansky, A. (2007). Shoot to Kill–Understanding Police Use of Force in Combatting Suicide Terrorism. *Crime, Law and Social Change*, 47, 151–68.

Koonings, K (2012). New Violence, Insecurity, and the State: Comparative Reflections on Latin America and Mexico. W. G. Pansters (Der.), *Violence, Coercion, and State-Making in Twentieth-Century Mexico: The Other Half of the Centaur* içinde (ss.187-202). Stanford: Stanford University Press.

Koslicki, W. M. & Willits, D. (2018). The iron fist in the velvet glove? Testing the militarisation/community policing paradox. *International Journal of Police Science & Management*, 20 (2), 143–154. <https://doi.org/10.1177/1461355718774581>.

Kraska P. B. & Paulsen D. J. (1997). Grounded research into U.S. paramilitary policing: forging the iron fist inside the velvet glove. *Policing & Society*, 7, 253–270.

Kraska, P. B. (2007). Militarization and Policing—Its Relevance to 21st Century Police. *Policing*, 1 (4), 501–513. doi:10.1093/police/pam065.

Kraska, P. B. & Kappeler, V. E. (1997). Militarizing American Police: The Rise and Normalization of Paramilitary Units. *Social Problems*, 44 (1), 1–18.

La Policía Nacional de Colombia. *Funciones de los Escuadrones Móviles Antidisturbios de la Policía Nacional*. <https://www.policia.gov.co/especializados/antidisturbios/funciones>, (Erişim Tarihi: 07.03.2022).

La Policía Nacional de Colombia (2022). *Evolución Histórica*. <https://www.policia.gov.co/historia>, (Erişim Tarihi: 24.02.2022).

Lawson, E. (2018). TRENDS: Police Militarization and the Use of Lethal Force. *Political Research Quarterly*. 72 (1), 177-189. <https://doi.org/10.1177/1065912918784209>.

Lemos, G. (2021). ONU Derechos Humanos en Colombia denuncia amenazas y ataques en Cali. *CNN*. <https://cnnespanol.cnn.com/2021/05/04/onu-colombia-denuncia-amenazas-ataques-cali-orix/>, (Erişim Tarihi: 09.11.2021).

Lindsay-Poland, J. (2018). *Plan Colombia: U.S. Ally Atrocities and Community Activism*. Durham: Duke University Press.

López-Pedrerros, R. (2019). *Makers of Democracy: A Transnational History of the Middle Classes in Colombia*. Durham: Duke University Press.

Malone, M. F. T. & Dammert, L. (2020). The police and the public: policing practices and public trust in Latin America, *Policing and Society*, 31 (4), 418-433. DOI: 10.1080/10439463.2020.1744600.

Mansley, D. R. (2014). *Collective Violence, Democracy and Protest Policing*. New York: Routledge.

Miranda, B. (2019). María del Pilar Hurtado: el asesinato de una mujer frente a sus hijos que indigna a Colombia. *BBC*. <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-48732381>, (Erişim Tarihi: 08.03.2022).

Murray, J. (2006). *Policing Terrorism: A Threat to Community Policing or Just a Shift in Priorities?*. *Police Practice and Research*, 6 (4), 347-361. <https://doi.org/10.1080/15614260500293986>

Müller, M. (2012). *Public Security in the Negotiated State: Policing in Latin America and Beyond*. New York: Palgrave Macmillan.

Myers-Montgomery, J. (2016). Militarized Police and Unpermitted Protest: Implementing Policy That Civilizes the Police. *Cultural Studies: Critical Methodologies*, 16 (3), 278-286. <https://doi.org/10.1177/1532708616634774>.

Noriega, C. (2020). Colombians Take on Their Militarized Police. *The Nation*. <https://www.thenation.com/article/world/police-colombia-acab/>, (Erişim Tarihi: 09.11.2021).

Ortiz, I., Burke, S., Berrada, M. & Cortés, H. S. (2022). *World Protests: A Study of Key Protest Issues in the 21st Century*. Palgrave Macmillan [eBook]. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-88513-7>.

Pardo, D. (2020). Policía en Colombia: por qué es militar y no civil (y qué tiene que ver con las demandas de las recientes protestas). <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-54112641>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Passavant, P. (2021). *Policing Protest: The Post-Democratic State and the Figure of Black Insurrection*. Durham: Duke University Press.

Perry, G., Jonathan-Zamir, T. & Weisburd, D. (2017). The Effect of Paramilitary Protest Policing on Protestors' Trust in the Police: The Case of the "Occupy Israel" Movement. *Law & Society Review*, 51 (3), 602-634. <https://doi.org/10.1111/lasr.12279>.

Petras, J. F. & Veltmeyer, H. (2019). *Neoliberalism and Social Movements in Latin America: Mobilizing the Resistance*. B. Berberoğlu (Der.), *The Palgrave Handbook of Social Movements, Revolution, and Social Transformation* içinde (ss. 177-211). Cham: Palgrave Macmillan.

Prado, M. M., Trebilcock, M. & Hartford, P. (2012). Police Reform in Violent Democracies in Latin America. *Hague Journal on the Rule of Law*, 4, 252-285. doi:10.1017/S1876404512000164.

Pulzo (2021). HRW condena uso del arma pesada del Esmad: "Es algo que no hemos visto nunca en América". <https://www.pulzo.com/nacion/paro-nacional-hrw-condena-uso-arma-venom-esmad-PP1049829>, (Erişim Tarihi: 17.03.2022).

Raadschelders, J. C. N. & Vigoda-Gadot, E. (2015). *Global Dimensions of Public Administration and Governance: A Comparative Voyage*. New Jersey: John Wiley & Sons.

Ramírez, E. P. & Cobos, E. G. (2018). Political Representation and Social Movements in Colombia (2002-2016). A. Albala (Der.), *Civil Society and Political Representation in Latin America (2010-2015): Towards a Divorce Between Social Movements and Political Parties?* içinde (ss. 73-94). Cham: Springer.

RCN Radio (2021). Expresidente César Gaviria pide reformar la Policía Nacional. <https://www.rcnradio.com/politica/expresidente-cesar-gaviria-pide-reformar-la-policia-nacional>, (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

Reuters (2021). Colombia denuncia infiltración de protestas por grupos violentos, sigue incertidumbre sobre cifra de muertos. <https://www.reuters.com/article/colombia-protestas-idLTAKBN2CK1M5>, (Erişim Tarihi: 19.03.2022).

Reynolds-Stenson, H. (2017). Protesting the police: Police brutality claims as a predictor of police repression of protest. *Social Movement Studies*, 17(1), 48-63. <https://doi.org/10.1080/14742837.2017.1381592>.

Seigel, M. (2018). Violence Work: Policing and Power. *Race & Class*. 59 (4), 15-33. <https://doi.org/10.1177/0306396817752617>.

Semana (2021a). El drama que dejó bombardeo militar en Guaviare por muerte de menores. <https://www.semana.com/nacion/articulo/el-drama-de-un-bombardeo/202154/>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Semana (2021b). Comité Nacional del Paro: ¿quiénes son los organizadores del paro nacional? <https://www.semana.com/nacion/articulo/comite-nacional-del-paro-quienes-son-los-organizadores-del-paro-nacional/202104/>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Semana (2022). El caso de Alison en Popayán: se suicidó tras presunto abuso sexual del Esmad. <https://www.semana.com/semana-tv/vicky-en-semana/articulo/el-caso-de-alison-en-popayan-se-suicido-tras-presunto-abuso-sexual-del-esmad/202126/>, (Erişim Tarihi: 30.03.2022).

Simckes, M., Hajat, A., Revere D., Rowhani-Rahbar, A. & Willits, D. (2019). A Conceptualization of Militarization in Domestic Policing. *Police Quarterly*, 2019, 22 (4), 511-538. <https://doi.org/10.1177/1098611119862070>.

Soifer, H.D. 2015. *State Building in Latin America*. New York: Cambridge University Press.

Temblores (2019). *Silencio Oficial: Un aturdido grito de justicia por los 20 anos del ESMAD*. <https://en.temblores.org/silencio-oficial>, (Erişim Tarihi: 29.03.2022).

Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Addison-Wesley.

Torrado, S. (2021). Un año fatídico para las fuerzas de seguridad de Colombia. *El País*. <https://elpais.com/internacional/2021-12-30/un-ano-fatidico-para-las-fuerzas-de-seguridad-de-colombia.html>, (Erişim Tarihi: 27.02.2022).

Uildriks, N. (2009). Police Reform, Security, and Human Rights in Latin America: An Introduction. N. Uildriks (Der.), *Policing Insecurity: Police Reform, Security, and Human Rights in Latin America* içinde (ss. 1-20). New York: Lexington Books.

Ungar, M. & Arias, E. D. (2012). Reassessing community-oriented policing in Latin America. *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*, 22 (1), 1-13. DOI: 10.1080/10439463.2011.597856.

Vitale, A. S. (2007). The Command and Control and Miami Models at the 2004 Republican National Convention: New Forms of Policing Protests. *Mobilization: An International Quarterly*, 12 (4), 403-415.

Wacquant, L. (2001). The Penalisation of Poverty and the Rise of Neoliberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research, Special issue on Criminal Justice and Social Policy*, 9 (4), 401-412.

Wacquant, L. (2008). The Militarization of Urban Marginality: Lessons from the Brazilian Metropolis. *International Political Sociology*, 2, 56-74.

Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.

Walby, S. (2009). *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London: Sage Publications.

Weiss, T. (2011). The blurring border between the police and the military: A debate without foundations. *Cooperation and Conflict*, 46 (3), 396-405. <https://doi.org/10.1177/0010836711416961>

White, C. (2017). An ‘absolute right to do anything’: Protest policing in NSW's last decade of a full-time riot squad. *Alternative Law Journal*. 42 (2), 112-117. <https://doi.org/10.1177/1037969X17710628>.

WOLA (2011). *Labor Action Plan: Just Paper or Real Changes?* <https://www.wola.org/analysis/labor-action-plan-just-paper-or-real-changes/>, (Erişim Tarihi: 22.01.2022).

WOLA (2012). *Striking Afro-Colombian Port Workers Attacked By Anti-Riot Police*. <https://www.wola.org/analysis/striking-afro-colombian-port-workers-attacked-by-anti-riot-police/>, (Erişim Tarihi: 22.01.2022).

WOLA (2016). *U.S. Civil Society Expresses Outrage by Response to Peaceful Protest in Colombia*. <https://www.wola.org/analysis/us-civil-society-expresses-outrage-by-response-to-peaceful-protest-in-colombia/>, (Erişim Tarihi: 22.01.2022).

WOLA (2017). *May Update: Violence Against Defenders Continues*. <https://www.wola.org/analysis/may-update-violence-defenders-continues/>, (Erişim Tarihi: 22.01.2022).

WOOD, L. J. (2014). *Crisis and Control: Militarization of Protest Policing*. Toronto: Pluto Press and Between the Lines.

Yayın Geliş Tarihi: 25.02.2022
Yayına Kabul Tarihi: 08.09.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1079420

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1095-1122
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

**SAHA ÇALIŞANLARININ GÖZLEMLERİ ARACILIĞIYLA MADDE
BAĞIMLISI ÇOCUĞU OLAN AİLELERİN ÖZELLİKLERİ VE
DENEYİMLERİ**

Gamze ÇAKIR*

Burak ACAR**

Kardelen KILINÇ***

Nuriye SAYHAN****

Yakup DEMİRLİ*****

Ömer Miraç YAMAN*****

Öz

Bu çalışma ile bağımlı bireylerle çalışan profesyonellerin gözlemlerinden yola çıkarak gençlerde madde kullanımının oluşumu ve tedavi süreçlerinde aile etkisinin etiyolojini ortaya çıkarabilmek ve bağımlılık öyküsü içerisinde aile deneyimlerini daha yakından inceleyebilmek amaçlanmıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemine ve fenomenolojik desene uygun olarak yürütülmüştür. Birbirinden farklı kurumlarda görev yapan, farklı mesleklere sahip ve madde bağımlısı bireylerle çalışan 15 kişiyle derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler sonucunda; bağımlılığa evrilen aşamadan bağımlılık sonrası aşamalara kadarki her bir süreç içerisinde aile faktörünün farklı etki ve

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Çakır, G., Acar, B., Şayhan, N., Demirli, Y., Yaman, Ö. M. (2022). Saha çalışanlarının gözlemleri aracılığıyla madde bağımlısı çocuğu olan ailelerin özellikleri ve deneyimleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1095-1122.

* Arş. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-0636-0683, gamzecaakir@gmail.com.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-4765-3319, acarburak.tr@gmail.com.

* Sosyal Çalışmacı, ORCID: 0000-0002-8363-9146, kardelenkilinc84@gmail.com.

* Sosyal Çalışmacı, ORCID: 0000-0002-2314-3333, nuriye.sayhann@gmail.com.

* Sosyal Çalışmacı, Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, ORCID: 0000-0002-6285-7857, yakupdemirli01@gmail.com.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0001-9989-8575, omermirac@gmail.com.

deneyimlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bağımlılık öncesi süreçte krizler, problemler, iletişimsizlikler, travmatik yaşam deneyimleri sıklıkla karşılaşılan aile özellikleri olurken; bağımlılık sürecinde madde kullanımından geç haberdar olma, şok-panik-öfke-gizleme gibi davranışsal tepkiler verme ve eş bağımlılık geliştirme gibi aile deneyimleri öne çıkmaktadır. Bağımlılığın tedavisi aşamasında ise sürecin başarılı olabilmesi için aile katılımı ve desteği en önemli unsurlardan biridir. Tedavi aşamasında hızlı ve kolay çözüm yolları talep eden veya var olan tedavinin aksaması durumunda hızlı şekilde motivasyon kaybı yaşayabilen aile deneyimleri tespit edilmiştir. Yine annelerin babalardan daha uzun süre ve daha aktif şekilde tedavi sürecine katıldıkları aileler çoğunluktadır. Sonuç olarak aile faktörü bağımlılığın her aşamasında kendi özel şartları içerisinde değerlendirilmeli ve tedavi sürecine dahil edilmelidir. Tedavi süreçleri sadece bağımlı bireylerle sınırlandırılmamalı, sosyal çevrenin ve özellikle ailelerin de tedaviye uyumu desteklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Genç, Madde Kullanıcısı, Madde Bağımlılığı, Aile.

EXPERIENCES AND CHARACTERISTICS OF FAMILIES WITH A CHILD OF SUBSTANCE ABUSERS THROUGH THE OBSERVATIONS OF FIELD WORKERS

Abstract

Based on the observations of professionals who work with addicted individuals, this study aims to reveal the etiological origins of the family effect in the formation and treatment processes of substance using in young people, and to understand family experiences in the addiction history better. The research was carried out in accordance with the qualitative research method and the phenomenological approach. In-depth interviews have been conducted with 15 people with different professions working in different institutions with drug addicts. As a result of the data that have been obtained, it has been determined that the family factor has different effects and experiences in each process from the stage that turns into addiction to the stages after addiction. While we see family problems, miscommunication, and traumatic life experiences occur in the pre-addiction process, during the addiction processes family members that become aware of the substance use later, that give behavioral responses like shock-panic-anger-hiding and develop co-dependence become prominent. During the treatment of addiction, the necessity and support of family participation is one of the most important elements for this process to be successful. Families that demand quick and easy solutions during the treatment or that can quickly lose motivation in case of disruption of the existing treatment have been identified. Likewise, it is far more frequent to see the mother participating in the treatment process longer and more actively than the father in a family. As a result, the family factor should be evaluated in its own special conditions at every stage of addiction and should be included in the treatment process. Treatment processes should not be limited only to addicted individuals, and the adaptation of the social environment and especially the families to treatment should be supported.

Keywords: Youth, Substance User, Substance Abuse, Family.

GİRİŞ

Dünya genelinde genç nüfusun yaklaşık %25'inin madde kullandığı tespit edilmiştir (Masood & Sahar, 2014, s. 820). BM Uyuşturucu ve Suç Ofisi'nin yayımladığı rapora göre 15-16 yaş aralığındaki gençlerin 13,8 milyonu (%5,6) son bir yılda en az bir kere uyuşturucu madde kullanmıştır (World Drug Report, 2018, s. 7). T. C. İçişleri Bakanlığı'nın (2019, s. 92) yayımladığı rapora göre ise hayatında en az bir kez uyuşturucu madde kullanan kişilerin %35,4'ü 15-24, %30'u ise 25-34 yaş aralığında yer almaktadır. 2020 yılında madde kullanımına başlama yaşı ortalama 20,9 olarak tespit edilmiştir (TUBİM, 2021, s. 23). Dolayısıyla dünyadaki ve Türkiye'deki verilere göre madde kullanımına çoğunlukla gençlik döneminde başlanmaktadır.

Gençlik dönemindeki madde bağımlılığının oluşumunda biyolojik, psikolojik ve sosyolojik pek çok risk faktörü mevcuttur (Polat, 2014, s. 145). Bunlar arasında aile, önemli bir yere sahiptir. Zira kişilik özellikleri ve huylar (Aydın, 2007, s. 1-2), benlik saygısı ve öz güven (Masood & Sahar, 2014, s. 821) ilk olarak ailede kazanılmaktadır. Bununla beraber kendini geliştirme motivasyonu (Ereş, 2009, s. 93), duygu ve dürtü kontrolü (Karaarslan, 2017, s. 8) de aile içinde öğrenilmekte ve pekiştirilmektedir. Dolayısıyla bireyin yaşama dair eğitimi aile içinde başlamaktadır (Özdemir vd., 2009, s. 8). Bahsedildiği gibi olumlu özelliklere sahip olmayan aileler, gençlerin madde bağımlısı olmaları konusunda risk unsuruna dönüşmektedir. Nitekim ailenin parçalanması (Uzday, 2009, s. 13) ve yoksulluğu (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 37) gençlerin madde kullanımı nedenleri arasında yer almaktadır. Ayrıca aile ilişkilerinin sağlıklı kurulmaması, işlevlerin yerine getirilmemesi, üyeler arası çatışmaların yaşanması (Abasi & Mohammadkhani, 2016, s. 2) ve üyeler arasında şefkat vb. duyguların gösterilmemesi (Bircan & Erden, 2011, s. 212) de gençlerin madde bağımlısı olma süreçlerini etkileyen önemli nedenlerdir. Ailede madde kullanan bir kişinin varlığı sosyal öğrenme yoluyla sonraki nesillerin bağımlılık davranışını sergilemelerine yol açarken (Bratek vd., 2013, s. 74) eğitim sistemine dâhil olamamaları da gençleri zararlı alışkanlıklara açık hale getirmektedir (Başkurt, 2003, s. 81). Gencin ebeveynleri ile ilişkisinde; ebeveyn reddinin yaşanması, ebeveynler tarafından tutarsız davranışlar sergilenmesi, aşırı katı/esnek kuralların olması ve uzun süreli strese maruz kalınması gibi durumlar da yine madde kullanımına zemin hazırlamaktadır (Alikashiğlu, 2005, s. 79; Enoch, 2010, s. 26). Gençlik dönemindeki bireyler, aile içinde yaşanan bu olumsuzluklardan kaçmak ve aile sorunlarıyla baş edebilmek amaçlarıyla madde kullanımına yönelmekte, bir süre sonra madde kullanma isteğini durduramamakta ve devamlı kullanarak maddeye karşı bağımlılık geliştirmektedir (Sani, 2010, s. 498).

Aile dinamiklerinin ve ebeveyn davranışlarının, madde bağımlılığının oluşmasında etkisi olsa da bağımlılık oluştuktan sonra artık onlar da etkilenen konumuna gelmektedir. Zira bağımlılıktan dolayı aile rutinleri aksamakta, ekonomik sorunlarla karşılaşmakta (Copello vd., 2005, s. 370) ve sosyal dışlanma yaşanmaktadır (Seddon, 2006, s. 682). Bunun yanı sıra ebeveynlerde sık sık duygu

değişimleri meydana gelmektedir. Örneğin, gencin bağımlı olduğunu öğrendiklerinde ebeveynlerin ilk tepkileri; kaygı, korku veya panik olabilmektedir. Bu haller şok durumu olarak dışa yansımaktadır. Aileler özellikle “*Neden bizim başımıza geldi? Şimdi ne yapmalıyız?*” gibi sorulara cevap aramaktadır (Rusnakova, 2014, s. 648). Şoke olmanın yanı sıra inkâr, stres, öfke, üzüntü ve suçluluk gibi duyguları da sık sık deneyimlemektedir (Olafsdottir vd., 2018, s. 168). Ayrıca bağımlı olan kişinin fiziksel ve zihinsel sağlığı, eğitim ve iş hayatındaki başarısı, ekonomik durumu, kendi bakım ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamaması gibi konularda ebeveynler için endişe sebebi olmaktadır (Orford vd., 2013, s. 72). Bağımlılık durumundan duygusal olarak etkilenen aile üyeleri, psikososyal anlamda daha güçsüz olmaktadır (Levy, 2006, s. 430).

Ailelerinin bağımlılık sürecinde deneyimledikleri kritik durumlardan biri de eş bağımlılıktır. Eş bağımlılık; bağımlı bireyin yakın çevresinin sağlıklı olmayan tutum ve davranışlarını nitelendirmektedir (Mutlu, 2013, s. 13). Eş bağımlı kişiler, küçük bir çocuğun bakımını üstlenen bakıcı gibi onları zorlayıcı bir dürtü ile bağımlıya yardımcı olduklarını düşünerek bazı davranışlar sergilerler. Örneğin eş bağımlı rolünü üstlenen aile bireyleri, aile üyeleri arasında bağımlılıktan dolayı küslük olmaması, tartışma yaşanmaması için çabalarlar ve kendi ihtiyaçlarını ikinci plana atarak öncelikle bağımlı bireyin ihtiyaçlarını karşılar. Ancak bu davranış kalıpları, bağımlının uyumsuz davranışlarını güçlendirmektedir (Bortolon vd., 2016, s. 102; Şimşek vd., 2020, s. 269-276). Bağımlı bireye yardımcı olmaya yönelik çabalar bir vakit sonra kendilerini bağımlıya bağımlı hale getirmektedir (Panaghi vd., 2016, s. 99). Dolayısıyla bağımlılık kaynaklı sorunlar yaşayan ve acı çeken eş bağımlı bireyler beklenenin aksine bağımlılığın azalmasına katkı sunmaktan ziyade devam etmesine yol açabilmektedir (Erdim, 2019, s. 194). Söz konusu sağlıklı ilişki, iki tarafın da farkında olarak veya olmayarak sürdürdükleri patolojik bir sürece dönüştürmektedir. Yaşanan sorunlar çözülemedikçe, bağımlılıkla ve beraberindeki sorunlarla mücadele etmeye çalışan aileler bir süre sonra tedavi arayışına girmekte, bunun için sosyal destek sistemlerine yahut profesyonel destek mekanizmalarına başvurmaktadır.

Tedavi sürecine başlandığında aileye önemli rol ve görevler düşmektedir. Çünkü aile, bireyden sonra bağımlılık sorunun etkilerini doğrudan deneyimleyen ilk gruptur (Copello vd., 2005, s. 369). Ailenin tedavi sürecindeki desteği, tedavinin başarılı seyretme olasılığını artırmakta (Tracy vd., 2010, s. 259; Mutlu, 2013, s. 16), bağımlı bireylerin ayıklık süresinin daha uzun olmasını sağlamaktadır (Ellisa vd., 2004, s. 216). Aile desteğinin hissedilmediği durumlarda ise bağımlı birey karşılaştığı problemlerle baş etmekte zorlanmakta ve tedavi sürecinden çekilebilmektedir (Olçay, 2016, s. 93). Ailelerin tedavi sürecine etkin katılımı hem aile sistemine hem de bağımlı bireye olumlu etkileri bulunmaktadır (Kahyaoglu vd., 2020, s. 230).

Sonuç olarak madde bağımlılığı; zararlı sonuçlarının görülmesine rağmen madde kullanım isteğinin durdurulamaması (Reiter, 2016, s. 10935), bu nedenle madde kullanımına dürtüsel bir şekilde devam edilmesi (Güngör vd., 2013, s. 268), beyindeki karar verme mekanizmasının zarar görmesi (Sübay, 2017, s. 20), beyin ödül merkezinin işleyişinin bozulması (Wang vd., 2020, s. 2) ve yalnızca bireyi değil tüm aileyi etkilemesi (Barnett, 2003, s. 468) ile karakterize edilmektedir. Bu yönüyle madde bağımlılığı çoğu zaman bir aile hastalığı olarak açıklanmaktadır. Aile, bağımlı bireylerin yaşam öykülerinde yer alan ve incelenmeye değer görülen önemli bir unsurdur. Öyle ki ‘aile’ kimi zaman madde kullanımının bir nedeni kimi zaman ise bağımlılığın tedavisi ve sonlandırılmasında birer destek ve motivasyon aracı olarak ifade edilmektedir. Bu teorik yaklaşımların nasıl bir deneyime karşılık geldiği hakkındaki bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Bu noktalardan hareketle araştırma bağımlı bireylerle çalışan profesyonellerin gözlemlerinden yola çıkarak gençlerde madde bağımlılığın oluşumu ve tedavi süreçlerinde aile etkisinin etiyolojisini ortaya çıkarabilmeyi ve bağımlılık öyküsü içerisinde aile deneyimlerini daha iyi anlayabilmeyi amaçlamaktadır.

YÖNTEM

Çalışmanın amacı doğrultusunda, nitel araştırma yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. Nitel araştırma paradigmasına göre yürütülen çalışmalarda; saha uygulamalarındaki deneyimler ortaya çıkarılır, bireyin algıları, duyguları, düşünceleri, tecrübeleri irdelenir ve böylece bir anlayış yahut kuram geliştirilir (Akarsu & Akarsu, 2019, s. 28; Akdemir & Kılıç, 2021, s. 488). Bu yönüyle nitel araştırmalarda araştırılan konu, sosyal ve kültürel bağlamlarda yorumlanmaktadır (Gülcan, 2021, s. 96). Araştırmanın amacına, bağımlılık alanında çalışan profesyonel meslek elemanlarının mesleki deneyim ve gözlemleri yoluyla edinilen bilgilerle ulaşılması hedeflenmiştir. Bu nedenle fenomenolojik desene göre araştırma süreci yürütülmüştür. Fenomenolojik desende kişisel bakış açıları ve yorumlamalar ön planda yer almaktadır (Suvereni, 2022, s. 42). Olgusal doğruluktan ziyade bireysel deneyimler ve gözlemler araştırılmaktadır (Cypress, 2018, s. 304). Dolayısıyla her katılımcı araştırma sorularını tamamen farklı bir şekilde anlamlandırıp yorumlayabilmektedir (Miller & Farmer, 2018, s. 243).

Araştırmanın ana sorusu, “*Madde bağımlılığı veya tedavisi süreçlerinde ailelerin deneyimleri nasıldır?*” olarak belirlenmiştir.

Araştırma Grubu: Araştırma grubuna amaçlı örnekleme yöntemi ile ulaşılmıştır. Bu yöntemde rastgele örnekleme biçiminden uzaklaşılır ve araştırma konusu ile ilgili kişilerle doğrudan iletişime geçilir (Campbell vd., 2020, s. 3). Bununla beraber yaşam deneyimleri, yaş ve meslek gibi özellikleri açısından benzer özellikteki kişilerle iletişim kurulur (Etikan vd., 2016, s. 3). Nitekim bu çalışmada da meslek özelinde *bağımlılık alanında çalışan profesyonel meslek elemanları* olarak sınırlandırma yapılmıştır. Katılımcılarla iletişim kurmak için araştırmacıların yakın çevresindeki ve bağımlılık alanında faaliyet gösteren kurumlardaki meslek elemanlarına ulaşılmıştır. Araştırmaya dâhil olma kriterleri; en az 2 yıl bağımlılık

alanında çalışmış olmak, 18-30 yaş aralığındaki genç bağımlılarla tedavi süreci yürütmek ve İstanbul’da yaşamak olarak belirlenmiştir. Sonuç olarak 7 psikolog, 7 sosyal çalışmacı ve bağımlılık alanında çalışan 1 dernek başkanı olmak üzere toplam 15 kişi ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların sosyodemografik özelliklerine ilişkin detaylı bilgi Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyodemografik Bilgileri

Katılımcılar	Yaş	Medeni Durum	Kurum	Branş
K1	24	Bekâr	Sosyal Hizmet Merkezi	Psikolog
K2	31	Evli	Sosyal Hizmet Merkezi	Sosyal Çalışmacı
K3	26	Bekâr	İlçe Sağlık Müdürlüğü	Sosyal Çalışmacı
K4	27	Evli	YEDAM	Sosyal Çalışmacı
K5	33	Bekâr	İl Müdürlüğü Ek Hizmet Binası	Psikolog
K6	24	Evli	YEDAM	Sosyal Çalışmacı
K7	29	Bekâr	Kaymakamlık	Psikolog
K8	52	Evli	BAĞDER	Dernek Başkanı
K9	33	Evli	Sağlıklı Hayat Merkezi	Psikolog
K10	27	Bekâr	İlçe Sağlık Müdürlüğü	Sosyal Çalışmacı
K11	35	Evli	AMATEM	Sosyal Çalışmacı
K12	28	Bekâr	Hastane	Sosyal Çalışmacı
K13	30	Evli	İlçe Sağlık Müdürlüğü	Psikolog
K14	27	Evli	YEDAM	Psikolog
K15	28	Bekâr	YEDAM	Psikolog

Veri Toplama Yöntemi: Meslek elemanlarının sahadaki deneyim ve yorumlarını öğrenmek için derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Mülakatlar sayesinde katılımcıların deneyimleri ve düşünceleri açığa çıkarılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 148). Bu kapsamda yarı yapılandırılmış soru formu ve sosyodemografik soru formu kullanılmıştır. Katılımcıların onayları ile her görüşme sesli kayıt altına alınmıştır. Öte yandan mülakatlar sırasında katılımcıların vurguladıkları ifadeler yazılı olarak not edilmiştir. Her görüşme ortalama 30 dakika sürmüştür. Sesli kayıtlar bilgisayar ortamında yazıya aktarılmış 100 sayfa yazılı belge elde edilmiştir.

Veri Analiz Yöntemi: Verilerin analiz edilmesi için betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle analiz aşamasında sürekli yeni kodların oluşması için esneklik sağlanmış ve katılımcıların anlatıları araştırmacıların yorumları ile sunulmuştur. Analiz aşamasında elde edilen veriler birkaç kez okunarak kodlanmış,

ortak kodlar birleştirilerek ana temalar belirlenmiştir. Bu doğrultuda toplam 3 ana temaya ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar: Araştırma sonuçları 15 katılımcı ile sınırlıdır. Bir diğer sınırlılık verilerin İstanbul’da yaşayan ve dolayısıyla İstanbul’da çalışan meslek elemanlarından toplanması olmuştur. Zira kültürel farklılıklar dolayısıyla farklı şehirlerde farklı sonuçlara ulaşılması ihtimaller dâhilindedir.

Etik Uygunluk: Araştırmanın etik ilkelere uygun yürütüldüğüne dair onay, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’ndan 17.12.2019 tarih ve 94417 sayılı karar ile alınmıştır.

BULGULAR

Bağımlı birey ve aileleriyle çalışan 15 profesyonel meslek çalışanlarından elde edilen veriler sonucunda ailelerin yaşadıkları deneyimler bağımlılık öncesi, bağımlılık süreci ve tedavi aşaması olmak üzere 3 tema altında değerlendirilmiştir.

Bağımlılık Öncesi: Bir Risk Faktörü Olarak Aile Özellikleri

Ailelerde var olan bazı özelliklerin, ebeveynlerin tutum ve davranışlarının; bağımlılık öncesi süreçte gençlerin madde kullanımına yönelmesinde risk teşkil ettiği bilinmektedir. Bu kapsamda aile içi çatışmaların, iletişim kopukluklarının, sağlıklı ilişkilerin, katı kuralların veya aşırı tolerans göstermenin madde kullanımına zemin hazırlayan etmenler arasında yer aldığı anlaşılmıştır. Bununla beraber madde kullanımının gencin ailesi ile iletişim kurma yöntemlerinden biri olabildiği de tespit edilmiştir.

“Mesela ailesine karşı bir tepki olarak hani ‘ben varım, ben buradayım’ı ne bileyim işte başarılarında, okulda çok iyi olarak vs. değil de madde kullanmaya başlayarak da gösterebiliyor. Bu da bir iletişim kurma şekli çocuk için veya genç için.” (K5)

“Böyle bir durumun tam tersi olduğunda ise çocuk ve aile arasında güvenli bir ilişki kurulmadıysa.., o çocuk söz sahibi değilse, dinlenmiyorsa, değer gösterilmiyorsa varlığı yokluğu bir ise anne ve baba arasındaki ilişkiler iyi değil ise çocuğun ihtiyaçları karşılanmıyorsa.., madde kullanma riski artıyor.” (K3)

Bağımlılığa giden süreçte özellikle ebeveyn-genç arasında duygusal bağın kurulamaması, hissedilen sevginin az olması veya hiç olmaması öne çıkan aile özelliklerindendir.

“Çocuğa kendini sevmemesi ailede öğretiliyorsa; çocuk madde bağımlısı olabilir. Çünkü ilk yönleneceği yer dışarıdır, dışarı da tehlikelidir.” (K2)

“Genellikle böyle anne ile daha iç içe, yapışık ilişkiler; baba ile daha çok mesafeli, sevgisini belli etmeyen bir baba tarif ediyorlar.” (K15)

Katılımcılar tarafından ihmal, istismar, ensest, şiddet, boşanma ve ebeveyn kaybı gibi travmatik deneyimlerin de bağımlılığa evrilen süreçteki ailesel risk faktörlerinden olduğunu belirtilmiştir. Dolayısıyla yaşadığı travmatik olaylarla sağlıklı şekilde baş edemeyen gençlerin madde kullanımına yöneldikleri, uzun süre kullanarak maddeye karşı bağımlılık geliştirdikleri tespit edilmiştir.

“İstismar dediğimiz duygusal şiddet, fiziksel şiddet gibi durumlara maruz kalmış kişiler olabiliyor. Aile içi ensest olduğu ve bu sebeple edindiği arkadaşlarla iletişim sonrasında madde kullanmaya başlamış gençler de var. Dolayısıyla ihmal, istismar, şiddet, sınırların bilinmemesi, sağlıklı iletişim kurulmaması gibi birçok olay travmalar altında değerlendirilebilir.” (K7)

“Parçalanmış ailelerin çocuklarında madde kullanımının daha fazla olduğunu gözlemledim... Almış olduğum danışanların %80’i böyle; ya anne baba ayrılmış ya baba terk etmiş ya baba vefat etmiş ya da anne-baba vefat etmiş durumda. Yani parçalanmış ailelerden gelen çocuklar oluyor.” (K10)

Ailenin sahip olduğu riskli özelliklerden bir diğeri, ailede madde kullanan başka üyelerin de var olmasıdır. Katılımcılar, ailede madde kullanım öyküsü bulunan başka bir üye varsa gencin madde kullanımına daha yatkın olduğunu dile getirmiştir:

“Aile öyküsünde kullanıcı olan bireyler varsa yakın çevresinde bilinen bir gerçek var ki kullanmayanlara göre bağımlılık riskinin gerçekleşme durumu daha fazla. Yani bir kişinin ailesinde bağımlı geçmiş öyküsü veya hala aktif olarak kullanan biri varsa kişinin de bağımlılık geliştirme

riski dört kat daha fazla oluyor. Aslında hayatına 1-0 geriden başlamış oluyor.” (K4)

Bağımlılığa neden olabilen aile özelliklerinden sonuncusu ailenin sosyodemografik özellikleri olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda eğitim düzeyleri düşük olan ailelerdeki gençlerin madde kullanım ihtimallerinin daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Eğitim yaşamında yer almanın gençleri madde bağımlılığından koruyucu bir unsur olduğu anlaşılmıştır. Öte yandan düşük eğitim seviyesinin beraberinde işsizlik sorununu getirdiği, ekonomik zorluklara yol açtığı ve gencin madde kullanımını yaşadığı bu zorluklarla baş etmenin bir aracı olarak kullanmaya başladığı anlaşılmıştır:

“Bir kişi madde denese de kullansa da eğitim içerisinde kaldığı zaman bu onun için koruyucu bir etken oluyor. Ama kişi kullanımla beraber eğer eğitimden de uzaklaşmışsa riskler ya da bağımlılık şiddeti onun için daha da artmış oluyor... Zaten gelen kişilerde de bunu görüyoruz yani eğitim ile ilgili aldığımız bilgi formunda sorular olduğu için birçoğu eğitim ile ilgili devam noktasında problemler yaşamış yani genellikle çok büyük ağırlıkta lisede terk durumu çok fazla karşılaştığımız durumlar.” (K4)

Ancak bazı katılımcılar, ekonomik düzeyi yüksek veya düşük olan danışanlar arasında sayısal olarak çok büyük bir farkın olmadığını, yalnızca maddeye erişim kolaylığı noktasında bir ayrım olabileceğini ve her iki gruptan da belirgin şekilde danışan geldiğini ifade etmiştir:

“Yoksul olan birisi daha yoksul bir bölgede yaşar, daha çok göç alır, kiralar ucuzdur dolayısıyla çok fazla alt kültür ve farklı kültür ögesi bulunur. Bu kadar farklı kültürün bulunduğu bu ortamda muhakkak suç olur. Suçun olduğu yerde hırsızlık, gasp olur. Bunların bulunduğu yerde madde de olur ve maddeye ulaşım kolaylaşır. Birisi yoksulsa madde kullanım riski yüksektir diyemeyiz. Birisi yoksulsa maddeye ulaşma riski yüksek olduğu için madde kullanım riski yüksektir deriz. Yoksa zengin de olan bir sürü danışan var.” (K6)

Bağımlılık Süreci: Ailelerin Yaşadığı Zorluklar ve Değişimler

Bağımlılıktan geç haberdar olmaları

Araştırmada, ailelerin bağımlılık sürecine genellikle bağımlılık oluştuktan uzun zaman sonra dâhil oldukları ve ilk birkaç yıl gencin madde kullanımını anlayamadıkları anlaşılmıştır. Zira aileler birkaç yıl boyunca gençteki madde kullanımına bağlı fiziksel, psikolojik ve davranışsal değişiklikleri fark edememekte yahut gençler söz konusu değişimleri saklamayı başarabilmektedir.

“Bir kişi 8 yıl madde kullanıyor ve ailenin bunu fark etmesi 8 yıl sonra oluyor veya 2 yıldan bahsettim. 2 yıl çok ciddi bir rakam. Burada şu ortaya çıkıyor. Ya kişi o kadar çok becerikli ki kullandığı madde ya da etkileri bir şekilde örtebilir, gizleyebilir, yansıtmamış olabilir. Bunu kaç kişi yapabilir veya hangi ölçüde yapabilir? Zor. O zaman burada diğer bir problem var. Aile bunu nasıl öğrenemedi veya nasıl fark edemedi?” (K4)

“Çocuk başlamış, o süre içerisinde, o süre içerisinde alışmış, alışmış sonra düzeyini artırmış daha da artırmış daha da artırmak için suç işlemiş. O süre zarfı içerisinde ailenin hiçbir şeyden haberi olmamış.” (K2)

Ailelerin ilk tepkileri

Ailelerin bağımlılıktan haberdar olduklarında verdikleri ilk tepkileri bilmek ailenin bağımlılık sürecindeki deneyimlerini anlamak ve süreci yönetebilmek açısından önem arz etmektedir. Katılımcılar, ailelerin genellikle bu durumu kabullenmediklerini ve inkâr ettiklerini dile getirmiştir. Bu tepkinin akabinde aileler gerçekte yüzleşmekte, gencin bağımlı olduğunu kabullenmekte ve hayal kırıklığı hissetmektedir. Sonrasında ise onlar için yeni bir durum olan bağımlılık karşısında ne yapacaklarını bilemez bir hale gelmekte ve şok yaşamaktadırlar. Bazı aileler bağımlılığı kabullenip tedavi arayışına girerken bazıları ise genç ile iletişimlerini sonlandırmaktadırlar:

“Şoka giriyorlar yani ve şok hemen bir günde, iki günde geçen bir şey değil. Çocuk bize geldiğinde bile hala aile hani o şok evresinde olabiliyor ve ne yapacağını bilemez halde olabiliyor. İşte eğer ilgiliyse, kendince bir şeyler yapmaya çalışıyorsa yönlendirmeye açık oluyorlar. Hani ‘biz ne yapabiliriz, çocuğumuz iyileşsin tedavi olsun, biz onu almak istiyoruz’ vs. gibi. İnkâr da olabiliyor,

‘arkadaşları kötü, o yapmaz normalde böyle bir şey’ vs. gibi. Veya reddedebiliyor, yani biz çocuğun ailesine ulaşamıyoruz, çocuğu reddediyorlar. Çocukla iletişimi kesiyorlar. Bu gibi tepkiler alabiliyoruz.” (K5)

“Ne yapacağını bilmiyorlar, hiç bilmiyorlar. Kimisi dövüyor, kimisi sövüyor. Nasıl tedavi olacağını bilmiyor. Maddeyle karşılaştığını, ne olduğunu bilmiyor. Yani sudan çıkmış balık gibi oluyor aile. Yani ne yapacağını hiçbir şekilde bilmiyor.” (K4)

Buna ek olarak bazı ailelerde ise panik ve inkarın yanı sıra şiddet davranışı da ailelerin bağımlılık karşısındaki ilk tepkileri arasında yer almaktadır:

“Annesi hemen saçını yoluyor. Bağırıp çağırıyor babası hemen bir tokat patlatıyor. Eğer büyükse bağırıp çağırıyor. ‘Beni görmüyor musun, ben kullandım mı’ gibi kendini sürekli örnek gösteriyor. İyi baba rolüne giriyor. Hiç kendinde hata görmez. Tepkileri çok sert olur, ilk önce inanmazlar. ‘Benim çocuğum yapmaz’ derler sonra çok sert tepki gösterirler... Çocuğu anlamayı düşünmezler.” (K8)

Ailelerden bazıları bağımlılığı öğrendikten sonra yakın çevreleri tarafından bu durumun duyulmaması için bağımlılığı gizleme çabası sergilemektedir. Bu durumda ailelerin sosyal dışlanma ve yargılanma kaygılarının etkili olduğu düşünülmektedir.

“Aile ilk öğrendikleri zaman benim gördüğüm danışanlarımda şöyle oluyor; tepki olarak gizleme durumundalar. Aman komşu duymasın, aman akrabalar duymasın, rezil olacağız. Çünkü madde bağımlılığı kişinin iradesiyle özdeşleştirdiğimiz için ya şımarıklığından ya da sorumsuzluğundan kullanıyor, yani istesin bıraksın o zaman ben ne yapıyım tarzında bir yaklaşım var... Aile bunu ilk öğrendiği zaman hastalık gözüyle bakmıyor, bunu saklama yolundalar.” (K10)

Bağımlı ailelerdeki değişimler

Bağımlılık; gencin aile içi rollerini yerine getirememesine, diğer aile üyeleriyle çatışmalı bir ilişki içerisinde bulunması veya aile içi iletişim ve ilişkilerin tamamen

sonlanmasına neden olabilmektedir. Nitekim katılımcılar da bu noktaya dikkat çekerek bağımlılığın bireysel ekseninde ele alınabilecek bir sorun olmadığını, ailenin tüm üyelerini etkileyebildiğini ve değişikliğe yol açabildiğini dolayısıyla bu durumun bir aile hastalığı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

“Madde bağımlılığı bireysel bir hastalık değildir, bunu da belirtmek gerekiyor. Madde bağımlılığı bir aile hastalığıdır. Bir ailede bir birey bağımlıysa anne veya baba ‘bana ne’ veya eş koca bağımlıysa, bağımlı ‘ben hayatımı yaşarım’ diyemiyor. Bunu en küçük evde bir çocuk evde grip olsa bile annenin babanın tüm diken üstündeyken bağımlılık bunun on katı bir hastalıkta bana ne deyip sırtını dönemiyor.” (K10)

“Bağımlılık bir aile hastalığıdır diyoruz hep. Aileyle konuşurken de hep aynısını söylüyoruz çünkü her insan bulunduğu ailenin bu sistemin bir parçasıdır. Sistemde yani ailede bir sıkıntı olduğunda herhangi yani buna zayıf halka demeyeceğim ama belki psikolojik dayanıklılığı biraz daha düşük, baş etme becerisi daha düşük kişilerde bağımlılık meydana gelme ihtimali çok yüksek.” (K7)

Ailedeki bağımlılık kaynaklı değişimler incelendiğinde, bağımlılığın aile içi çatışmaları ve iletişim sorunlarını artırdığı belirtilmiştir. Özellikle aile üyelerinin bağımlılığı birbirlerinin suçu olarak görebildiklerini bu durumun ailenin çözüm üretme ve süreci yönetme becerisini azalttığı ifade edilmiştir:

“Baba, anneye hep sen yüz verdin diyebiliyor veya artık annenin bu konuda çabalamaması gerektiğini, bağımlının değişmeyeceğini söyleyebiliyor bu da ailede çatışmaya neden olabiliyor. Sonuç olarak bir bağımlının aile içi ilişkisi ailedeki kişilerin bağımlıya olan tutumuna göre değişir, evde bir bağımlı varsa ilişkiler genellikle kötüdür ve kötülük sadece bağımlı ile o kişi arasında olmaz aile içindeki hatta akraba ile ilişkileri etkiler ve kötüleştirebilir. Bir insanın hayatına bağımlı giriyorsa madde aile ile olan zinciri balyozla kırar gibi kırıyor zincir oradan kopuyor.” (K6)

Ailelerin bağımlılıktan etkilendiği bir diğer alan ekonomik durumdur. Katılımcıların söylemlerinden bağımlı bireyin maddeye ulaşma amacıyla, ailelerin ise tedavi

amacıyla yaptıkları harcamaların ailelerin maddi olarak zorlanmasına yol açtığı tespit edilmiştir.

“Bağımlı dışarıda başıboş, gece eve gelmeyen, para bulduğunda maddeye harcayan biri. Aileler açık bir yerde para bırakmıyorlar çünkü direkt alıp maddeye gidiyorlar. Çok ciddi tartışmalar, problemler var. Bağımlılar ailesinin kendisini anlamadığını düşünüyor. Aileler ise varımızı yoğumuzu sattı evdeki eşyalara kadar diye düşünüyorlar... Aileler ve gençler ekonomik açıdan ciddi problemler yaşıyorlar. Çünkü madde pahalı.” (K1)

Yaşanan sorunlar neticesinde ailelerin hissettikleri yorgunluk ve çözümsüzlükten dolayı bağımlı bireyin ölmesinin dahi tercih edilebildiği K1 tarafından dile getirilmiştir:

“Ailelerde ‘Allah oğlumun canını alsın ben her gün ölüyorum, her gün acı çekiyorum, bağımlılık sürecinde en azından bir kere acı çekerim’ diyeni duydum. Bağımlılık aile için de çok zor.” (K1)

Araştırma sürecinde ailelerin bağımlılık sürecinde eş bağımlı konumuna gelebildikleri tespit edilmiştir. Eş bağımlılık; aile tarafından bağımlı gencin sorumluluklarının üstlenilmesi, kişisel sınırların ihlal edilmesine müsaade edilmesi, aile gündeminin bağımlılıktan ibaret olması, her konuda önceliğin bağımlı bireye ve tedavisine verilmesi, üyelerin kendilerini yok sayması, ikinci plana atması şeklinde belirtilmiştir. Aile üyelerinin sergiledikleri bu davranışlar, her ne kadar tedavi niyetiyle yapılsa da esasında bağımlılığın sürmesini destekler bir noktada durmaktadır. Eş bağımlı olan kişilerin genellikle bağımlı gencin annesi olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

“Anneler ‘çocuğum yeter ki iyi olsun. Ben onun için her şeyi yaparım’ şeklinde yaklaşıyorlar. Ve biz buna eş bağımlılık diyoruz. Aslında çocuğun bağımlılığını besleyen bir yerde duruyorlar. İşte baba ile kavga ettiğinde arayı buluyor ya da işte evde madde kullansın. Yeter ki dışarı çıkmasın diyor. Böyle daha yumuşak anne oluyor ve baba bir yerde koymaya çalışırken anne genelde bunu ihlal eden ve bozan tarafta duruyor.” (K14)

“Bizim eş bağımlılık dediğimiz bir şey var. Oğluna madde alan anne mesela kendini suçlu hissediyor. Eş bağımlılıkta

bütün gündem evde ve o kişide kim eş bağımlıysa bağımlıdır. Aile kendini o kadar eş bağımlı o kadar suçlu hisseder ki mesela böbrek ameliyatı olması gerekiyordur ama şu çocuğun işini halledelim de şu bir kurtulsun da ondan sonra olurum der. Ölecek halbuki ameliyat olması lazım. Belinde bir ağrı vardır umurunda değil onun oğlu bağımlı onun, önce onun sorununu çözmeli. Para lazım onun tedavisi için kullanılacak önce. Dışarı çıkılacak aman önce o bir çıksın rahatlasın.” (K6)

Tedavi Süreci: Destek ve Motivasyon Aracı Olarak Aile

Katılımcıların bağımlılığın tedavisine yönelik ‘aile’nin önemine dair yaptıkları vurgunun çoğunlukla “ebeveynler” üzerinden olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla ailedeki kardeşlerin, abilerin, ablaların, ikinci dereceden akrabaların (amca-teyze...) ve diğer aile üyelerinin; gencin bağımlılık tedavisinde görünür olmadıkları yahut ikinci planda kaldıkları anlaşılmıştır.

Tedavi sürecinde ailenin önemi

‘Aile’ bağımlılığa neden olan bir risk faktörü olarak kabul edilmenin yanında bir diğer yönüyle bağımlılık sonrası tedaviye teşvik eden ve tedavi sürecine katkı sunan bir faktör olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla tüm süreçlerde etkili olan ve etkilere maruz kalan aile, tedavi sürecinde de önemli rol ve görevler üstlenmektedir:

“Aile bu konuda hem bağımlılığa itmede hem de bağımlı bireyin tedavisinde çok etkili bir faktör.” (K7)

Nitekim bağımlılığın etkilerine birinci derecede maruz kalan ailenin tedavi sürecinden uzak kalması, hiç şüphesiz bireyin bağımlılık ile mücadelesinde olumsuz etkileyecektir. Katılımcılar gençlerin tedavi sürecine ailelerinin dâhil olmaları gerektiğini ve aynı zamanda ailelerin de iyileşme programlarına ihtiyaçları olduğunu belirtmiştir. Ancak bu başarılabilirdiğinde bağımlı bireyin madde kullanımı sonlanabilmekte, remisyon süreci uzayabilmektedir. Aksi takdirde bağımlı bireyin, bu sorunla tek başına mücadele etmesi tedavi sürecini zorlaştırmaktadır:

“Uzun süre madde bağımlılığı ile mücadele eden bir kişinin tek başına tedavisini yapmamız çok zor oluyor. Aile bu süreçlerde tedavi sürecinde ne kadar katılırsa, buna ne kadar katılım gösterirse, çocuğuna ne kadar destek olursa, bu süreç o kadar kolay olabiliyor. Tek başına çocuğun düzelmesini beklendiği zaman süreç iyice zorlaşıyor.” (K7)

“Evden bir bağımlı çıkmışsa muhakkak annede babada problem var yani psikolojik anlamda patolojik anlamda bir şey var; depresyon olabilir, obsesyon olabilir ne bileyim bipolar olabilir, psikotik bir şey olabilir muhakkak çıkıyor, bir şekilde denk gelebiliyoruz buna. Burada da onların da sorunlarının çözülmesi gerekiyor tedavide yol alabilmek için.” (K4)

Ailelerin tedaviden beklentisi

Bağımlılıkla tek başına mücadele edemeyen aileler, profesyonel destek hizmetlerine başvurduklarında bütün sorunun çözüleceğini düşünebilmektedir. Katılımcılara göre, aileler meslek elemanlarının hızlı bir şekilde madde kullanımını sonlandırmalarını ve bağımlılık sorununu çözmelerini talep etmektedir. Zira aileler açısından profesyonel meslek çalışanları “uzman, kahraman, kurtarıcı” rollerindedir. Ailelerin söz konusu beklentilerini çoğu katılımcı “sihirli değnek” benzetmesi ile dile getirmiştir.

“Hemen iyileşsin, hemen iyileşsin beklentisi. Yani böyle bir sihirli değneğim olsun ve ben adamın kafasına vurayım, bir anda hiç madde kullanmamış gibi olsa gibi beklentileri oluyor ailelerin.” (K14)

“Aileler görüşmeye ilk geldikleri zaman; çocuğunun direkt iyileşsin, bağımlılık direkt geçsin, kurtulsun diye istiyorlar ama bu bir mucizedir. Bağımlılık çok zor bir süreç, beş sene kullanmasa bile direkt maddeye geri dönebilir... Madde kullanımı beş senedir yoksa bile kişiler ‘ben bir bağımlıyım’ olarak yaşamaları gerekiyor ki madde kullanımına neden olabilecek her türlü ortamdan uzak durmaları gerekiyor... Kısaca aileler sihirli değneğimsi bir etki bekliyorlar.” (K1)

Bazı aileler ise profesyonellerin bağımlı genç ile aralarında köprü görevi görmelerini, ayrıca didaktik bir yaklaşım benimseyerek gence tavsiye vermelerini istemektedir:

“Genelde anne-babalar şöyle söylerler mesela, biz ‘şu şekilde ifade edin, şunu söyleyin, şu şekilde ifade edebilirsiniz’ dediğimizde ‘kesinlikle ikna edemiyoruz, siz

konuşsanız, sizi dinler' gibi açıklamalar yapıyorlar.”
(K13)

Ailelerin tedaviye katılım düzeyleri

Ailenin tedavi sürecine katılımı; bu süreçteki rol ve sorumluluklarını yerine getirme düzeylerini, bağımlı birey ile ilişkilerini sürdürmelerini, onu desteklemelerini ve madde kullanımını takip etmelerini ifade etmektedir. Yapılan mülakatlar sonucunda anne ve babalar arasında tedaviye katılım sağlama açısından farklılık olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda annelerin tedavi sürecinde daha uzun süre yer aldıkları, daha fazla sorumluluk üstlendikleri, çaba gösterdikleri ve sabırlı oldukları belirtilmiştir. Babaların ise tedavi sürecinde gelişme görmedikleri takdirde süreçten daha kısa zamanda çekilebildikleri, tedavi sürecine katılmadıkları, genç ile uzak bir ilişki kurdukları tespit edilmiştir.

“Aileler destek veriyorlar; yapılır, edilir, çözülür. Baktılar olmuyor uzun süreli bir tedavi bu. Önce baba desteğini çekiyor, daha sonra ailenin diğer üyeleri ve en son anne çeker. Anneler sonuna kadar kovalar ve en çok onlar yorulur ama en çok da onlar kullanılırlar bağımlılar tarafından. Bağımlılar annelerini çok kullanırlar.” (K6)

“Anneler böyle biraz daha kendilerini hırpalayan işte çocuk için her şeyi yaparım modunda takılan insanlar oluyorlar genelde. Babalar da daha böyle soğuk, mesafeli, çok fazla böyle ‘aman ben sürece karışmayım’ modunda takılan, değişime açık olmayan hatta buraya da gelmek de çok zorlanan insanlar.” (K14)

“Bir de bağımlının karşısında olan kişi vardır; baba hep bu rolde görülür, genellikle bağımlının hep karşısındadır. Bağımlıya genellikle ‘adam olmadın sen, yine bırakamadın, daha ne kadar süreceksin bu, iraden zayıf, sen keyif düşkünlüsün’ vb. gibi tepkiler verirler... Babaya tedavi esnasında hiçbir şekilde dokunulmıyor, babalar sır gibidir. Babalar birçok şeye sebep oluyor ancak en görünmez taraftadırlar.” (K4)

Tedavinin öznesi konumunda bağımlı genç bulunmaktaysa da sürecin bir diğer önemli öznesi ebeveynler olmaktadır. Ebeveynlerin güçlendirilmesi ve

desteklenmesi önemli görülmektedir. Ebeveynlik becerileri adıyla yürütülen mesleki uygulamalarda; bağımlı gence sorumluluk verme, sorumluluk alma, sağlıklı iletişim kurma ve birlikte vakit geçirme gibi başlıkların çalışıldığı belirlenmiştir.

“Ailelere ebeveynlik becerisi öğretiyoruz. Verdiğiniz kararın arkasında nasıl duracaksınız onu öğretiyoruz, hayır nasıl diyeceksiniz bundan bahsediyoruz. Çünkü ailede bunlar eksik. Bağımlı ailelerinde 3 eksikimiz var; bir, kural koyma problemi. Diyor ki madde kullanırsan bu eve giremezsin, şak ikinci gece evde çocuk. İki, çatışma çözme problemleri var. Evde bir problem olduğunda çözilemiyor. Ve sonuncusu sorumluluk verme. Grup terapilerinde kullandığımız bir cümle var ‘sorumluluk alınmaz, verilir’ diye. Durup dururken çocuk neden sorumluluk alsın ki?” (K6)

Bunun yanı sıra tedavi sürecinin başlarında destek olan ailelerin zaman içerisinde süreçten geri çekilebildikleri de görülmüştür. Nitekim gencin madde kullanımının nüksetmesi, dolayısıyla tedavinin olumsuz seyretmesi ve bu durumların tekrarlanması; ailelerin hayal kırıklığı ve ümitsizlik yaşayarak tedavi sürecinden çekilmelerine yol açmaktadır.

“Böyle bir sorun var çözelim diyor aileler de danışan da gaza geliyor, hastaneye gidiyorlar, şunu yapıyorlar bunu yapıyorlar. Biraz temiz kalıyor yeniden kullanmaya başlıyor. Hayda her şey en başa döndü. Yine bir hayal kırıklığı. Ama bu sefer destekleme olmuyor işte. Tekrar kullanımdan sonra destekleme zayıflıyor, ‘olmayacak bundan’ diyorlar.” (K6)

TARTIŞMA

Bu araştırmayla profesyonel çalışanların mesleki deneyimlerinden yola çıkarak bağımlı çocuğa sahip aile özelliklerinin, bağımlılık süreci ve tedavisinde ailelerin yaşadıkları deneyimlerin neler olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Meslek elemanlarının ifadelerine göre bağımlı gençlerin ailelerinde çatışmalı bir ortam olduğu, üyeler arasında sağlıklı iletişim kurulmadığı ve aile içi kurallarda katı sınırların yer aldığı belirlenmiş, bu hususların bağımlılığa giden süreçte gençler için risk faktörü olduğu anlaşılmıştır. Yapılan diğer araştırmalarda da bağımlılık nedenlerinde aile özelliklerinin ilk sıralarda yer aldığı, karşılaştığı sorunlarla baş edemeyen ailelerdeki üyelerin bağımlılığa yatkın oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Herrick & Elliott, 2001; Ertüzün vd., 2016, s. 55). Bir diğer araştırmada ise aile gibi sosyal destek sistemlerinin madde bağımlılığının başlangıcında ve yaygınlığında

etkili olduğu belirlenmiştir (Piko, 2000, s. 618). Aile içindeki ebeveyn-genç ilişkileri incelendiğinde; ebeveynleri tarafından sevildiğini, değer verildiğini ve ilgilenildiğini hissetmeyen gençlerde bağımlılık davranışının görülmesinin daha yaygın olduğu tespit edilmiştir. Konuyla ilgili bir araştırmada; sevgisizlik, saygısızlık, güvensizlik, yalnızlık gibi olumsuz duyguların sık sık deneyimlenmesinin gençlerin madde bağımlılığı öyküsünün başlamasında etkili olduğu görülmüştür (Yalman, 2019, s. 379-383). Bir diğer araştırmada gençlerin madde kullanma nedenlerinden birinin aile içinde olumlu duyguların gösterilmemesinin olduğu belirlenmiştir (Ulaş, 2017, s. 45). Aydoğdu ve Olcay'ın (2013) çalışmasında da madde kullanım bozukluğu olan gençlerde ebeveynlerin daha ilgisiz olduğu belirlenmiştir. Clark ve diğerlerinin (1998, s. 90) yaptıkları araştırma sonucunda ise ebeveynleriyle süregelen bir şekilde tartışma içerisinde olan ve sağlıklı iletişim kuramayan gençlerin madde kullanma ihtimallerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların ifade ettikleri diğer bir bağımlı aile özelliği ise travmatik ailelerdir. Bu kapsamda aile içinde ihmal, istismar, ensest, şiddet, boşanma ve ebeveyn kaybı gibi travmatik yaşam deneyimleri olan gençlerin madde bağımlılığı risklerinin daha yüksek olduğu vurgulanmıştır. Coşkun'un (2006, s. 78) araştırmasında benzer şekilde madde kullanan gençler arasında parçalanmış aileye sahip olma oranının daha fazla olduğu görülmüştür. Diğer araştırmalarda da anne ve babası boşanmış gençlerin madde kullanım risklerinin daha yüksek olduğu saptanmıştır (Kasap, 2015, s. 108; TUBİM, 2021, s. 70). Ailelerde madde kullanan başka kişilerin olması da gençlerin madde bağımlısı olmalarındaki risk faktörleri arasındadır. Söz konusu durumun madde bağımlısı gençlerde yoğun olarak gözlemlendiği tespit edilmiştir. Gençlerin yakın çevrelerinde madde kullanan kişi/lerin olması; maddeye özenme, merak etme ve kolay erişim sağlama gibi noktalarda etkili görülmektedir. Bu durumu sosyal öğrenme kuramı ile açıklamak mümkündür. Gençlerin ilişki kurduğu kişilerde madde kullanımı/bağımlılığı söz konusuysa, genç bu davranışı o kişilerden öğrenerek uygulamakta ve sürdürmektedir (Gökler & Koçak, 2008, s. 101). Yapılan diğer araştırmalarda da madde bağımlısı gençler arasında, madde kullanımı olan aile üyesine sahip gençlerin yoğun olduğu belirlenmiştir (Yen vd., 2007, s. 326; Turhan vd., 2011).

Bağımlı aile özelliklerine dair bir diğer bulgu ailelerin sosyodemografik bilgilerine ilişkin olmuştur. Nitekim bağımlı gençlerin çoğunun eğitim hayatından ayrılmış/uzaklaştırılmış gençler olduğu ve eğitim sisteminde yer almanın gençler için koruyucu bir faktör olabildiği anlaşılmıştır. Zira okula devam etmeyen ve akademik başarısı düşük olan gençler, kendilerini farklı alanlarda ifade etmeye ve herhangi bir sosyal çevrede onaylanma ihtiyacı hissetmektedir (Lynskey, 2006). Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda bu gruptaki gençlerin madde kullanım risklerinin daha yüksek olduğu görülmüştür (Ansary vd., 2012; Azagba & Asbridge, 2013; Wang & Fredricks, 2014). Bağımlı ailelerin son ortak özelliği sosyoekonomik düzeyleri temelinde şekillenmiştir. Bu bağlamda bazı katılımcılar ailenin sosyoekonomik düzeyinin düşük olmasının, gençler için riskli olduğunu belirtmiş;

bazıları ise sosyoekonomik düzeyi düşük ve yüksek aileler arasında böyle bir ayrım yapmanın mümkün olmadığını, her iki gruptan da danışan aldıklarını, ancak maddeye erişim noktasında bu hususun kolaylaştırıcı/zorlaştırıcı etkisinin olabileceğini ifade etmiştir. Yapılan araştırmalarda ailelerin sosyoekonomik düzeyinin hem yüksek (Racz vd., 2011; Kasap, 2015, s. 121) hem de düşük (Ögel vd., 2006, s. 20) olmasının gençlerdeki madde bağımlılığında riskli olabildiği görülmektedir.

Gencin madde kullanımından haberdar olan aileler kendileri için yeni ve bilinmez bir sürece girmektedir. Ailelerin bağımlılıktan uzun süre sonra haberdar oldukları, bu durumda hem gencin bağımlılığı çok iyi saklamasının hem de ailelerin gençteki değişimleri fark etmemelerinin etkili olduğu anlaşılmıştır. Ögel'e (2010, s. 7) göre aileler, hayal kırıklığı yaşamamak için gençteki değişimleri görmezden de gelebilmektedir. Ayrıca ailelerin bağımlılık hakkında bilgi sahibi olmamaları da gençteki değişimler ile madde bağımlılığı arasında bağlantı kurmalarını ve bağımlılığı fark etmelerini engelleyebilmektedir. Bu noktada ailelerin madde bağımlılığına ilişkin farkındalık ve bilgi sahibi olmaları, gençlerin davranışlarını gözlemlemeleri; bağımlılığa karşı koruyucu bir faktör olmaktadır (Tebes vd., 2011, s. 411). Böylece gençteki değişimler daha erken fark edilebilmektedir. Bağımlılıktan haberdar olan aileler ilk anda bazı ortak tepkiler vermektedir. Bu bağlamda katılımcılar, inkâr, hayal kırıklığı, şok gibi hallerin deneyimlendiğini ve ailelerin bağımlılığı gizleme davranışı sergileyebildiklerini belirtmiştir. Yapılan bir araştırmada da ailelerin, bağımlılığı öğrendiklerinde şok, panik, öfke, suçluluk ve korku gibi duyguları deneyimledikleri görülmüştür (Rusnakova, 2011, s. 652). Ailelerin yaşadıkları bu olumsuz duyguların uzun sürmesi bağımlılığın seyri açısından birtakım zararlar meydana getirmektedir. Zira bazı aileler yaşadığı olumsuz duyguları çok yoğun hissetmekte ve genç ile iletişimlerini sonlandırmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar ilk anda verilen bu tepkiler doğal olarak kabul edilse de sonrasında ailelerin bağımlılığı kabullenmeleri bağımlılığın seyri açısından daha faydalı olabilmektedir.

Ailede madde bağımlısı bir gencin olması, ailenin de bağımlılığın tüm sonuçlarına katlanmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü bağımlılıktan dolayı gencin diğer kişilerle ilişkileri sonlansa da ailesi genellikle onun yanında olmaktadır. Katılımcılar bu noktaya dikkat çekmiş ve bağımlılığın tüm aile üyelerini etkilemesinden dolayı bunu *aile hastalığı* olarak değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra gencin bağımlı olduğu ailedeki diğer üyelerin de madde bağımlısı olma risklerinin bulunduğu belirtilmiştir. Bir araştırmada da aile üyelerinin bağımlı bireyin ihtiyaçları ve yaşadığı sorunlar karşısında çözümsüz kaldıkları, böylece ailelerin bağımlılığın sonuçlarına teslim oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Shanmugam, 2020, s. 202). Bağımlılığın aile hastalığı olarak nitelendirilmesi hiç şüphesiz beraberinde bazı etkileri getirecektir. Bağımlılıktan dolayı ailede içi çatışmalar ve tartışmaların artmakta, gerek tedavi sürecinden gerekse madde temininden dolayı ekonomik zorluklar ortaya çıkmaktadır. Yapılan bir araştırmada da bağımlılığın aileye olan etkileri; aile içi

çatışma, ailenin başa çıkma yolları, finansal durum ve maliyet ekseninde açıklanmıştır (Orford vd., 2013, s. 72-75).

Ailelerin bağımlılıktan haberdar olduktan sonra deneyimledikleri bir diğer durum eş bağımlılık olarak tespit edilmiştir. Bağımlı genç sorumluluklarını yerine getirememekte ve bağımlı olma nedenine dair mantıksal açıklamalar üretmeye çalışmaktadır. Bu noktada ailesini suçlayabilir, onun sorumlulukları ailesi tarafından devralınabilir. Katılımcılara göre gencin sorumluluklarını diğer aile üyelerinin üstlenmesi, genellikle onun ihtiyaçlarının öncelenmesi, ailede sürekli bağımlılık hakkında konuşulması, bireysel sınırlarının ihlal edilmesi ve üyelerin kendilerini suçlaması gibi durumlar; ailelerin eş bağımlı olduklarını ifade etmektedir. Nitekim eş bağımlı kişiler “bakım veren, kurtarıcı ve süper kahraman” rollerini üstlenmektedir (Demirdil & Harmancı, 2021, s. 87). Eş bağımlı olan aileler farkında olmasalar ve gencin daha sağlıklı olması amacıyla yapsalar da esasında onların bu davranışları bağımlılığı besleyen ve sürdüren bir nedene dönüşebilmektedir. Yapılan bir araştırmada da bağımlının yakın çevresi, acı çekmelerine rağmen eş bağımlılık davranışlarını sergilemeye devam etmiştir (Bacon vd., 2018, s. 11).

Ailelerin bağımlılık ve beraberindeki diğer sorunlarla baş edemedikleri zaman, gencin madde kullanımını bırakması için tedavi arayışına girdikleri tespit edilmiştir. Sevdiklerinin madde bağımlılığını yönetemeyen ve bu nedenle ilişkilerinde bozulmalar yaşayan ailelerin madde bağımlılığının tedavi yollarını araştırmaya başlamaktadır (Shanmugam, 2020, s. 210). Bu noktada aileler, profesyonel çalışanlara başvurmaktadır. Yine bağımlı aileler, bağımlı genç tedavi olduğunda ve madde kullanımını bir kez terk ettiğinde tüm sorunların ortadan kalkacağını düşünmektedir. Ancak madde kullanımı sonlansa da bağımlılık ömür boyu devam eden bir hastalıktır (Coşkun, 2006, s.110). Dolayısıyla genç birey madde kullanımını sonlandırmayı başarabilse dahi her an nöks yaşama riski ile karşı karşıyadır. Bu nedenle bağımlı bireyin ve ailesinin ömür boyu bağımlılıkla mücadele etmesi gerekmektedir. Bu noktada katılımcılar özellikle ailelerin tedavi sürecinde yer almalarının önemli olduğunu belirtmiştir. Nitekim aile tedavi sürecine dâhil olmadığında yahut süreçten uzak kaldığında, gencin tedavisinin başarılı seyretme olasılığı da azalmaktadır. Çünkü olumsuz duygularla baş etmekte, sosyal baskılara direnmekte zorlandığı durumlarda nöks davranışı ortaya çıkabilmektedir (Türkcan vd., 2001, s. 2). Bunun yanı sıra katılımcılar, ailelerin de karşılaştıkları sorunlarla sağlıklı şekilde baş edebilmeleri için müdahale planında yer almaları gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla bağımlı ailelerin hem gencin madde kullanmama süresinin uzaması hem de kendilerinin iyileşmesi için tedavi sürecinde yer almaları gerekmektedir.

Tedavi sürecine başlandığı zaman ailelerin bazı istek ve beklentileri olmaktadır. Katılımcılara göre aileler; meslek elemanlarını *sihirli değnek* gibi görmekte, tüm sorunların hızlıca ve bir anda ortadan kalkacağını umut etmektedir. Ancak bağımlılık tedavisi hem uzun süren hem de sabır gerektiren bir süreçtir (Epstein vd., 2010, s.

516). Bu noktada aileler tarafından profesyonellere “*uzman, kahraman ve kurtarıcı*” gibi rollerin yüklendiği ifade edilmiştir. Eş bağımlı aile üyelerinin, bağımlı genç karşısında sahip oldukları “*kurtarıcı ve süper kahraman*” (Demirdil & Harmancı, 2021, s. 87) misyonlarını tedavi sürecinde meslek elemanına yüklemeleri dikkat çekici bulunmuştur. Katılımcılar, bu tarz beklentilerin aile ile yürüttükleri çalışmalarla değiştirilmeye ve bağımlılığın hastalık olduğu bilincinin ailelere kazandırılmaya çalışıldığını dile getirmiştir. Bunun yanı sıra bazı bağımlı ailelerinin ise profesyonellere “*öğretici*” rolü yükledikleri belirlenmiştir. Bu tür aileler bu alanda çalışan meslek elemanlarından genç ile aralarında köprü görevi görmesini ve ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkinin çalışanlar üzerinden kurulmasını talep etmektedir.

Son olarak ailelerin tedaviye katılım düzeylerine yönelik sonuçlar da dikkat çekicidir. Ailelerin tedaviye katılımları; genç ile olan iletişimlerinin niteliğini, tedavide aileden beklenen rol ve görevlerini yerine getirme düzeylerini ve tedavi sürecine olan ilgilerini kapsamaktadır. Araştırma sonuçlarına göre anne ve babalar arasında tedaviye katılım açısından farklılığın var olduğu anlaşılmıştır. Özellikle annelerin tedavi süreçlerinde daha fazla rol ve sorumluluk üstlendikleri, babalara nazaran daha uzun süre çaba sarf ettikleri, gence ve sürece karşı daha sabırlı oldukları anlaşılmıştır. Yapılan bir araştırmada da benzer duruma dikkat çekilerek, annelerin tedavi sürecinde daha fazla görünür olduğu ve çaba sarf ettiği vurgulanmıştır (Aktürk & Yaman, 2022, s. 47). Bir diğer araştırmada da bağımlılık tedavisi sürecinde annelerin babalardan daha etkili olduğu tespit edilmiştir (Caliendo vd., 2017, s. 65). Araştırmada ayrıca babaların ise anneye kıyasla bağımlı çocukları ile daha uzak bir ilişki kurmayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Parent ve arkadaşlarının (2017, s. 1268) çalışmasında da babaların çocukların psikoterapi süreçlerinde annelere kıyasla daha geri planda oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada katılımcılar ebeveynlerin her ikisinin de tedavi sürecine katılmalarının oldukça önemli olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle de bazı katılımcıların ebeveynlik becerileri adındaki uygulamaları yürüterek ebeveynleri tedavi sürecine daha fazla dahil etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Söz konusu uygulamalarda aile içindeki sorumluluk paylaşımı, gence sorumluluk verilmesi ve eş bağımlı davranışlarının terk edilmesi yönünde çalışılmaktadır.

Tedavi sürecinde aileler açısından önemli bir diğer husus, ailelerin tedaviden çekilmeleri ve tedavi sürecinin olumsuz etkilenmesidir. Zira madde kullanımının birkaç kez nüksetmesi sonucunda pek çok ailenin tedavinin başarılı olacağına dair umutlarını kaybettikleri ve tedavi motivasyonlarının düştüğü tespit edilmiştir. Yapılan bir çalışmada tedavinin başarılı seyredeceğine dair umudu olan bağımlı bireyler ve ailelerinin tedavi motivasyonlarının da yüksek olduğu belirtilmiştir (Bradshaw, 2015, s. 318). Bir diğer araştırmada babası ile sağlıklı ilişki kuramayan, babası tarafından değerli görüldüğünü hissetmeyen bağımlıların (%65) nüks yaşadıkları tespit edilmiştir (Lavee & Altus, 2001). Dolayısıyla babaların tedaviye katılımlarının daha düşük oranda olması ile ailelerin madde kullanımının nüksetmesi nedeniyle tedavi sürecinden çekilmesi birlikte düşünüldüğünde; tedavi sürecinde

ebeveynler ile kurulan ilişkilerin, ebeveynlerin nüksetmeyi tolere etme düzeylerinin, gence karşı tutum ve davranışlarının; gencin madde kullanımına tekrar başlamasında engelleyici bir etkisi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak aile, gencin madde bağımlılığı öyküsünde etiyolojik bir faktör olmanın yanı sıra paradoksal olarak tedavi sürecinin de çok önemli bir parçasıdır. Bu sonuçlara göre madde bağımlılığıyla mücadelede aile faktörünün bütüncül şekilde göz önünde bulundurulmasının gerektiği düşünülmektedir. Çünkü aile yalnızca bağımlılığın bir nedeni değil aynı zamanda tedavi sürecinin de en önemli paydaşıdır. Yine tedavi süreçleri sadece bağımlı bireylerle sınırlandırılmamalı, sosyal çevrenin ve özellikle ailelerinde tedavi ve uyumu desteklenmelidir.

KAYNAKÇA

Abasi, I. ve Mohammadkhani, P. (2016). Family risk factors among women with addiction-related problems: an integrative review. *Journal of High Risk Behavior Addiction*, 5(2), 270-271.

Akarsu, B. ve Akarsu, B. (2019). *Bilimsel araştırma tasarımı nicel, nitel ve karma araştırma yaklaşımları*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Akdemir, A. B. ve Kılıç, A. (2021). Nitel makalelerin yöntem analizi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 486-502.

Aktürk, İ. ve Yaman, Ö. M. (2022). Babaların madde kullanım tedavisine katılımları üzerine nitel bir araştırma. *Bağımlılık Dergisi*, 23(1), 37-51.

Alikaşifoğlu, M. (2005). Madde kullanımı risk faktörleri ve koruyucu faktörler. *Adolesan Sağlığı Sempozyum Dizisi*, 43, 79-80.

Ansary, N. S., McMahon, T. J. ve Luthar, S. S. (2012). Socioeconomic context and emotional-behavioral achievement links: concurrent and prospective associations among low- and high-income youth. *Journal Of Research On Adolescence*, 22(1), 14-30.

Aydın, M. Z. (2007). *Eğitimci gözüyle çocuğun eğitiminde ailenin önemi*. URL: <https://www.mehmetzekiaydin.com/>

Aydoğdu, H. ve Olcay, M. Ç. (2013). Comparison of attachment styles, parent attitudes and social supports of adolescents and those diagnosed with substance use disorder. *Journal of Psychiatric Nursing*, 4(3), 137-144.

Azagba, S. ve Asbridge, M. (2013). School connectedness and susceptibility to smoking among adolescents in canada. *Nicotine & Tobacco Research*, 15(8), 1458- 1463.

Bacon, I., McKay, E., Reynolds, F. ve McIntyre, A. (2018). The lived experience of codependency: an interpretative phenomenological analysis. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 1-18.

Barnett, M. A. (2003). All in the family: resources and referrals for alcoholism. *Journal of the American Academy of Nurse Practitioners*, 15(10), 467-472.

Başkurt, İ. (2003). Gençlik, madde bağımlılığı ve korunma yolları (psikososyal bir yaklaşım). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 73-114.

Bircan, S. ve Erden, G. (2011). Madde bağımlılığı: aile ile ilgili olası risk faktörleri, algılanan ebeveyn kabul-reddi ve çocuk yetiştirme stilleri. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 18(3), 211-222.

Bortolon, C. B., Signor, L., Moreira, T. de C., Figueiró, L. R., Benchaya, M. C., Machado, C. A., Ferigolo, M. ve Barros, H. M. T. (2016). Family functioning and health issues associated with codependency in families of drug users. *Ciência & Saúde Coletiva*, 21(1), 101-107.

Bradshaw, S., Shumway, S. T., Wang, E. W., Harris, K. S., Smith, D. B. ve Austin-Robillard, H. (2015). Hope, readiness, and coping in family recovery from addiction. *Journal of Groups in Addiction & Recovery*, 10(4), 313-336.

Bratek, A., Beil, J., Banach, M., Jarzabek, K. Ve Krysta, K. (2013). The impact of family environment on the development of alcohol dependence. *Psychiatria Danubia*, 25, S74-S44.

Caliendo, C., Senese, V. P. ve Cantone, D. (2017). Parental rejection, addiction and current fathering: a comparative study. *Rivista di Psicologia Clinica*, 1, 59-69.

Campbell, S., Greenwood, M., Prior, S., Shearer, T., Walkem, K., Young, S., Bywaters, D. ve Walker, K. (2020). Purposive sampling: complex or simple? research case examples. *Journal of Research in Nursing*, 25(8), 652-661.

Clark, D. B., Neighbors, B. D., Lesnick, L. A., Lynch, K. G. ve Donovan, J. E. (1998). Family functioning and adolescent alcohol use disorders. *Journal of Family Psychology*, 12, 81-92.

Copelli, A. G., Richard, D. B. ve Lorna, J. T. (2005). Family intervention in the treatment of alcohol and drug problems. *Drug and Alcohol Review*, 24, 369-385.

Coşkun, S. (2006). *Uçucu madde kullanan ergenlerde bilinçlendirme eğitiminin etkinliği*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Psikiyatri Hemşireliği Anabilim Dalı, İstanbul.

Cypress, B. (2018). Qualitative research methods. *Dimensions of Critical Care Nursing*, 37(6), 302-309.

Demirdil, G. ve Harmancı, P. (2021). *Davranışsal bağımlılıklar*. Ankara: İksad Yayınevi. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2021/12/DAVRANISSAL-BAGIMLILIKLAR.pdf>

Çakır, G., Acar, B., Şayhan, N., Demirli, Y., Yaman, Ö. M. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3

Ellisa, B., Bernichona, T., Yua, P., Roberts, T. ve Herrellc, J. M. (2004). Effect of social support on substance abuse relapse in a residential treatment setting for women. *Evaluation and Program Planning*, 27, 213-221.

Enoch, M. A. (2010). the role of early life stress as a predictor for alcohol and drug dependence. *Psychopharmacology*, 214(1), 17-31.

Epstein, P. M., Burns, C. ve Conlon, H. A. (2010). Substance abuse among registered nurses. *AAOHN Journal*, 58(12), 513-516.

Erdim, L. (2019). Alkolizmin aile ve çocuk üzerine etkisi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 6(1), 193-200.

Ereş, F. (2009). Toplumsal bir sorun: suçlu çocuklar ve ailenin önemi. *Aile ve Toplum*, 88-96.

Ertüzün, E., Uyaroglu, A., Demirel, B. ve Koçak, E. (2016). Boş zaman aktivitelerinin madde bağımlılığı sürecindeki rolüne ilişkin nitel bir çalışma. *Hacettepe Journal of Sport Sciences*, 27(2), 49-58.

Etikan, I., Musa, S. A. ve Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1-4.

Gökler, R. ve Koçak, R. (2008). Uyuşturucu ve madde bağımlılığı. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 1, 89-104.

Gülcan, C. (2021). Nitel Bir Veri Toplama Aracı: Odak (focus) grup tekniğinin uygulanışı ve geçerliliği üzerine bir çalışma. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 4(2), 94-109.

Güngör, B. B., Gülseren, Ş., Dalmış, A. ve Zorlu, N. (2013). Alkol bağımlılığı başlangıç yaşı ve aile öyküsünün dürtüsellik ve kompulsivite ile ilişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 14, 267-274.

Herrick, S. M. ve Elliott, T. R. (2000). Social problem-solving abilities and personality disorder characteristics among dual-diagnosed persons in substance abuse treatment. *Journal of Clinical Psychology*, 57(1), 75-92.

Kahyaoğlu, G., Dinç, M., Işık, S. ve Ögel, K. (2020). Effects of engaging family in addiction treatment for substance use and treatment compliance: a preliminary study. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 7(4), 229-233.

Karaarslan, A. (2017). Çocuk ve ergenlerde uçucu madde bağımlılığını etkileyen psikososyal sebepler: olgu sunumu. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 4(2), 1-11.

Kasap, H. (2015). 15-17 yaş grubu ergenlerde sosyal destek, okul başarısı ve aile yapısının madde bağımlılığına karşı koruyucu etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek

Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klinik Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.

Lavee, Y. ve Altus, D. (2001). Family relationships as a predictor of post treatment drug abuse relapse: a follow up study of drug addicts and their spouses. *Journal of Contemporary Family Therapy*, 23(4), 513-530.

Levy, N. (2006). Autonomy and addiction. *Canadian Journal of Philosophy*, 36, 427-447.

Lynskey, M. (2006). Substance use and educational attainment. *Addiction*, 101(12), 1684-1685.

Masood, S. ve Sahar, N. U. (2014). An exploratory research on the role of family in youth's drug addiction. *Health Psychology & Behavioural Medicine*, 2(1), 820-832.

Miller, R. M., Chan, C. D., & Farmer, L. B. (2018). Interpretative phenomenological analysis: a contemporary qualitative approach. *Counselor Education and Supervision*, 57(4), 240-254.

Mutlu, E. (2013). Madde bağımlılığında ailenin rolü. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 2, 13-17.

Olafsdottir, J., Hrafnisdottir, S. ve Orjasniemi, T. (2018). Depression, anxiety and stress from substance-use disorder among family members in iceland. *Nordic Studies on alcohol and Drugs*, 35(3), 165-178.

Olçay, G. U. (2016). *Alkol ve madde bağımlılığı tedavisi gören bireylerde algılanan sosyal destek ve umutsuzluk düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul.

Orford, J., Velleman, R., Natera, G., Templeton, L. ve Copello, A. (2013). Addiction in family is a major but neglected contributor to the global burden of adult ill-health. *Social Science & Medicine*, 78, 70-77.

Ögel, K. (2010). *İçinde: aile ve bağımlılık*. <http://www.ogelk.net/dosyadepo/aile.pdf>

Ögel, K., Taner, S. ve Eke, C. (2006). Onuncu sınıf öğrencileri arasında tütün, alkol ve madde kullanım yaygınlığı: istanbul örnekleme. *Bağımlılık Dergisi*, 7(1), 18-23.

Özdemir, Ş., Vatandaş, C. ve Torlak, Ö. (2009). Sosyal problemleri çözmede aile yaşam döngüsünün (ayd) önemi. *Aile ve Toplum*, 11(4), 7-18.

Panaghi L, Ahmadabadi Z, Khosravi N, Sadeghi M. S. ve Madanipour A. (2016). Living with addicted men and codependency: the moderating effect of personality traits. *Addict Health*, 8(2), 98-106.

Parent, J., Forehand, R., Pomerantz, H., Peisch, V. ve Seehuus, M. (2017). Father participation in child psychopathology research. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 45(7), 1259–1270.

Piko, B. (2000). Perceived social support from parents and peers: which is the stronger predictor of adolescent substance use?. *Substance Use & Misuse*, 35(4), 617–630.

Polat, G. (2014). Madde bağımlılığı tedavisinde sosyal hizmet mesleği. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 30(Ek Sayı 2), 143-148.

Racz, S., McMahon, R., ve Luthar, S. (2011). Risky behavior in affluent youth: examining the co-occurrence and consequences of multiple problem behaviors. *Journal Of Child & Family Studies*, 20(1), 120-128.

Reiter, A. M. F., Deserno, F., Kallert, T., Heinze, H. J., Heinz, A. ve Schlagenhauf, F. (2016). Behavioral and neural signatures of reduced updating of alternative options in alcohol-dependent patients during flexible decision-making. *The Journal of Neuroscience*, 36(43), 10935–10948.

Rusnáková, M. (2014). Codependency of the members of a family of an alcohol addict. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 132, 647–653.

Sani, M. N. (2010). Drug addiction among undergraduate students of private universities in bangladesh. *Procedia Social And Behavioral Sciences*, 5, 498-501.

Seddon, T. (2006). Drugs, crime and social exclusion: social context and social theory in british drugs crime research. *British Journal of Criminology*, 46, 680-703.

Shanmugam, P. K. (2020). Psychoeducation impact for family members of substance users: an evaluation the workbook “addiction: a family disease.” *Journal of Substance Use*, 26(2), 202–211.

Suvereni, Y. (2022). Sağlık bilimlerinde nitel araştırmaların yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 12(1), 39-48.

Sübay, B. (2017). *Alkol ve opiyat bağımlılarında içsel farkındalığın aşırma, dürtüsellik ve karar verme ile ilişkisi.* (Uzmanlık Tezi). Trakya Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı.

Şimşek, M., Öncü, F. ve Kabil, M. (2020). Bağımlılıkta eş bağımlılık faktörü (beşf) ölçeği’nin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 12(1), 268-280.

T. C. İçişleri Bakanlığı. (2019). *Türkiye Uyuşturucu Raporu*. Ankara: EGM Yayınları. URL: <http://www.narkotik.pol.tr/kurumlar/narkotik.pol.tr/TUB%C4%B0M/Ulusal%20Yay%C4%B1nlar/2019-TURKIYE-UYUSTURUCU-RAPORU.pdf>

T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On birinci kalkınma planı 2019-2023, sağlıklı yaşam ve bağımlılıkla mücadele çalışma grubu, bağımlılıkla mücadele alt çalışma grubu*. Ankara.

Tebes, J., Cook, E., Vanderploeg, J., Feinn, R., Chinman, M., Shepard, J. ve Connell, C. (2011). Parental knowledge and substance use among african american adolescents: influence of gender and grade level. *Journal Of Child & Family Studies*, 20(4), 406-413.

Tracy, E. M., Munson, M. R., Peterson, L. T. ve Floersch, J. E. (2010). Social support: a mixed blessing for women in substance abuse treatment. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, 10(3), 257-282.

TUBİM (Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Müdürlüğü). (2021). *Narkolog projesi analiz raporu*. Ankara: NDB Yayınları. http://www.narkotik.pol.tr/kurumlar/narkotik.pol.tr/TUB%C4%B0M/Ulusal%20Yay%C4%B1nlar/2021_.pdf

Turhan, E., İnandı, T., Özer, C. ve Akoğlu, S. (2011). Üniversite öğrencilerinde madde kullanımı, şiddet ve bazı psikolojik özellikleri. *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi*, 9(1), 33-44.

Türkcan, A., Coşkun, B., İlem, E. ve Çakmak, D. (2001). Alkol bağımlılarında bir tedavi programının 3 aylık izlem sonuçları. *Bağımlılık Dergisi*, 2(1), 30-33.

Ulaş, E. (2017). *Madde bağımlılarının rehabilitasyonunda eylem araştırma temelli aile yaşam becerileri programının etkileri*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı.

Uzbay, İ. T. (2009). Madde bağımlılığının tedavisi. *Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi*, 21, 64-72.

Wang, S. C., Chen, Y. C., Chen, S. J., Lee, C. H. ve Cheng, C. M. (2020). Alcohol addiction, gut microbiota, and alcoholism treatment: a review. *International Journal of Molecular Science*, 21, 2-11.

Wang, M. ve Fredricks, J. A. (2014). The reciprocal links between school engagement, youth problem behaviors, and school dropout during adolescence. *Child Development*, 85(2), 722-737.

World Drug Report. (2018). URL: https://www.unodc.org/wdr2018/prelaunch/WDR18_Booklet_1_EXSUM.pdf

Çakır, G., Acar, B., Şayhan, N., Demirli, Y., Yaman, Ö. M. DEÜ SBE Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 3

Yalman, E. (2019). Ebeveyn ve akran ilişkilerinin genç kızlarda madde kullanımına etkisi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi-IBAD*, 4(2): 372-391.

Yen, J., Y. Yen, C. F., Chen, C. C., Chen, S. H. ve Ko, C. H. (2007). Family factors of internet addiction and substance use experience in taiwanese adolescents, *Cyberpsychology & Behavior*, 10(3).

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Yayın Geliş Tarihi: 30.11.2021
Yayına Kabul Tarihi: 19.08.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1030556

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1123-1138
E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

BOŞANMADAN AYRILMAK: AYRI YAŞAMA OLGUSUNA SOSYAL BİR BAKIŞ

İsmail ORBAY*
Mevlüt Görkem TOK**

Öz

Rızaya dayalı ilişkilerin inşa sürecinde sıklıkla rastlanan evlilik, resmi bir anlam taşıyan birliktelik biçimidir. Her ne kadar partnerlerin ortak bir gelecek planlamasına dayansa da bu birlikteliklerin boşanma yoluyla sona ermesi son derece olağan bir süreçtir. Resmi ilişkinin sonlandırıldığı boşanmadan söz ederken boşanmaya olmaksızın ayrı yaşama biçimi de göz önünde bulundurulmalıdır. Boşanmadan pek çok değişken ile farklılaşan ayrı yaşama sürecinin anlaşılması için çok boyutlu bir inceleme gerekmektedir. Bu çalışmada ilişkilerin sonlandırılmasında ayrı yaşama fenomeninin derinliğine ve ayrı yaşamayı tercih eden partnerlerin ve bu birliktelikten varsa çocukların yaşayabileceği psikososyal problemlere literatürden bir ışık tutmak hedeflenmiştir. Ayrıca ayrı yaşanan birliktelikler için olası problemlere karşı uygulanabilecek çeşitli sosyal politikaların temel alması gereken ilkelere değinilmiş ve öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aile, Ayrı Yaşama, Evlilik, Partnerlik İlişkisi.

SEPARATE WITHOUT DIVORCE: A SOCIAL ASPECT TO LIVING SEPARATED

Abstract

Marriage, which is frequently encountered in the construction process of consensual relations, is a form of union that has a formal meaning. Although it is based on a common future planning of the partners, it is an extremely normal process for these unions to end through divorce. While talking about the divorce in which the official relationship is terminated, living separated should also be considered. Multidimensional analysis is required to understand the process of living separated, which differs from divorce with many variables. In this study, it is aimed to shed light on the depth of the phenomenon of living apart and the psychosocial problems that may be experienced by the partners who prefer to

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Orbay, İ., Tok, M. G., (2022). Boşanmadan ayrılmak: Ayrı yaşama olgusuna sosyal bir bakış. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1123-1138.

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0001-6529-4204, ismailorbay@hacettepe.edu.tr.

** Sosyal Hizmet Uzmanı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı, ORCID: 0000-0001-5000-2432, m.gorkem.tok@gmail.com.

live separated and the children, if any, from the literature. In addition, the basic principles on which various social policies that can be applied despite possible problems of living separated should be based were mentioned and suggestions were made.

Keywords: Family, Living Separated, Marriage, Partnership Relationship.

GİRİŞ

Resmiyete dayanan birliktelikler inşa edilirken aynı hanenin paylaşıldığı bir yaşam biçimine dair konsensüs bulunur. Partnerlerin birlikte yaşadığı bu hane, birlikteliğin önemli sembollerinden biridir. Tüm açık sistemler gibi entropi deneyimleyen birliktelik, boşanma yoluyla dağılabilir (Baykara Acar ve Acar, 2002). Boşanma, toplumun sıklıkla tanıklık ettiği bir olay olarak farklı yön ve etkilere sahip olsa da bu süreç tahmin edilebilir sonuçları beraberinde getirir. Öte yandan birlikteliklerin dağıldığı, sembolik hanenin artık var olmadığı ancak resmi anlamda birlikteliğin devam ettiği yaşam biçimi olan ayrı yaşama, anlaşılma ihtiyacı duyulan farklı bir fenomendir. Ayrı yaşamlar sürdürmenin boşanma sonrası sürecine benzeyen fakat pek çok konuda farklılaşan tezahürleri bulunmaktadır. Özellikle ayrı yaşamaya neden olan dinamiklerin temelinde bulunan kararların ya da yaşam olaylarının çeşitliliği bu fenomenin çok yönlü olduğunu ortaya koymaktadır.

Partnerlerin sahip oldukları yaşam koşulları temelinde ayrı yaşama kararı almaları ya da almak zorunda kalmaları birlikteliklerin dayandığı ortaklıkların yeniden üretildiği bir ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla farklı bir birliktelik ya da kısmi boşanma biçiminin varlığını anlamak, karşılaşılabilecek sorunları tahmin edilebilir kılmak ve bu sorunlara yönelik sosyal politikalar geliştirmek önemlidir. Söz konusu gerekliliğe istinaden bu çalışmada boşanma ile benzerlikleri ve ayırıcı farklılıkları olan ayrı yaşama kavramı irdelenmiştir. Ayrı yaşamayı sonuç haline getiren yaşam deneyimlerinin çeşitliliği ayrı yaşama kavramı hakkında doğrudan tanımlamalar, çıkarımlar ya da öneriler sunulmasını engellemektedir. Bu nedenle kavram hakkında doğru bir anlayış geliştirebilmek için ayrı yaşama her boyutuyla değerlendirilmelidir. Bu çalışmada literatürde karşılaşılan resmi evlilik ilişkisinin devam ettiği ancak partnerlerin ayrı yaşamlar sürdürdüğü durumlar derlenerek ayrı yaşama süreci hakkında basit düzeyde bir anlayış geliştirmek amaçlanmıştır. Bu anlayışın derinleştirilebilmesi için farklı ayrı yaşama durumlarında karşılaşılan sorunlara değinilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmayla; ayrı yaşama fenomenini anlamının ve anlamlandırmanın hem sosyal politikalara yön vereceği hem de literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

AİLEYİ TANIMLARDAN KURTARMAK

Sosyal bilimlerde uzun süreler boyunca kullanılan pek çok kavram güncelin koşullarına ve bilgisine göre yeniden tanımlanmaktadır. Bu çaba kavramların sınırlı kapsamlarını genişletmek, ayrımcı ve güç eşitsizliği yaratan ikilikleri ortadan kaldırmak için önemlidir. Bu kavramlardan biri olan aile de toplum dinamiklerine dayalı olarak günümüze dek pek çok değişikliğe uğramıştır. Yakın tarihe kadar aile, geniş ya da çekirdek aile alt terimleriyle yani esas olarak anne, baba, çocuklar ve

varsa büyük ebeveynlerin birlikte yaşadığı birimler olarak tanımlanmaktaydı. Nihayetinde feminist ve queer çalışmaların etkisi ile günlük yaşam aktivizminin getirdiği farkındalık aracılığıyla aile tanımı heteroseksist, ataerkil ve baskıcı dinamiklerden uzaklaşabilmiştir. Günümüzde aile olarak tanımlanabilmek için çift partnerli, heteroseksüel ve çocuklu bir yapının üyesi olmak gerekmemektedir. Birbirini koşulsuz seven insanların oluşturduğu birime aile adı verilmesi daha özgür bir sosyal yapı tahayyülü sağlamaktadır. Tek ebeveyn ve çocuklardan, çocuksuz partnerlerden ya da heteroseksüel olmayan kişilerden oluşabilen bu aile yapısı toplumu oluşturan birimlerden biri olmayı özgürce deneyimleyebilmek adına önemlidir (Güneş, 2018). Bu çalışmada kullanılan aile kavramı özgürleştirici değerlere dayanan bir yapıya işaret etmektedir.

Sevgi dilinin kullanıldığı, bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmadığı ve üyelerinin birbirini desteklediği yaşama modeline aile denebilir ancak bu betimleme, toplumsal gelişmeler doğrultusunda güncellenmeye her daim hazır olmalıdır. Bu tür bir ailenin üyesi olmak ailenin üstlendiği işlevlerden olumlu bir biçimde faydalanarak sosyal inşa ve sermayeden faydalanmayı mümkün kılabilir (Fish ve Russell, 2018). Partnerlerin doyum olarak yürüttüğü birlikteliklerin, sevgi dili odağında büyüyen çocukların ve ihtiyaçların sağlıklı bir şekilde giderildiği ilişkilerin açık sistemler olarak tanımlanması entropinin mümkünliğini hatırlatır. Bireyler, tıpkı aile oluşturma kararı alabildikleri gibi kurdukları aile yapısını sonlandırma kararını alma konusunda da muktedirlerdir. Üyelerinin mevcut birlikteliği sürdürmeme kararı alması, ailenin dağılması, aile bütünlüğünün bozulması, ailenin yıkılması ya da parçalanmış aile gibi olumsuz çağrışımlara sahip fiillerle betimlenmesi toplumsal inşanın da etkisiyle istenmeyen birlikteliklerin sürdürülmesine neden olabilir. Bu nedenle boşanmanın aileleri yıktığı anlamından uzaklaşarak bireylerin yaşamlarına yeni bir yön vermek istemeleri ve içinde mutsuz oldukları birimi sonlandırma kararı almak istemelerini düşünmek pek çok bakımdan daha özgürleştiricidir. Ancak günümüzde birçok araştırmanın konusunu oluşturan boşanma, sosyal bir sorun olarak algılanmakta ve boşanma oranlarının düşürülmesi için politika ve uygulamalar üretilmektedir (Aktaş, 2011).

Günümüz bürokrasisinde ailelerin kurulması ve boşanmanın gerçekleştirilmesi resmi işlemlere dayanmaktadır. Boşanma resmi bir ayrılık sürecini ifade etse de partnerlerin boşanma sonrası tercih ettikleri ilişki biçimi ya da birlikteliklerinden çocuk sahibi olup olmamaları gibi değişkenler doğrultusunda partnerler arası ilişki tamamen sonlandırılmayabilir. Bu süreç yargının belirlediği düzenlemelere ya da mutlak rızaya dayalı kurulan ilişki biçimlerine dönüşebilir. Birlikteliklerin boşanma yoluyla sona erdirilmesi yaygın bir olay olarak kabul edilirken boşanma olmaksızın partnerlerin ayrı yaşaması boşanma kavramı altında ele alınamayacak kadar özgün bir yaşantıyı ifade eder (Dajani, 2016).

AYRI YAŞAMAYI ANLAMAK

Boşanma, ilişkinin resmî tanımına dair bir kararı içerirken ayrı yaşama, resmi bağın devam ettiği bir yaşam biçimini anlatır. Boşanmadan farklı olarak partnerlerin resmî birlikteliklerinin sürmesi ancak ayrı hanelerde, ayrı yaşamlar sürdürmesi hali ayrı yaşama modelinin çatı tanımı olarak kabul edilebilir. Ayrı yaşama, partnerlerin aynı hanede yaşamadıkları, ihtiyaçlarını bireysel olarak planlayıp karşıladıkları, devletin gözündeki evli oldukları halde bir birlikteliğe sahip olmamalarını betimler (Dajani, 2016). Dolayısıyla boşanmaya alternatif ya da çözüm önerisi olarak üretilen bir model olmaktan çok farklı bir yerde durmaktadır.

Partnerler ayrı yaşamayı kimi zaman tercih edebilir, kimi zaman mecbur kalabilirler. Çeşitli yaşantı ve tercihler sonucunda ayrı yaşama kararı alan partnerleri bir arada tutan bağ olan resmi nikâh, boşanmada olduğu gibi partnerleri iki ayrı hür birey kılmaz. Partnerler ayrı yaşama durumunu kimi zaman boşanmaya bir alternatif olarak seçmekteyken kimi zaman da ayrı yaşamak zorunda kalabilirler. Özellikle aileyi kutsal ilan eden toplumsal mitlerin ürettiği kültürel algı, partnerleri boşanma yerine ayrı yaşamayı tercih etmeye itebilmektedir. Böylece toplum tarafından etiketlenmeksiz ailenin resmî olarak dağılmadığı kısmi boşanma süreci yaşayabilirler.

Ayrı yaşama durumu boşanmada olduğu gibi keskin ve yasalarca belirlenmiş sebepleri olmamakla birlikte insan yaşamının çeşitliliğine göre şekillenen bir dizi sebep sonucunda meydana gelebilmektedir. Bu sebepler kimi birliktelikler için ayrı yaşamayı gerekli veya zorunlu hale getirir de kimi aileler aynı durumlarda ayrı yaşamayı tercih etmemekte ya da doğrudan boşanmaya yönelirler. Dolayısıyla ayrı yaşamaya sebep olan durumlar listelenirken bu faktörlerin insanların dünyayı anlamlandırma biçimi, önceki yaşam deneyimleri, içinde yaşadıkları toplum ve toplumda benimsenen değerlere göre değişebileceği düşünülmelidir.

Ayrı yaşamının boşanma öncesi ve sonrası sürecine benzeyen sonuçları bulunmakla birlikte boşanmadan ayrıldığı noktalar, sonuçları da farklılaştırmaktadır. Partnerler arasındaki resmi bağın devam etmesi pek çok sorunu beraberinde getirebilir. Örneğin 2020 yılında Covid-19 pandemisinde hukuki hizmetlerin sınırlandığı ya da durdurulduğu zaman dilimlerinde boşanma işlemleri henüz tamamlanmayan partnerlerin mevcut sorunlarını ayrı yaşama perspektifinde yeniden deneyimlediği bilinmektedir (Goldberg, Allen ve Smith, 2021).

Ayrı Yaşamının Farklı Görünümleri

Partnerlerin kendi tercihleri doğrultusunda ayrı yaşamaya karar vermeleri içsel bir nedene dayanırken partnerlerin mevcut yaşam koşulları üzerinde etkilerinin kısıtlı olduğu durumlarda benimsenen ayrı yaşama modeli dışsal etkenlerden kaynaklanabilir. İçsel nedenlere dayanan ayrı yaşama kararı, partnerlerin bireysel seçimleriyle temellenirken, dışsal nedenlere dayanan ayrı yaşama kararı, partnerlerin mevcut yaşam koşulları doğrultusunda almak zorunda oldukları bir kararı ifade eder. Ayrı yaşamının nedenlerini kategorileştiren bu bakış açısı, ailenin gelecek

yaşantılarında rastlanabilecek problemler hakkında belirleyiciliğe sahip olabilir. Nitekim, Abadan Unat (2002), Türkiye'nin işçi göçü tarihini inceleyen eserinde partnerlerin ayrı yaşamlar sürmeye başlamasının nedenlerini iç ve dış dinamikler olmak üzere iki farklı başlıkta ele almaktadır. O nedenle bu çalışmada ayrı yaşama, içsel ve dışsal nedenlere ayrılarak farklı başlıklarda incelenecektir. Bu nedenler gerçekleştirilen literatür taramasında ulaşılan ayrı yaşama fenomeninin deneyimlendiği çalışmalardan derlenmiştir. Ayrı yaşamaya neden olan dinamiklerin bu çalışmada yer almayan dinamiklere de dayanabileceği ve daha geniş kapsama sahip olduğu düşünülmektedir.

İçsel nedenlere dayalı ayrı yaşama

- Partnerlerden birinin eğitim almak ya da çalışmak için göç etmesi

Eğitim olanakları her bölgede aynı yeterlilikte olmadığı için insanlar özellikle de akademik eğitimlerini tamamlamak için şehir değiştirmek zorunda kalabilirler. Evlilik süreci içerisinde özellikle lisansüstü eğitim için şehir değişikliğinin yaşanması ayrı yaşamaya başlayan aile yapısını ortaya çıkarmaktadır (Mittal ve Wieling, 2006). Ayrı yaşama sebebi olarak eğitim için aile yapısının değişmesi diğer sebeplere göre nispeten daha olumlu bir yapıya sahip olmasından dolayı bu durum kişiler arasında destek ve yardımlaşma ile aile yapısının olumsuz etkilenmeden süreç sonlandırılabilir.

İşsizlik oranının arttığı bölgelerde ya da kırsal yaşamında bireylerin -özellikle erkek partnerlerin- ekonomik kaygılardan dolayı şehir ya da ülke değiştirmeleri toplum içerisinde sıklıkla karşılaşılan bir olgudur. İşsizlik sebebiyle bireylerin başta büyük şehirler olmak üzere çeşitli ülkelere iş bulabilme umuduyla göç etmesi ailenin bütünlüğüne bir tehdit oluşturmaktadır. Göç eden bireyler genellikle erkekler olmakta, kadın ve çocuklar ise geride bırakılan kişiler olmaktadır. Yakın tarihte karşılaşılan Almanya'ya göç eden Türk işçiler ve onların geride kalan aileleri bu duruma verilebilecek en somut örnektir. Bu göçler esnasında ailesini gelecek zamanlarda yanına alma hedefiyle giden bireylerin bir kısmı bunu gerçekleştirirse de bir kısmı da geride kalan aile üyeleriyle iletişim kurmaması sonucunda tek ebeveynli aileler ortaya çıkmıştır. Göç eden erkeklerin geri dönmemesi halinde geride kalan aile bireylerinin toplumsal rollerinin değiştiği, kız çocuklarının ebeveynleşmeye başlayarak bakımdan sorumlu tutulduğu, eğitim yaşamlarının ortaokul düzeyine kadar sürdürüldüğü, kimi zaman yoksulluk, yalnızlık ve yoksunluk ile baş başa kaldıkları bilinmektedir (Abadan Unat, 2002). Göçün neden olduğu ayrı yaşama hali geride kalan partner ve çocuklar ile göç eden kişi arasındaki yakınlığı etkilerken geride kalanların sosyal güçlüklerle karşılaşmaya başladığının da haberini vermektedir. Özellikle ataerkil toplumsal yapıda kabul gören değerlerin yeniden üretilmesi ebeveynlere kız çocuklarının eğitimlerinin yarıda bırakılabilir olduğunu düşündürmüştür.

- Boşanmaya alternatif olarak ayrı yaşama

Partnerlerin kurdukları birliktelikler her zaman istendik yaşantılar üretmeyebilir. Romantik ilişkilerin doğasında var olan bu durum kimi zaman birlikteliğin devam ettirilmesine dair motivasyonun azaldığı durumlara neden olabilir. Partnerlerin birbiriyle anlaşmakta zorluk çektikleri ve birlikteliklerini devam ettirme konusunda eskisi kadar istekli olmamaları ancak boşanmak da istememeleri sonucunda ortaya çıkan ayrı yaşama modeli bu başlık altında tartışılabilir. Özellikle iletişim problemlerinin sık sık yaşandığı durumlarda partnerlerin içinde bulundukları durumu değerlendirmesi ve kendi isteklerini keşfedebilmek ve tanımlayabilmek için ayrı yaşama kararı almaları kimi zaman boşanmaya sağlıklı bir geçişi sağlarken kimi zaman da partnerlerin problem çözdüğü bir süreci de sağlayabilir. Öte yandan ayrı yaşama sürecinin uzun sürmesi hem partnerler hem de varsa çocuklar için bir belirsizlik durumu oluşturabilir. Ayrı yaşama alternatifinin ideal süresi hakkında bir zaman dilimi belirtmek insanların, ilişkilerin ve ailelerin biricikliğini görmezden gelmek anlamına gelse de problem çözmek ve bir karara varmak için ayrı yaşamayı deneyen partnerlerin yıllar boyunca bu düzeni yürütmesi yakından ilgili her birey için yoğun bir belirsizlik anlamına gelebilir (Geniş, Toker ve Şakiroğlu, 2019). Ebeveyn olan partnerler genellikle ayrı yaşamanın çocuklarını nasıl etkileyeceği konusunda endişelenirler bu nedenle, çocukların boşanmaya yönelik tepkilerini öğrenmeleri ve kendi destek sistemlerini güçlendirmenin, ortaklığa dayanan ebeveynlik ilişkisi geliştirmenin ve kaliteli bir ebeveyn-çocuk ilişkisini sürdürmenin çocuklarına yardımcı olacağını düşünmeleri onlar için çok güven verici olabilir (Lee ve Bax, 2000).

- Boşanma öncesi ayrı yaşama

Günümüzün önemli sorunlarından biri olmaya devam eden ev içi şiddet, sosyo-demografik özellikler fark etmeksizin her ailede rastlanabilen güncel bir sorun olmaya devam etmektedir. Heteroseksüel (Abay ve Akın, 2021) ve homoseksüel (Barrett, 2015) evliliklerde partnerlerden birinin şiddet uygulaması partnerlerin ortak hedef ve değerler üzerine kurmuş olduğu birlikteliğe zarar vermekte ve kişilerin yaşam hakkı dahil olmak üzere pek çok insan haklarını ihlal etmektedir. Özellikle ataerkil kabuller üzerine kurulan bir aile yapısında sıklıkla rastlanan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet olgularında kadınlar yoğun biçimde şiddete maruz bırakılmaktadır. Eril düşüncenin hâkim olduğu toplumlarda şiddete maruz bırakılma sonucunda boşanma kararı almak kadınlar için her zaman kolay olmayabilir. Özellikle geleneksel aileyi yücelten ve boşanmayı kötüleyen zihniyetlerin etkisinde olmak boşanmayı fikir olarak düşünmeye dahi engel olabilir. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformunun (2021) verilerine göre 2020 yılında 96 kadının boşanmak istediği gerekçesiyle öldürüldüğüne ilişkin var olan veri bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Devam etmek istemediği bir evliliği sonlandırmak isteyen 96 kadının, kadınların canına kast edenlerden biri de boşanmayı kötüleyen eril düşüncedir.

Kız çocuklarının yetiştirilme örüntülerinde yalnızca kız çocuğu oldukları için üzerlerinde koruma ve kollama adı altında kurulan baskı, kendi ihtiyaçlarını kendisinin gidermesi yerine “koruma amacı taşıyan iyi niyetli” yardımlarda bulunulması kız çocuklarının bu davranışları bilişsel gelişimin en yoğun olduğu yaşlarda içselleştirmelerine neden olabilir. Bu durum daha sonrasında Dowling’in Sindrella Kompleksi olarak tanımladığı kadınların bağımsızlık korkusuna dönüşmesini kolaylaştırır. Yaşam aktivitelerini baba ya da erkek kardeş gibi başka erkeklerin kendileri için yerine getirdiği bir düzende büyüyen kız çocuklarının yetişkinliklerinde bağımsızlık ideolojisine inanmalarına rağmen bununla ilgili kaygı yaşadıklarından bahseden bu fikir kadınların herhangi bir şiddet durumunda dahi boşanmalarını engelleyebilmektedir (Dowling, 1994). Bu nedenle boşanmak yerine bir süreliğine (eğer kabul ederse¹) kök ailesinin yanına dönen kadınların ayrı yaşamaları mümkün olabilir ya da şiddet uygulayan partnerin boşanmayı kabul etmemesi ayrılık sürecini uzatabilir ve böylece ayrı yaşama modeli ortaya çıkabilir.

Şiddet uygulayan erkek ayrı yaşama sürecinde sistematik şiddet uygulamaya devam edebilir. Bu şartlar altında bu süreç boşanma öncesi aşama olarak tanımlanabilir. Türkiye’de 2020 yılında 45 kadın boşanma sürecindeyken polis şikâyeti olmasına rağmen partnerleri tarafından öldürülmüştür. Mevcut istatistikler temel alındığında boşanma öncesi sürecin kadınlar için herhangi bir risk oluşturmeyen durumlarda dahi koruyucu ve önleyici hizmetlerin harekete geçirilebileceğinin akla getirilmesi gerekmektedir (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2021). Kadın cinayetleri sonrası geride kalan çocukların ve diğer aile üyelerinin yaşamlarının farklı dinamikler temelinde zorlaştığı ve ikincil travmalara karşı savunmasız hale geldiği bilinmektedir (Erükçü Akbaş ve Karataş, 2020).

Dışsal nedenlere dayalı ayrı yaşama

- Partnerlerden birinin ceza infaz kurumuna alınması

İşlenen bir suç üzerine partnerlerden birinin ceza infaz kurumuna alınması partnerlerin tercihi değil dış koşullara bağlı olarak gelişen bir ayrı yaşama modelini oluşturur. Bir suçun faili olmak halihazırda insan ilişkilerini olumsuz etkileyen bir fenomen olmasına ek olarak aile ortamından bir partnerin travmatik bir biçimle ayrılmasının oluşturduğu ortam geride kalan aile üyeleri için sağlıklı

¹ “Gelinliğinle git, kefeninle gel.” evlilik törenlerinde kadınlara kendi aileleri tarafından söylenen cümlelerdendir. Başına her ne gelirse gelsin evi terk etme mesajını taşıyan cümle, kök ailenin kendi çocuklarını yalnızca öldüklerinde kendi evlerine kabul edeceğini açıkça belirtir. Nitekim günümüzde gerçekleşen kadın cinayetlerinde aileler bu ve buna benzer cümleleri kendi çocuklarına söylediklerini pişmanlıkla dile getirmektedirler. Gelinlik ve kefen kelimelerini içeren basit bir arama yapıldığında arama sonuçlarında pek çok kadın cinayeti haberine ulaşılmaktadır. Haberleştirilmeyen kadın cinayetlerinin de olduğu düşünüldüğünde bu tür bir ideolojinin sosyal destek imkanını kapatarak kadın cinayetlerine neden olduğu aşıkardır.

olmayabilir. Partnerin bir suça karışması temelinde olağan yaşam düzeninin bozulması diğer aile üyelerinin karşılaşabileceği sorunlara kapı aralar. Suç işlemiş bir ebeveynin yakınları olmak toplum tarafından etiketlenmeyi çok gecikmeksizin bir gerçek haline getirir (Condry, 2007). Özellikle ailenin ekonomik kazanç elde eden partneri suç nedeniyle ceza infaz kurumuna alınması ekonomik sorunları sosyalleştirerek yeniden üretir. Aileye ekonomik gelir kazanarak destek olan bu partnerin ardından ailenin yaşamını idame ettirebilmesi için gerekli olan paranın artık kazanılamaması geride kalan aile üyelerini yoksulluğa itebilir (Smith, Grimshaw, Romeo ve Knapp, 2007). Bu durum mevcut gelirin kesilmesine sebep olmanın yanı sıra toplum tarafından aile bireylerinin “suçlunun yakını” şeklinde etiketlenmeleri sonucunda iş bulma fırsatlarının azaltılması nedeniyle geride kalan çalışabilecek aile üyelerinin işgücüne katılımını engelleyebilir (Merçil, 2018). Üstelik bu etiketlenme suç işleyen kişinin cezasının sona ermesi halinde toplum tarafından devam ettirilmesi nedeniyle sona ermeyen bir cezalandırma yaşantısı meydana gelir. Bu durumda gelir elde etmek için bir işyerinde çalışmanın mümkünlüğü sorgulandığında bu sosyal dışlanma ve etiketlenmeye oldukça ciddi bir şekilde rastlanmaktadır (Kaya ve İnan, 2020).

Ayrıca psikososyal etkilerine bakıldığında aileden herhangi birinin cezaevinde olması aileyi yalnızca ekonomik anlamda etkilememekte ayrıca bu damga ile yaşayan aile üyelerinin ruh sağlıklarının risk altına girmesine de neden olabilmektedir. Geride kalan aile üyelerinin yaşadığı olumsuzlukların yanı sıra bu sürece tanık olan çocuklar için ayrı bir risk taşımaktadır. Bu tür durumlardan çocuklar daha farklı etkilenmekle beraber okulda ve diğer sosyal yaşamlarında suça dayanan olumsuzluklara karşı daha savunmasız hale gelmektedirler (Robertson, Christmann, Sharratt, Berman, Manby, Ayre, Foca, Asiminei, Philbrick ve Gavriluta, 2016). Ebeveyni suç işleyen çocukların sosyal yaşama katılımlarının azaldığı ve utanma duygusu hissettikleri bilinmektedir (Believe in Children Bernardo's, 2021).

- Partnerlerden birinin hasta olması ya da bakım vermek amacıyla evden ayrılması

Ayrı yaşamamanın partnerlerin tercihlerine dayanmadığı bu durumlardan biri eşlerden birinin tedavi olmak için evden ayrılarak sağlık kurumuna yerleşmesi ya da partnerlerden birinin yakınına informal bakım vermek amacıyla evden ayrılması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kimi hastalıkların -özellikle kronik hastalıkların- tedavi süresi oldukça uzun olabilir. Bu tür durumlarda tedavi olmak amacıyla evden ayrılan partnerin ayrılık sebebinin uzun tedavi gerektiren bir hastalığa dayanması geride kalan aile üyeleri için anksiyete ve strese neden olabilir. Özellikle ebeveynlerden birinin bu durumu yaşaması ebeveyn kaybı konusunda kaygı yaratarak aile üyelerinin ruhsal güçlükler yaşamasına ve yaşam kalitelerinin düşmesine neden olabilir (Golics, Basra, Salek ve Finlay, 2013). Öte yandan kendi çocuğuna bakım vermek için evden ayrılan partnerler ve geride kalan aile üyeleri için de benzer durum geçerlidir. Çocuğun hastalığı nedeniyle evden ayrılmak tedavi

sürecinde oluşan yan etkiler tüm aile üyelerini etkilemektedir. Bakım vermek, bireylerin anksiyete seviyelerini artırma ve stres altında bırakma gibi etkilere sebep olmaktadır (Kalanlar ve Kuru Alici, 2020). Kendi çocuğuna bakım vermenin içerdiği daha derin anlamlar süreci zorlaştırabilmektedir (Orbay, 2019). Dolayısıyla hem evden ayrılmak hem de bu tür streslerle karşılaşmak kişi üzerinde bir baskı oluşturmaktadır evde geride kalan aile bireylerinin tek ebeveynli aile yapısına dönüşmesine sebep olur.

Ciddi bir hastalıkla karşılaşılması ve aile yapısının tek ebeveynli aile yapısına dönüşmesi sonucunda hem hastanedeki aile üyelerinin hem de geride kalan üyelerin hayatlarında önemli değişiklikler meydana gelmektedir (Demir ve Çelebi, 2017). Ayrıca bu sürecin çocuklar tarafından nasıl algılandığı da önem teşkil etmektedir. Hastalıkla ilişkilendirilen ölüm olayı çocuklar tarafından nasıl algılandığı ve bu durumu ebeveynleriyle nasıl ilişkilendirdikleri değerlendirilmeli ve çocukların ruhsal sağlıklarına ve gelişimlerine olumsuz etki edebilecek faktörler üzerine çalışılmalıdır (Onur, 2021).

Ayrı Yaşama Sürecinin Sosyal Boyutu

Üstlerinde devletin kontrol hakkı ve yetkisinin devam ettiği ayrı yaşayan partnerler, süreç içerisinde boşanma sonucunda yaşanan sorunlarla bazı yönlerden benzeyen ve farklılaşan sorunlarla karşılaşmaktadır. Boşanmanın kültürel olarak olumsuz karşılandığı toplumlarda karşılaşılan bir durum olan ayrı yaşama hali hem partnerleri hem de çocukları belirsizliğe iten bir olgudur. Resmi anlamda evli olup birlikte bir hayat sürdürmeyen partnerlerin kafa karışıklığı yaşaması son derece doğal olmakla birlikte aynı kafa karışıklığı çocuklar tarafından da yaşanmaktadır. Boşanma sürecinden en çok etkilenen konumda olan çocuklar ayrı yaşama modelinde de benzer süreçleri yaşayabilirler. Bir çocuk için ebeveynlerinin farklı evlerde yaşaması, eskisi gibi birlikte vakit geçirmemeleri gibi değişiklikler oldukça gözlenebilir olduğu için sebebini merak etmeleri ve anlamlandırma ihtiyaçları ortaya çıkabilir.

Partnerlerden birinin gelir elde ettiği bir işte çalıştığı, diğerinin ise ev içi emek ürettiği aile modelinde ayrı yaşama ekonomik problemleri de ortaya çıkarabilir. Kayıtlı bir ekonomide yer almak geleceğin ekonomik sorunlarına yönelik önlemler almak anlamına gelirken ev içi ücretsiz emek üretmek emek sahiplerine bir güvence sağlamamakla birlikte oldukça görünmezdir. Bu nedenle ev dışında başka bir yerde çalışmayan partner, ayrı yaşam modelinde ekonomik sorunlar yaşayabilir. Bu durum boşanmada nafaka yolu ile partnerlerden birinin diğerine ödemesi gereken miktarın belirlenmesi ile resmiyet kazanarak çözüme ulaştırılmakta fakat ayrı yaşama modelinde bu durum ekonomik kazanç elde eden partnerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Ayrıca resmi olarak boşanıldığında kişiler kanunlara dayalı bir şekilde nafaka hakkının yanı sıra müşterek malların paylaşılması ve çocukların velayetini almak gibi birtakım haklara sahip olmaktadır ayrı yaşama durumu söz konusu olduğunda bu tür haklardan faydalanılamamaktadır. Bu da kişileri dezavantajlı hale getirmektedir.

Ayrı yaşamaya karar verme sürecinde ve aile üyeleri tarafından kararın uygulanma sürecinde resmi bir boşanma olmadığı için çocuklara yönelik özel tedbirler uygulanamamaktadır. Bu kapsamda özellikle çocukların olumsuz etkilenmemesi adına mahkemeler danışmanlık gibi koruyucu ve destekleyici tedbirler verme yetkisine sahipken ayrı yaşama sürecinin resmiyete yansımaması nedeniyle bu tür olanaklara erişim güçleşebilir. Buna bağlı olarak çocukların kısa ve uzun süreli etkileri aşabilme becerilerini geliştirmek ebeveynlerinin inisiyatifine kalmaktadır.

Ayrı yaşama durumunda sıklıkla rastlanabilen diğer bir durum ise resmi birlikteliğin dışında partnerlerin farklı birlikteliklerin ortaya çıkmasıdır. Bu durumda halihazırda sorunlar yaşayan ailenin içinde bulunduğu durumu daha karmaşıklaştırabilir. Bu durumda ataerkil yapı erkeklere çifte standart sunmaktadır. Erkekler, resmi birlikteliğe rağmen ayrı yaşasalar dahi başka biriyle romantik ilişkilendiklerinde “Erkektir yapar.” diyerek bu duruma eril bir meşruluk kazandırılırken bir kadın aynı şeyi gerçekleştirdiğinde sözde namus adı altında kadın cinayetleri için bir “haklı gerekçe” olarak öne sürülür. Bu nedenle boşanmada olduğu gibi ayrı yaşamının da cinsiyetlendirilmiş pek çok sorunun habercisi olduğu söylenebilir.

Ayrı Yaşama Sürecinin Psikolojik Boyutu

Boşanma gibi ayrı yaşama durumu da birçok psikososyal problemi beraberinde getirebilir. Ayrı yaşamaya karar verme sürecinde aile üyesi olarak varsa bu durumun kaçınılmaz en büyük etkileneni çocuklar olmaktadır. Birey olarak var olma yolunda en önemli dönemin çocukluk dönemi olduğu düşünüldüğünde; ebeveyn-çocuk ve ebeveyn-ergen ilişkileri bu dönemde oldukça önemlidir. Çocuk açısından bir bakış geliştirildiğinde ayrılma durumuna kadar istediği an ulaşabilir olduğu ebeveynlerini bir bölünme halinde görmesi bundan sonra ikisine de eşit olarak ulaşamayacağı algısını oluşturmaktadır (Öngider, 2013).

Ayrı yaşama sürecinde çocuğun yaşı en önemli etken olmakla beraber; okul öncesi ve ergenlik dönemi içerisindeki çocuklar bu sürecin etkilerini en ağır hisseden yaş grubunda olmaktadır. Okul öncesi ve ergenlik dönemlerindeki çocuklar; yaşadıkları her şeyin sebebini kendilerinde aramakta ve yaşanan her problemde sorumlu oldukları düşüncesindedirler. Çünkü tam olarak bu dönemde benmerkezcil bir yapıya sahiptirler (Cüceloğlu, 2028).

Ayrılan ebeveynlere sahip ergenlerin hayata bakış açıları, memnuniyet düzeyleri, yaşamdan ve yaptıkları etkinliklerden zevk alma durumları etkilenmektedir. Bu bireylerin yaşam doyumu ve iyilik hallerinin ailesi ayrı yaşamayan bireylere kıyasla anlamlı bir oranda düşük olduğu ortaya konmuştur (Amato ve Booth, 1991).

Boşanma ya da ayrı yaşamının çocuklar üzerindeki etkisini kısa süreli ve uzun süreli etkiler olarak gruplandırmak mümkündür. Kısa süreli etkiler ayrı yaşama sürecinde iki seneden daha az bir süreyi kapsamakta olup (Öngider, 2013) bu etkiler

şok, öfke, mutsuzluk, depresif duygu durum, içe çekilme, yalnızlık düzeylerinin yüksek olması, yaşam doyumlarının düşük olması ve sorunlarla başa çıkamama olarak sıralanabilir (Çivitci, Çivitci ve Fiyakalı, 2009; Bilici, 2014).

Uzun süreli etkiler ise iki seneden daha uzun süren incelemeleri kapsamaktadır. İlgili araştırmalara bakıldığında; Huurre ve arkadaşlarının (2006) 16 yıl süren ve çok kapsamlı olan araştırmalarında çocukluk dönemlerinde anne ve babaları boşanmış kadınların, ayrılmamış aileye sahip olanlara göre yetişkinlik dönemlerinde daha fazla psikolojik sorun yaşadıkları bulgulanmıştır.

Yapılan araştırmalar, ev içi çatışmalarda çocukların yaşları büyüdükçe daha az etkilendiklerini ortaya koymuştur. Yaşamı daha kapsamlı yorumlayabilme becerisine sahip olduğu varsayılan gençlerin ayrı yaşama ve boşanma süreçlerine uyumları yaşlarıyla orantılı olarak hızlanmakta ve sürecin olumsuz etkilerinden daha az etkilenmektedirler (Kahraman, 2015).

Ayrı yaşama sürecinde çocuğun ya da çocukların hangi ebeveyni ile yaşayacağı sorunsalı da kimi zaman çocukların olumsuz etkilenmesine sebebiyet vermektedir. Bu süreçte ebeveynler arası yaşanan çatışmalar ve ebeveyn tutumları çocuklarda en temel psikolojik problemlerden olan ebeveyn yabancılaştırma sendromuna yol açabilmektedir (Torun, 2011).

Ebeveyn yabancılaştırma sendromu

Ebeveyn yabancılaştırma sendromu bir ebeveynin (yabancılaştıran ebeveyn) diğer ebeveyni (hedeflenen ebeveyn) tutarlı ve birçok olumsuzluk ifadesini kullanarak reddetmesi durumu olarak açıklanmaktadır. Hedeflenen ebeveynin kişiliği ve tüm özellikleri her yönüyle eleştiriye açık ve hor görülür düzeyde tasvir edilmektedir (Baker ve Ben-Ami, 2011).

Ayrı yaşama sürecinde çocuğun ya da çocukların hangi partnerin yanında kalacağı meselesi de önemli bir konudur. Bu süreçte ebeveynler çocuklarını bir diğer ebeveynle karşı bilinçli ve programlı bir şekilde yabancılaştırabilir, bu da çocukların sağlıklı ilişkiler kurabilme potansiyellerine etki eder. Zira bu durum gerçekleşirse duygusal istismarın bir sonucu olarak çocuklarda ebeveyn yabancılaştırma sendromu ortaya çıkabilir. Aynı zamanda yabancılaşmaya maruz kalan hedefteki ebeveyn de bu süreçte olumsuz duygu durumuna sahip olabilir (Torun, 2011). Resmi bir boşanma olmadan ayrı yaşama hali ile zaten belirsiz bir durumda olan çocuk, ebeveynlerinin birbirlerine karşı olan düşmanlıklarının da arasında kalarak daha çok endişeye maruz kalabilir.

Gardner'a (1998) göre çocuklar hafif, orta ve şiddetli olmak üzere üç düzeyde ebeveyn yabancılaşması yaşayabilmektedir. Hafif düzeyde bir ebeveyn diğerine karşı programlama yapabilmekte ancak çocuk ile sağlanan ebeveyn görüşmelerinde çocuk çok fazla zorluk çekmeden her iki ebeveynle de bir ilişki içinde olabilmektedir. Ebeveynlerin orta derecede yabancılaşması durumunda ise ebeveynle karşı önemli bir programlama ve bu programlamaya karşı güçlü bir

mücadele bulunmaktadır. Çocuk, bir ebeveyninden diğerine geçiş sırasında genellikle zorluk yaşamakta ve mücadelesi sonucunda her ikisi ile de doğru bir ilişki kurabilmektedir. Şiddetli yabancılaşma içindeki çocuk ise genellikle herhangi bir teması reddeder ya da hedeflenen ebeveyni ziyaret etmesi veya görüşmesi konusunda zorlanırsa da kaçmak konusunda tehditkâr olabilmektedirler. Bu nedenle çocuk ve hedeflenen ebeveyn arasındaki ilişki tamamen yok edilmekte demek doğru olacaktır.

2005 yılında Baker tarafından yapılan bir çalışmada; ebeveyn yabancılaştırma sendromuna maruz kalan çocukların yetişkinlik dönemlerinde düşük benlik saygısı, depresyon, alkol ve madde bağımlılığı, güven ve özgüven eksikliği gibi problemler yaşadıklarını ortaya koymuştur. Bununla beraber reddedilmekten kaçınmak için çocuk sahibi olmaktan kaçınmak, kimlik karmaşası ve aile kavramına öfke duyma gibi sonuçlara da sebep olmaktadır.

Lowenstein (2010) yapmış olduğu bir çalışmada bağlanma teorisi ve ebeveyn yabancılaşma sendromunu incelemiş ve çocukların bağlanma problemi yaşadığı ebeveynlerine karşı daha çabuk yabancılaşabildiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda ebeveyn yabancılaştırma sendromunda; yabancılaştıran ebeveynin çocuk ile güçlü bağlanma yaşayan ebeveyn olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Sonuç olarak boşanma gibi ayrı yaşamının tercih edildiği ailelerde ebeveynler birbirlerine karşı yabancılaştırma gerçekleştirebilmektedir. Bu eylemin çocukların iyilik halini olumsuz yönde etkileyebileceği yapılan araştırma sonuçlarından öğrenilmektedir. Bu ve buna benzer yakın ilişkiler sisteminde meydana gelebilecek karmaşık sorunlarla baş edebilmek adına ebeveynlerin ve çocukların ihtiyaç duyduğu ve mevcut olan hizmetler gözden geçirilebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Aile sistemi diğer sistemlerle yoğun ve yakın ilişkiler içerisindedir. Dolayısıyla bu ilişkilerin niteliği ve amacı aile sisteminin kendisini ve alt sistemleri oluşturan aile üyelerini etkilemektedir. Bu doğrultuda evlilik sürecinde karşılaşılan problemler, anlaşmazlıklar ya da benzer olumsuzluklar partnerleri boşanma sürecine yönlendirebilir. Öte yandan yalnızca boşanma ile değil eşlerin ayrı yaşama kararı alması ya da ayrı yaşamak zorunda kalması sonucuyla da birliktelikler sonlanabilir. Her insanın biricikliği doğal olarak aileyi de biricik yapar ve ailelere çeşitlilik katan özelliklerle donatır. Bundan dolayı aile içerisinde meydana gelebilecek her olay farklı birlikteliklerde farklı sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Kimi aileler yaşanan sorunlar karşısında resmi ilişkiyi sonlandırma kararı alırken kimi aileler de boşanmaksızın partnerlerin ayrı yaşayacağı bir düzende “birlikteliklerini” devam ettirmeyi tercih edebilirler.

Partnerlerin ayrı yaşama modelini benimsemelerine sebep olabilecek etkenler bu çalışmada içsel nedenler olan partnerlerden birinin göç etmesi, boşanmaya alternatif olarak ayrı yaşamak ve boşanma öncesinde ayrı yaşamak; dışsal nedenler olan eşlerden birinin ceza infaz kurumuna alınması ve hastalık ya da

bakım vermek amacıyla evden ayrılması başlıklarında incelenmiştir. Mevcut birlikteliğin resmi olarak devam etmesi ayrı yaşamayı boşanmadan farklılaştırmaktadır. Bu durum aile yaşantısına farklı biçimlerde etki ederek ev içi rollerin yeniden paylaşılmasına neden olmakta ve halihazırda var olan problemleri dönüştürmektedir.

Tüm bunların yanında ayrı yaşama kararı almış partnerler resmi olarak evlilik bağına sahip oldukları için müşterek çocuğun ya da çocukların velayeti hakkında çatışma yaşayabilmekte, yaşanan çatışma da çocuklarda ebeveyn yabancılaştırma sendromu, anksiyete, düşük benlik saygısı gibi psiko-sosyal problemlere yol açabilmektedir. Bu nedenlerle hem çocuğun iyilik halinin devamlılığının sağlanması hem de partnerlerin ayrı bireyler olarak hayatlarına daha güçlü devam edebilmeleri için bu süreçte her bireyin psikososyal olarak desteklenmesi önem arz etmektedir. Aile danışmanlığı ve boşanma öncesi danışmanlık gibi partnerlerin boşanma sürecini daha az yıpratıcı kılan ya da problem çözme tekniklerinden faydalanarak sorunlarla daha yapıcı bir biçimde başa çıkma becerilerinin edinildiği programların yaygınlığının artırılması önemlidir. Bu tür uygulamaların sorunları çözerek yeniden birliktelik kurmak ya da daha sağlıklı boşanmayı amaçlamak gibi temel kabulleri bulunmamaktadır. Bu esneklik partnerlere yeni alanlar açarak kendi yaşamları ve birliktelikleri hakkında söz sahibi olmalarını pekiştirmektedir. Sürece yön vermek yerine süreci özgürleştirici değerler doğrultusunda yeniden değerlendirmek partnerlere ve birlikteliklere özgür bir yaşam alanı sunacaktır.

Öte yandan boşanmayı toplumsal bir sorun olarak tanımlamanın neden olduğu toplumsal cinsiyet baskıları ile mücadele etmek gerekmektedir. Boşanmadığı için şiddete maruz bırakılmaya devam eden sayısız kadının insan haklarının pratiğe döküldüğü sosyal politikalar hayati bir gündem olmalıdır. Öte yandan geleneksel aileye atfedilen değerlerin cinsiyetçiliği yeniden üretmesi, karşılanması güç beklentileri oluşturduğu ve partnerleri baskı altında bıraktığı oldukça açıktır. Dolayısıyla aile kavramına yönelik anlayışın günümüz koşullarına ve taleplerine göre güncellenerek kullanılması ve bunun gerçekleşen her değişim ve gelişim doğrultusunda yenilenmesi gerekmektedir.

Ayrı yaşama fenomenine boşanmaya bir alternatif olarak başvurulduğu, boşanma sürecine hazırlık aşaması olduğu ya da boşanmanın engellenmesi için bir çözüm önerisi olarak kullanıldığı düşüncesi ayrı yaşama halinin çok boyutluluğu nedeniyle hatalı ve eksik bir sonucu ortaya çıkarabilir. O nedenle ayrı yaşamının pek çok olası yaşantı sonucunda gerçekleşebileceği ve bu olasılıkların son derece çeşitli olduğu unutulmamalı ve her birliktelik kendi gerçekliği çerçevesinde ele alınmalıdır. Değinilmesi önemli olduğu düşünülen diğer bir ayrım ise boşanma ile ayrı yaşama deneyimlerinin birbirlerinin alternatifi ya da geçici çözümü olmamasıdır. Partnerlerin boşanma sürecinde yaşadığı sorunlar ile ayrı yaşama sürecinde yaşadığı sorunlar benzerlik taşımakla birlikte bağımsız dinamiklere de sahiptir. O nedenle gerçekleştirilen bir sorun analizi sonucunda boşanmanın daha sağlıklı olacağına dair

bir öneri sunmak faydalı olmayacaktır. Her iki sürecin de farklı sorunların ortaya çıkması bakımından elverişli olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle alanda çalışan profesyonellerin ve partnerlerin temel motivasyonu, süreci en az zararla yürütmek olmalıdır.

İlgili literatür incelendiğinde boşanma olgusu üzerine hazırlanan birçok yayın olmasına karşın boşanma olmaksızın ayrılma durumu ile ilgili bilimsel yayınların nadirliği bu konunun bilimsel araştırmalarla irdelenmesi ve çeşitli belirleyicilerin ve fenomenlerin keşfedilmesi gerektiğinin bir işaretidir. Öznelerini ayrı yaşamayı bir şekilde deneyimlemiş partnerlerin oluşturduğu araştırmalar ayrı yaşama fenomenini anlamak için oldukça önemlidir.

YAZARLARIN KATKI ORANI

Yazarlar eşit oranda katkı sağlamışlardır.

ÇATIŞMA BEYANI

Herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Abay, E., ve Akın, A. Covid-19 salgınında; dünyada ve Türkiye’de Kadınlara yönelik şiddet ve toplumsal cinsiyet. *Sağlık ve Toplum*, 31(3).

Aktaş, Ö. (2011). *Boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlükler*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Amato, P. R., & Booth, A. (1991). Consequences of parental divorce and marital unhappiness for adult well-being. *Social Forces*, 69(3).

Baker, A. J. L. (2005). The long-term effects of parental alienation on adult children: A qualitative research study. *The American Journal of Family Therapy*, 33(4).

Baker, A. J., & Ben-Ami, N. (2011). To turn a child against a parent is to turn a child against himself: The direct and indirect effects of exposure to parental alienation strategies on self-esteem and well-being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(7).

Barrett, B. J. (2015). Domestic violence in the LGBT community. In *Encyclopedia of Social Work*.

Baykara Acar, Y. ve Acar, H. (2002). Sistem kuramı-ekolojik sistem kuramı ve sosyal hizmet: Temel kavramlar ve farklılıklar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 13(1).

Believe in Children Bernardo’s. (2021). No child should be punished because their parents is in prison. Erişim adresi: <https://www.barnardos.org.uk/what-we-do/helping-families/children-with-a-parent-in-prison>. Erişim tarihi: 06.11.2021.

Bilici, A. B. (2014). Boşanma sürecinin çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2).

Çivitci, N., Çivitci, A. ve Fiyakalı, N. C. (2009). Anne-babası boşanmış ve boşanmamış olan ergenlerde yalnızlık ve yaşam doyumu. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(2).

Condry, R. (2013). *Families shamed: The consequences of crime for relatives of serious offenders*. Londra: Willan.

Cüceloğlu, D. (2018). *İnsan davranışı, psikolojinin temel kavramları* (41. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Dajani, O. M. (2016). Divorce without separation? Reimagining the two-state solution. *Ethnopolitics*, 15(4).

Demir, S. ve Çelebi, Ş. (2017). Tek ebeveynli ailelerin sorunları: Nitel bir araştırma. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13).

Dowling, C. (1994). *Sindirella kompleksi: Çağdaş kadında bağımsızlık korkusu*. Ankara: Öteki Yayınevi.

Erükçü Akbaş, G. E., & Karataş, K. (2020). The depth of trauma: The children left behind after femicide in Turkey. *International Social Work*.

Fish, J. N., & Russell, S. T. (2018). Queering methodologies to understand queer families. *Family Relations*, 67(1).

Gardner, R. (1999). The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(2).

Geniş, M., Toker, B., ve Şakiroğlu, M. (2019). Boşanmanın çocuklara etkisi, çocuğa söylenmesi ve ebeveyn yabancılaşması derleme çalışması. *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(3).

Goldberg, A. E., Allen, K. R., & Smith, J. Z. (2021). Divorced and separated parents during the COVID-19 pandemic. *Family Process*, 60(3).

Golics, C. J., Basra, M. K. A., Salek, M. S., & Finlay, A. Y. (2013). The impact of patients' chronic disease on family quality of life: an experience from 26 specialties. *International Journal of General Medicine*, 6.

Güneş, H. N. (2018). Feminist akımlarda aile. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3).

Huurre, T., Junkkari, H., & Aro, H. (2006). Long-term psychosocial effects of parental divorce. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(4).

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, (2021). *Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2020 Raporu*. Erişim adresi:

<http://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/veriler/2947/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2020-raporu>. Erişim tarihi: 05.11.2021.

Kahraman, S. (2015). Boşanma sonrasında genç-ebeveyn ilişkilerinin sürdürülmesi ve öğrencinin akademik başarısına etkisi (Afyon ili örneği). [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Selçuk Üniversitesi.

Kalanlar, B., & Kuru Alici, N. (2020). The effect of care burden on formal caregiver's quality of work life: a mixed-methods study. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 34(4).

Kaya, Y. ve İnan, K. (2020). Suça ve suçluya toplumsal damga: Niğde ili örneği. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(Özel Sayı).

Lee, C. M., & Bax, K. A. (2000). Children's reactions to parental separation and divorce. *Paediatrics & Child Health*, 5(4).

Lowenstein, L. F. (2010). Attachment theory and parental alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 51(3).

Merçil, İ. (2018). "İçerisi" ile "dışarı" arasında mahpus yakınları. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(18).

Mittal, M., & Wieling, E. (2006). Training experiences of international doctoral students in marriage and family therapy. *Journal of marital and family therapy*, 32(3).

Öngider, N. (2013). Boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(2).

Onur B. (2021). *Gelişim psikolojisi: Yetişkinlik, yaşlılık, ölüm (12. baskı)*. İstanbul: İmge Kitabevi.

Orbay, İ. (2019). *Kanser Hastası Çocuklara İnfomal Bakım Verenlerde Merhamet Yorgunluğunun Betimlenmesi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Manisa Celal Bayar Üniversitesi.

Robertson, O., Christmann, K., Sharratt, K., Berman, A., Manby, M., Ayre, E., Foca, L., Asiminei, R., Philbrick, K. & Gavriluta, C. (2016) Children of prisoners: Their situation and role in long-term crime prevention. İçinde: Kury H., Redo S., Shea E. (Ed.) *Women and Children as Victims and Offenders: Background, Prevention, Reintegration*. Cham: Springer.

Smith, R., Grimshaw, R., Romeo, R., & Knapp, M. (2007). *Poverty and disadvantage among prisoners' families*. New York: Joseph Rowntree Foundation.

Torun, F. (2011). Ebeveyn yabancılaştırma sendromu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(3).

Yayın Geliş Tarihi: 11.03.2022
Yayına Kabul Tarihi: 04.08.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1084870

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1139-1179
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İSTİHDAM TEŞVİKLERİNİN İSTİHDAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ÖLÇÜLMESİ: ANKARA ÖRNEĞİ¹

Eyüp Gültekin ÇEVİK*
Abdülkadir DEVELİ**

Öz

Bu çalışmanın amacı, ilave istihdam sağlayan teşviklerin istihdamı ne ölçüde etkilediğinin ve ne kadar fayda sağladığının ölçülmeye çalışılmasıdır. Bu çerçevede, ilave istihdam sağlanması ve istihdamın artırılması için uygulanan 6111, 687 ve 7103 sayılı prim teşviklerinin istihdama olan etkileri nicel araştırma yoluyla incelenmiştir. Çalışmada, araştırma evreni olarak Ankara İlinde bulunan firmalar belirlenmiştir. Örneklem seçimindeyse, araştırma evreninde Nace kodu imalat sektörü olan ve 6111, 687 ve 7103 sayılı prim teşviklerinden yararlanan 1586 firma ele alınmıştır. Bu kapsamda, SPSS yardımıyla kovaryans analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi ve varyans analizi uygulanmıştır.

Bu doğrultuda, iş kollarının veya sektörlerin istihdam teşviklerinden yararlanmada birbirinden farklı etki gösterdiği, ilerleyen yıllar itibarıyla teşviklerden yararlanmanın ana faaliyet kolları bazında artış eğilimi içerisinde olduğu, 6111 sayılı prim teşvikinin teşvikli istihdam üzerindeki etkisinin istatistiki bakımdan yüksek düzeyde olduğu, ancak 687 sayılı ve 7103 sayılı prim teşviklerinin ise istatistiki bakımdan orta düzeyde olduğu, ilave istihdam sağlayan prim sübvansiyonlarının teşvikli istihdamı pozitif yönde ve istatistiki bakımdan anlamlı etkilediği, aynı zamanda istihdamı da artırdığı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, İstihdam, İlave İstihdam, İstihdam Teşvikleri, Prim Teşvikleri.

¹ Bu çalışma "İstihdam Teşviklerinin İstihdam Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi: Ankara Örneği" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Çevik, E. G., Develi, A. (2022). İstihdam teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisinin ölçülmesi: Ankara örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1139-1179.

* Doktora Mezunu, ORCID: 0000-0003-2240-8122, egltkncvk@hotmail.com.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-7800-0225, adeveli@ybu.edu.tr.

MEASURING THE EFFECT OF EMPLOYMENT INCENTIVES ON EMPLOYMENT: ANKARA CASE²

Abstract

The aim of this study is to try to measure to what extent incentives that provide additional employment affect employment and how much benefit they provide. In this framework, the effects of premium incentives numbered 6111, 687 and 7103 on employment, which are applied to provide additional employment and increase employment, have been analyzed through quantitative research. In the study, the companies located in Ankara Province were determined as the research universe. In the selection of samples, 1586 firms, which have the Nace code in the research population and benefit from the premium incentives numbered 6111, 687 and 7103, were considered. In this context, covariance analysis, correlation analysis, regression analysis and variance analysis were applied with the help of SPSS.

In this direction, business lines or sectors have different effects on benefiting from employment incentives, the use of incentives has an increasing trend on the basis of main activity branches as of the following years, the effect of premium incentive numbered 6111 on incentive employment is statistically high, but premiums numbered 687 and number 7103 are high. On the other hand, it has been found that the incentives are at a moderate level in terms of statistics, premium subsidies that provide additional employment have a positive and statistically significant effect on employment with incentives, and also increase employment.

Keywords: Unemployment, Employment, Additional Employment, Employment Incentives, Premium Incentives.

GİRİŞ

Bir ülkenin üretim kaynaklarının sınırlı olması ya da üretimin ihtiyaç duyulandan az gerçekleştirilmesi, bunun yanında çalışma yaşındaki nüfusun istihdam imkânlarından fazla artması, işsizliğe neden olmaktadır. İşsizlik, kontrol altına alınsa bile, en ufak belirsizlikte tekrar ortaya çıkabilecek bir risk unsurudur (Teker, 2019, s. 1). Bu nedenle işsizlik, sadece gelişmemiş ülkelerin veya gelişim aşamasındaki ülkelerin değil, tüm dünyanın sorunudur. İşsizliğin çıkış nedeni ülkelerin mevcut ekonomik ve sosyal yapıları ile uygulanmakta olan makro-ekonomik politikaların etkileri olarak ifade edilebilecektir (Kökocak vd., 2009, s. 829). Bu bakımdan dünyanın farklı ülkelerindeki siyasi otoriteler (neredeyse tümü) işsizliği azaltmak veya istihdamı artırmak için çaba sarf etmektedirler. Bu sorunun çözülmemesi problemin daha da derinleşmesine neden olmakta, dünyayı bir kısır döngüye sürüklemektedir.

Özellikle son dönemlerde demografik yapısında belirgin bir değişim gözlenen Türkiye’de eğitim almış nüfus artmaktadır. Ancak bu durum, gelişmişlik düzeyi daha az olan bölgelerin, gelişmiş bölgelere göç vermesine neden olmaktadır.

² This study was produced from the doctoral thesis named "Measuring the Effect of Employment Incentives on Employment: Ankara Case".

Bu bakımdan Türkiye için işgücü piyasası, hızlı nüfus artışından ve iç göçten olumsuz etkilenmektedir (Akılotu, 2019, s. 1). Ayrıca kadınların ve gençlerin istihdamdan yeterli pay alamamaları, işveren açısından işgücü maliyetlerinin yüksek olması, teşviklerin mevcudiyetine karşın şartları sağlayan birçok kişinin teşviklerden yararlanamaması ve yapısal eksikliklerin varlığı işsizlik sorununu güçlendirmektedir. Bu durum toplumsal huzursuzluğa da sebep olmaktadır (Tekel, 2019, s. 102).

Öte yandan işsizlik sorununu, tek başına değerlendirmek mümkün değildir; işsizliğin çözümü için istihdamda artış sağlanması gerekmekte, bunun için de öncelikle istihdam ve makro değişkenler arasındaki ilişkinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu itibarla istihdamı olumlu yönde etkilemek, aynen işsizliği azaltmak gibi, önemli bir sosyal politika aracıdır (Güçlüoğlu, 2017, s. 1). Bu kapsamda devletler hem ekonomilerini canlandırmak için, hem de farklı nedenlerle ortaya çıkan işsizliği en aza indirebilmek için çeşitli politikalar ortaya koymaktadırlar. Nitekim ülkemizde de işsizliği azaltıcı çalışmalar yapılmış, çeşitli istihdam politikaları uygulamaya konulmuştur (İzmirlioğlu, 2019, s. 110). Ülkemizde 2000’li yıllarda uygulanan prim teşviklerinin sayısı oldukça fazladır. Bu teşviklerin her biri ayrı ayrı özel öneme ve etkiye sahiptir, ancak özünde hepsinin amacı kayıtlı istihdamın artırılmasıdır.

Esas itibarıyla bu çalışmada, Türkiye’de uygulanan istihdam teşviklerinin etkinliğinin test edilmesi, dolayısıyla yeni politikaların oluşturulmasına katkı sağlanması veya mevcut politikaların sonuçları hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmaktadır. Bu itibarla uygulanmakta olan politikaların sonuçlarının ölçülmesi verimi artıracak, dolayısıyla kaynak israfını önleyecektir. Bir başka ifadeyle politikalar için yapılan etkinlik değerlendirme çalışmaları, kaynağın en uygun politikalar için ayrılıp ayrılmadığını tespit etmek, yetersiz sonuçların ortaya çıkması halinde gerekli tedbirleri alarak kaynakları en etkili olabileceği alanlara kaydırmak açısından önem taşımaktadır.

Bu kapsamda, 2016 - 2019 yılları arasında Ankara İlinde faaliyet gösteren ve Nace kodlu imalat sektörü olan 1586 firmaya yönelik olarak 6111 sayılı istihdam teşviki, 7103 sayılı istihdam teşviki ve 687 sayılı istihdam teşviki için Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı Sigorta Primleri Genel Müdürlüğü Risk Yönetimi ve Proje Daire Başkanlığı’ndan temin edilen veriler nicel araştırma yöntemi olan SPSS aracılığıyla Ankova, Korelasyon, Regresyon ve Anova testlerine tabi tutulmuştur.

İşsizlik Olgusu ve İstihdam Politikalarının Rolü

Bir ekonomide, sahip olunan tüm üretim faktörlerinin kullanılmamasına *işsizlik*, doğa ve sermayenin üretime katılmayan kısmına *atıl kapasite*, çalışmayan işgücü unsuruna ise *işsiz* denilmektedir (Kökocak vd., 2009, s. 829). Burada atıl kapasite yalnızca ekonomik anlamda bir kayba neden olurken, işgücünün işsiz kalması, hem sosyal hem ekonomik sorunlara sebep olmaktadır (Germir, 2012, s. 3). Bilindiği üzere bir ekonomideki fiilî işsizlik oranı, doğal işsizlik oranından daha çok

arttığında, bu durum gayrisafi yurtiçi hasılda (GSYH) azalışa neden olmaktadır. Bu ise daha az sayıda kişinin istihdam edilmesi ve işsizliğin daha da artması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla işsizlik bir kısır döngü meydana getirmektedir. (Karagöl, 2010, s. 55).

Bilindiği üzere işsizlik sorunuyla mücadelenin en etkili yöntemi ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Ekonomi büyüdükçe, başka bir ifadeyle üretim ve yatırımlar arttıkça, yeni işgücüne ihtiyaç duyulacak ve işsizlik azalacaktır. Ancak bu önemli sorunun yalnızca ekonomik büyüme ile çözülmesi mümkün değildir; işsizlik türlerine göre ve işsizlik sorununun en fazla etkilediği gruplara yönelik olarak bazı istihdam politikalarının işsizliğin azaltılması için kullanılması gerekmektedir (Gündoğan, 2013b, s. 168). İstihdam politikaları, öncelikle istihdam artışını gerçekleştiren; bunun yanında istikrar ve ekonomik büyüme aracılığıyla toplumun refah seviyesini artıran; üretim faktörlerinin etkin kullanımı ve adil dağılımı sayesinde yoksulluğu engelleyen; bireylerin insan onuruna yakışır bir hayat sürmelerine olanak sağlayan, tüm kural ve uygulamaları içeren kısaca her türlü politika olarak tanımlanabilir (Koca, 2016, s. 19).

İşgücü piyasası politikaları genellikle iki sınıfta ele alınmaktadır; ilki istihdam performansının doğrudan ve dolaylı şekilde artırılmasının, işgücünün nitelik olarak geliştirilmesinin, işsizlerin iş bulmalarının ve işsizlerin istihdam edilebilirliklerinin artırılmasının hedeflendiği aktif işgücü politikaları; ikincisiyse, işsizliğin sebep olduğu maddi kayıpların giderilmesinin ve işsizlere gelir güvencesi sağlanmasının amaçlandığı pasif işgücü politikalarıdır (Koca, 2016; Küçük, 2019; Sapancalı, 2007). Pasif işgücü politikalarına işsizlik yardımı, işsizlik sigortası, kısa çalışma ödeneği ve kıdem tazminatı gibi örnekler verilebilirken (Yıldırım, 2015, s. 1); aktif istihdam politikaları ise genel olarak işgücü arz ve talebini uyumlaştıran, (arz yönüyle) işgücünün niteliğini artırıcı veya (talep yönüyle) iş yaratmayı ve iş kurmayı teşvik edici politikalar olarak tanımlanmaktadır (Çapar Dirioz, 2012, s. 2).

Bu iki politika grubu birbirinin alternatifi değil tamamlayıcılarıdır (Gündoğan, 2013b, s. 168). Örneğin pasif işgücü politikaları işsizlerin gelir destekleriyle korunmalarını sağlarken, aktif işgücü politikalarıysa, işsiz bireylerin istihdam edilebilir hale gelmelerini sağlamaktadır. Bu kapsamda, aktif ve pasif işgücü piyasası politikaları işsizliğin sebep olduğu farklı sorunlara çözüm bulmaya çalışmaktadır (Kapar, 2005a; Küpeli, 2014).

Özellikle yapısal ve konjonktürel işsizlikle mücadelede kullanılan ücret ve istihdam sübvansiyonları (Erol, 2013; Gündoğan, 2013b), işgücü talebini artırmak için hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde oldukça sık kullanılan politikalarlardır. Genellikle istihdam ettikleri çalışanlar karşılığında işverenlere uygulanan; sosyal sigorta prim destekleri, vergi indirimleri, işyerinde kullanılan enerjinin bir kısmının kamu tarafından karşılanması ve doğrudan ücret sübvansiyonu gibi destekleri içermektedir (Germir, 2012; Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007).

Özellikle ekonomik daralmalarda ve krizlerde işgücü talebinin yetersizliğine karşı, işgücü maliyetlerinin azaltılması amacıyla teşvikler kullanılmakta ve istihdamın artırılması amaçlanmaktadır (Koç ve Şahin, 2020, s. 1295). İstihdam teşvikleri, aktif istihdam politikaları arasındaki en önemli politika araçlarından birisidir. Birçok ülkede bu tedbir diğer ekonomik politika araçlarıyla birlikte uygulanarak, işgücüne katılımın artırılması, kayıtlı istihdam başta olmak üzere istihdamın artırılması veya dezavantajlı bireylerin durumlarının iyileştirilmesi gibi fırsat eşitliğinin gerçekleştirilmesi amaçlarıyla kullanılmaktadır (Türker, 2014, s. 1).

Sosyal sigortalar prim teşvikleri ücret ve istihdam sübvansiyonlarının bir parçasıdır ve özellikle işverenlere yönelik uygulanmaktadır. Devletin prim teşviklerini uygulamadaki amacı, diğer istihdam teşviklerinde olduğu gibi, işverenlerin işgücü maliyetini azaltmak, bunun sonucunda ilave istihdam yaratmaktır. Ayrıca bu teşviklerin kayıt dışı istihdamı azaltmak, dezavantajlı grupları işgücüne dâhil etmek, üretim ve yatırımların artmasına destek sağlayarak ekonominin kalkınmasını sağlamak gibi amaçları da söz konusudur (İzmirlioglu, 2019, s. 110).

Türkiye’de ve Dünya’da İstihdam Politikaları

Türkiye için işsizliğin bir problem olarak görülmeye başlanması ve istihdamı artırıcı politikaların uygulanmaya başlanması planlı dönemle birlikte başlamıştır. Planlı dönemin ön hazırlıkları ise 1960 yılından itibaren görülmeye başlanmıştır (Özdemir, 2014, s. 10). Buradan hareketle ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın başlatılması ve kalkınmanın sürdürülebilir olmasının sağlanması, bu kapsamda uygulanan politikaların geliştirilmesi ve uyumlaştırılması, kültürel dönüşümün gerçekleştirilmesi, ekonomide eşgüdümün sağlanması, gerekli hallerde kamu tarafından müdahale yapılabilmesi amaçlarıyla beşer yıllık süreler için uygulanacak kalkınma planlarının hazırlanmasına karar verilmiştir (Kasapoğlu, 2018, s. 56-57). Kalkınma planları özel sektör bakımından teşvik edici ve yol gösterici, kamu kesimi içinse uygulamaya yönelik emredici nitelikte tasarlanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2001).

Devletin, işsizliği önlemek, çalışmayı desteklemek ve bunları sağlayacak ekonomik ortamı sağlamak amacıyla gerekli önlemleri alması gerekmektedir (T.C. Anayasası: Md. 49). Devletin bunları yapmak için birçok aracı vardır. Bu araçlardan biri de sosyal sigorta primlerine ilişkin teşvik veya desteklerdir. Bu teşviklerin hayata geçirilmesinde Hazine ve Maliye Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı ve Türkiye İş Kurumu gibi birçok bakanlık ve kamu kurumu görev almaktadır. Bu kapsamda, özel sektör işverenlerine yönelik olarak; kayıtlı sigortalı istihdamının artırılması, dezavantajlı grupların istihdamının artırılması, ulusal veya bölgesel çapta stratejik yatırımların özendirilmesi amacıyla çeşitli kanuni düzenlemelerle sigorta primi teşvikleri ve destekleri uygulanmaktadır (Bağlı, 2018, s. 29-30).

Sosyal sigorta primlerine ilişkin teşvikler, birbiriyle bağlantılı iki ana amaca yönelik olarak siyasi otoriteler tarafından verilmektedir. Buna göre söz konusu teşviklerin ilk amacı üretim ve kayıtlı istihdamın artırılmasını sağlamak, ikinci amacı ise iktisadi kalkınmanın artırılmasını ve işsizliğin azalmasını sağlamak olarak sayılabilir. Ayrıca, kayıt dışı istihdamın azalmasında ve dezavantajlı bireylerin toplumsal hayata ve iş hayatına entegre olmalarında da prim teşviklerinin etkisi söz konusudur (Demir, 2018; SGK, 2017i).

Bu kapsamda işsizliği azaltmak amacıyla, özellikle 2000’li yıllardan sonra Türkiye’de işgücü maliyetlerini düşürmek amacıyla istihdam teşvikleri uygulanmıştır. Bu teşviklerin belli başlı olanlarına, geçerli oldukları dönemler ve dayanak kanunları ile birlikte Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Yakın dönemde uygulanan sosyal sigortalar prim teşvikleri

Teşvikin Adı	İlgili Kanun	Kanun Maddesi	Yürürlük Dönemi
Kültür Yatırımları ve Girişimlerine Yönelik Teşvik	5225	Md. 5	01.08.2004-Süresiz.
Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesine Yönelik Teşvik	5746	Md. 3	01.04.2008-31.12.2023
Engelli Sigortalı İstihdamına Yönelik Teşvik	4857	Md. 30	01.07.2008-Süresiz.
Malullük, Yaşlılık ve Ölüm Sigortaları Primlerinin İşveren Hissesinde 5 Puanlık İndirim	5510	Md. 81/1-ı	01.10.2008-Süresiz.
Yatırımlarda Devlet Yardımları Teşviki	5510	Ek Md. 2	18.08.2009-(Dört farklı grup için 2-3-5-7 yıllık farklı süreler) 15.06.2012- Süresiz.
İşsizlik Ödeneği Alanlara Uygulanan İstihdam Teşviki	4447	Md. 50	01.10.2009-Süresiz.
Genç ve Kadın İstihdamına Yönelik Teşvik	4447	Geçici Md. 10	01.03.2011-31.12.2022
Gelişmekte Olan Bölgelerdeki İşverenlerin Çalıştırdıkları Sigortalılar Adına Ödeyeceği Uzun Vadeli Sigorta Kolları Primi İşveren Hissesi Teşvikine İlâveten Uygulanan 6 Puanlık İndirim	5510	Md. 81/2	01.01.2013-(Üç farklı grup için 4-5-6 yıllık farklı süreler)
Yurt Dışına Götürelen Sigortalılar Adına Ödenecek Olan Genel Sağlık Sigortası Primi İşveren Hissesinde 5 Puanlık İndirim	5510	Md. 81/1-i	01.06.2013-Süresiz.
Sosyal Yardım Alanların İstihdamı Halinde Uygulanan Prim Teşviki	3294	Ek Md. 5	26.04.2016- Süresiz
Sosyal Hizmetlerden Faydalanan Kişilerin İstihdamı Halinde Uygulanan Teşvik	2828	Ek Md. 1	19.02.2014- Süresiz
İş Sağlığı ve Güvenliği Hizmetlerinin Desteklenmesi Teşviki	6331	Md. 7	01.01.2014- Süresiz
4/b (Bağ-Kur) 5 Puan Teşviki	5510	Md. 81/j	01.10.2016- Süresiz
Genç Girişimci Teşviki	5510	Md. 81/k	01.06.2018 Süresiz

Çok Tehlikeli Sınıfta Yer Alan İşyerlerinde İşsizlik Sigortası İşveren Hissesi Teşviki Uygulaması	4447	Ek Md. 4	31.12.2018- Süresiz
Asgari Ücret Desteği	5510	Geçici Md. 80	01.01.2020- 31.12.2021
İşbaşı Eğitimini Bitirenlerin İstihdamına Yönelik Teşvik	4447	Geçici Md. 15	23.04.2015-İmalat sanayi sektöründe 42/48 ay, diğer sektörde 30/36 ay süreyle destek verilir.

Kaynak: Tablo 1’de yer alan bilgiler, Kanunlar dikkate alınarak yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere 2000’li yıllarda uygulanan prim teşviklerinin sayısı oldukça fazladır. Hali hazırda uygulanmakta olan bir çok teşvik türü bulunmakta ve her geçen gün yeni teşvik türleri eklenmektedir.

Dünyada, işsizliği önlemeye yönelik politikalar, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ciddi anlamda uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde ABD tam istihdamı sağlamaya yönelik politikalar uygulamaktayken; Avrupa ülkeleri, işsizliğin önlenmesine ve azaltılmasına yönelik politikalara yönelmiştir (Ekin, 2000, s. 316). Söz konusu uygulamalara bakıldığında, ilk olarak makroekonomik politikalarla istihdamın artırılması ve işsizliğin önlenmesine çalışılmışsa da, yalnızca makroekonomik politikaların işsizliğin çözümü için yeterli olamaması nedeniyle özellikle aktif işgücü piyasası politikalarına yönelinmiştir (Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007, s. 86). OECD ülkelerinde en çok kullanılan aktif işgücü piyasası politikalarını eğitim programları, istihdam teşvikleri ile eşleştirme ve işe yerleştirme hizmetleri oluşturmaktadır (Nie ve Struby, 2011, p. 39 - 40).

Öte yandan pasif işgücü piyasası politikaları XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren birçok ülkede uygulanmaktadır (Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007, s. 86). Özellikle Batı Avrupa’da, 1980’li yılların başlarına değin, üretim sektöründeki iş kaybını telafi etmek amacıyla pasif istihdam politikaları benimsenmekteydi. İş kayıplarının ve sosyal maliyetlerin azaltılması amacıyla uygulanan söz konusu pasif işgücü politikalarını, daha çok sosyal yardımlar, iş kaybı tazminatı ve erken emeklilik uygulamaları oluşturmaktaydı. Ancak pasif istihdam politikaları tam anlamıyla işsizlikle mücadele edemediğinden 1980’lerin ortalarına doğru birçok ülkede durduruldu. Bu aşamada aktif istihdam politikaları OECD ve AB gibi uluslararası örgütlerin de desteğiyle dünya genelinde yaygınlaşmaya başladı. Özellikle OECD tarafından 1994 yılında yayınlanan İş Stratejisi, ardından AB tarafından 1997 yılında yayınlanan Avrupa İstihdam Stratejisi ve 2000 yılında gerçekleştirilen Lizbon Zirvesi aktif istihdam politikalarının en ciddi örneklerini oluşturmaktadır. Birinci nesil aktif işgücü piyasası politikaları uzun vadeli işsizliğin getirdiği zorlukları gidermekten daha ziyade, yol gösterici ilkelerden ve tavsiyelerden oluşuyordu (Daguerre ve Etherington, 2009, p. 5).

İstihdam ve ücret sübvansiyonlarına ilişkin olarak, Fransa ve Belçika gibi ülkelerin doğrudan ücret desteğini, Türkiye, Portekiz, İspanya ve İtalya gibi ülkelerin işverenlerin sosyal güvenlik yükümlülüklerinin azaltılması yolunu tercih

ettikleri görülmektedir. Ancak birçok ülkede dönem dönem bu desteklerin bir arada uygulandığı bilinmektedir (Gündoğan, 2013b; s. 172).

LİTERATÜR TARAMASI

İstihdam teşviklerinin etkilerini analitik olarak incelemeyen önce, bu konuda yapılan çalışmalar incelenmiştir. Bu kapsamda konuya ilişkin olarak yapılan literatür taraması sonucunda, Türkiye’de ve dünyada istihdam teşviklerine ilişkin ulaşılan çalışmalar hakkında özet bilgilere yer verilmiştir.

Stephan (2010) çalışmasında, Almanya’da 2003 yılında uygulamaya konulan istihdam programı kapsamında işverenlere yönelik uygulanan ücret sübvansiyonlarını ve sübvansiyon edilen işlere giren çalışanların ücretleri ile sübvansiyon edilmemiş işlere giren çalışanların ücretlerini, programın öncesine ve sonrasına ait (2000 - 2007 dönemi) verileri kullanarak farkların farkı metoduyla analiz etmiştir. Çalışmanın ilk sonucu olarak, sübvansiyon edilen işçiler ile benzer özelliklere sahip olan ancak sübvansiyon edilmemiş işçiler arasında önemli bir günlük ücret farkı bulunmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Öte yandan, sübvansiyon edilen işçilerin belirli bir “koruma süresi” içinde işten çıkarılmaları durumunda işverenlerin sübvansiyonun belli bir oranını iade etmeleri gerektiği için, sübvansiyonlu işçilerin istihdam edilme sürelerinin diğer işçilerden daha uzun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla paralel bir şekilde çalışmanın ikinci sonucu olarak kümülatif ücretler ile sübvansiyon arasında pozitif bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Hamersma (2005) çalışmasında, ABD’de istihdam sübvansiyonları üzerinde dinamik bir model geliştirerek, İş Fırsatları Vergi İndirimi (Work Opportunity Tax Credit) ve İş Refahı Vergi İndirimi (Welfare to Work Tax Credit) gibi bazı işveren sübvansiyonlarının istihdam sonuçlarına etkilerini test etmiştir. Model, sübvansiyon edilen işçilerin, eşit özelliklere sahip sübvansiyon edilmeyen işçilere kıyasla daha yüksek istihdam oranlarına ve daha yüksek ücretlere sahip olacağını öngörmekte ve sübvansiyonun iş süresini uzatıcı bazı etkilerini vurgulamaktadır. Sonuç olarak dezavantajlı nüfusun işgücü piyasasına katılımı konusunda etkilerinin sınırlı olduğu, programın kısa vadede istihdamı ve ücretleri artırdığı, ancak bu program kapsamındaki istihdamın devamlılık arz etmediği bulgularına ulaşılmıştır.

Lombardi, Skans ve Vikström (2018) çalışmalarında, İsveç’e hedeflenen ücret sübvansiyonlarının işe alım yapan firmaların performansını nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Buna göre; inceleme döneminde (1998 - 2008) sübvansiyondan yararlanılarak işe alınan işçi sayıları ile toplam işe alınan işçi sayıları; ayrıca sübvansiyon sürecinde işe alınan işçilerin sayısı ile sübvansiyon uygulanmayan dönemde işe alınan işçilerin sayısı karşılaştırılmakta, bunun yanında firmaların işletme maliyetleri, karları, varlıklarının değeri, gelirleri, yıllık ciroları, yatırımları ve yarattıkları katma değer gibi bilgiler de dikkate alınmaktadır. Çalışma sonucunda ücret sübvansiyonundan yararlanan firmaların işe alım sonrasında, diğer işe alım yapan firmalardan önemli ölçüde daha iyi performans gösterdiği bulgularına ulaşılmıştır.

Forslund, Johansson ve Lindqvist (2004), İsveç için istihdam sübvansiyonları programının çalışma yaşamına etkisi olup olmadığını test etmişlerdir. Analiz, 1998 - 2002 dönemine ilişkin veriler kullanılarak farkların farkı ve araç değişkeni yöntemleri kullanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, programın olumlu sonuçlar doğurduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Lechner, Gerfin ve Steiger (2010) çalışmalarında, İsviçre’de uygulanan kar amacı gütmeyen mesleki gelişim ve eğitim programları ile geçici işler için sübvansiyon programlarının, işgücü piyasasına etkilerini araştırmaktadırlar. Ekonometrik eşleştirme yöntemleri, geçici işler için sübvansiyonun işsizlerin işe geri alınmasında mesleki gelişim ve eğitim programlarından daha başarılı olduğu sonucunu göstermektedir.

Gamberoni, Gradeva ve Weber’in (2016) çalışması, 2012 yılında İspanya’da gerçekleştirilen işgücü piyasası reformu kapsamında 50’den az çalışanı olan firmalara sağlanan işe alım sübvansiyonunun istihdama etkisine odaklanmaktadır. Çalışmada sübvansiyondan yararlanan firmalar ile 50 çalışan eşğine yakın olan ancak destekten yararlanmayan firmalara ilişkin 2004 - 2014 dönemi verileri, regresyon süresizlik analizi kullanarak karşılaştırılmıştır. Analiz sonucunda programdan yararlanan firmalarda diğerlerine göre ortalama yüzde 2 daha fazla istihdam artışı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Aksoy (2012), Türkiye’nin bazı makroekonomik değişkenleri (reel GSYH, reel döviz kuru, reel faiz oranı ve ihracatın ithalatı karşılama oranı) ile ücretlerin üzerindeki yüklerin (vergiler, tasarruf teşvik kesintisi, işsizlik sigortası primi ve sosyal güvenlik primleri) istihdam üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmada ayrıca 5084 ve 5763 sayılı yasaların istihdam üzerindeki etkileri de araştırılmıştır. Çalışmada 1988 - 2010 dönemine ilişkin veriler genelleştirilmiş etki-tepki analizi, vektör hata düzeltme modeli (VHDM) kullanılarak yapılmış, 5084 ve 5763 sayılı yasalar kukla değişken olarak kullanılmıştır. Analizler neticesinde, kukla değişken olarak kullanılan 5763 ve 5084 sayılı istihdamı teşvik kanunlarının, istihdam üzerinde güçlü etkilerinin olduğu, 5763 sayılı yasanın etkisinin 5084 sayılı yasadaki daha fazla olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda, diğer hususların yanı sıra, istihdam teşvik düzenlemelerinin ulusal kapsamda olmasının daha etkin sonuçlar doğuracağı değerlendirilmiştir.

Gürsel ve Uysal (2010) araştırmalarında, kadınlar, gençler ve mesleki yeterlilik belgesine sahip kişilerin istihdamına ilişkin teşvikin, 30-44 yaş aralığındaki kadınların istihdamına etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada söz konusu teşvikin kayıtlı istihdamı olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kadınların, sanayi sektöründeki nitelikli el becerisi gerektiren işlerde ve göreceli olarak büyük şirketlerde istihdam edilmelerinde söz konusu teşviklerin etkisi olduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Teşviklerin eğitim seviyesi bakımından etkisi değerlendirildiğinde, lise seviyesinin altında eğitim almış kadınların istihdamının diğerlerine nazaran daha fazla arttığı da tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere, istihdamın artırılmasına yönelik politikalar hakkında pek çok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır. Sayısal çalışmaların bazılarında, farklı ekonomik göstergelerle istihdam politikaları arasındaki ilişki analiz edilmiş, bir kısmındaysa ekonomik krizlerin istihdam üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ancak ilave istihdam teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisinin doğrudan uygulama verileri kullanılarak analiz edildiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bakımdan çalışma, kendi alanındaki ilklerden biri olarak değerlendirilebilir.

ARAŞTIRMA

Araştırmanın amacı, yöntemi, örnekleme ve veri seti

Çalışmamızın ana gayesini Türkiye’de işsizlik sorununu çözmek amacıyla uygulanan istihdam teşviklerinin etkinliğinin test edilmesi, dolayısıyla yeni politikaların oluşturulmasına katkı sağlanması veya mevcut politikaların sonuçları hakkında bilgi edinilmesi oluşturmaktadır.

Çalışmamızda bazı sorulara cevap aranmaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür;

1. İşsizliğin azaltılması ve istihdamın artırılması amacıyla uygulanan politikalar arasında yer alan istihdam teşvikleri yeterince etkin mi?
2. İstihdam teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisi ölçülebilir mi?
3. İstihdam teşviklerinin istihdam üzerinde etkisi var mı?
4. İstihdamın artırılabilmesi için neler yapılabilir?

Bu itibarla çalışmada oldukça çok sayıda alt hipotez bulunmakla birlikte ana hipotez (ve alternatifi) aşağıdaki şekilde belirlenmiştir;

H_0 : Türkiye’de 2016-2019 döneminde uygulanan istihdam teşviklerinin, istihdam üzerinde olumlu etkisi yoktur.

H_1 : Türkiye’de 2016-2019 döneminde uygulanan istihdam teşviklerinin, istihdam üzerinde olumlu etkisi vardır.

Ülkemizde 2000’li yıllarda uygulanan prim teşviklerinin sayısı oldukça fazladır. Hali hazırda uygulanmakta olan toplam 22 teşvik türü bulunmaktadır. Bu teşviklerin her biri ayrı ayrı özel öneme ve etkiye sahiptir, ancak özünde hepsinin amacı kayıtlı istihdamın artırılmasıdır. Bu nedenle hangi teşvikin istihdam üzerinde hangi yönde ve ne kadar etkisinin olduğunun somut olarak ölçülmesi birçok açıdan faydalar sağlayacaktır. Teşviklerin istihdam üzerindeki etkisinin daha net görülebilmesi adına işçilerin işe alındıkları tarihten önceki dönemde kayıtlı sigortalıların dışında olmalarına (işsiz olmalarına) ve bu sebeple ilave istihdam oluşturmalarına bakılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda, istihdam teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisinin ölçülebilmesi amacıyla;

1. 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun Geçici 10'uncu Maddesi Kapsamında Genç, Kadın ve Mesleki Belge Sahibi Olanların İstihdamı Halinde Uygulanan Teşvik (6111 Sayılı Teşvik) Uygulamasının,
2. İŞKUR'a Kayıtlı İşsizlerin 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun Geçici 17'nci Maddesi Kapsamında İstihdamının Teşviki (687 / 1687 Sayılı Teşvik) Uygulamasının,
3. İŞKUR'a Kayıtlı İşsizlerin 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nun Geçici 19'uncu Maddesi Kapsamında İstihdamının Teşviki (7103 Sayılı Teşvik) Uygulamasının istihdama olan etkilerinin nicel araştırma yoluyla ölçülmesi hedeflenmiştir.

Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından işverenlere verilen prim teşviklerinin istihdama etkisini ölçmek için yıllara ve aylara sâri prim teşvik dağılımlarını görebilmek adına 2016 – 2019 yılları ele alınmıştır. 2017, 2018 ve 2019 yıllarında uygulanan teşviklerin efektif olup olmadığını görebilmek adına 2016 yılı baz alınmıştır. Zira Sosyal Güvenlik Kurumu istihdam teşviklerine ilişkin verileri oldukça detaylı bir şekilde tutmaktadır. Bu kapsamda Ankara'da söz konusu teşviklerden yararlanan firmalar araştırma evreni olarak belirlenmiştir. Örneklem seçimindeyse, Türkiye'de ekonomik açıdan büyümenin lokomotifinin imalat sektörü olması nedeniyle çalışmamız imalat sektörü ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda, Ankara'da 30 farklı imalat sektörü iş kolunda faaliyet gösteren firmalardan 2016 - 2019 yılları arasında 6111 sayılı Kanun, 687 sayılı KHK ve 7103 sayılı Kanun kapsamında uygulanan teşviklerden yararlanan firmalar Tablo 2'de örneklem olarak belirlenmiştir.

Tablo 2: NACE kodu imalat olan 30 adet iş sektörü

Sıra No	SGK Kodu	Nace	İmalat Sektörü İş Kolları
1	3109		Diğer Mobilyaların İmalatı
2	1812		Diğer Matbaacılık
3	2562		Metallerin Makinede İşlenmesi ve Şekil Verilmesi
4	2822		Kaldırma ve Taşıma Ekipmanları İmalatı
5	2611		Elektronik Bileşenlerin İmalatı
6	1394		Halat, İp, Sicim ve Ağ İmalatı
7	3101		Büro ve Mağaza Mobilyaları İmalatı
8	1085		Hazır Yemeklerin ve Yiyeceklerin İmalatı
9	2420		Çelikten Tüpler, Borular, İçi Boş Profiller ve Benzeri Bağlantı Parçalarının İmalatı
10	2593		Tel Ürünleri, Zincirler ve Yayların İmalatı
11	2223		Plastik İnşaat Malzemesi İmalatı
12	2442		Alüminyum Üretilmesi

13	2561	Metallerin İşlenmesi ve Kaplanması
14	2229	Diğer Plastik Ürünlerin İmalatı
15	1392	Giyim Eşyası Dışındaki Tamamlanmış Tekstil Ürünlerinin İmalatı
16	1330	Tekstil Ürünlerinin Bitirilmesi
17	3320	Sanayi Makine ve Ekipmanlarının Kurulumu
18	2732	Diğer Elektronik ve Elektrik Telleri ve Kablolarının İmalatı
19	3312	Makinelerin Onarımı
20	2932	Motorlu Kara Taşıtları İçin Diğer Parça ve Aksesuarların İmalatı
21	2410	Ana Demir ve Çelik Ürünleri İle Demir Alaşımları İmalatı
22	3230	Spor Malzemeleri İmalatı
23	1013	Et ve Kümes Hayvanları Etlerinden Üretilen Ürünlerin İmalatı
24	2110	Temel Eczacılık Ürünleri İmalatı
25	2222	Plastik Torba, Çanta, Poşet, Çuval, Kutu, Damacana, Şişe, Makara vb. Paketleme Malzemelerinin İmalatı
26	2895	Kâğıt ve Mukavva Üretiminde Kullanılan Makinelerin İmalatı
27	2441	Değerli Metal Üretimi
28	2511	Metal Yapı ve Yapı Parçaları İmalatı
29	2640	Tüketici Elektroniği Ürünlerinin İmalatı
30	2712	Elektrik Dağıtım ve Kontrol Cihazları İmalatı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ankara’da, Tablo 2’de yer verilen 30 farklı imalat sektörü iş kolunda faaliyet gösteren firmalar arasından, 2016 - 2019 yılları arasında 6111 sayılı Kanun, 7103 sayılı Kanun ve 687 sayılı KHK kapsamında uygulanan teşviklerden yararlanan 1605 firma araştırmamızın örneklemini oluşturmuştur.

Belirlenen örnekleme ilişkin veriler 30 adet NACE Kodu için 2016 - 2019 yıllarına ilişkin çalışan personel sayıları (kadın ve erkek), çalışan teşvikli personel sayıları (kadın ve erkek) ve 6111, 687/1687 ve 7103 sayılı teşvikler kapsamında yararlanılmış olan teşvik tutarları ay bazında olmak üzere SGK Sigorta Primleri Genel Müdürlüğü Risk Yönetimi ve Proje Daire Başkanlığı'ndan talep edilmiştir.

Araştırma kapsamında SGK’dan temin edilerek süzülen ve düzenlenen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) yardımıyla analize tabi tutulmuştur. Verilerin değerlendirilmesinde kovaryans analizi, korelasyon analizi, regresyon analizi ve varyans analizi kullanılmış, ayrıca bu analizlerin yapılması için gerekli olan diğer tanımlayıcı istatistik kavram (standart sapma, ortalama, yüzdeler, sıklık vb.) ve metotlarından yararlanılmıştır.

Araştırmada, firmaların 2016 yılı istihdam verilerine göre 2017, 2018 ve 2019 yıllarındaki istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları

(teşvikli istihdam edilenler) tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiştir. Aynı zamanda, 2016 yılı prim teşviklerine göre 2017, 2018 ve 2019 yıllarına ilişkin prim teşviklerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları da tek yönlü ANCOVA analizi ile incelemeye tabi tutulmuştur.

Araştırma değişkenlerinin dağılımları normal olduğu için parametrik test yöntemlerinden yararlanılmış, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığı Pearson korelasyon analiziyle test edilmiş, bağımlı değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ise regresyon analiziyle ortaya konulmuştur. Ulaşılan bulgular %95 güven aralığı ve %5 anlamlılık düzeyinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bunların yanı sıra, firmaların 687 nolu KHK kapsamında aldıkları prim teşviki, 6111 nolu Kanun kapsamında aldıkları prim teşviki ve 7103 nolu Kanun kapsamında aldıkları prim teşviklerinin istihdam ve teşvikli istihdam üzerindeki etkisi çoklu doğrusal regresyon ile analiz edilmiştir. Bu kapsamda veri setinin gerekli varsayımları sağlayıp sağlamadığı yapılan analizlerle saptanmıştır. Standart hatalar arasında otokorelasyon olup olmadığını saptamak içinse Durbin-Watson testinden yararlanılmıştır.

Son olarak, yıllara göre inceleme kapsamındaki istihdam türleri ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma ANOVA yardımıyla incelenmiştir. Ayrıca toplam teşvik tutarına ilişkin istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğu da Bonferroni post hoc testi ile analize tabi tutulmuştur.

BULGULAR ve YORUMLAR

Bu bölümde öncelikle, ana faaliyet kollarının betimleyici yöndeki dağılımları ile istihdam sayısının değişimi ve prim teşviklerinin etkililiğini ortaya koymak amacıyla “Tek Yönlü ANCOVA” sonuçlarına yer verilmiştir. Ayrıca bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında bir ilişki olup olmadığıysa Pearson korelasyon analiziyle test edilerek, bağımlı değişkenler arasındaki ilişkinin yönü regresyon analiziyle ortaya konulmuştur. Bunların yanı sıra, firmaların 687 nolu KHK kapsamında aldıkları prim teşviki, 6111 nolu Kanun kapsamında aldıkları prim teşviki ve 7103 nolu Kanun kapsamında aldıkları prim teşviklerinin istihdam ve teşvikli istihdam üzerindeki etkisi çoklu doğrusal regresyon ile analiz edilmiştir. Son olarak firmaların faaliyet yıllarına göre istihdam ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma ile faaliyet koluna göre 2016, 2017, 2018 ve 2019 yıllarının istihdam ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma ANOVA ile irdelenmiştir. Ayrıca toplam teşvik tutarına ilişkin istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğu da Bonferroni post hoc testi ile analize tabi tutulmuştur.

Firmaların İş Koluna İlişkin Bulgular

SGK’dan temin edilerek düzenlenen verilerde imalat sektörüne ait iş kolları ve bu iş kollarında faaliyet gösteren firmalar yer almaktadır. Söz konusu firmaların iş kollarına göre frekans ve yüzde oranları dağılımlarına Tablo 3’te yer verilmiştir.

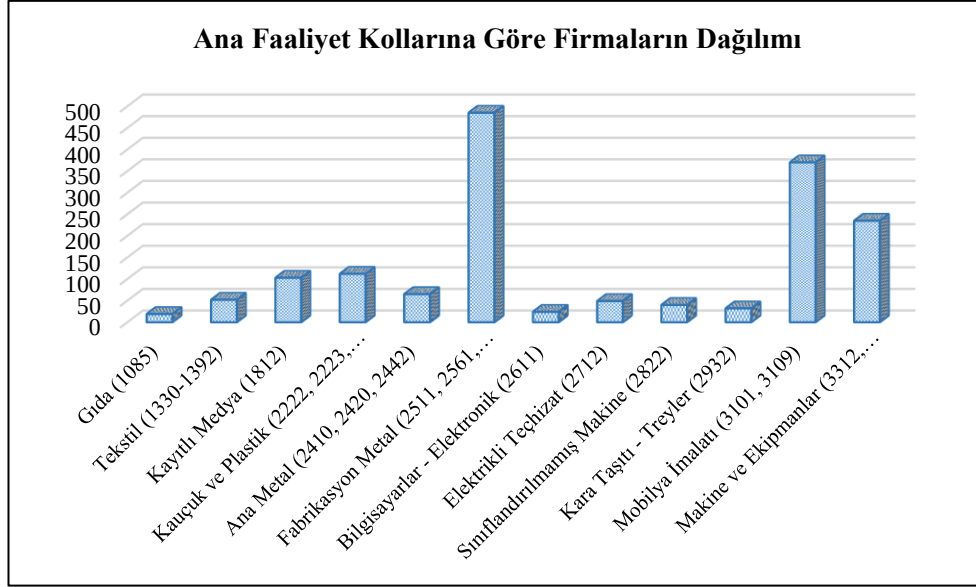
Tablo 3: Firmaların iş kollarına göre dağılımı

İş Kolu	Firma Sayısı	Toplam Sayısı Payı (%)	Firma İçindeki	İş Kolu	Firma Sayısı	Toplam Sayısı Payı (%)	Firma İçindeki
1085 Nolu İş Kolu	19	1,2		2561 Nolu İş Kolu	39	2,5	
1330 Nolu İş Kolu	11	0,7		2562 Nolu İş Kolu	370	23,3	
1392 Nolu İş Kolu	41	2,6		2593 Nolu İş Kolu	19	1,2	
1812 Nolu İş Kolu	103	6,5		2611 Nolu İş Kolu	24	1,5	
2222 Nolu İş Kolu	33	2,1		2712 Nolu İş Kolu	49	3,1	
2223 Nolu İş Kolu	40	2,5		2822 Nolu İş Kolu	40	2,5	
2229 Nolu İş Kolu	39	2,5		2932 Nolu İş Kolu	32	2,0	
2410 Nolu İş Kolu	31	2,0		3101 Nolu İş Kolu	173	10,9	
2420 Nolu İş Kolu	18	1,1		3109 Nolu İş Kolu	197	12,4	
2442 Nolu İş Kolu	16	1,0		3312 Nolu İş Kolu	120	7,6	
2511 Nolu İş Kolu	57	3,6		3320 Nolu İş Kolu	115	7,3	
Toplam					1586	100	

Kaynak: SGK'dan temin edilen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Firmaların iş koluna göre dağılımlarına bakıldığında %23,3'ünün 2562 nolu (Metallerin Makinede İşlenmesi ve Şekil Verilmesi) iş kolunda, %12,4'ünün 3109 nolu (Diğer Mobilyaların İmalatı) iş kolunda, %10,9'unun 3101 nolu (Büro ve Mağaza Mobilyaları İmalatı) iş kolunda, %7,6'sının 3312 nolu (Makinelerin Onarımı) iş kolunda, %7,3'ünün 3320 nolu (Sanayi Makine ve Ekipmanlarının Kurulumu) iş kolunda, %6,5'inin 1812 nolu (Diğer Matbaacılık) iş kolunda ve %32'sinin diğer iş kollarında faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Ayrıca, daha doğru ve anlamlı sonuçlar elde etmek için aynı ana faaliyet kolu içerisinde yer alan iş kolları birleştirilmiştir.

Bu kapsamda 1330 ve 1392 nolu iş kolları, 2222, 2223 ve 2229 nolu iş kolları, 2410, 2420 ve 2442 nolu iş kolları, 2511, 2561, 2562 ve 2593 nolu iş kolları, 3101 ve 3109 nolu iş kolları, 3312 ve 3320 nolu iş kolları birleştirilerek değerlendirilmiş olup nihai sonuç Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Firmaların ana faaliyet kollarına göre dağılımı

Kaynak: SGK'dan temin edilen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

ANCOVA Analizi ve Hipotez Testleri

Bu bölümde, firmaların betimleyici yönde dağılımları ile istihdam sayısının değişimi ve prim teşviklerinin etkililiğini ortaya koymak amacıyla “Tek Yönlü ANCOVA” sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmada anlamlılık düzeyi “ $p < 0,05$ ” olarak kabul edilmiştir.

Bilindiği üzere kovaryans analizinin amacı, ortak etki yaratan değişkenin (2016 yılı istihdam ve prim teşviki) etkisini kırıp yapılan düzeltme sonrası bağımlı değişken (2017 - 2018 ve 2019 yıllarında uygulanan istihdam ve prim teşvikleri) üzerindeki değişimin bağımsız değişkenden (ana faaliyet kolu) dolayı olup olmadığını incelemektir. Ayrıca ANCOVA'nın uygulanabilmesi için bazı varsayımların sağlanması gerekmektedir (Büyüköztürk, 1998; Karakaya Özyer ve Yıldız, 2018; Kılıç, 2017; Özgören, 2011);

1. Gruplar birbirinden bağımsız olmalıdır.
2. Gruplara ait varyans homojen olmalıdır.
3. Grup içi regresyon katsayıları eşit olmalıdır.
4. Grupların bağımlı değişkene ilişkin dağılımları normal olmalıdır (Toplam örneklem büyüklüğü 30 ve üstü ise bu şart göz ardı edilebilir).
5. Bağımlı ve ortak değişken aralıklı veya oransal olmalıdır.

Normal dağılım varsayımı grupların bağımlı değişkene ait dağılımların örneklem sayısı yeterli olduğu için değerlendirilmemiştir. Bununla birlikte hem bağımlı değişken hem de ortak değişkenin oransal olması varsayımı da sağlanmıştır. Varyansların homojenliği ise sonuçları Levene's Testi ile incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre varyansların homojenliği varsayımının da sağlandığı belirlenmiştir ($p>0,05$). Ayrıca "Grup içi regresyon katsayıları eşit değildir" varsayımının da sağlandığı belirlenmiştir.

2016-2017 Yılları istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı istihdam verilerine göre 2017 yılı istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler (Hipotez 1) test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2017 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2017 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 4: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2017 yılı istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2017		2017 ^{a3}
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	22,86	4,14	23,28	22,25	23,58 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	22,44	10,93	25,91	10,01	26,67 ^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	16,67	5,22	16,83	7,39	23,78 ^a
Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	22,21	6,78	23,03	8,18	24,04 ^a
Ana Metal Sanayii İmalatı	28,04	5,49	28,90	10,91	23,64 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	26,38	9,88	28,44	22,78	24,96 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	155,77	42,81	166,80	47,02	24,28 ^a

³ a: Düzeltilmiş Değerler.

Elektrikli Teçhizat İmalatı	42,65	22,33	49,41	26,47	28,44 ^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	24,78	7,25	26,39	17,66	24,63 ^a
Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	35,75	16,29	42,29	36,36	28,75^a
Mobilya İmalatı	15,99	5,53	16,73	15,26	24,41 ^a
Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	10,22	4,68	10,03	5,06	23,92 ^a
Toplam	23,14	9,12	24,69	15,15	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 4'te sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2017 yılı düzeltilmiş ortalama istihdam verileri incelendiğinde ise Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2017 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 28,75 ile en yüksek veri iken Gıda Ürünlerinin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2017 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 23,58 ile en düşük veridir.

Tablo 5: Ana faaliyet kolu istihdam verilerine göre 2016 ve 2017 yılı ANCOVA analizi

	KT ⁴	sd	KO ⁵	F	p	η ²
Model	8763098,583 ^a	12	730258,215	6107,074	,000	,979
2016 Çalışan	8149770,696	1	8149770,696	68155,689	,000	,977
Faaliyet Kolu	1846,753	11	167,887	1,404	,164	,010
Hata	188092,725	1573	119,576			
Toplam	9917891,063	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 5'de yer alan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçlarına göre; firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 yılı istihdam sayısına göre düzeltilmiş 2017 yılı istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($F_{(11,1573)}=1,404$, $p>0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 yılı

⁴ Kareler Toplamı.

⁵ Kareler Ortalaması.

istihdam sayısına göre 2017 yılı istihdam sayısını etkilememektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin kabulüne ve H_1 hipotezinin reddine karar verilmiştir.

2016-2018 Yılları istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı istihdam verilerine göre 2018 yılı istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler (Hipotez 2) test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2018 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2018 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 6: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2018 yılı istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2018		2018 ^{a6}
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	22,86	4,14	23,40	12,76	23,70 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	22,44	10,93	21,17	16,00	21,90^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	16,67	5,22	16,09	7,80	22,84 ^a
Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	22,21	6,78	23,05	19,60	24,02 ^a
Ana Metal Sanayii İmalatı	28,04	5,49	29,21	14,23	24,11 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	26,38	9,88	28,13	10,91	24,76 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	155,77	42,81	166,04	140,51	27,85 ^a
Elektrikli Teçhizat İmalatı	42,65	22,33	52,03	37,19	31,70 ^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	24,78	7,25	24,54	15,86	22,84 ^a

^a a: Düzeltilmiş Değerler.

Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	35,75	16,29	51,08	29,71	37,94 ^a
Mobilya İmalatı	15,99	5,53	15,62	7,30	23,06 ^a
Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	10,22	4,68	9,84	4,41	23,31 ^a
Toplam	23,14	9,12	24,32	14,17	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 6'da sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2018 yılı düzeltilmiş ortalama istihdam verileri incelendiğinde ise Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2018 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 37,94 ile en yüksek veri iken Tekstil Ürünlerinin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2018 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 21,90 ile en düşük veridir.

Tablo 7: Ana faaliyet kolu istihdam verilerine göre 2016 ve 2018 yılı ANCOVA analizi

	KT	sd	KO	F	p	η^2
Model	8297899,155 ^a	12	691491,596	2581,386	,000	,952
2016 Çalışan	7661771,088	1	7661771,088	28601,918	,000	,948
Faaliyet Kolu	10323,151	11	938,468	3,503	,000	,024
Hata	421369,156	1573	267,876			
Toplam	9656994,361	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Yapılan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçları Tablo 7'de gösterilmiş olup analiz neticesinde; firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 yılı istihdam sayısı düzeltilmiş 2018 yılı istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(11,1573)}=3,503$, $p<0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 yılı istihdam sayısına göre 2018 yılı istihdam sayısını etkilemektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

2016-2019 Yılları istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı istihdam verilerine göre 2019 yılı istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler (Hipotez 3) test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2019 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre 2019 yılı istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 8: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2019 yılı istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2019		2019 ^{a7}
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	22,86	4,14	22,15	12,29	22,44 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	22,44	10,93	14,91	9,84	15,62 ^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	16,67	5,22	14,88	7,59	21,41 ^a
Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	22,21	6,78	21,51	9,42	22,45 ^a
Ana Metal Sanayii İmalatı	28,04	5,49	26,93	7,34	21,98 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	26,38	9,88	27,45	5,71	24,18 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	155,77	42,81	175,12	46,08	41,18 ^a
Elektrikli Teçhizat İmalatı	42,65	22,33	47,47	9,32	27,77 ^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	24,78	7,25	22,94	13,69	21,29 ^a
Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	35,75	16,29	53,76	38,94	41,03 ^a
Mobilya İmalatı	15,99	5,53	14,68	11,80	21,90 ^a
Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	10,22	4,68	9,30	4,64	22,35 ^a

^{a7} a: Düzeltilmiş Değerler.

Toplam	23,14	9,12	23,32	14,45	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 8'de sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2019 yılı düzeltilmiş ortalama istihdam verileri incelendiğinde ise Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2019 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 41,18 ile en yüksek veri iken Tekstil Ürünlerinin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2019 yılı düzeltilmiş istihdam sayısı ortalaması 15,62 ile en düşük veridir.

Tablo 9: Ana faaliyet kolu istihdam verilerine göre 2016 ve 2019 yılı ANCOVA analizi

	KT	sd	KO	F	p	η^2
Model	7903406,517 ^a	12	658617,210	1175,644	,000	,900
2016 Çalışan	7197825,313	1	7197825,313	12848,255	,000	,891
Faaliyet Kolu	23029,095	11	2093,554	3,737	,000	,025
Hata	881223,096	1573	560,218			
Toplam	9647247,611	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Yapılan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçları Tablo 9'da gösterilmiş olup analiz neticesinde; ana faaliyet koluna göre firmaların 2016 yılı istihdam sayısına göre düzeltilmiş 2019 yılı istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(11,1573)}=3,737$, $p<0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 istihdam sayısına göre 2019 yılı istihdam sayısını etkilemektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

2016-2017 Yılları teşvikli istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam verilerine göre 2017 yılı teşvikli istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2017 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2017 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 10: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2017 yılı teşvikli istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2017		2017 ^a (Düzeltilmiş Değerler)
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	1,41	,42	2,20	1,63	1,84 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	,73	,13	3,33	1,24	3,82^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	,99	,31	1,03	,77	1,20 ^a
Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	,82	,75	1,16	1,17	1,55 ^a
Ana Metal Sanayi İmalatı	1,23	,26	1,50	1,60	1,36 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	1,24	,19	1,83	1,61	1,68 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	9,85	4,69	12,93	8,04	1,93 ^a
Elektrikli Teçhizat İmalatı	3,33	1,13	5,84	3,16	3,06 ^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	,95	,46	1,50	,91	1,71 ^a
Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	1,91	,68	1,61	1,28	,63^a
Mobilya İmalatı	,62	,51	1,04	,81	1,67 ^a
Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	,47	,89	,60	,28	1,42 ^a
Toplam	1,12	,88	1,68	,82	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 10'da sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı teşvikli istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2017 yılı düzeltilmiş ortalama teşvikli istihdam verileri incelendiğinde ise Tekstil Ürünlerinin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2017 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 3,82 ile en yüksek veri iken Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2017 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 0,63 ile en düşük veridir.

Tablo 11: Ana faaliyet kolu teşvikli istihdam verilerine göre 2016 ve 2017 yılı ANCOVA analizi

	KT	sd	KO	F	p	η^2
Model	94005,482 ^a	12	7833,790	421,873	,000	,763
2016 Teşvikli Çalışan	89455,862	1	89455,862	4817,468	,000	,754
Faaliyet Kolu	416,725	11	37,884	2,040	,022	,014
Hata	29209,132	1573	18,569			
Toplam	127708,104	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Yapılan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçları Tablo 11'de gösterilmiş olup analiz neticesinde; ana faaliyet koluna göre firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre düzeltilmiş 2017 yılı teşvikli istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(11,1573)}=2,040$, $p<0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 teşvikli istihdam sayısına göre, 2017 yılı teşvikli istihdam sayısını etkilemektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

2016-2018 Yılları teşvikli istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam verilerine göre 2018 yılı teşvikli istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2018 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2018 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 12: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2018 yılı teşvikli istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2018		2018 ^a (Düzeltilmiş Değerler)
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	1,41	,42	2,37	1,72	2,13 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	,73	,13	,41	,73	,73 ^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	,99	,31	,78	,53	,89 ^a

Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	,82	,75	,92	,91	1,16 ^a
Ana Metal Sanayii İmalatı	1,23	,26	,93	,92	,84 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	1,24	,19	1,31	1,39	1,21 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	9,85	4,69	7,80	6,54	,72^a
Elektrikli Teçhizat İmalatı	3,33	1,13	3,97	2,49	2,18 ^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	,95	,46	1,47	1,01	1,61 ^a
Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	1,91	,68	3,16	2,58	2,52^a
Mobilya İmalatı	,62	,51	,85	,12	1,25 ^a
Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	,47	,89	,42	,21	,95^a
Toplam	1,12	,88	1,20	,69	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 12'de sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı teşvikli istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2018 yılı düzeltilmiş ortalama teşvikli istihdam verileri incelendiğinde ise Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2018 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 2,52 ile en yüksek veri iken Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2018 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 0,72 ile en düşük veridir.

Tablo 13: Ana faaliyet kolu teşvikli istihdam verilerine göre 2016 ve 2018 yılı ANCOVA analizi

	KT	sd	KO	F	p	η^2
Model	38835,735 ^a	12	3236,311	408,125	,000	,757
2016 Teşvikli Çalışan	37002,772	1	37002,772	4666,349	,000	,748
Faaliyet Kolu	176,967	11	16,088	2,029	,023	,014
Hata	12473,426	1573	7,930			
Toplam	53576,153	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Yapılan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçları Tablo 13'te gösterilmiş olup analiz neticesinde; ana faaliyet koluna göre firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre düzeltilmiş 2018 yılı teşvikli istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(11,1573)}=2,029$, $p<0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 teşvikli istihdam sayısına göre, 2018 yılı teşvikli istihdam sayısını etkilemektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

2016-2019 Yılları teşvikli istihdam verilerinin karşılaştırılması

Araştırmanın bu bölümünde firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam verilerine göre 2019 yılı teşvikli istihdam verilerinin, ana faaliyet koluna göre farklılaşma durumları tek yönlü ANCOVA analizi ile incelenmiş olup aşağıda yer alan hipotezler test edilmiştir.

H_0 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2019 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

H_1 : Firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre 2019 yılı teşvikli istihdam sayısı, firmaların ana faaliyet koluna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Tablo 14: Firmaların ana faaliyet koluna göre 2016 ve 2019 yılı teşvikli istihdam verileri

Faaliyet Kolu	2016		2019		2019 ^a (Düzeltilmiş Değerler)
	Ort	SS	Ort	SS	
Gıda Ürünlerinin İmalatı	1,41	,42	2,50	2,46	2,19 ^a
Tekstil Ürünlerinin İmalatı	,73	,13	,73	,12	1,14 ^a
Kayıtlı Medyanın Basılması ve Çoğaltılması İmalatı	,99	,31	,89	,49	1,02 ^a
Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	,82	,75	1,39	1,00	1,71 ^a
Ana Metal Sanayii İmalatı	1,23	,26	1,47	1,34	1,35 ^a
Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı (Makine ve Teçhizat Hariç)	1,24	,19	1,86	1,45	1,74 ^a
Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı	9,85	4,69	10,81	9,76	1,57 ^a
Elektrikli Teçhizat İmalatı	3,33	1,13	2,39	1,63	,05^a
Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makine ve Ekipman İmalatı	,95	,46	1,36	1,93	1,54 ^a
Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı	1,91	,68	3,07	2,16	2,24^a
Mobilya İmalatı	,62	,51	,95	,26	1,48 ^a

Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı	,47	,89	,53	,39	1,22 ^a
Toplam	1,12	,88	1,47	1,33	

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 14'te sunulan ortalama değerler incelendiğinde; 2016 yılı teşvikli istihdam sayısının etkisi kırıldıktan sonra oluşan 2019 yılı düzeltilmiş ortalama teşvikli istihdam verileri incelendiğinde ise Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2019 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 2,24 ile en yüksek veri iken Elektrikli Teçhizat İmalatı ana faaliyet kolunda faaliyet gösteren firmaların 2019 yılı düzeltilmiş teşvikli istihdam sayısı ortalaması 0,05 ile en düşük veridir.

Tablo 15: Ana faaliyet kolu teşvikli istihdam verilerine göre 2016 ve 2019 yılı ANCOVA analizi

	KT	sd	KO	F	p	η^2
Model	65708,710 ^a	12	5475,726	443,814	,000	,772
2016 Teşvikli Çalışan	63023,101	1	63023,101	5108,099	,000	,765
Faaliyet Kolu	210,730	11	19,157	1,653	,048	,011
Hata	19407,481	1573	12,338			
Toplam	88555,875	1586				

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Yapılan tek yönlü ANCOVA analizi sonuçları Tablo 15'de gösterilmiş olup analiz neticesinde; ana faaliyet koluna göre firmaların 2016 yılı teşvikli istihdam sayısına göre düzeltilmiş 2019 yılı teşvikli istihdam sayısı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($F_{(11,1573)}=1,653$, $p<0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların ana faaliyet kolu, 2016 teşvikli istihdam sayısına göre, 2019 yılı teşvikli istihdam sayısını etkilemektedir. Bu sonuçlara göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

Ankova (kovaryans) analizinin yorumlanması

Ana faaliyet kollarının betimleyici yöndeki dağılımlarına göre genel istihdam ile teşvikli istihdamı karşılaştırdığımızda; 2017 yılı düzeltilmiş ortalama istihdamı en yüksek olan ana faaliyet kolu Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı sektörü iken 2017 yılı düzeltilmiş ortalama teşvikli istihdam sayısının en yüksek olduğu ana faaliyet kolu Tekstil Ürünlerinin İmalatı ve en düşük ana faaliyet kolu Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı sektörüdür. 2017 yılı için en yüksek istihdama sahip olan ana faaliyet kolunun teşvikli istihdam durumunun en düşük olduğu görülmektedir. Ters ilişki diyebileceğimiz bu durum bir sonraki yılda kendisini

dengelemiş ve 2018 yılı düzeltilmiş ortalama istihdam ve teşvikli istihdam sayısının en yüksek olduğu ana faaliyet kolu Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı sektörü olmuştur. 2019 yılında en yüksek istihdam ile en yüksek teşvikli istihdam arasında ana faaliyet kolu bazında farklılık oluşmuştur. 2019 yılı düzeltilmiş ortalama teşvikli istihdam sayısının en yüksek olduğu ana faaliyet kolu Motorlu Kara Taşıtı, Treyler (Römork) ve Yarı Treyler (Yarı Römork) İmalatı sektörü iken en yüksek istihdam sayısının olduğu ana faaliyet kolu Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı sektörü olmuştur. Bu kapsamda, ana faaliyet kollarına göre en yüksek istihdam ile en yüksek teşvikli istihdam durumunun yıllara ve sektörlerle göre değişkenlik gösterdiği, 2018 yılı hariç olmak kaydıyla yüksek istihdam kapasitesine sahip olan sektörlerin teşvikli işçi istihdamı yönüyle benzer başarıyı sağlayamadığı veya teşvikli istihdam kapasitesi yüksek olan sektörlerin genel istihdam artışı yönüyle gereken başarıyı sağlayamadığı görülmektedir.

Kovaryans Analizi sonucunda elde edilen bulgular göstermektedir ki, Türkiye’de uygulanan istihdam teşviklerinden yararlanmada her sektörün aynı düzeyde ve aynı oranda faydalanım sağlamadığı, bu nedenle ana faaliyet kollarına göre yıl bazında yararlanılan teşvikli istihdam durumunun farklılık ve değişkenlik arz ettiği, aynı zamanda ana faaliyet kolu bazında hangi sektörlerin teşviklerden daha az veya daha fazla yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, istihdam teşviklerinin ana faaliyet kolları bazında yeniden gözden geçirilmesi ve uzun vadeli etki analizleri yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, tüm sektörlerin ilave istihdam artışı sağlamalarını kolaylaştırıcı politikaların ihdas edilmesi gerekmektedir.

Korelasyon Analizi ve Hipotez Testi

Araştırmanın bu bölümünde firmaların, istihdam ve teşvikli istihdam sayıları ile 687 nolu KHK ile alınan prim teşviki, 6111 nolu Kanun ile alınan prim teşviki ve 7103 nolu Kanun ile alınan prim teşviki arasındaki ilişkiler Pearson Korelasyon analizi ile incelenecek olup korelasyon katsayısının değerlendirme kriterleri aşağıdaki gibidir (Köklü vd., 2006);

1. “0,00 = Korelasyon Katsayısı (KK) ise ilişki yoktur.”
2. “0,00 < KK < 0,29 ise düşük düzeyde ilişki vardır.”
3. “0,30 < KK < 0,69 ise orta düzeyde ilişki vardır.”
4. “0,70 < KK < 0,99 ise yüksek düzeyde ilişki vardır.”
5. “1,00 = KK ise mükemmel ilişki vardır”.

Bu kapsamda, firmaların istihdam ve teşvikli istihdam verileri ile prim teşviki arasındaki ilişkilerin korelasyon analizi sonuçları Tablo 16’da yer almaktadır.

Tablo 16: Firmaların İstihdam verileri ile prim teşvikleri arasındaki ilişkiye yönelik bulgular

Ölçek		687 Prim Teşviki	6111 Prim Teşviki	7103 Prim Teşviki	Teşvikli İstihdam
İstihdam	K.K.	,008	,352**	,388**	,417**
	p	,519	,000	,000	,000
Teşvikli İstihdam	K.K.	,591**	,944**	,555**	1,00
	p	,000	,000	,000	-

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 16'da yer alan test sonuçları incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Firmaların 687 nolu KHK kapsamında aldıkları, prim teşviki ile istihdam arasında pozitif yönlü ilişki yoktur.
2. Firmaların 6111 nolu Kanun kapsamında aldıkları, prim teşviki ile istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
3. Firmaların 7103 nolu Kanun kapsamında aldıkları, prim teşviki ile istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
4. Firmaların 687 nolu KHK kapsamında aldıkları, prim teşviki ile teşvikli istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
5. Firmaların 6111 nolu Kanun kapsamında aldıkları, prim teşviki ile teşvikli istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
6. Firmaların 7103 nolu Kanun kapsamında aldıkları, prim teşviki ile teşvikli istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
7. Firmaların teşvikli istihdamı ile istihdam arasında pozitif yönlü ilişki vardır.

İstihdamın artırılması için uygulanan 6111 sayılı prim teşviki, 687 sayılı prim teşviki ve 7103 sayılı prim teşvikinin **teşvikli istihdam** üzerindeki etkileri incelendiğinde; 2016-2019 yılları arasında araştırmaya konu sektörler tarafından yararlanılan prim teşviklerinin 6111 sayılı prim teşviki açısından istatistiki bakımdan anlamlı, pozitif yönde ve **yüksek** düzeyde olduğu görülmektedirken, 687 sayılı prim teşviki ve 7103 sayılı prim teşvikinin teşvikli istihdam üzerindeki etkisi istatistiki bakımdan anlamlı, pozitif yönde ve **orta** düzeyde bulunmaktadır.

İstihdamın artırılması için uygulanan 6111 sayılı prim teşviki, 687 sayılı prim teşviki ve 7103 sayılı prim teşvikinin **istihdam** üzerindeki etkileri incelendiğinde, 2016-2019 yılları arasında araştırmaya konu sektörler tarafından yararlanılan 6111 ve 7103 sayılı prim teşviklerinin istihdam üzerinde istatistiki bakımdan anlamlı, pozitif yönde ve orta düzeyde etkili olduğu, 687 sayılı prim teşvikinin ise anlamlı sonuçlar ortaya koymadığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle 6111 ve 7103 sayılı prim teşviklerinden yararlanılmasıyla birlikte tekrarlayan

yıllarda istihdam artışı yaşandığı, aynı zamanda işverenlerin maliyetlerinin tekrarlayan yıllar itibarıyla azaldığı anlaşılmaktadır.

Teşvikli istihdam ile istihdam arasında istatistiki bakımdan anlamlı, pozitif yönde ve orta düzeyde ilişki olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Yani, prim sübvansiyonları kapsamında işsizlerin istihdamındaki artışın teşvikli istihdamı artıracığı, dolayısıyla teşvikli istihdam artışının da istihdamı pozitif yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Regresyon Analizi ve Hipotez Testi

Araştırmanın bu bölümünde firmaların, 687 nolu KHK kapsamında, 6111 nolu Kanun kapsamında ve 7103 nolu Kanun kapsamında aldıkları prim teşviklerinin istihdam ve teşvikli istihdam üzerindeki etkisi çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Ancak firmaların 687 nolu KHK kapsamında aldığı prim teşviki ile istihdam arasında istatistiki bakımdan anlamlı ilişki olmadığı için modele dahil edilmemiştir. Ayrıca, teşvikli istihdamın istihdam üzerindeki etkisi çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Veri setinin normallik, doğrusallık ve homojenlik varsayımlarının yapılan analizler neticesinde sağlandığı belirlenmiştir. Standart sapmalar arasında otokorelasyon olup olmadığını belirlemek için Durbin-Watson testi kullanılmıştır. Durbin-Watson istatistiğinin 2 civarında olması otokorelasyon olmadığını göstermektedir (Genceli, 1973, s. 179). Çalışmada Durbin-Watson istatistiği 1,893 ve 1,976 olduğundan, hataların arasında otokorelasyon olmadığı anlaşılmıştır. Araştırmada çoklu doğrusal bağlantı probleminin olup olmadığını belirlemek için varyans arttırıcı faktör (VIF) değerleri incelenmiştir. Buna göre VIF değerlerinin 10'dan küçük olması nedeniyle çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Prim teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisi

H_0 : Firmaların aldığı prim teşviklerinin, istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.

H_1 : Firmaların aldığı prim teşviklerinin, istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Prim teşviklerinin, istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu saptamak için gerçekleştirilen çoklu doğrusal regresyon analizinin sonuçları Tablo 17'de verilmiştir.

Tablo 17: Prim teşviklerinin istihdam üzerindeki etkisi

Deney Grubu	Standardize edilmemiş katsayılar		Standardize edilmiş katsayılar			VIF	F	R ²
	B	Std. hata	β	t	p			
Sabit	19,371	,836		23,159	,000		739,868	0,189
6111 ile Prim Teşviki	,002	,000	,220	17,346	,000	1,263		
7103 ile Prim Teşviki	,003	,000	,288	22,643	,000	1,263		

	Bağımlı değişken: İstihdam

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 17'de yer alan verilerden görüldüğü üzere, bu modelin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve prim teşviklerinin, istihdamın varyansının %18,9'unu açıklayabildiği anlaşılmaktadır ($R^2=0,189$; $F_{(2,6341)}=739,868$, $p<0,05$). Bulunan sonuçlara göre; 6111 ve 7103 nolu Kanunlar kapsamında alınan prim teşviklerinin, istihdamı pozitif yönde ve istatistiki bakımdan anlamlı yordadığı (Sırasıyla; $\beta=0,220$, $t=17,346$, $p<0,05$; $\beta=0,288$, $t=22,643$, $p<0,05$) tespit edilmiştir. Bu sonuca göre prim teşviklerinin istihdam üzerindeki önem sırası değerlendirildiğinde; 7103 nolu Kanun kapsamında alınan prim teşviki ve 6111 nolu Kanun kapsamında alınan prim teşviki olarak sıralanabilir. Bu sonuca göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

Elde edilen veriler kapsamında prim teşviklerinin, istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu gösteren çoklu doğrusal regresyon denklemini aşağıdaki şekilde yazmak mümkündür;

$$\text{İstihdam} = 19,371 + 0,002 \times \text{TT}_{6111} + 0,003 \times \text{TT}_{7103} \quad (1)$$

Bu denklemden, istihdamı etkileyen bağımsız değişkenlerden 7103 sayılı Kanun kapsamında alınan prim teşvikinin (TT_{7103}), istihdamı diğer düzenleme kapsamında alınan prim teşviklerinden (TT_{6111}) daha fazla etkilediği anlaşılmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonucunda, sektörlerin 687 nolu KHK kapsamında aldıkları prim teşviki ile istihdam arasında istatistiki bakımdan anlamlı ilişki bulunmadığından 687 sayılı prim teşviki bu modele dahil edilmemiştir. Ancak, ilave istihdam sağlayan 6111 sayılı ve 7103 sayılı prim sübvansiyonlarının **istihdamı** istatistiki bakımdan anlamlı ve pozitif yönde etkilediği, aynı zamanda istihdamı artırdığı görülmektedir. Araştırmaya tabi prim sübvansiyonlarının, istihdam üzerinde ne derece etkili olduğuna dair çoklu doğrusal regresyon analizine göre önem sırası yapıldığında; 7103 nolu prim teşvikinin ilk sırayı aldığı, 6111 nolu prim teşvikinin ise ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Yani, istihdamı etkileyen bağımsız değişkenlerden 7103 sayılı prim sübvansiyonundan alınan prim teşvikinin, istihdamı 6111 sayılı prim sübvansiyonundan alınan prim teşvikinden daha fazla etkilediği anlaşılmaktadır.

Prim teşviklerinin teşvikli istihdam üzerindeki etkisi

H_0 : Firmaların aldığı prim teşviklerinin, teşvikli istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.

H_1 : Firmaların aldığı prim teşviklerinin, teşvikli istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Prim teşviklerinin, teşvikli istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu saptamak için gerçekleştirilen çoklu doğrusal regresyon analizinin sonuçları ise Tablo 18'de yer almaktadır.

Tablo 18: Prim teşviklerinin teşvikli istihdam üzerindeki etkisi

Deney Grubu	Standardize edilmemiş		Standardize edilmiş			F	R ²
	B	Std. hata	β	t	P		
Sabit	,5324	,026		20,248	,000		
687 ile Prim Teşviki	,0001	,000	,082	15,601	,000	2,054	
6111 ile Prim Teşviki	,0008	,000	,807	136,477	,000	2,594	
7103 ile Prim Teşviki	,000	,000	,188	41,129	,000	1,554	
Bağımlı değişken: Teşvikli İstihdam							

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 18'de yer alan verilerden görüldüğü üzere, bu modelin istatistiki olarak anlamlı olduğu ve prim teşviklerinin, teşvikli istihdamın varyansının %91,5'ini açıklayabildiği anlaşılmaktadır ($R^2=0,915$; $F_{(3,6340)}=22640,476$, $p<0,05$). Bulunan sonuçlara göre; 687, 6111 ve 7103 nolu Kanunlar kapsamında alınan prim teşvikleri, teşvikli istihdamı pozitif yönde ve istatistiki bakımdan anlamlı yordadığı (Sırasıyla; $\beta=0,082$, $t=15,601$, $p<0,05$; $\beta=0,807$, $t=136,477$, $p<0,05$; $\beta=0,188$, $t=41,129$, $p<0,05$) tespit edilmiştir. Bu sonuca göre prim teşviklerinin, teşvikli istihdam üzerindeki önem sırası değerlendirildiğinde; 6111 nolu Kanun kapsamında alınan prim teşviki, 7103 nolu Kanun kapsamında alınan prim teşviki ve 687 nolu KHK kapsamında alınan prim teşviki olarak sıralanabilir. Bu sonuca göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

Elde edilen veriler kapsamında prim teşviklerinin, teşvikli istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu gösteren çoklu doğrusal regresyon denklemini aşağıdaki şekilde yazmak mümkündür;

$$\text{Teşvikli İstihdam} = 0,5324 + 0,0001 \times \text{TT}_{687} + 0,0008 \times \text{TT}_{6111} + 0,0002 \times \text{TT}_{7103} \quad (2)$$

Bu denklemden, teşvikli istihdamı etkileyen bağımsız değişkenlerden 6111 sayılı Kanun kapsamında alınan prim teşvikinin (TT_{6111}), teşvikli istihdamı diğer iki düzenleme kapsamında alınan prim teşviklerinden (TT_{687} ve TT_{7103}) daha fazla etkilediği anlaşılmaktadır. 687 sayılı prim teşvikinin teşvikli istihdam üzerindeki etkisinin ise diğer iki düzenleme kapsamında sunulan prim teşviklerinden daha az olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışma kapsamında yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonucunda, ilave istihdam sağlayan her üç prim sübvansiyonunun, teşvikli istihdamı istatistiki bakımdan anlamlı ve pozitif yönde etkilediği, aynı zamanda istihdamı artırdığı görülmektedir. Araştırmaya tabi prim sübvansiyonlarının, **teşvikli istihdam** üzerinde ne derece etkili olduğuna dair önem sırası yapıldığında; 6111 nolu prim teşvikinin ilk sırayı aldığı, 7103 nolu prim teşvikinin ikinci sırayı aldığı ve 687 nolu prim teşvikinin üçüncü sırayı aldığı görülmektedir. Yani, teşvikli istihdamı etkileyen bağımsız değişkenlerden 6111 sayılı prim sübvansiyonundan alınan prim teşvikinin,

teşvikli istihdamı diğer iki düzenleme kapsamında alınan sübvansiyonlardan daha fazla etkilediği görülmektedir.

Teşvikli istihdamın, istihdam üzerindeki etkisi

H_0 : Firmaların teşvikli istihdamının, istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.

H_1 : Firmaların teşvikli istihdamının, istihdam üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Teşvikli istihdamın, istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu saptamak için gerçekleştirilen doğrusal regresyon analizinin sonuçları ise Tablo 19’da yer almaktadır.

Tablo 19: Teşvikli istihdamın, istihdam üzerindeki etkisi

Deney Grubu	Standardize Edilmemiş katsayılar		Standardize Edilmiş katsayılar			F	R ²
	B	Std. hata	β	T	p		
Sabit	17,969	,851		21,107	,000	1335,754	,174
Teşvikli İstihdam	4,311	,118	,417	36,548	,000		
	Bağımlı değişken: İstihdam						

Kaynak: SGK’dan temin edilen verilerin SPSS’te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tablo 19’da yer alan veriler; bu modelin istatistiki olarak anlamlı olduğunu ve teşvikli istihdamın, istihdamın varyansının %17,4’ünü açıklayabildiğini göstermektedir ($R^2=0,174$; $F_{(1,6342)}=1335,754$, $p<0,05$). Bulunan sonuçlara göre; teşvikli istihdamın, istihdamı pozitif yönde ve istatistiki bakımdan anlamlı yordadığı ($\beta=0,417$, $t=36,548$) tespit edilmiştir. Bu sonuca göre H_0 hipotezinin reddine ve H_1 hipotezinin kabulüne karar verilmiştir.

Elde edilen veriler kapsamında, teşvikli istihdamın istihdam üzerinde ne derece etkili olduğunu gösteren doğrusal regresyon denklemini aşağıdaki şekilde yazmak mümkündür;

$$\text{İstihdam} = 17,969 + 4,311 \times \text{Teşvikli İstihdam} \quad (3)$$

Bu denklemden, diğer değişkenler sabit tutulduğunda, teşvikli istihdamdaki bir birimlik artışın istihdam üzerinde 4,311’lik bir artış sağladığı görülmektedir. Prim sübvansiyonlarından yararlanılması sonucunda oluşan ilave istihdamın teşvikli istihdamı artırdığı, teşvikli istihdamın ise genel istihdamı pozitif yönde etkilediği ve istatistiki bakımdan anlamlı yordadığı görülmektedir. Yapılan regresyon analizi sonucunda, teşvikli istihdamdaki bir birimlik artışın istihdam üzerinde %4,3’lük bir artış sağladığı görülmektedir.

Fark Testleri (ANOVA)

Varyans analizi (ANOVA) ile ikiden fazla bağımsız grubun ortalamalarının birbirinden farklı olup olmadığı test edilmektedir. Bu analizin en önemli varsayımları grupların birbirinden bağımsız olması ve elde edilen ölçümlerin en az eşit aralıklı ölçek düzeyinde eşit olarak ölçülmüş olmasıdır (Durmuş vd., 2013, s. 124). ANOVA ile bağımlı değişken üzerindeki tek bir bağımsız değişkenin etkisi ve gruplar arasındaki farkların istatistiki anlamlılığı araştırılmaktadır. ANOVA çözümlemesinde F testinden yararlanılmaktadır (Yıldız, 2012, s. 203).

Araştırmanın bu bölümünde yıllara göre inceleme kapsamındaki istihdam türleri ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma ANOVA yardımıyla incelenecek ve toplam teşvik tutarına ilişkin istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğu ise Bonferroni Post Hoc Testiyle analize tabi tutulacaktır. Bu kapsamda yıllara göre inceleme kapsamındaki istihdam türleri ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma incelenmiştir. Bununla birlikte faaliyet koluna göre 2016, 2017, 2018 ve 2019 yıllarının istihdam ve teşvik tutarları arasındaki farklılaşma irdelenmiştir.

Tablo 20: Faaliyet yılına göre istihdam türleri ve teşvik tutarlarının farklılaşma durumu

Değişkenler	Yıl	n	$\bar{X}$	SS	F	p
İstihdam	2016	1586	23,14	69,12	0,167	,918
	2017	1586	24,69	75,15		
	2018	1586	24,32	74,17		
	2019	1586	23,32	74,45		
Erkek İstihdam	2016	1586	19,80	55,88	0,190	0,903
	2017	1586	21,10	60,59		
	2018	1586	20,65	59,88		
	2019	1586	19,80	59,99		
Kadın İstihdam	2016	1586	3,34	16,41	0,102	0,959
	2017	1586	3,59	18,05		
	2018	1586	3,66	17,45		
	2019	1586	3,52	17,04		
Teşvikli İstihdam	2016	1586	1,12	6,08	2,115	0,096
	2017	1586	1,68	8,82		
	2018	1586	1,20	5,69		
	2019	1586	1,47	7,33		
Toplam Teşvik Tutarı	2016	1586	555,55	3831,45	10,453	0,000
	2017	1586	2246,41	17736,00		
	2018	1586	1927,93	12209,97		
	2019	1586	3390,93	18647,39		

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Tek yönlü varyans analizi neticeleri Tablo 20'de gösterilmiştir. Analiz sonucunda; firmaların faaliyet yıllarına göre aldıkları teşvik tutarı istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşırken ($p < 0,05$) firmaların faaliyet yıllarına göre istihdam, erkek istihdam, kadın istihdam ve teşvikli istihdam verileri istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşmamaktadır ($p > 0,05$). Diğer bir ifade ile firmaların faaliyet yılları teşvik tutarları grup ortalama skorları arasında farklılık oluştururken; istihdam, erkek

istihdam, kadın istihdam ve teşvikli istihdam grup ortalama skorları arasında farklılık oluşturmamaktadır.

Ayrıca toplam teşvik tutarına ilişkin istatistiki bakımdan anlamlı farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğu Bonferroni post hoc testiyle incelenmiştir.

Tablo 21: Toplam teşvik tutarına ilişkin Bonferroni Post Hoc testi sonuçları

Grup			Farklılaşan Grup								
2016	Toplam	Teşvik	2017	Toplam	Teşvik	2018	Toplam	Teşvik	2019	Toplam	Teşvik
Tutarı			Tutarı			Tutarı			Tutarı		
2018	Toplam	Teşvik	-			-			2019	Toplam	Teşvik
Tutarı									Tutarı		

Kaynak: SGK'dan temin edilen verilerin SPSS'te analiz edilmesiyle hazırlanmıştır.

Analiz sonuçları incelendiğinde; 2016 yılı toplam teşvik tutarının 2017, 2018 ve 2019 yılında yapılan toplam teşvik tutarlarından düşük olduğu ve bu durumun istatistiki bakımdan anlamlı olduğu ($p<0,05$); 2018 yılı toplam teşvik tutarının 2017 yılı ve 2019 yılı toplam teşvik tutarlarından düşük olduğu ve bu durumun istatistiki bakımdan anlamlı olduğu ($p<0,05$) tespitlerine ulaşılmıştır. Burada prim teşviklerinden yararlanan teşvikli istihdam sayılarının da Bonferroni post hoc testi ile örtüştüğü görülmektedir. Yıllara sâri prim teşvik tutarları ile prim teşviklerinden yararlanan teşvikli istihdam sayılarının birbiriyle eşgüdüm halinde olduğu, bunun sonucu olarak hem firmaların mali yüklerinin azaldığı hem de istihdam artışının sağlandığı görülmektedir.

Yukarıda yer verilen bulgu sonuçları göstermektedir ki, sektörlerin teşvikli istihdamı ile istihdam artışı arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır ve bu durumun gelecek yıllar itibarıyla de devam etmesi halinde istihdamda rasyonel artışların meydana gelmesi kaçınılmazdır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

İşsizliği önlemek ve istihdamı artırmak için uygulanan istihdam teşviki politikaları işgücü piyasasında yapısal dönüşümü sağlamak adına hayati öneme sahiptir. Bu kapsamda, Türkiye'de istihdam artışı sağlamak için uygulanan istihdam teşviklerine yönelik yapılan analiz sonucunda özetle; ilave istihdam teşviklerinden yararlanan ana faaliyet kollarının teşviklerden faydalanım yönüyle aynı etkiyi göstermedikleri, teşvik türü seçiminde maksimum faydayı gözetmeyerek prim teşvik tutarı daha az olan 6111 sayılı prim teşvikini öncelikledikleri, Bilgisayarların, Elektronik ve Optik Ürünlerin İmalatı ana faaliyet kolundaki istihdam ve teşvikli istihdam sayısının diğer ana faaliyet kollarından daha yüksek olduğu, Makine ve Ekipmanların Kurulumu ve Onarımı İmalatı ana faaliyet kolundaki istihdam ve teşvikli istihdam sayısının diğer ana faaliyet kollarından daha düşük olduğu, diğer ana faaliyet kollarında bulunmamakla birlikte Gıda Ürünlerinin İmalatı ana faaliyet kolunun teşvikli istihdam sayısında düzenli bir artış eğilimi görüldüğü, ilave

istihdam artışı sağlamaya yönelik olarak uygulanan teşvik türlerinin ana faaliyet kollarına göre etkisinin değişkenlik gösterdiği, prim teşvikleri doğrultusunda gerçekleşen ilave istihdam artışının teşvikli istihdamı artırdığı ve bunun sonucunda genel istihdamda artış yaşandığı, bu bağlamda H_0 hipotezinin reddedildiği ve H_1 hipotezinin kabul edildiği bulgularına ulaşılmıştır.

İlave istihdam teşvikleri ile işsizliğin azaltılması ve istihdamın artırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda yapılan etki analizi ve alanyazının incelenmesinde, ilave istihdam teşviklerinin uygulanmasında bazı aksaklıklar yaşansa da genel itibarıyla başarının yakalandığı ve istihdam artışının sağlandığı görülmektedir. İlave istihdam teşviklerinin daha etkin ve efektif kullanılması, işsizliğin azaltılması, istihdamın artırılması ve işletme maliyetlerinin düşürülebilmesi bağlamında aşağıda yer alan öneriler sunulabilir:

Türkiye’de uygulanan istihdam teşviklerinden yararlanmada her sektörün aynı düzeyde ve aynı oranda gereken faydalanımı sağlayamadığı, yıl bazında yararlanılan teşvikli istihdam durumunun sektöre göre farklılık ve değişkenlik arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, sosyal güvenlik prim teşvikleri üzerine uzun vadeli etki analizleri yapılmalı ve ana faaliyet kolları bazında tüm sektörlerin ilave istihdam teşviklerinden yararlanarak istihdam artışı sağlamalarına yönelik politikalar üretilmelidir. Ayrıca, ana faaliyet kollarına göre sektörlerin ölçeklendirilmesi ve yapılacak ölçeklemeye göre prim teşviklerinin esnekleştirilmesi gerekmektedir.

Sektörlerin prim teşviklerinden yararlanması sonucunda maliyetlerinde azalma meydana gelecek ve işgücü talebinde artış yaşanacaktır. Ancak, bu çalışmanın analiz sonuçlarına göre ana faaliyet kollarının en avantajlı teşvik türlerinin seçiminde/tercihinde maksimum faydayı gözetemediği, optimum fayda sağlayan 7103 sayılı teşvik türünün geri plana atıldığı ve daha az maliyet katkısı olan 6111 sayılı teşvik türünün öncelendiği göz önüne alındığında işgücü talebi artışı yönüyle istenilen sonuca ulaşamayacağı düşünülebilir. Bu sebeple, firmaların veya işverenlerin teşvik türü tercihinde neleri göz önüne aldıkları sorgulanması gereken bir durumdur. İşverenlerin prim teşvikleri konusundaki bilinç düzeylerinin ve yatkınlıklarının, maliyetleri düşürme adına prim teşviklerine bakış açılarının ve bu yönüyle kamu otoritesinden ne beklediklerinin ortaya konulmasında fayda görülmektedir.

İlave istihdam teşvikleri doğrultusunda teşvikli istihdam sayısının arttığı ve bu durumdan da genel istihdamın pozitif yönde etkilendiği görülmektedir. İlave istihdam prim teşviklerinin, işsizliğin azaltılması, istihdamın artırılması ve işletme maliyetlerinin düşürülmesi adına 2022 yılından sonra da devam edecek şekilde uygulanmasının faydalı olacağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 23810, 8 Eylül 1999.

4747 sayılı İstihdamın Teşviki Amacıyla Ücret Dışı Yüklerden Bazılarının Ödenmesinin Ertelenmesi ile Sosyal Sigortalar Kanunu, Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu ve 631 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 24713 (Mükerrer), 1 Nisan 2002.

5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 26200, 16 Haziran 2006.

6111 sayılı Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 27857 (Mükerrer), 25 Şubat 2011.

687 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 29974, 9 Şubat 2017.

7103 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, T.C. Resmi Gazete, Sayı: 30373 (2. Mükerrer), 27 Mart 2018.

Akilotu, E. (2019). *Türkiye’de 2012 yılı sosyal güvenlik prim ödemeleri ve gelir vergisi stopajı indirimi teşviklerinin istihdam üzerine etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Aksoy, E. (2012). *Türkiye’de temel makro ekonomik değişkenler ile yatırımları ve istihdamı teşvik yasalarının istihdam üzerine etkileri*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bağlı, MS. (2018). Kayıtlı İstihdamda Olmayı Gerektiren Teşvik Tedbirleri Büyük Öneme Sahiptir. *İşveren*, 56(1), 29-30.

Büyüköztürk, Ş. (1998). Kovaryans Analizi (varyans analizi ile karşılaştırmalı bir inceleme). *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 31(1), 91-105.

Çapar Diriöz, S. (2012). *İstihdamın artırılmasında aktif işgücü politikalarının rolü*. (Uzmanlık Tezi). Kalkınma Bakanlığı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

Daguerre, A. Etherington, D. (2009). *Active Labour Market Policies in International Context: What Works Best? Lessons for the UK*. Department for Work and Pensions, Working Paper No 59.

Demir, S. (2018). 7103 Sayılı Kanun İle Getirilen Yeni Teşvikler. *Dünya Gazetesi*. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/7103-sayili-kanun-ile-getirilen-yeni-tesvikler/412882>, (Erişim Tarihi 11.05.2019).

Durmuş, B. Yurtkoru, ES. Çinko, M. (2013). *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi*. İstanbul, Beta Basım A.Ş.

Ekin, N. (2000). Türkiye’de Yapay İstihdam ve İstihdam Politikaları. İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2000-33.

Erol, SI. (2013). Gençlere yönelik aktif istihdam politikaları: Japonya, G. Kore, Çin ve Türkiye örnekleri. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 25(6), 15-43.

Forslund, A. Johansson, P. Lindqvist, L. (2004). *Employment Subsidies - A Fast Lane from Unemployment to Work?* IFAU - Institute for Evaluation of Labour Market and Education Policy, Working Paper Series 2004,18.

Gamberoni, E. Gradeva, K. Weber, S. (2016). *Firm Responses to Employment Subsidies: A Regression Discontinuity Approach to the 2012 Spanish Labour Market Reform*. ECB Working Paper No, 1970.

Genceli, M. (1973). İki değişkenli doğrusal regresyonda zaman faktörü. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 33(1), 167-186.

Germir, HN. (2012). Türkiye’de İstihdam Politikalarının Etkinliği. Ankara, Adalet Yayınevi.

Güçlüoğlu, ÜM. (2017). *Türkiye istihdam analizi ve bazı makroekonomik değişkenlerin istihdam üzerindeki etkisi*. (Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Gündoğan, N. (2013b). İşsizlik ve emek piyasası politikaları. İçinde: Gündoğan N, Biçerli MK. (Editörler), *Çalışma Ekonomisi, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını*, 156-197.

Gürsel, S. Uysal, G. (2010). *İstihdamda Dezavantajlı Grupların İşgücüne Katılımını Artırmak*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, BETAM Research Report Series No: 04.

Hamersma, S. (2005). *The Effects of an Employer Subsidy on Employment Outcomes: A Study of the Work Opportunity and Welfare-to-Work Tax Credits*. Institute for Research on Poverty, Discussion Paper No. 1303-05.

İzmirlioglu, Ö. (2019). *İşverenlere sağlanan sosyal sigorta prim teşviklerinin istihdama etkisi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar: Denizli örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Kalkınma Bakanlığı. (2018a). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) İşgücü Piyasası ve Genç İstihdamı: Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara, Kalkınma Bakanlığı.

Karagöl, ET. (2010). İşsizliğin sosyal maliyeti. *Anlayış*, (84), 55–57.

Karakaya Özyer, K. Yıldız, Z. (2018). ANCOVA- Kovaryans analizi. <http://performansdesteksisitemi.blogspot.com/2018/12/211220-ancova-kovaryans-analizi.html>, (Erişim Tarihi 02.12.2020).

Kapar, R. (2005a). Aktif işgücü piyasası politikaları. İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası. (Prof. Dr. Toker Dereli'ye Armağan), 55(1), 341-371.

Kepenek, Y. Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*, 12. Basım. İstanbul, Remzi Kitabevi.

Kılıç, S. (2017). Kovaryans analizi. *Journal of Mood Disorders*, 7(1), 73-78.

Koca, D. (2016). *Türkiye’de ve dünyada kadın istihdamının boyutu ve kadın istihdam teşvikleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koç, N. Şahin, M. (2020). Türkiye’de istihdamın artırılmasına yönelik teşvik politikalarının incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(75), 1294-1313.

Korkmaz, A. Mahiroğulları, A. (2007) İşsizlikle Mücadelede Emek Piyasası Politikaları. Bursa, Ekin Yayınevi.

Köklü, N. Büyüköztürk, Ş. Bökeoğlu, ÖÇ. (2006). *Sosyal Bilimler için İstatistik*. Ankara, PegemA Yayıncılık.

Kökocak, A. Yılmaz, M. Demirci, N. (2009). İşsizlik olgusu ve istihdam artırıcı stratejiler, II. Congress of International Social Scientists, Bishkek/Kyrgyzstan, 22-24 October 2008, Social, Political and Economic Search in Central Asian Societies Congress Book. s. 829-848.

Küpelı, Ö. (2014). *Pasif işgücü politikaları uygulanan kişilerin aktif işgücü politikaları yolu ile istihdama yönlendirilmesi: seçilmiş ülke örnekleri*. (Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Lechner, M. Gerfin, M. Steiger, H. (2010). Does subsidised temporary employment get the unemployed back to work? An econometric analysis of two different schemes. https://michael-lechner.eu/ml_pdf/journals/2005_Does_Subsidised_Temporary_Employment.pdf, Erişim Tarihi 14.11.2019.

Lombardi, S. Skans, ON. Vikström, J. (2018). Targeted wage subsidies and firm performance. *Labour Economics*, (53), 33–45.

Nie, J. Struby, E. (2011). Would active labour market policies help combat high U.S. unemployment?. Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Review, (Third Quarter 2011), 35-70.

Özdemir, V. (2014). Türkiye’de Planlı Kalkınma Deneyimleri. Marmara Üniversitesi. https://dumludag.files.wordpress.com/2013/09/ozdemir_planlama.pdf, (Erişim Tarihi 18.03.2021).

Özgören, B. (2011). *Değerler ölçeği ve kovaryans analizi*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Sapancalı, F. (2007). Türkiye’de işgücü piyasası, sorunlar ve politikalar. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(2-3), 8-30.

Sosyal Güvenlik Kurumu (2017). *Sosyal Güvenlik Teşvikleri*. Ankara, Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı.

Sosyal Güvenlik Kurumu (2020). İşveren Prim Oranları (01.01.2008’den İtibaren).

http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/isveren/isveren_prim_oranlari/isveren_prim_oranlari. (Erişim Tarihi 13.12.2020).

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "2828 Sayılı Kanunun Ek 1. Maddesinde Yer Alan Prim Teşviki" Hakkında 2018 - 7 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "4447 sayılı Kanunun 50 nci Maddesinin Beşinci Fıkrasında Öngörülen Sigorta Primi" Hakkında 2009 – 149 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "4447 Sayılı Kanunun Geçici 17 nci Maddesinde Yer Alan İşveren Desteğinden Yararlanmada Yeni Uygulama" Hakkında 2017 - 24 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "4447 Sayılı Kanunun Geçici 26 ncı Maddesinde Yer Alan Prim Desteği" Hakkında 2020 – 35 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "4447 Sayılı Kanunun Geçici 27 nci Maddesinde Yer Alan Prim Desteği" Hakkında 2020 – 50 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "4447 Sayılı Kanunun Geçici 28 nci Maddesinde Yer Alan Prim Desteği" Hakkında 2020 – 49 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "6486 sayılı Kanun'da Öngörülen Sigorta Primi Teşviki Düzenlemeleri" Hakkında 2013 – 30 sayılı Genelgesi.

Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı'nın "Kültür yatırımları ve girişimlerinin teşvikine ilişkin 5225 sayılı Kanun uyarınca yapılacak işlemler" Hakkında 2010 – 109 sayılı Genelgesi.

Stephan, G. (2010). Employer wage subsidies and wages in Germany: empirical evidence from individual data. *Zeitschrift für ArbeitsmarktForschung - Journal for Labour Market Research*, (43), 53-71.

Teker, B. (2019). *Türkiye'de 2000'li yıllarda istihdam teşvik politikalarının işsizlik sorunu üzerindeki etkileri ve seçilmiş ab ülkeleri ile karşılaştırılması*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Türker, Ş. (2014). *Dünyada ve Türkiye’de istihdam teşvik sistemleri ve türkiye için uygulanabilir teşvik modeli*. (Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, T.C. Resmi Gazete, sayı: 17863 (Mükerrer), 9 Kasım 1982.

Yıldırım, A. (2015). *İstihdam politikaları ve İŞKUR: Gaziantep ili örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Yıldız, Z. (2012). İstatiksel Tahmin ve Hipotez Testleri. İçinde: Yılmaz V. (Editör), *Tıbbi İstatistik*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, 182-211.

Yayın Geliş Tarihi: 10.12.2021

Yayına Kabul Tarihi: 01.09.2022

Online Yayın Tarihi: 30.09.2022

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1034988>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1181-1202

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MEKÂNIN SUÇA YANSIMASI: KENTSEL MEKÂN VE ÇOCUK SUÇLULUĞU İLİŞKİSİ

Radiye Canan BAĞIŞ*

Öz

Bu çalışma çocuk suçluluğu olgusunu kentleşme ve kentsel mekân üzerinden değerlendirmektedir. Bu çalışmada kentsel mekân ve çocuk suçluluğu ilişkisinin sosyolojik boyutunun açıklanması amaçlanmaktadır. Çalışmada kent kavramından hareketle kentleşme ve kentlileşme olguları irdelenmekte, çocuk suçluluğu kavramına değinilmektedir. Ayrıca kentleşme sürecinin çocuk suçluluğuna neden olan yönleri ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda, göç, gecekondu ve yoksulluğun çocuk suçluluğu üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Araştırma kuramsal olarak sosyal düzensizlik teorisine dayanmaktadır. Mekânda göçün, farklı kültür ve etnik özellikteki insanların olması, sosyo-ekonomik statünün yetersizliği, kentsel etkileşimin sağlanamaması, sosyal denetimin etkili bir şekilde yapılamaması sosyal düzensizliği yaratmakta bu durum çocuk suçluluğuna neden olmaktadır. Çalışmada mekânın suça yansımalarının bir sonucu olarak çocukların suç kültürüne maruz kalmalarının çocukları suça yönlendirdiği, çocuk suçluluğunun mekân üzerinden yeniden üretildiği ortaya çıkmaktadır. Bu araştırma kentsel mekânın çocuk suçluluğunu nasıl etkilediğini yansıtmaları açısından önemli görülmektedir. Çocuk suçluluğu ile mücadele etmek için göçlerin kontrol altına alınması, gecekondu ve çöküntü bölgelerinin iyileştirilmesi, yoksul hanelere gelir ve istihdam desteği sağlanarak çocukların çalışma hayatından, yasadışı işlerle uğraşmaktan çekilmesi ve eğitime yönlendirilmesi, kentsel mekânların ıslah edilerek güvenli mekânlara dönüştürülmesi, suç işleme yoğunluğunun fazla olduğu sıcak noktalarda denetim mekanizmasının artırılması, madde kullanımı ve satışı ile mücadele edilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Suçluluğu, Kent, Kentleşme, Kentsel Mekân, Sosyal Düzensizlik Teorisi.

REFLECTION OF THE PHYSICAL ENVIRONMENT ON CRIME: THE RELATIONSHIP BETWEEN URBAN SPACE AND JUVENILE DELINQUENCY

This study examines the phenomenon of juvenile delinquency in relation to urbanization and urban space. The purpose of this study is to explain the sociological

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bağış, R. C. (2022). Mekânın suça yansımaları: Kentsel mekân ve çocuk suçluluğu ilişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1181-1202.

* Dr. Öğr. Üyesi, Antalya AKEV Üniversitesi, İnsani Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-6748-1003, rcananb@gmail.com.

dimension of the relationship between urban space and juvenile delinquency. In the study, the phenomena of urbanization and becoming urbanized are examined based on the concept of the city, and the concept of juvenile delinquency is discussed. Furthermore, the aspects of the urbanization process that lead to juvenile delinquency are revealed. In this context, the effects of migration, slums, and poverty on juvenile delinquency are discussed. The research is theoretically based on the social disorder theory. Migration, people from different cultures and ethnic characteristics, the inadequacy of socio-economic status, inability to provide urban interaction, and ineffective social control result in social disorder, which in turn leads to juvenile delinquency. In the study, it is revealed that being exposed to a culture of crime leads children to crime as a result of the reflection of space on crime, and juvenile delinquency is reconstructed through space. This research is considered important in terms of underlining how urban space affects juvenile delinquency. In order to tackle juvenile delinquency, it is suggested to control immigration, improve slums and depression areas, provide income and employment support to poor households, prevent children from working and engaging in illegal activities and direct them to education, rehabilitate urban spaces and transform them into safe places, increase control mechanisms in hot spots where the crime rate is high, and fight against the use and sale of drugs.

Keywords: Juvenile Delinquency, City, Urbanization, Urban Space, Social Disorder Theory.

GİRİŞ

Suç her toplumda görülen bir olgudur. Suçun toplumda nasıl oluştuğu ve nasıl sürdüğü, toplum için sonuçlarının neler olduğu, toplumda neden bazı bireylerin suç davranışında bulundukları, onların bu davranışlarının toplumu nasıl etkilediği sosyolojinin ilgisini çeken alanlardan biridir. Erman'ın belirttiği gibi, suç toplumsal bir olgu olmakla birlikte, suçun mekânsal boyutunun da önemi vardır (Erman, 2007, s. 30). Mekânın fiziksel yapısı ve mekân içerisinde yaşayan bireylerin sosyal davranışları suçu özendirici ve işlenir hale getirebilmektedir. Suç kendini mekân içerisinde besleyebilmektedir.

Kent ve suç kavramları birbirleriyle bağlantılıdır. Suç kentlerin en önemli sorunlarından birisidir. Nüfus yoğunluğu suçun ortaya çıkmasında etkili olmakta, göç suçu arttırmaktadır (Ackerman, 1998). Kentlere yapılan göçlerle birlikte kentlerin nüfusu büyümekte, kentler heterojen hale gelmektedir. Kentin karmaşık yapısı insanları yabancılaştırmakta ve yalnızlaştırmaktadır. Yabancılaşma ve yalnızlık duygusu insanları suça yöneltebilmektedir. Kente göçle gelenler kent kültürüyle uyumsuzluk sorunu yaşayabilmekte, kent kültürüne uyum sağlayamayanlar sosyal denetimin yetersiz olmasıyla başıboş kalmaktadır. Kentsel norm ve değerleri benimseyemeyen insanlar kentleşmeye ayak uyduramamaktadır. Öyle ki, Durkheim “kentleşmenin önlenemez bir biçimde daha fazla suçluluğa sebep olduğunu” (Aksoy, 2007, s. 12) açıkça söylemektedir.

Suçun tanımını, nedenlerinin ne olduğunu açıklamaya yönelik teoriler bulunmaktadır. Bunlardan biri bireysel faktörlerle suçu açıklamaya yöneliktir. Bu

teoriler suçun sebebinin konumlandığı yerin birey olduğunu belirtmektedirler (Dolu, 2012, s. 12).

Suçu açıklamaya yönelik olarak işlevselci yaklaşım sosyal düzenin önemine vurgu yapmaktadır. Toplumsal değerler ve normların bireyler tarafından içselleştirilip benimsenmesi, toplumsal kurumların işlevlerini yerine getirmesi sosyal düzeni sağlamaktadır. Değerlerin değişip dönüşmesi, normların kabul edilemez hale gelmesi, değerlerin bireylerce önemsenmemesi ve sosyal düzeni sağlayan kurumların değişmesi ya da çözülmesi durumunda sosyal düzensizlik hali olan anomi ortaya çıkmaktadır. Suç da bir anomi hali olarak düzensizlik ve işlevsizlik durumlarında ortaya çıkmaktadır (Kızmaz, 2005 akt. Sarı, 2013, s. 183-184).

Bireyi içinde yaşadığı toplumla ve diğer insanlarla etkileşimleri ekseninde değerlendiren sosyal etkileşim teorilerine göre suçlu insanlarla etkileşim halinde bulunan insanlar diğer insanlara oranla daha fazla suç işlemektedir (Dolu, 2012, s. 12). Bu yaklaşımı savunan sosyologlar sapma ve suçu kurulmuş bir olgu olarak ele alırlar. Etkileşimciler bir davranışa ne zaman sapkın tanımlaması yapıldığını ve neden bazı gruplara sapkın etiketlemesi yapılırken bazılarının sapkın olarak etiketlenmediğini araştırırlar (Oktik, 2013, s. 21).

Çatışmacı yaklaşımda suç olgusu ekonomik alt yapı doğrultusunda değerlendirilmektedir Suçu çatışma ekseninde tanımlayan teorilere göre toplumda rekabet halinde olan sınıfların sosyal eşitsizliklerden kaynaklı çatışmaları suçu doğurmaktadır (Burkay, 2009, ss. 295-296).

Suçu çevre eksenli açıklayan teorilerin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu teorilerde suçu doğurma ve suçu kolaylaştırma bakımından sosyal ve fiziki çevrenin birey üzerindeki etkileri ele alınmaktadır (Dolu, 2012, s. 12). Bu çalışmada suçun çevre eksenli olarak açıklanmasından hareket edilmekte, sosyal düzensizlik teorisi temel alınmaktadır. Sosyal düzensizlik teorisi yüksek suç oranlarını suçun işlendiği bölgenin özelliklerine göre açıklamaktadır (Düzgün, 2007, s. 5). Bu bağlamda sosyal ve fiziki özellikleri kötü olan, sosyal düzensizliğin ve suçun yoğun olduğu bölgelerde yaşayan çocukların, sosyal ve fiziki çevre koşulları elverişli, sosyal organizasyona sahip ve suç oranlarının düşük olduğu bölgelerde yaşayan çocuklara oranla suça karışma olasılıklarının daha yüksek olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Kent, Kentleşme ve Kentleşme Kavramları

Kent ile suçluluk birbirleriyle ilişkili kavramlardır. Suç oranları kentlerde köylere oranlara daha yoğun olarak görülmektedir. Kentleşme ve çocuk suçluluğu ilişkisini anlayabilmek için öncelikle kent, kentleşme ve kentleşme kavramlarına değinmek gerekmektedir.

Kentle ilgili çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Kentbilim terimleri Sözlüğü'nde kent tanımı şöyle verilmektedir:

“Sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidişgeliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinimlerin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi” (Keleş, 1998, s. 75).

Kentler heterojen ve bütünleşmiş topluluklardır. Kentlerde insanlar sosyo-ekonomik ve kültürel olarak farklılaşmakta, çeşitli etnik kimlikten insanlar bir arada yaşamaktadır. Çeşitli meslek grupları ortaya çıkmakta ve mesleki uzmanlaşma söz konusu olmaktadır. Kentlerde sınıfsal farklılaşmalar görülmekte ve sınıflar arasında toplumsal hareketlilik yaşanmaktadır. Kentlerde sosyal kontrol, akraba ve arkadaş kontrolü gibi kontrol zayıftır (Görmez, 1997, s. 10; Kıray, 1998, s. 17; Kızılcelik, 2000, s. 120).

İşbölümünün kent nüfusunda yarattığı çok geniş çeşitlilik, kentliler arasında toplumsal bağların oldukça zayıf olmasına koşuttur. Kentli nüfusun yoğunluğu, bir kişinin, diğerini yakından ve derinlemesine tanımasını imkansızlaştırır. Toplumsal ilişkiler anonimleşir ve gayrişahsileşir, yüzeysel, kısa ömürlü ve kısmi bir hal alır. Bu ilişki şekli, toplumda bireyi yalnızlaştırır, kayıtsızlaştırır ve güvensizleştirir. Bunun sonucunda, şehir yaşamı toplumsal sapmaları kolaylaştırır (Tekeli, 1982, ss. 315-316).

Kentleşme kavramı bir değişim sürecini ifade etmektedir. Dar anlamıyla kentleşme kentlerin ve nüfusun sayısal olarak büyüme yönünde değişimini ifade etmekte, “kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması” (Keleş, 1983, s. 6) olarak tanımlanmaktadır. Kentleşme toplumların yapısal değişmelerinin en dikkat çekici halidir. Kıray’a göre kentleşme, öncelikle tarımdan kopan büyük bir nüfusun köy dışında, sanayi ve karmaşık örgütlerde, kentlerde geçimini sağlamaya ve yaşamaya başlamalarıdır. Yapısal değişiklikler insan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve değişmesini içermektedir. Bu değişiklik işyeri/konut yapıları, sokak ve ulaşım araçlarını değiştirmesi kadar, kişilerin davranış, düşünüş ve heyecanlarını değiştirmesi demektir (Kıray, 1998, s. 141).

Kentleşme sürecinde kent kültürü olarak adlandırılabilir kimisi davranış biçimleri, tutum ve değerler oluşmaktadır (Altuğ, 1989, s. 8). Kent kendine özgü bir yaşam tarzı yaratmaktadır. Kente gelen nüfus kente özgü yaşam tarzına ayak uydurmak için kente özgü davranış biçimleri kazanmaktadır. Kentleşmenin neticesinde kentlileşme olgusu ortaya çıkmaktadır. Erkut’un belirttiği gibi, kentlileşme kentleşme akımı sonucunda toplumsal değişimin, bireyin davranış şekli, değer yargıları ve yaşam tarzında yarattığı değişiklikleri ifade eden bir süreçtir. Kentleşme süreci, bireyin kente özgü işlerde çalışmasını, kente özgü davranış biçimlerini benimsemesini, kentin sunduğu olanaklardan yararlanmasını içermektedir (1991, s. 60).

Kentleşme sürecinde önceden kentli olmayan bir kesim, kentli olacaktır. Bir yaşam tarzından diğerine geçilecektir. Bir değer sisteminden diğerine geçerken kişinin önemli kişilik sorunları yaşayacağı ve sapkın davranışları hızlandıracağı savunulmaktadır (Tekeli, 1982, s. 317).

Çocuk Suçluluğu Olgusu

Batı literatüründe “Juvenile Delinquency” terimiyle açıklanan, “reşit olmayanın suçluluğu” olarak çevrilebilen terim, Türkiye’de “Çocuk Suçluluğu” olarak kullanılmaktadır. Suçun çocukluk ve ergenliğin de önemli bir bölümünü içine alan dönemde işlenmesi durumunda çocuk suçluluğundan bahsedilmektedir (Polat, 2002 akt. Ereş, 2009, s. 159). Suç davranışı yasaların yasakladığı ve cezalandırdığı davranıştır. Bağış’ın ifade ettiği gibi “on sekiz yaşından küçüklerin toplumsal norm ve değerlerden sapan davranışlar sergilemesi ve bu sapan davranışların yasalara göre suç sayılması çocuk suçluluğu olarak tanımlanmaktadır” (2019, s. 204).

Çocuk suçluluğu, diğer suçluluk türlerinden çok fark içermese de çocuğun yetişkinliği ve toplum açısından ciddi sorunlar taşımasından dolayı oldukça kaygı vericidir (Tor, 2009, s. 47). Suça yönelen çocuk ailedeki ve toplumdaki düzensizliklerin bedelini ödemekte, sonra da topluma ödetmektedir (Yörükoğlu, 1989, s. 214). Ancak çocuklara suçlu damgası vurmak yerine çocukların suça sürüklendiklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Suçluluk olgusunu araştıran uzmanlar arasında kalıtsal, biyolojik ve fizyolojik nedenler üzerinde duranlar olduğu gibi, duygusal, toplumsal ve yakın çevre etkenlerine ağırlık verenler de bulunmaktadır (Yavuzer, 1994, s. 81). Ergenlik, bazı kalıtsal nedenler, sağlık koşullarının iyi olmaması, yetersiz beslenme, zeka geriliği, fizik ve psikolojik yapısındaki aksaklıkların suç işlemeye elverişli bir ortamda suçlulukta etkili olabileceği belirtilmektedir (Konanç, 1974, s. 543; Tezcan, 2012, s. 89; Tor, 2009, s. 47).

Yapılan araştırmalar çocukların daha çok çevresel nedenlerin etkisiyle suça itildiğini göstermektedir. Çocuklar, çatışan aile, parçalanmış aile, aile gelirinin düşüklüğü, konut yetersizliği, aile büyüklüğü, aile kontrolünün yetersizliği, hatalı disiplin anlayışı, ailede ve akran grubunda suçlu ve madde/alkol kullanan bireylerin olması ve onların örnek alınması, ailenin ve çocuğun eğitim düzeyinin düşüklüğü, eğitim imkânlarının yetersizliği, sevgi yoksunluğu, çocuk istismarı, çocuğun erken yaşta çalışmak zorunda kalması, hızlı ve düzensiz kentleşme, onun ürünü olan gelir eşitsizlikleri, işsizlik, geleneklerin sarsılması, gecekondulaşma, göçlerin ortaya çıkardığı kültür çatışmaları, sosyo-kültürel etkinliklere katılımın yetersizliği, boş zamanların kötü değerlendirilmesi, kitle iletişim araçlarındaki suç içerikli programlar nedeniyle suça sürüklenmektedir (Akalin, 2000; Bağış, 2019; Konanç, 1974; Tezcan, 2012; Tor, 2009; Yörükoğlu, 1989).

Dünyada ve Türkiye’de Çocuk Suçluluğu

Dünya geneline bakıldığında suça sürüklenen çocukların sayısında artış gözlenmektedir. 2003 yılı Dünya Gençlik Raporu 1990’lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri dışında dünyadaki bütün bölgelerde çocuk suçluluğunda artış olduğunu tespit etmiştir. Batı Avrupa’nın araştırmaya dahil edilen bölgelerinde 1980-90 yılları arasında çocuk suçluluğu %50 oranında artmıştır. 1995 yılından itibaren ise Batı Avrupa’nın bazı ülkeleri ile ABD’de çocuk suçluluğunun % 30 artışı söz konusu olmuştur. Bu suçluluk durumunun çoğu uyuşturucu ve alkolün yoğun kullanımından kaynaklanmaktadır. Afrika’da çocuk suçluluğunun artışı açlık, kötü beslenme, yoksulluk ve işsizlikle ilintilidir. Asya ülkelerindeki çocuk suçluluğu büyük oranda şehirlerde meydana gelmektedir. Asya’da gençlerin işlediği suçlardan uyuşturucu ve şiddet suçları ile kızların işlediği suçlarda artış dikkat çekicidir. Latin Amerika’da derinleşen krizlerle ilişkili olarak gençler ekonomik zorluk çekmektedirler. Bölgede genç işsizliği yaygındır. Evsiz çocuklarla ilintili olan çocuk suçluluğu akut bir sorundur (World Youth Report, 2003 akt. İmamoğlu, 2015, s. 34).

Çocuk suçluluğu Türkiye için de ciddi bir sorundur. Güvenlik birimlerine 2021 yılında gelen veya getirilen çocuklara yönelik istatistiki verilere göre güvenlik birimine gelen veya getirilen çocukların suça sürüklenme nedeniyle gerçekleştirdiği olayların sayısı 499319’dur. Veriler bu olaylarda çocukların 132943’ünün suça sürüklendiği yani kanunen suç sayılan bir eylemde bulunduğu iddiasıyla güvenlik birimlerine geldiğini göstermektedir. Suça sürüklenen çocukların %36,6’sına yaralama, %27,2’sine hırsızlık, %5,1’ine uyuşturucu/uyarıcı madde kullanmak, satmak/satın almak, %4,3’üne tehdit, %3,8’ine pasaport kanununa muhalefet suçları isnat edilmiştir (TÜİK, 2022). Gelişmekte olan ülkelerde çocuk suçlular, daha çok cana karşı suç işlemektedir. Ancak Türkiye’de hızlı kentleşme ve endüstrileşme süreci mala karşı suçların da artmasına neden olmuştur (Ayan, 2011, s. 140).

Kentleşme ve çocuk suçluluğu arasındaki ilişki değerlendirildiğinde suçun işlendiği yere ilişkin istatistiki veriler çocuk suçluluğunun kentlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Bu bağlamda suçun işlendiği yere ilişkin önemli bir veri Devlet İstatistik Enstitüsü’nün (DİE) 1997 yılında yaptığı araştırmanın sonuçlarında bulunmaktadır. Bu araştırmaya göre kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan 12-18 yaş arası ergenlerin ancak %7’si köylerde otururken %93’e yakını şehirlerde oturmaktadır. İslah evlerindeki hükümlü gençlerle ilgili istatistiklerin de DİE’nin yaptığı araştırmanın verilerini doğruladığı söylenebilir. İslah evlerindeki hükümlü gençlerin şehirde yaşayanların oranında 1980 yılından itibaren hızla artış olmuştur. 1980’den 1997’ye kadar hüküm giyen gençlerden şehirde yaşayanların oranı %33,5’den %74,2’ye çıkmıştır (Coşar, 2005, s. 285-286). Devlet Planlama Teşkilatı 1996 yılında, Türkiye’deki kent nüfusunun % 25’lerden, % 65’lere çıktığını ve bu oran ile dünyada en hızlı kentleşen ülke olduğunu tespit etmiştir. Bu durumda hızlı kentleşmenin kentsel alan ve çocuk ilişkisi yönünden olumsuz

sonuçlar doğurması kaçınılmazdır (DPT, 1996 akt. İmamoğlu, 2015, s. 25). Görüldüğü üzere kent nüfusunun artmasıyla birlikte çocuk suçluluğu da artmaktadır. Kentleşmenin hızlı bir şekilde gerçekleşmesinin çocukları suça sürüklemeye etkili olduğu söylenebilir.

2020 yılı Adalet Bakanlığı, Adli İstatistikler verilerine göre, “ceza mahkemelerinde toplam gelen dosyalardaki suça sürüklenen çocuk sayıları” iller kapsamında değerlendirildiğinde; suça sürüklenen çocukların sayıca en yüksek olduğu ilin %16,8 oranı ile İstanbul olduğu görülmektedir. İstanbul’u %6,3 oranı ile İzmir ve %6,1 oranı ile Ankara takip etmektedir. 2020 yılında suça sürüklenen çocuk sayısının bölgesel dağılımına bakıldığında; her 100000 çocuk nüfustaki suça sürüklenen çocuk sayısının 1958 ile en yüksek Ege Bölgesi’nde, en düşük suça sürüklenen çocuk sayısının 1005 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde olduğu görülmektedir (Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, 2020, s. 66-67).

Bu veriler Türkiye metropollerinde çocuk suçluluğunun daha yaygın olduğunu göstermekte, doğudan batıya göçün yaşandığına işaret etmektedir. Batı’da daha fazla olan çocuk suçluluğunun Güneydoğu Anadolu’da en az olması Ayan’ın ifade ettiği gibi, tesadüfi değildir ve sosyolojik olarak anlamlıdır. Batı bölgesi Türkiye’nin yoğun ve hızlı göç alan bölgesidir. Başta terör/şiddet ve ekonomik nedenlerden dolayı Doğu’dan Batı’ya kitlesel göçler yaşanmıştır. Göç alan yerlerde konut, altyapı, işsizlik, eğitim gibi toplumsal sorunlarla yüzleşilmiştir. Göçle gelenler gecekondu bölgelerinde kendi yaşam alanlarını oluşturmuşlardır. Bu insanların kente uyum sorunları ortaya çıkmış, işsizlik ve dışlanma yaşamaları onların kente aidiyetini engellemiştir. Bu sorunlar aile yapısını değiştirmiş ve aile içi rollerde değişime neden olmuştur. Eğitimden kopan, işsiz olan gençler başta uyuşturucu kullanımı olmak üzere, hırsızlık, yankesicilik, gasp, adam yaralama, adam öldürme gibi suça karışmışlardır. Büyük kentlerde sosyal kontrol mekanizmasının zayıf olması bu sürecin diğer tetikleyicisi olmuştur (2011, s. 75).

Görüldüğü üzere kentsel mekânlar çocuklar için suça uygun ortamlar oluşturmaktadır. Bu noktada kentsel mekanlarda çocuk suçluluğunun ortaya çıkmasına neden olan değişkenlerin sosyolojik suç kuramı kullanılarak açıklanması önem kazanmaktadır. Çocuk suçluluğunun kentleşme, göç, gecekondu/çöküntü alanları, yoksulluk, sosyal denetim eksikliği gibi değişkenlerle açıklanmaya çalışıldığı bu çalışmada sosyal düzensizlik kuramından hareket edilmektedir. Cömert ve Sevim’in (2017, s. 33) ifade ettiği gibi, bu kuram “suçun şehir alanlarının yansıması”dır.

Kuramsal Çerçeve

Sosyal Düzensizlik Kuramı

Suçluluğu açıklamaya yönelik olarak bireylerin biyolojik ve psikolojik özelliklerini dikkate alan birey temelli kuramlar bulunmaktadır. Ancak suçun

açıklanmasında bireylerin içinde yaşadıkları toplumun özellikleri daha belirleyici olmaktadır. Suçluluğu açıklamada sosyolojik bir yaklaşımı benimseyen sosyal düzensizlik kuramı suçluluğun ortaya çıkmasında sosyal mekân ve koşulların etkisi üzerinde durmaktadır.

Suçlu davranışı açıklayan kuramlardan kentsel yapıyı toplumsal bir boyut olarak ele alan kuramlar Şikago Okulu diye bilinen Ekolojik Kuramın varsayımlarından yola çıkmaktadırlar. Ekolojik yaklaşım insan davranışlarını anlamaya yönelik araştırmalarda insanın doğal çevresinin bağlam olarak ele alınması gerektiğini vurgular. Kentin mekansal biçim edinme şekliyle toplumsal ilişki ve davranışların ilişkilendirilmesi, kent ve kırsala özgü farklılaşan yaşam kültürü özellikleri gibi konulara odaklanmaktadır (Ümit, 2007, s. 97).

Şikago Okulunun üyeleri, bireyin davranışlarını şekillendiren başlıca ögenin çevre olduğundan hareket etmektedirler. Kentlerin gelişmesiyle birlikte kentsel çevrenin bireyin davranışlarını yönlendirdiğini belirten bu okulun üyeleri, kentlerde farklı ilgi alanlarına yönelik farklı yerleşim merkezlerinin (mahallelerin) üretildiğini kabul etmektedirler (Haralambos ve Holborn, 1991 akt. Oktik, 2013, s. 18).

Şikago Okulunun önemli isimlerinden Burgess, kenti meydana getiren bölgeleri sosyoekonomik ve demografik özelliklerine göre incelemiş ve kentin ortak merkezli iç içe geçmiş çemberlerden meydana geldiğini ortaya koyan “Yoğunlaşma Bölgeleri Modeli” adlı bir kent modeli geliştirmiştir. Bu modele göre kentin en merkezi konumu iş ve sanayi bölgesinin bulunduğu bölgedir. Hemen onu çevreleyen ikinci bölge suçun en yoğun olarak görüldüğü, yaşam kalitesinin düşük olduğu, çevredeki fabrikalarda çalışan göçmenler ile ekonomik olarak kötü durumda olan işçilerin yaşadığı, sağlıksız konutların bulunduğu ve çok hızlı bir nüfus hareketinin olduğu geçiş bölgesidir. Daha dıştaki çemberde işçi evlerinin bulunduğu bölge ve sonrasında daha kaliteli evlerin bulunduğu bölge ve son halkada uzun mesafe yolculuk yapanlar bölgesi, banliyölerin uydu kentlerin olduğu bölge yer almaktadır (Başbüyük ve Karakuş, 2012, s. 50).

Burgess’in ortak merkezli ve iç içe geçmiş halkalardan oluşan yoğunlaşma bölgeleri modelinden yararlanan Shaw ve Mckay suç istatistikleri ve mahkeme kayıtlarını kullanarak Şikago kentinde suçun bölgesel analizini yaparak suçun yoğunluklu olduğu bölgeleri ve neden bu bölgelerde yüksek suç oranları görüldüğünü incelemektedir. Ümit’in belirttiği gibi, Shaw ve Mckay çalışmalarında yoksulluğun en yoğun yaşandığı, akıl hastalıkları, fahişelik, intihar gibi vakalara diğer bölgelere göre daha sık rastlandığı geçiş bölgesinde çocuk suçluluğunun arttığını dışarıdaki dairesel bölgelere doğru gidildikçe çocuk suçluluğu oranının azaldığını haritalaştırmaktadırlar (2007, s. 78).

Shaw ve Mckay, iş bulma umuduyla şehir merkezine gelen göçmen ailelerinde yetişkinler fabrikalarda işe gittiklerinde çocukların ailelerinden yetersiz ilgi gördüklerini, günlerini sokaktaki çocuklarla geçirerek ailelerinkinden çok farklı

sosyal norm ve kuralların olduğu yeni bir kültürün içinde kendilerini bulduklarını gözlemlemektedir. Ev ve sokak ikileminde kalan çocuklar, Şikago şehrindeki çetelerle tanışmakta ve anne-babalarının yaptığı gibi gün boyu çalışmak yerine başka yollarla Amerikan Rüyasını gerçekleştirebileceklerinin farkına varmaktadır. Kültür ve değer çatışması yaşayan çocukların aileleriyle bağları giderek daha çok zayıflamakta ve bu çocuklar sokak yaşamına daha çok adapte olmaktadır. Yetişkin suçlular çocuk suçlulara bildikleri şeyleri öğreterek, çocukların da aynı yoldan geçmelerine neden olmaktadır (Dolu, 2013, s. 7). Grupların değer ve alışkanlıklarının, yeni üyeleri aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarması sürecini Shaw ve McKay, “kültürel iletim” olarak adlandırmakta ve çocuk suçluluğunun aynı bölgede sürme nedeni olarak görmektedir (Attar, 2010, s.18).

Geçiş bölgesi suçluluğun gelenek halinde kuşaktan kuşağa özellikle erkek çocuklara aktarıldığı bölgedir (İçli, 1993, s. 37). Bu bölgede fakirlerin yaşadığı şehrin en ucuz evleri vardır. Gelir düzeyi yükselenler bu bölgeyi terk eder ve onların yerine başka göçmenler gelir (İçli, 1999, s. 86). Nüfusun değişmesi, harabe evler, yoksulluk, yüksek oranlı göçmenlerin varlığı, yetişkin suçluluğu, zihni düzensizlik gibi şehrin kenar ve yoksul mahallerinde görülen değişim/dönüşümler, sosyal sistem ve değerlerin çatışmasına ve çatışmanın devamlılığına yol açar. Çevresel bozulma birey üzerinde kontrolü zayıflatır ve bunun sonucunda sosyal düzensizlik meydana gelir (Ayan, 2011, s. 21). “Böylece fiziksel yapının sosyal yapıyı, sosyal yapının da bireyi etkileyeceğini öngören sosyal düzensizlik teorisi” (Dolu, 2013, s. 7) ortaya çıkar.

Geçiş bölgesinin temel sorunsalı hızlı hareketlilik nedeniyle yaşanan sosyal düzensizliktir. Etnik heterojenlik, nüfus hareketliliği, düşük ekonomik statü, işsizlik, sağlıksız etkileşim sosyal düzensizliği açıklamakta ve bunlar bireyi suça iten öğeler olmaktadır (Oktik, 2013, s. 19). Kültürel heterojenlik ve hareketlilik gibi sosyoekonomik koşulların zayıflattığı toplumsal ilişkilerle tanımlanan geçiş bölgesi, sosyal çözülmenin yaşandığı bölgedir. Sosyal düzensizlik kuramına göre sosyal çözülme bölgesinde yaşamak çocuk suçluluğuna yol açmaktadır (Ümit, 2007, s. 78-79).

Sosyal çözülmeyle gelen süreç şu sonuçları doğurmaktadır:

- “a) çocuklar üzerinde sosyal denetimin önemli ölçüde yok olması;
- b) suçlu davranışın genelde ebeveynler ve komşular tarafından onay görmesi;
- c) suç işlemek için çok sayıda fırsatın olması;
- d) meşru iş ve eğitim için çok az sayıda fırsatın olması” (Kızmaz, 2005 akt. Ümit, 2007, ss. 78-79).

Sağlıksız Kentleşme Sürecinde Çocuk Suçluluğunu Ortaya Çıkaran Faktörler Göç

Kentler nüfusun yoğun olduğu, sosyoekonomik ve kültürel olarak farklı ve çeşitli etnisitelerden insanların bir arada yaşadığı yerlerdir. Göç ile kentlerde nüfus sayısı artmakta ve kentler heterojenleşmektedir. “Göç insanların tek başına ya da tüm aile bireyleriyle bir yerden başka yere gitmelerini ifade eder” (Altuntaş, 2014, s. 36). İnsanların mekân değiştirmelerinde itici ve çekici faktörler etkili olmaktadır. Tarımda makineleşme, toprakların verimsizleşmesi, insanların topraksız kalması, açığa çıkan işgücü ve insanların yoksullaşmasıyla insanlar zorlayıcı şartların etkisiyle iş bulma, yoksulluktan kurtulma umuduyla kentlere itilmektedir. Kentlerin iş, eğitim, sağlık olanaklarına sahip olması onları cazibe merkezleri haline getirmekte, kentlerin çekiciliği insanların kırdan kente göç etmesine neden olmaktadır.

Türkiye’de kentleşmenin hızlandığı 1960’lı yıllardan sonra, polisin yakaladığı 18 yaşından küçük çocukların sayıları artmaktadır. Bu çocuklar daha çok kaçakçılık, hırsızlık, cinsellik ve şiddet suçları ile yankesicilik suçları işlemektedirler. Önemli bir bölümü, İstanbul’a göç ettikten sonra suç işleyen çocuklardır (Saran, 1968 akt. Attar, 1994, s. 29).

Türkiye’de göç ve çocuk suçluluğu ilişkisini değerlendiren çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Gönültaş’ın (2009) Adana’da mala karşı ve şahsa karşı suç işlemiş 470 suça sürüklenen çocukla yaptığı çalışmada çocukların %53,8’inin göçmen aile çocukları olduğu ve bu göç eden aile çocuklarının %69,7’sinin mala karşı suç işlediği ortaya çıkmıştır (akt. Gönültaş ve Kelebek, 2017, ss. 147-148). Özen ve arkadaşlarının (2005) Diyarbakır’da “farik mümeyyizlik incelemesine gelen” 165 çocuk ile yaptığı çalışmada, çocukların %28’i göç eden ailelerden gelmektedir. Bu çalışmada, büyük şehre uyum sağlayamayan göç eden aile çocuklarının, aile denetimi ve komşuluk ilişkilerinin yetersizliği nedeni ile suç davranışında bulunma olasılıklarının yüksek olduğu, eğitimi yarıda bırakma, sigara kullanma, suçu tekrarlama ve hırsızlık gibi olumsuz deneyimler edindikleri ileri sürülmüştür (akt. Gönültaş ve Kelebek, 2017, s. 148). Erkan ve Erdoğan’ın suça karışan ve suça karışmayan çocukların aile ilişkileri ve saldırganlık davranışlarını karşılaştırmak ve çocukları suça iten sosyodemografik özellikleri ortaya çıkarmak için 50 suç işlemiş ve 50 suç işlememiş çocukla Diyarbakır merkezde yürüttüğü araştırmada göç ile suç arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada suça karışan çocukların %90’ının son 10 yılda Diyarbakır’a göçle gelen ailelerin çocuklarından oluştuğu bulgulanmıştır (2006, s. 84-85). Kızmaz ve Bilgin’in Diyarbakır kent merkezinde herhangi bir suç istinadı ile Çocuk Şube Müdürlüğü’ne getirilen ve haklarında işlem yapılan 30 çocukla yaptığı çalışmanın önemli bir bulgusu çocukların % 70’inin göç eden ailelerden geldiğidir (2010, s. 282-285). Türkiye’deki ceza ve infaz kurumlarındaki tutuklu ve hükümlü çocuklarla yapılan, verilerin 2007 yılında toplandığı araştırmaya göre, Türkiye genelinde 19 ilde, 21 ceza infaz kurumunda bulunan tutuklu ve hükümlü çocuk ve

gencin (toplam 1545 kişi) %45,6'sı, doğduğu yerden en az bir kere göç etmiştir (TBMM, 2009 akt. Attar, 2010, s. 75-76).

Yapılan araştırmalar genellikle, çocuğun alıştığı bir çevreden farklı bir çevreye zor uyum gösterdiğini, bu zorluğun ve çocuğun çoğu kez göçmenlere karşı kentlilerin önyargısından dolayı soyutlanmasının az ya da çok ağırlıkta suçlar işlemeye yönelmesini kolaylaştırdığını göstermektedir (Yavuzer, 1994, s. 213). Kente yapılan göçler kentte hiyerarşik bir tabakalaşma ve kentsel bir gerilim ortaya çıkarabilmektedir. Ümit'in belirttiği gibi, kente her yeni göç yerli ile öteki arasında çekişmenin yaşanmasına neden olmakta, kente yeni gelenler kentin yerlileri tarafından tehlikeli olarak algılanmaktadır. Yerliler tarafından tehlikeli damgasının vurulması göçle gelen çocukların kendilik algıları üzerinde etkili olarak çocukların kendilerini içeriden damgalamalarına neden olmaktadır. Nitekim Ümit'in yaptığı araştırmada yerinden olma deneyimi yaşayan çocuğun hırsızlık suçu işlemesini olağanlaştırdığını bu suç edimini gaspa kadar çıkarıp kendisi gibi göç deneyimi yaşamış çocukların da kendilerini suçlu olarak kodlandığını ifade etmesi içeriden damgalamanın sonraki sapma davranışlarını tetiklemesi açısından önemli görülmektedir (Ümit, 2007, s. 258-259).

Umutlarıyla kente hareket eden nüfus içerisinde çocuklar göç sürecinden etkilenmektedirler. Çocukların yaşadıkları yerleri değiştirmesi onların çocuk dünyasında yıkımlar yaratabilmektedir. Dolayısıyla kente göç çocuklar için basit bir yer değiştirme olmamaktadır. Çocukların yaşadıkları göç deneyimi onların kırsaldaki ve geldikleri kentteki dünyalarını sorgulayıp, asıl yerlerinden ulaşmak istedikleri hayatı sunacak kentteki yaşama doğru yönelmelerini sağlayabilmektedir. Kente göç eden çocuklar, kente kendilerinden önce gelerek enformel yapıda yer edinmiş hemşehrilerinin oluşturdukları gayrimeşru ilişki ağına girerek kentsel rant elde etme kanallarında hareket edebilmekte ve yükselbilmektedirler (Ümit, 2007, s. 249-251). Kentin tanımladığı kültürel hedeflere gayrimeşru yollarla ulaşmaya çalışan çocukların suç işleme olasılıkları artmaktadır. Kentteki gayrimeşru yapının içine dahil olan göç çocukları bu yapıda göçle gelen ağabeylerini-büyüklerini örnek alıp suçla tanışarak, yankesicilikten hırsızlığa, uyuşturucu madde suçlarına kadar çeşitli suç türlerini işleyebilmektedirler. Böylelikle çocuğun toplumla aracılığını yapan bu grupların suçun kültürel olarak aktarılmasında etkili olduğu söylenebilir. Bartollas ve Schmalleger'in ifade ettiği gibi, Shaw ve McKay'in sosyal düzensizlik teorisine göre kentleşme ve göçler toplumun düzensizleşmesine katkıda bulunmaktadır. Daha sonra suça yönelik davranışlar, düzensiz toplumlarda yasa dışı aktivitelere yatkın olan çocuklara, cezbedici yaşam biçimi olması nedeniyle alternatif sosyalleşme yöntemi olmaktadır. Geleneksel adetlerin yerini alan suç gelenekleri nesilden nesile aktarılmaktadır (2017, s. 81-82).

Köylerden kentlere doğru yaşanan hızlı göçler bir yandan göç çocuklarının suç işleme potansiyelini artırırken diğer yandan sosyal olarak düzensiz çöküntü alanlarının oluşmasını ve gecekondü sorununu doğurmaktadır. Bu bağlamda göç

çocuklarının yaşadıkları gecekondu kentleşme sürecinde ortaya çıkan çocuk suçluluğunun anlaşılması açısından önemli olmaktadır.

Gecekondu/ Çöküntü Bölgeleri

Gecekondu kırsal kesimden gelenlerin ve alt gelir grubunda yer alanların yerleşim mekanlarıdır. Genellikle kentsel imara açılmamış, altyapıdan yoksun olan, başkalarına ya da kamuya ait arsalar üzerinde kısa dönemde yapılan konut türleridir (İçli, 2009, s. 192-193). Köylerden kentlere göç eden çocuklar ve aileleri yabancı bir çevre içine girerler. Bu durum yaşadıkları fiziksel mekân ve sosyal mekân için geçerli olmaktadır. Kente göç eden aileler kentin çevresini saran gecekondu ya da apartmankondu türündeki yapılara yerleşmektedir. Bununla birlikte kentin merkezi bir yerinde terkedilmiş, fazla kullanılmayan eski yerlerde kalmaktadırlar (Bilgili, 2000, s. 206).

Göçmen çocuklarının sosyal ve psikolojik olarak gelişimlerini sağlıklı yönde etkileyebilecek olumsuzlukları içinde barındıran gecekondu, onların her an suç işlemelerine ortam oluşturacak şartlara da sahiptir (Avcı, 2008, s. 61). Gecekonduların yasalara aykırı olarak yapılması otoriteye bir başkaldırıdır. Ayrıca iç içe yaşam tarzı, ailelerin içli dışlı olması gecekonduya yaşayanların anlaşmazlıklar yaşamasına neden olabilmektedir. Kent hizmetlerinin, imkânların yetersizliği karşısında bu olanaklardan yararlanmak isteyenlerin sayıca fazlalığı çatışmalara kaynaklık edebilir. Gecekondu bölgelerindeki ekonomik olumsuzluk, çocukların ve gençlerin yeterince eğitilmesini engellemektedir. Bu durum yetişenlerin suçlu olma olasılıklarını artırmaktadır (Özek, 1974, s. 127-128).

Gecekonduyun çekirdek ailesi, kentin modern çekirdek ailesinden kültürel olarak farklıdır. Gecekondu ailesi yörenin geleneksel değerlerine bağlı olmakla birlikte, kent değerlerine yarı yarıya özenerek ve yadırgayarak bakmaktadır. Erkek otoritesini kaybetmek istemezken, kadın ve çocuklar daha özgür olmak isterler. Bu kültür çatışmasının sarsıcı etkisi gençler üzerinde daha çok olmaktadır. Otoriteye başkaldırmak, kentli yaşlılarına özenmek, kırsaldan gelen gençler için kendini kanıtlama ve sınırlı imkânlarına başkaldırı yolu olabilmektedir (Yavuzer, 1994, s. 215). Bu bağlamda çocuğun yaşadığı çevre ve koşullara başkaldırması ve kentli yaşlıları gibi olmak istemesi çocuk suçluluğunun belirleyicisi olabilmektedir.

Kırdan kente gelen, gecekonduya yaşayan aileler sosyoekonomik ve kültürel problemlerle karşı karşıya kalınca zamanla geleneksel davranış kalıplarının dışına çıkmış, dayanışma ve sahip çıkma duygusunu yitirmişlerdir. Bu özellikteki ailelerden topluma yansıyan ise çocukların ihmal ve istismarı, dışlanması, şiddete uğraması ve sokağa terk edilmesi olmuştur (Barış, 2009, s. 99). “Ebeveyn yaşadıkları problemlerin etkisi ile evi çocuk için çekici kılmak yerine; ihmal, istismar, sevgi ve şefkat yoksunluğu, yeterli beslenememe, oyun mahrumiyeti, dar ve uygun olmayan mekânlar gibi nedenler yüzünden itici hale getirmektedir” (Bilgili, 2000, s. 207). Evden uzaklaşan çocuklara kent sokakları cazip hale gelmekte, sokağın riskli ve korumasız ortamı çocukları suçun içine

çekebilmektedir. Sokağın özgür gibi görünen havasına kendisini kaptıran çocuklar suç geçmişi olan kişilerle ilişkiler geliştirebilirler, uyuşturucu çetelerinin içine karışabilirler, sokaklarda kapkaç yapabilirler. Tütengil'in belirttiği gibi, ailenin ve toplumun denetiminin azalması sonucunda da çocuk suçluluğu önem kazanır (1962, s. 98).

Gecekonduunun çocuk suçluluğu üzerine etkisini yapılan araştırmalarda da görmek mümkündür. Nitekim, 1971 yılında yapılan bir araştırmada, 1181 çocuk suçludan 701'inin gecekonduya yaşadığı tespit edilmiştir (Yavuzer, 1994, s. 215). İzmir'de yargılanan 5000 çocukla yapılan bir araştırmada suç işleyen çocukların göçlerin ve gecekondulaşmanın yoğun olduğu bölgelerde yaşadığı belirlenmiş, suç işlemekle yargılanan çocukların % 57.9'unun gecekonduya yaşadığı belirtilmiştir (Odabaşı, 2006 akt. Başbüyük ve Karakuş, 2012, s. 51). Ayan'ın Ankara, İzmir ve Elazığ Çocuk Eğitim Evleri'nde bulunan hükümlü çocuklarla yaptığı araştırmada elde ettiği veriler çocukların %78'inin gecekondularda yaşadığını göstermektedir (2011, s. 83). Karagöz'ün Antalya'da yaptığı araştırmaya göre haklarında bilgi toplanan 225 çocuğun büyük çoğunluğu gecekondularda oturmaktadır (Karagöz, 1995 akt. Coşar, 2005, s. 305).

Yoksulluk

Suçla ilgili literatürde yoksulluk ile suç arasında neden sonuç ilişkisinin bulunduğu söylenmekte olup yoksulluğun suça sebep olduğu yönünde genel bir kanı bulunmaktadır. Ancak yoksulluk ve suçtan birinin varlığı zorunlu olarak diğerini ortaya çıkarmamaktadır. Yoksulluk suçluluğu etkileyen unsurlar arasında bulunmaktadır (Açıkgöz, 2015, s. 251-252). Nitekim Kocadaş'ın yaptığı araştırmada ailenin ekonomik durumu çocukların işledikleri suçlara etki eden önemli bir faktördür. Bu araştırmaya göre işlediği suç nedeniyle yargılanan çocukların %48,3'ü gelir düzeyi düşük olan grupta yer almaktadır. Düşük gelir grubundan yüksek gelir grubuna doğru suç işleme oranının azalarak sıralandığı belirtilmektedir (2007, s. 177).

Giderek daha fazla nüfusun kentlerde yaşaması ve küreselleşmenin çok boyutlu etkenleri kent yoksulluğu kavramını ortaya çıkarmaktadır. Kent yoksulları kentsel emek piyasasına, sağlık ve eğitim imkânlarına, temiz içme ve kullanma suyundan yararlanma olanaklarına ulaşamayan bir profile sahiptir. Kişinin temel maddi ihtiyaçlarının karşılanmamasıyla birlikte, kent yaşamından izole olması ve kendisini dışlanmış hissetmesi, politik süreçlere katılmaması yoksulluk olgusunun ekonomik ve sosyal bir sorun olduğunu göstermektedir. Kentin sunduğu olanaklardan yararlanmadan kentte yaşamını idame ettirmeye çalışan kent yoksulları, yoksulluğu gelecek kuşaklara aktarmaktadır (Açıkalın, 2013, s. 328-329).

Suç davranışına alt gelir grubuna mensup olanların yaşadığı semtlerde daha sık rastlanılmaktadır. Shertzer ve Stone'a göre, yoksul semtlerde yaşayan gençlerin suç işleme nedenleri şöyledir:

- “Gencin sosyal ve ekonomik olarak bazı arzular taşıması ve bu arzulara yasal yollarla ulaşmak için fırsatının olmadığını düşünmesi.
- Mevcut durumdan hoşnut olmama, daha iyi duruma gelmek için karşı karşıya kalınan engellere karşı memnuniyetsizlik.
- Çok sayıda insanın sıradan eğitimle veya geleneksel yollarla yüksek mevkilere gelmesinin kısıtlılığı karşısında gencin içine düştüğü ümitsizlik” (Kulaksızoğlu, 2002 akt. Turan, 2013, s. 161).

Çocuğun akranlarıyla arasında ekonomik açıdan farklılıkların olması onda aşağılık duygusunun gelişmesine neden olabilir. Akranlarına kendini beğendirmek isteyen genç iyi bir kıyafet almak, güzel bir evde oturmak gibi isteklerle toplumsal yaşama katılmak ister (Yavuzer, 1994, s. 153). Cohen’in görüşlerine göre, alt sınıfların orta sınıf statüsüne yasal yollarla ulaşma olanakları zayıftır (Ümit, 2007, s. 183). Çocuk bu statü ve maddi isteklerini gerçekleştiremediğinde daha öfkeli hale gelebilir, isteklerine yasal yollarla ulaşma umudunu yitirebilir. Çocuğun içinde bulunduğu ruhsal durum onu suç davranışına yöneltebilir. Cloward ve Ohlin’in iddia ettiği gibi yoksul çocuklar statü ve maddi zenginliği meşru yollarla elde edemedikleri için meşru olmayan yollara başvurmak zorunda kalabilirler (Seyhan ve Bahar, 2006, s. 27).

Alt gelir grubunda yer alan ailelerin çocukları, diğer gelir gruplarına mensup ailelerden gelen çocuklara göre daha az denetime tabidir. Yoksul aile çocuklarının suçluluğunda yetiştirme şartlarının etkisi vardır. Yetiştirme sürecinde çocuklar maddi araçların yokluğu nedeniyle zevkten yoksun olurlar ve aile içinde disiplinsizlikle karşı karşıya bulunduklarından dolayı erkek çocukların işledikleri suçlar çoklukla hırsızlık suçu ve kızların işledikleri suçlar başıboşluk, serserilik suçlarıdır (Dönmezer, 1984 akt. Akalın, 2000, s. 528).

Kırdan kente göçle gelen nüfus kırsalda yaşadığı yoksulluğu kentsel alanlara taşımaktadır. Kentlerde gecekonduarda kümelenen aileler çocuklarını işgücüne katarak yoksulluğa tepki vermektedir. Yoksul aileler için eğitim uzun vade gerektiren ve maliyetli bir uğraş olarak görülmekte ve onların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için çocuğun gelirinin büyük önemi bulunmaktadır. Dolayısıyla yoksulluk içerisinde bulunan çocuklar okullarını bırakarak erken yaşlardan itibaren çalışmaya başlamakta, çocuk işçiliği yapmaktadırlar. Çocuk işçiliğinin tehlikeli bir boyutunu oluşturan sokakta çalışma yoksul çocukların yaygın olarak yaptıkları bir iş olmaktadır.

Sokakta çalışan çocukların ise suç riski artmaktadır. Nitekim, Bilgin’in yaptığı araştırmada sokakta çalışan çocukların % 58.8’inin kapkaç, hırsızlık, kavga, madde kullanma/satma şeklindeki suç ve sapkın eylemlerden dolayı polis tarafından alıkonulduğu/gözetim altına alındığı, % 8.8’inin de sicil kaydının bulunduğu görülmektedir (2012, s. 88). Erkan ve Erdoğan yaptıkları araştırmada suç işleyen çocukların % 68’inin sokakta çalıştığını ortaya koymakta ve çocuk suçluluğunda

sokakta çalışan çocukların/sokak çocuklarının potansiyel suç grubu oluşturduğunu belirtmektedirler (2006, s. 88).

Kentsel Mekân ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi

Suçun oluşumunda mekânın etkisini açıklamak için Davidson (1999) suçlu üçgeni kavramını kullanmaktadır. Bu üçgenin köşelerinden birini suçlu, diğerini mağdur ve üçüncü köşesini mekân oluşturmaktadır (Aliagaoglu, 2007 akt. Taş ve Akça, 2015). Suçun oluşumunda suçlu ve mağdur kadar mekânın da önemi bulunmaktadır. Dolayısıyla suçun mekânla ve mekândaki insanlarla ilişkilendirilmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Kentsel mekânın fiziki ve sosyal yapısından kaynaklı suç gelişebilmektedir. Mekânın fiziksel yapısına ait özellikleri ifade eden fiziksel özellikler ile mekânda yaşayan bireylerin özelliklerini yansıtan sosyal özellikler kentsel mekânın suçun gelişimini sağlayan iki karakteristik özelliğidir. Duvarlarda grafiti olup olmadığı, zarar görmüş kent mobilyalarının varlığı, çöplerin rahatsızlık verecek kadar yaygınlığı, terkedilmiş binaların varlığı, binaların harabe durumda olması, binaların pencerelerinde demir parmaklıkların yoğun olarak bulunması, kentin nüfus ve alan olarak büyüklüğü, ışıklandırmanın yetersizliği, karma kullanımların yaygın olmadığı yerlerin akşam saatlerinde tenhalaşması, sabah saatlerinde yerlerin aşırı kalabalık olması kentsel mekânda suçu etkileyen fiziksel yapının özelliklerindendir (Hideg ve Manchin, 2007, Greene, 2003, Wekerle ve Whitzman, 1995 akt. Ataç, 2007, s. 19-20). Sokakta yaşayan evsizlerin varlığı, kavga ve gürültünün yoğun olarak yaşanması, zayıflayan komşuluk ilişkileri, yaşanan etnik çatışmalar (Hideg ve Manchin, 2007 akt. Ataç, 2007) ise kentsel mekânın sosyal yapısının özellikleridir.

Kent mekânları içinde suçun en çok işlendiği belli noktalar bulunmaktadır. “Belli düzeydeki suçların, belli dönemler boyunca süregelen biçimde yoğunlaştığı hassas mekânlar” (Ratcliffe, ve McCullagh, 1999) olarak tanımlanan bu noktalar sıcak noktalar. Sıcak noktalar, suçun sık olarak ve yüksek oranda işlenebileceğinin öngörüldüğü, yılda birden fazla kez suçun işlendiği yerlerdir. Bu yerleri toplum damgalamakta ve kentliler bu yerlerden sakınmaktadır (Ataç ve Gürbüz, 2009, s. 34). Sıcak noktalar suçu üreten, suçu çeken ve suç oluşumunu kolaylaştıran alanlardır (Brantingham 1995, s. 7-9; Ataç, 2007, s. 18).

Suç üreten alanlar nüfus hareketliliğinin sürekli olduğu alanlardır (Brantingham ve Brantingham, 1999,). Tipik örnekleri arasında alışveriş bölgeleri; eğlence bölgeleri; ofislerin yoğunlaştığı yerler; veya spor stadyumları yer alır. (Brantingham, 1995, s. 7). Bu alanlardan genellikle çekinilmekte olup, bu alanlar sosyal ve mekânsal olarak kent içinde ayrışmanın olduğu mekânlardır. Bu alanlarda uyuşturucu kullanımı yaygın olup, kullanıcı grubu suça meyillidir ve şiddet yaygınlaşmıştır. Türkiye’de de birçok kentte bulunan, çöküntü bölgeleri ya da adı suçla anılan gecekondu mahalleleri suçu üreten alanlara örnektir (Ataç, 2007, s. 19).

Aladağ'ın (2016) yaptığı araştırmada çocuk suçlular oturdukları mahallelerdeki akranlarının çoğunun hırsızlık, gasp, kapkaç gibi suçlara bulaştıklarını, çok küçük çocukların bile uyuşturucu madde kullandıkları ve uyuşturucu madde kullanımının çok yaygın olduğunu dile getirmekte, bu çocukların ikamet ettikleri mahallere bakıldığında ise gecekondu mahallesinde ya da yoksulluğun yoğun olarak yaşandığı mahallelerde yaşadıkları görülmektedir.

Suçu çeken alanlar uyuşturucunun satıldığı, fuhuşun yapıldığı, yoğun alkol tüketildiği ve korumanın yeterli olmadığı mekânlardır. Bu alanlar daha çok suç işlemeye istekli suçluları mekâna çekmektedir. Büyük alışveriş merkezleri, büyük-güvensiz parklar, iş veya ticari merkezler de suçu çeken alanlara örnek olarak verilebilir (Brantingham, 1995; Brantingham ve Brantingham, 1999). Brantingham'a göre, suçu çeken alanlar, yüksek motivasyona sahip ve suç işlemeye meyilli suçluların belirli suç türlerine yönelik bazı avantajları nedeniyle etkisine kapıldığı ve söz konusu bu suçlulara suç işleme imkanları tanıyan belirli başlı alanlar, mahalleler, semtlerdir (1995, s. 8). Kentlerin genellikle düğüm noktaları olan kent merkezleri ya da ticari merkezlerde kentliler hemen her saatte bu mekânlarda bir araya toplanmakta ve kalabalıklar oluşmakta, özellikle hırsızlık, gasp gibi suçları işleyenler için bu mekânlar fırsat yaratmaktadır. Bu nedenle çoğu kent merkezi suçun oluşumunun en fazla tetiklendiği kent mekânlarıdır (Ataç, 2007, s. 19). Çocukların bu mekânlarda gizlenme olanakları fazla, yakalanma riskleri azdır. Dolayısıyla bu mekânları kendilerine avantaj olarak görebilmektedirler. Suçluyu kendine çeken bu mekânlarda nüfusun kalabalık olması, kimsenin kimseyi tanımaması çocukların suç işlemelerini kolaylaştırabilmektedir. Yılmaz'ın (2006) belirttiği gibi "suçlunun kendisinin bulunduğu çevreden uzak yerlerde suç işlediği görülmektedir".

Kentlerde çocuklar mekânsal komşuluk birimleri olan mahallelerinde hırsızlık, yan kesicilik gibi suçları işlemek yerine zenginlerin yerleşim yerlerinde bu suçları işleme eğiliminde bulunmaktadırlar. Kentsel mekânlarda kaynakların eşitsiz dağılımı kentsel mekânda sosyo-ekonomik farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Suç işleyen çocukların yaşadığı kent mekânlarının kötü konut koşullarının ve yoksulluğun yüksek oranda bulunduğu gecekondu mahalleleri ve çöküntü bölgeleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda onların zenginlerin mahallelerini hırsızlık suçunun işlenecek mekânları olarak gördükleri anlaşılmaktadır. "Hırsızlık yaparken kendi mahallelerinin dışında "işe çıkmaları" ve zengin olarak gördükleri mahallelere ve evlere girmeleri, hem zenginliğe karşı bir tür nefret beslemeleri hem de oralarda çalınacak bir sürü şey olmasından kaynaklanmaktadır" (Aladağ, 2016, s. 84). Bu çocukların toplumsal olarak dışlanmışlık yaşadıkları ve aşağılık duygusu geliştirdikleri söylenebilir.

Suçun oluşumunu kolaylaştıran alanlar, suçlunun hedeflediği eylemi gerçekleştirmeksizin fırsatını bulduğu durumda suç işlemesine olanak sağlayan alanlardır. Metro istasyonları ve otobüs durakları bir yandan kentlilerin dolaşımını kolaylaştıran toplanma yerleri olma özelliği taşımaktadır. Diğer yandan günün

önemli bir zaman diliminde kalabalık ve karmaşık olmaları nedeniyle suçun kolaylıkla işlenebildiği yerler olabilmektedir. Bu nedenle kentlerdeki metro çıkışları, geç vakitlerde tehlikeli olan otobüs durakları, alt ve üst geçitler, cadde ve sokakların tenhalaşması, otoparklar suçun oluşumunu kolaylaştıran alanlar arasındadır (Ataç, 2007, s. 19). Çocuklar denetimin yetersiz olduğu bu mekânlarda gündüz saatlerinde kalabalıkların olmasından yararlanarak hırsızlık, kapkaç gibi suçları kolaylıkla işleyebilirler ve geç saatlerde yaşanan tenhalaşmayla birlikte buralarda dolaşan insanları darp edebilir, gasp suçu işleyebilir, torbacılık (uyuşturucu madde satıcılığı) yapabilirler. Kentlerdeki metruk binalar da suçun oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir. Terkedilmiş alanlarda çocuklar esrar, tiner gibi maddeleri kullananlarla bir araya gelebilmekte, suçlu alt kültürleriyle etkileşime girerek onların suç davranışlarını benimseyebilmekte, insanların güvenliğini tehdit eden, kentin suç unsurları olabilmektedirler.

SONUÇ

Kentler kırsal bölgelere göre suçun daha fazla işlendiği yerlerdir. Kırsaldaki birincil ilişkilerin yerini kentlerde ikincil ilişkilerin alması, bireyselleşme ve yalnızlaşmanın artması, kente göçle gelen nüfusun gecekondulu mahallelerine/çöküntü bölgelerine yerleşmesi ve kentte uyum sorunları yaşaması, sosyal denetim eksikliği, kentlerde ortak mekânların kullanımında kalabalıkların olması, yasadışı yollardan para kazanma yollarının olması, suçluların saklanabileceği mekânların bulunması, mekânların suçu doğurmaya elverişli olabilmesi kentleri suçun işlendiği ideal mekânlara dönüştürmektedir. Bu çalışmada kentleşme, kentsel mekân ve çocuk suçluluğu ilişkisi analiz edilmeye çalışılmaktadır. Çalışma sağlıklı kentleşmenin beraberinde getirdiği göç, gecekondulu ve yoksulluk sorununun çocuk suçluluğuna neden olduğunu ortaya koymaktadır. Sağlıklı kentleşme doğrultusunda kırdan kente yaşanan göçle kentin gecekondulu bölgelerine yerleşen nüfus, yoksulluk, işsizlik sorunuyla karşılaşmakta, bu aileler çözülmeye başlamakta, ailelerin çocuklar üzerinde kontrolü azalmakta ve sokaklar çocukların egemen sosyalleşme mekanlarına dönüşebilmektedir. Sokağa itilen çocuk kendini suçun içinde bulabilmekte, yasa dışı işlerle uğraşıp, uyuşturucu madde kullanabilmektedir. Uyuşturucu madde kullanımının çocuk suçluluğunu artırıcı etkisi bulunmaktadır. Ayan'ın araştırma bulgusu bu görüşü destekler niteliktedir. Ayan'ın araştırmasında Çocuk Eğitim Evleri'nde hükümlü olarak bulunan çocukların yarısından fazlası kendisinin uyuşturucu kullandığını belirtmektedir (2011, s. 116).

Çocuk suçluluğunun mekân ile bağlantısı vardır. Kentsel mekânın çocuğu suça ittiği söylenebilir. Erman'ın belirttiği gibi, kentte damgalanmış mekânlar bulunmaktadır. Kentin suçla anılan mekânlarında yer almak istemeyen insanlar mekânı terk etmeye başlar. Geride kalanlar suç alt kültürüne bağlı bir şekilde yaşamaya devam ederler. Bu alt kültürün bir parçası haline gelenlerin yasadışı işlerde çalışması ve bu yolla para kazanmaları, suçlu insanlarla etkileşim halinde olmaları söz konusu olmakta, yasal işlere başvuru ve farklı insanlarla etkileşim

şansları bu ortamda zorlaşmaktadır. Bu durum onları suçun içine çekmektedir. Böylece bir kısır döngü oluşmaktadır: “mekânda yoğunlaşan suç faaliyetleri mekânı dönüştürmekte, suça doğru dönüşen mekân suçu ve suçluyu yeniden üretmektedir” (Erman, 2007, s. 32-33).

Kentte suçun yoğunlaştığı mekânlarda nüfus hareketliliği ve karmaşa fazladır. Bu alanlarda var olan suçlu kimlikler mekânın fiziksel yapısından yararlanarak mekâna hakim olmakta, bu kimlikler sayesinde suç kendini mekânda var etmektedir. Mekânlarda denetim boşluklarının ve gizlenme olanaklarının olması yeni suçluları mekâna çekmektedir. Çocuk suçlular da bu mekanlara giriş yapan kesimler arasında yer almaktadırlar. Suç kendisini mekâna yeni katılanlarla yenilemekte ve böylece suç döngüsü devam etmektedir. Bu mekânlarda hırsızlık, kapkaç, gasp, cinsel taciz suçları gibi suçlar işlenmektedir.

Çocuk suçluluğu ile mücadelede kentsel mekânların güvenli yerlere dönüştürülmesi önem taşımaktadır. Tenha bölgelerde önlemlerin alınması, özellikle bu yerlerde yeterli aydınlatmanın yapılması, metruk binaların denetim altına alınması ve bu mekanların düzenli ve yaşam kalitesi yüksek yapılara dönüştürülmesi, kullanım bakımından eril sokak özelliğindeki sokakların herkesin güvenle kullanabildiği mekânlar haline gelmesi çocuk suçluluğunu azaltıcı etki yapabilir. Suçun yoğun olarak işlendiği mekânlar olan istasyon ve duraklar, kalabalık sokak ve caddeler, ticaret ve kent merkezleri, alışveriş merkezleri gibi sıcak noktalarda etkin izleme mekanizmasının oluşturulması, denetimlerin artırılması, yeterli korumanın sağlanması çocuk suçluluğu için caydırıcı olabilir.

Çocuk suçluların genellikle ikamet ettiği gecekondu mahalleleri ve çöküntü bölgelerinin suçla anılan yerler olmaması için bu alanlara altyapı hizmetleri sunulmalı, sosyal ve mekânsal dışlanmışlık yaşayan gecekondu sakinlerinin ve çöküntü bölgelerinde yaşayanların kentle bütünleşmeleri ve etkileşimleri sağlanmalıdır. Kentlerde çocuk suçluluğunu önlemek için göçler kontrol altına alınmalıdır. Yoksulluk içinde olan ailelere gelir yardımı ve istihdam olanağı yaratılmalıdır. Böylelikle çocukların çalışma hayatından çekilmesi mümkün olabilir ve yasadışı faaliyetlerde bulunması engellenebilir. Yasadışılığın güvensiz ve korunaksız ortamından uzaklaşan çocuklara eğitim desteği verilerek çocuk suçluluğunun azaltılması sağlanabilir. Kentin sokak ve caddelerinde uyuşturucu madde satışının ve kullanımının sıkı denetimler yapılarak engellenmesi çocuk suçluluğu ile mücadelede önemli görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ackerman, V.W. (1998). Socioeconomic correlates of increasing crime rates in smaller communities. *Professional Geographer*, 50, 372-387.

Açıkalın, N. (2013). Kent yoksulluğu, Fatime Güneş (Ed.), *Kent sosyolojisi* içinde (s. 312-347). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2978.

Açıkgöz, R. (2015). Yoksulluk ve suç: Doğrusal olmayan bir ilişki. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 251-265.

Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü (2020). *Adli istatistikler*.

<http://www.adlisicil.adalet.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.08.2022).

Akalın, N. (2000). Çocuğun suça itilmesinde toplumsallaşma öğelerinin etkisi. M. R. Şirin ve S. Usta Sayita (Haz.), *1. İstanbul çocuk kurultayı bildiriler kitabı* içinde (s. 524- 533). İstanbul: İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları.

Aksoy, E. (2007). Suç ve güvenli kent yaklaşımı. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten 55/Kasım-Aralık.

Aladağ, G. (2016). *Kent, yoksulluk ve göç bağlamında çocuk suçluluğu: Diyarbakır örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Altuğ, F. (1989). *Kent ekonomisinin ilkeleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları, 34.

Altuntaş, B. (2014). *Mendile, simite, boyaya, çöpe Ankara sokaklarında çalışan çocuklar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ataç, E. (2007). Suçun kentsel mekandaki algısı: Güvensizlik hissi. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten 55/Kasım-Aralık, 16-24.

Ataç, E. ve Gürbüz, D. (2009). Kentsel mekanda gelişen suça müdahale etmede disiplinlerarası güvenlik politikaları. *Polis Bilimleri Dergisi*, 11(1), 25-46.

Atış, E. ve Ünsal, H. (2020). Suç ve mekan ilişkisine coğrafi bir yaklaşım: Taşköprü şehri (Kastamonu) örneği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 25(43), 49-72.

Attar, H. (1994). *Eğitim ve çocuk suçluluğu*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Attar, H. (2010). *Çocuk suçluluğunun önlenmesi kavramlar-kuramlar-kurumlar*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Avcı, M. (2008). Tutuklu çocuklar üzerine bir araştırma: Çocukların suça yönelmesinde etkili olan toplumsal nedenler ve çözüm önerileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 49-73.

Ayan, S. (2011). *Suçlu kim? Türkiye’de çocuk suçluluğu*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Bağış, R.C. (2019). Çocukları suça sürükleyen çevresel nedenler: Sosyal bağ ve sosyal öğrenme teorileri ışığında bir değerlendirme. *Humanitas*, 7(14), 203-221.

Barış, İ. (2009), Sokakta yaşayan çocuklar ve aileleri (İstanbul Örneği). *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 39, 87-114.

Bartollas, C. ve Schmallegger, F. (2017). *Çocuk suçluluğu*. D. Özyalçın ve B. Gönültaş (Çev.), Ankara: Nobel Yayın.

Başbüyük, O. ve Karakuş, Ö. (2012). Sosyal çevre ve suç: Sosyal yapı teorileri. O. Dolu (Ed.), *Kriminoloji içinde* (s. 48-59). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Bilgili, A.E. (2000). Göç çocukları ve kent, M. R. Şirin ve S. Usta Sayita (Yayına Haz.), *1. İstanbul çocuk kurultayı bildiriler kitabı* içinde (s. 203-210). İstanbul: İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları.

Bilgin, R. (2012). Sokakta çalışan çocukları bekleyen risk ve tehlikeler: Diyarbakır örneği. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 83-93.

Brantingham, P. J. (1995). Criminality of place: Crime generators and crime attractors. *European Journal of Criminal Policy and Research*, Vol. 3, 5-26.

Brantingham, P. L . ve Brantingham, P. J. (1999). Theoretical model of crime hot spot generation. *Studies on Crime and Crime Prevention*, Vol.8, pp. 7–26.

Burkay, S. (2009). Sosyal problem görünümüyle sapma ve suç, N. Adak (Ed). *Sosyal problemler sosyolojisi: Dünyadan ve Türkiye’den örnekler* içinde (s. 287-326). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Coşar, Y. (2005). Kentleşen Türkiye’de çocuk suçluluğu. *TTB Dergisi*, 56, 281-327.

Cömert, Ö. ve Sevim, Y. (2017). Çocuk ve suç ilişkisinin sosyolojik suç kuramları ile incelenmesi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 29-40.

Davidson, N. (1999). “Crime and fear of crime”, M. Pacione (Ed.), *Appliedgeography: Principles and practice, an introduction to useful research in physical, environmental and human geography* içinde (p. 438-449). Routledge.

Dolu, O. (2012). Kriminolojinin dünü, bugünü ve geleceği: Kriminoloji bilimine giriş, *Kriminoloji içinde* (s. 3-17). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2736.

Dolu, O. (2013). Suç ve sapma teorileri. A. Geleri (Ed.), *Suç Sosyolojisi* içinde (s. 2-23). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2886.

Düzgün, Ş. (2007). Suç olgusuna teorik yaklaşımlar ve disiplinlerarasılık. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten 55/Kasım-Aralık.

Ereş, F. (2009). Toplumsal bir sorun: Suçlu çocuklar. A. Solak (Ed), *Çocuk suçluluğu ve aile içinde* (s. 157-178). Ankara: Hegem Yayınları.

Erkan, R. ve Erdoğan, M.Y. (2006). Göç ve çocuk suçluluğu. *Aile ve Toplum*, 3(9), 79-90.

Erkut, G. (1991). Kentleşme sürecinin sosyolojik boyutu, H. SUHER (Der.), *Kentleşme ve kentleşme politikaları içinde* (s. 37-69). İstanbul: Türkiye Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Erman, T. (2007). Çandarlı-Hıdırlıktepe (Altındağ, Ankara) örneği üzerinden suç ve mekan ilişkisi ve mahalleli deneyimleri. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten 55/Kasım-Aralık.

Gönültaş, M.B. ve Kelebek, G. (2017). Metropollerde önemli bir realite: Göç, çocuk suçluluğu ve sosyal hizmet odağında çözüm önerileri. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 141-155.

Görmez, K. (1997). *Kent ve siyaset*. Ankara: Gazi Kitabevi.

İçli, G. (2009). *Sosyolojiye giriş*. Ankara: Anı Yayıncılık.

İçli, T.G. (1999). *Kriminoloji*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

İçli, T.G. (1993). *Türkiye’de suçlular*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

İmamoğlu, A. (2015). *Psikolojik ve ahlaki açıdan çocuk suçluluğu*. İstanbul: Dem Yayınları.

Keleş, R. (1983). *Türkiye’de şehirleşme, konut ve gecekondu*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Keleş, R. (1998). *Kentbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.

Kıray, M. (1998). *Örgütlenemeyen kent: İzmir*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kızılçelik, S. (2000). *Sosyoloji yazıları 2*. Ankara: Anı Yayın.

Kızmaz, Z. ve Bilgin, R. (2010). Sokakta çalışan/yaşayan çocuklar ve suç: Diyarbakır örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 269-311.

Kocadaş, B. (2007). Düşük sosyo-ekonomik yapı suç ilişkisi: Malatya’da çocuk suçluluğu. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 157-186.

Konaç, E. (1974). Çocuk suçluluğu. A. Güriz ve P. Benedict (Ed.), *Türk hukuku ve toplumu üzerine incelemeler içinde* (s. 527-596). Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları No.1.

Oktik, N. (2013). Sosyal sapma ve suçun sosyolojisine kuramsal yaklaşımlar. G. Önkol ve Ö. Sarı (Ed.), *Suçun sosyolojisi cezanın felsefesi içinde* (s. 3-44). Ankara: Nobel Yayın.

Özek, Ç. (1974). Türkiye’de şehirleşmenin ana nitelikleri ve ceza adaleti yönünden yol açabileceği sorunlar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 39, Sayı: 1-4, 77-144.

Ratcliffe, J.H. ve McCullagh, M.J. (1999). Hotbeds of crime and the search for spatial accuracy. *Geographical Systems*, 1(4), 385-398.

Sarı, Ö. (2013). Suç ve kent, G. Önkal ve Ö. Sarı (Ed.), *Suçun sosyolojisi cezanın felsefesi* (1. baskı) içinde (s. 3-44). Ankara: Nobel Yayınları.

Seyhan, K. ve Bahar, H.İ. (2006). Çocuk suçluluğu etkileyen faktörler, Şule Erçetin (Ed). *Okullarda şiddet ve çocuk suçluluğu: Çocuk ve suç* içinde (s. 13-37). Ankara: Hegem Yayınları.

Taş, B. ve Akça, F. (2015). Coğrafi bakış açısıyla Ödemiş şehrinde kişiye karşı işlenen suçlar. *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 64, 61-68.

Tekeli, İ. (1982). *Türkiye’de kentleşme yazıları*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Tezcan, M. (2012). *Çocuk sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayınları.

Tor, H. (2009). Çocuk suçluluğunda ailenin rolü, A. Solak (Ed.), *Çocuk suçluluğu ve aile* içinde (s. 47-60). Ankara: Serya Yayıncılık.

Turan, S. (2013). Suçluluk, Y. Şişman (Ed), *Sosyal sorunlar* içinde (s. 153-177). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2879.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). Güvenlik Birimine Gelen veya Getirilen Çocuk İstatistikleri, 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Güvenlik-Birimine-Gelen-veya-Getirilen-Cocuk-Istatistikleri-2021-45586&dil=1> (Erişim Tarihi: 26.08.2022).

Tütengil, C. O. (1962), Köyden şehre göçün sebepleri ve neticeleri. *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 967, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Ümit, E. (2007). *Mekandan imkana çocuk suçluluğunun habitusu ceza ehliyeti ilişkisi*. Ankara: Ankara Barosu Yayınları.

Yavuzer, H. (1994). *Çocuk ve suç*. Ankara: Remzi Kitabevi.

Yılmaz, G. (2006). Suç ve mekan: Suçun temsili üzerine düşünceler. *Mimarlık*, 328.

Yörükoğlu, A. (1989). *Değişen toplumda aile ve çocuk*. İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım.

Yayın Geliş Tarihi: 25.11.2021

Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2022

Online Yayın Tarihi: 30.09.2022

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1028497>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1203-1225

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

YAPAY ZEKA, KRİTİK VE KLİNİK: NÖROBİLİM ARAŞTIRMALARI PERSPEKTİFİNDEN TOPLUM, TEŞHİS VE TEDAVİ

*Sinan KÜRKÇÜ**

Öz

Bu makalede, yapay zeka araştırma ve uygulamaları bağlamında ortaya çıkmakta olan sağlıkta dijital dönüşüm meselesinin, insan toplumları ile zeki makinaların bu güncel etkileşimi yoluyla üretmekte olduğu yeni toplumsal perspektif incelenmektedir. Bu sorunsalın incelenmesi vasıtasıyla teşhis ve tedavi süreçlerinin günümüzdeki biçimlenişinin toplumsal değişim bakımından ne ifade ettiğini anlayabilmek amaçlanmaktadır. Ana sorunsalı çözümlemek üzere teorik bir çerçeve olarak nörobilim araştırmaları açısından konuya yaklaşılmıştır. Söz konusu teorik çerçeve, nörobilim araştırmalarındaki organik sinir ağlarının yapısını, yapay zeka çalışmalarında yapay sinir ağlarını geliştirmekte kullanan, bağlantılar ve etkileşimler üzerine sosyal göndermeleri de bulunan bir bakış açısıdır. Bu bakış açısı aynı zamanda makalenin, yaşamın bağlantısal bütünlüğü olarak tanımlanan fıkırsel temeli oluşturmaktadır. Bu fıkırsel temeli açıklayabilmek üzere kritik ve klinik kavramları ile araştırma amacında yer bulan teşhis ve tedavi süreçlerinin yeniden biçimleniş, birbirine ilişkilendirmek suretiyle yöntemsel bir işleyiş geliştirilmiştir. Sağlıkta dönüşümün yeni bilimsel ve toplumsal koşullarıyla kavranabilmesi, dijitalleşen toplumu tıp açısından çözümleyebilmek için önem arz etmektedir. Bağlantısallık temelli bir toplumsallık içinde gerçekleşen bu dönüşümün, sağlık alanında dijitalleşme açısından insanın ve teknolojinin bir araya geldiği yeni bir toplumsallığın ipuçlarını sunan bir bileşim olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay Zeka, Tıp, Nörobilim, Bağlantısallık, Kritik, Klinik.*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE, CRITICAL AND CLINICAL: SOCIETY, DIAGNOSIS AND TREATMENT FROM THE PERSPECTIVE OF NEUROSCIENCE RESEARCH

Abstract

This article examines the new social perspective that the digital health transformation issue, which is emerging in the context of artificial intelligence research

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kürkçü, S. (2022). Yapay zeka, kritik ve klinik: Nörobilim araştırmaları perspektifinden toplum, teşhis ve tedavi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1203-1225.

* Dr. Öğr. Görevlisi (Yarı Zamanlı), Bahçeşehir Üniversitesi, Tıp Fakültesi, ORCID: 0000-0003-3635-6327, sinankurkcü@hotmail.com.

and applications, is produced through this current interaction of human societies and intelligent machines. By examining this problematic, it is aimed to understand what the current formation of diagnosis and treatment processes means in terms of social change. In order to analyze the main problematic, the subject has been approached in terms of neuroscience research as a theoretical framework. The theoretical framework in question is a perspective that uses the structure of organic neural networks in neuroscience research to develop artificial neural networks in artificial intelligence studies and has social references on connections and interactions. This point of view also constitutes the intellectual basis of the article, which is defined as the interconnected whole of life. A methodical operation has been developed by associating the critical and clinical concepts to clarify this intellectual basis, with the remodeling of the diagnosis and treatment processes that took place in the research aim. Understanding the transformation in health with its new scientific and social conditions is important in order to analyze the digitalized society in terms of medicine. It has been determined that this transformation, which takes place in an interconnectivity-based sociality, is a combination that offers clues of a new sociality in which human and technology come together in terms of digitalization in the field of health.

Keywords: Artificial Intelligence, Medicine, Neuroscience, Interconnectivity, Critical, Clinical.

GİRİŞ

Bu makalede bilim ve toplum ilişkisi kapsamında, toplumsal düzlemin belirli bir hususuna, bunun bilimsel üretimle ilişkisi açısından temas edilecektir. Esas olarak bilimsel üretimle ifade edilen tıp alanı, toplumsal düzleminde değerlendirilecek olan sağlık ile *bağlantısal* bir çerçeveden gözetilecek ve bu vasıta ile *toplumsal değişim* bakımından ele alınabilecektir.

Söz konusu çerçeve içerisinde bilimsel üretim ile toplumsal düzlem etkileşimi yoluyla yaklaşılabılır bir fenomen olarak odaklanılacak örnek olan yapay zeka ise getirmekte olduğu yeni imkanlarla ve yeni sorunsallarla görünürlük kazanmaktadır. O nedenle toplumsal düzlemi, bilimsel üretime ilişkin halde; dönüşmekte olan hem bilimsel fikirleri hem de toplumsal kurumları ve teknolojileri kuşatıcı bir şekilde düşünmek uygun olacaktır.

Bilim ve toplum ilişkisi kapsamında dönüştürücü bir güç olarak analiz edilebilir olan şey ise günümüzde zihinsel faaliyetlerin genel anlamıyla *üretimin* etkin kaynağı haline gelmeye başlamasıyla, bu faaliyetlerin haiz olduğu ve yaşamın akış dinamiğine katılmakta olan niteliklerdir. Bu nedenle konu bağlamındaki bilimsel üretim ile toplumsal düzlemin ilişkisini sergileyebilecek olan kesişim noktalarını göstermek yoluyla bu meseleye dair açılımlar vurgulanabilmelidir. Ayrıca söz konusu ilişki kapsamındaki açılımların ne türden bir toplumsallık üretmeye başladığı da anlaşılmalıdır.

Buna göre makalede, yapay zeka araştırma ve uygulamalarının etkin olduğu sağlıkta dijital dönüşüm meselesinin, zeki makineler ile insan toplumlarının etkileşimi bakımından ne türden bir toplumsal perspektif üretmekte olduğu sorunsallaştırılacaktır. Bu sayede teşhis ve tedavi süreçlerinin günümüzdeki

yeniden biçimlenişinin toplumsal değişim açısından ne ifade ettiğini kavrayabilmek amaçlanmaktadır. Temel sorunsalı çözümleyebilmek üzere teorik bir çerçeve olarak nörobilim araştırmaları yoluyla konu ele alınmıştır. Bu teorik çerçeve, nörobilim araştırmalarındaki organik sinir ağlarının işleyişini, yapay zeka çalışmalarında yapay sinir ağlarını geliştirmekte değerlendiren ve özellikle ağlar, bağlantılar ve etkileşimler üzerine olup sosyal atıfları da bulunan bir bakış açıdır. Söz konusu bakış açısı makalenin, yaşamın bağlantısal bütünlüğü olarak ifade edilen fikrinsel temelini de sergilemektedir. Bu hususta, düşünce üretebilmenin araçları olarak sunulacak olan kritik ve klinik kavramları ile bunların bilgiyle olan ilişkisi, temellendirme açısından önem arz etmektedir. Fikrinsel temeli açıklayabilmek üzere yer bulan kritik ve klinik kavramları ile araştırma amacıyla yer bulan teşhis ve tedavi süreçlerinin yeniden biçimlenişi, birbirine ilişkilendirmek suretiyle yöntemsel bir işleyiş geliştirilmiştir. Bu sayede teşhis ve tedavi süreçleri, bir başka deyişle bu çalışma bakımından kritik ve klinik kavramsallaştırmalarının *açılımları*, konuyla ilgili literatür vasıtasıyla, tıp bilimi ile sağlık düzleminin ilişkisi yoluyla gözetilebilecektir. Böylelikle, örneklendirme olarak alınan tıpta yapay zeka kullanımına nörobilim çerçevesinden bakabilmenin getirmekte olduğu bu yeni bakış açısı ve açılımları kavranabilir.

Bu perspektifin felsefi olarak temellenebileceği bir düzlem olarak kullanılacak olan Gilles Deleuze'un düşünürlerin ve sanatçıların hekimler ve klinisyenler gibi uzman semptomatologlar olarak görülebileceği fikri ise kritik (düşünsel anlamıyla) ile kliniğin (tıbbi anlamıyla) *kesişim noktalarına* dikkat çekerek belirli bir yaşam kavrayışı sunar. Esasen geliştirilen sürecin, bir varoluş biçimi yaratma bağlamında her iki durumda da – ve çalışmada sunulacağı üzere bunların kesişiminde – bir *sağlık girişi* olduğu ileri sürülmektedir.

Bu kapsam içinde hastalıklı yaşam, yaşamı hastalığının bakış açısından yargılayıp yüce olduğu söylenen değerler uğruna onu değersizleştiren bir yaşam tarzıdır. Sağlıklı yaşam ise kendini dönüştürebilen, yeni bakış açıları ve imkanlar açabilen bir yaşam tarzıdır. Bu türden bir yaşam kavrayışı ise hem kritik hem de klinik açıdan bir değerlendirmeyi içermelidir (Smith, 1998, s. xv) ki bir sağlık girişi olarak irdelenecek olan bağlantısallık (*interconnectivity*) fikrine ilişkin olan perspektifi nasıl temellendirebileceği dikkate alınacaktır.

Sanatçıların ve düşünürlerin, fizyologlar ve semptomatologlar olarak *kültür doktorları* olduğu ilkin Friedrich Nietzsche tarafından sunulan bir fikirdi. Bu, tüm fenomenlerin bir kuvvet ilişkileri çokluğu sergileyen semptomlar olarak anlaşıldığı bir yaşam perspektifiydi (Nietzsche, 1979, ss. 67-76). Deleuze ise bu Nietzsche yaklaşımını bir yanda psikiyatri alanı ile tıp arasındaki karmaşık ilişkileri keşfetmek ve diğer yandan da felsefe ile sanat dünyası arasında ilişkileri kavramak üzere yeni yönler aktarmıştır. Buna göre eleştirel veya kritik (düşünsel anlamda – bilimsel, felsefi ya da sanatsal düşünce gibi) ve klinik (tıbbi anlamda) temel olarak bir *karşılıklı öğrenme ilişkisine* (bu sayede, düşüncenin ifade edilme araçlarına ve

bunun uzantısında *bağlantısallık* perspektifine değinilecektir) girmeye gereksinim duyarlar gibi bir fikir vurgulanmaktadır (Smith, 1998, s. xix).

Bu bağlamda Deleuze'ün belirttiği üzere Nietzsche, bir fenomenin hep *kısmi* kalan anlamını sabitlemek olarak *yorumlamayı* ve anlamların *karşılıklı* değerlerini kavrayarak kısımları çoğulluklarını aşındırmadan bütünleştirmek olarak *değerlendirmeyi* sunar. Bunlar, düşüncenin ifade edilme araçlarıdır. Burada önemli nokta, düşüncenin aktüelleşmekte olan bir pratiğe dahil edilmesiyle, araçlardan birincisinin Nietzsche terminolojisinde kullanım şekli olan aforizmanın hem yorumlama sanatı hem de yorumlanan şey, ikincisinin kullanım şekli olan şiirin ise hem değerlendirme sanatı hem de değerlendirilen şey *oluşudur*. Yani Nietzsche felsefesinde yorumcu, fenomenleri *septomlar* olarak düşünüp aforizmalarla konuşan bir *doktordur*. Değerlendirmeci ise fenomenler için *perspektifler* düşünüp onları yaratan, şiir aracılığıyla konuşan bir *sanatçıdır*. Bu durumda gelecek olanın, yeni olanın düşünürü, *teşhis ve tedavi* süreçlerini ifade edebilen bir dönüştürücü olmaktadır (Nietzsche, 2001, VI, s. 211). Nietzsche'de gelecek olana işaret eden bu imge, Deleuze'ün sunduğu üzere düşünce ile doğanın/yaşamın karmaşık birliğidir. Bu karmaşık birliğe (*çokluğa - multiplicity*) göre düşünme biçimleri yaşam tarzlarını yaratırken, yaşam tarzları ise düşünme biçimlerini esinler. Düşünce yaşamı *olumlarken*, yaşam ise düşünceyi *etkinleştirir* (Deleuze, 2010, ss. 23-24).

Söz konusu *düşünce-doğa çokluklarının* analiz bakımından doğa/yaşam tarafının değişmekte olan *bilgi koşullarına* (çalışma örneği; kritik ve klinik kavramlarına dair *açılımlar* olarak yeni teşhis ve tedavi süreçleri) bağlılığı bulunur. Diğer yandan düşünce tarafında; düşüncenin araçlarından biri olan yorumlama, semptomlar vasıtasıyla etkileri tartarken, değerlendirme ise etkiler bütününden bir perspektif sunar: Bunlar birlikte *bakış açılarını* (çalışma örneği; yaşamın bağlantısal bütünlüğü üzerine bir *perspektife* ilişkin olarak yeni teşhis ve tedavi süreçleri) ifade ederler. Yaşamın akış dinamiği, insan açısından doğa ve düşüncenin karmaşık çokluğuyla güncelleşirken, sürekli olarak *enformasyon kodlamak* (işlemek – ki bağlantısallık bahsi derinleştirildiğinde bu hususa insan beyni ve yapay zeka bakımından değinilecektir) suretiyle bir unsur olarak doğal ya da yapay *zeka*nın oluşum imkanını da sağlamış olur. Bu durumda ilgili *çokluklar*, yaşamdaki somut düzenlemelerde ve teknolojilerde belirli bireysel ya da toplumsal *görüş noktalarını* ifade ederler: Bilgi koşulları ile bakış açılarının *pratikleridir*.

Burada görüş noktalarının, düşünceyi irdeleyebilmek üzere bakış açılarının hareketlerine, bakış açılarının hareketlerinin ise varoluşun perspektivizmine, diğer bir deyişle varoluşun sürekli varyasyonlarına bağlı olmasına işaret edilmektedir. Nietzsche'nin sürekli oluş halinde olan dünyaya anlam ile değerin, yorumlar ve değerlendirmeler vasıtasıyla katıldığı ve bunun da *perspektivizmle* ifade edildiği düşüncesindeki yorumlama, varlığımızı sürdürmeyi sağlayan ve belirli perspektiflere bağlı halde yapılan değer yüklemeleridir. Öyleyse hakikat ya da gerçeklik de (ve üretilen bir zeka da) keşfedilmesi değil, yaratılması gereken bir

güç olup, anlamların ve buna bağlı yorumların *çokluğu* ise perspektivizmi ifade eder (Nietzsche, 2001, II, s. 34).

Bu ise görüş noktalarına göreceli olarak gerçekliğin varyasyonları değil, esasen *sürekli varyasyonun*, yani yaşamın akış dinamiğinin, *oluşun* durumlarıdır. Sürekli varyasyonlara bağlı bakış açıları üzerine olan perspektivizm fikri, düşüncenin ve yaratımın yeni kullanım imkanlarını vurgularken, bu makale açısından da zekanın güncel bir imgesi olan yapay zeka yönünde değerlendirilebilir haldedir.

Sunulan bu perspektivizme dair yapay zekanın dahil olmakta olduğu yaşamın akış dinamiği ya da bağlantısal bütünlüğü içerisinde; doğanın kendi *üretimi* ile bilimsel ve toplumsal üretim süreçlerinin birlikte oluşturduğu *enformasyon ve kodlama ağlarının bağlantısallığı ve karmaşıklığı* söz konusudur. O nedenle bu bağlantısallık yaklaşımının sergilediği; kendini üretme (otopoiesis) ile karmaşık sistemler incelemesinin, yani bir sistemin kendisinden daha karmaşık bir sistem üretebilmesinin önemine işaret edilmelidir. Esasen açık sistem halinde çevreyle enformasyon ve enerji alışverişini ifade eden ve beliren özellikler (*emergent properties*) sergileyen karmaşık sistemler, kendini üretme ya da örgütlenme anlamında hem bilimsel hem de sosyal bakımdan değerlendirilmektedir (Byrne, 2001). Sosyal yansımalarını görmeye başladığımız yapay zeka çalışmalarında da söz konusu bilimsel yaklaşım (bağlantısallık üzerine) sunulacağı üzere gittikçe artan bir etkinlikle yer bulmaktadır. Bu yaklaşıma nörobilim araştırmaları bağlamında değinilecek olup, yapay zeka ve tıp ilişkisi örneklendirmesini bu bağlam vasıtasıyla işlemek ise yöntemsel bakımdan, çalışmanın bilimsel ve sosyal bağlantısallığın kavranabilmesi üzerine olan ana sorunsalı ile bu bölümde işaret edilen temaları arasındaki ilişkiyi pekiştirmek için uygun olacaktır.

Bu noktada, kritik ve klinik kavramları üzerine yukarıda sunulan bakış açısı ile klinik kavramının tıp bilimindeki tanımı arasındaki ilişkiye değinilmelidir. Bunun için öncelikle, kliniğin birbirinden farklı olmak üzere bir taraftan bir araştırma süreci diğer taraftan da bir tedavi süreci olarak anlaşılabileceği belirtilmelidir. Klinik araştırmaların yapay zeka teknolojilerinin katkılarıyla yürütülmekte olduğu çalışmalar artmaktadır. Ayrıca diğer boyutuyla klinik, vakalara dair sorunların bilimsel bilgiler ışığında saptanarak teşhis edilmesi ve ardından tedavi edilmesi yoluyla bir uygulama olarak (Grech & Scerri, 2020) – yine yapay zeka teknolojilerin kullanılabildiği – bir süreci ifade eder. Öte yandan bu çalışmada, klinik kavramı (kritik kavramı gibi) ilgili felsefi ve sosyolojik kaynakçaya yapılan atıflar vasıtasıyla özgün bir anlam yükü ile kullanılmıştır. Teşhisin, bir durumun kritik edilmesi ve kavranmaya çalışılması, bunun ardından gelen tedavinin ise kavranmış olan söz konusu durumun değiştirilmeye çalışılması, yeni bir durum yaratılması, yani kritik etmekle kalmayıp *klinik sürecin bütünselliği* sayesinde artık baştaki durumun değiştirilmesi (sağlık) gibi bir ayrım, teşhis ve tedavi arasında ve bunlara paralel olarak da kritik ve klinik kavramları arasında

yapılmakta olup makale boyunca irdelenecektir. Dolayısıyla kliniğin tıp alanındaki konvansiyonel tanımına makalenin özgün kavramsallaştırması uyarınca bir açılım getirildiğinin ve bunun bağlantısallığın kavranabilmesi üzerine olan ana sorunsalın işlenmesi açısından gerekli olduğunun altını çizmek gerekir.

Bu bağlam içinde bir örneklendirme olarak sergilenecek olan yapay zekanın genel anlamda tıp biliminde hem araştırma hem de uygulamalarla iwmelenişinin muhtelif fenomenlerle görünürlük kazanmakta olduğu açıktır. Tıbbi veri toplama, simülasyonlar, ilaç keşfi, hastalık teşhisi, tedavi planlama, robotik cerrahi uygulamalar gibi kullanım alanları geliştirilmektedir (Grech & Scerri, 2020). Teşhisin ve tedavinin sağlanabilmesi açısından tarihsel olarak geline bu yeni nokta, sağlıkta dijital dönüşümün aynı zamanda bilimsel düşünce üretimi açısından da ne ifade ettiğinin anlaşılmasını gerekli kılar. Zekanın yapay olarak üretildiği sistemlerin oluşturulup kullanılabilmesi, bilimsel üretimin toplumsal düzlemin farklı alanlarına bağlanabildiği bu dönüşüm kapsamında sağlığın da yeni toplumsal koşullarda nasıl kavranabileceği önemlidir.

Zeka üretebilen yaşamın akış dinamiğinin esas olarak bağlantısallıklar sayesinde yeni bilgi koşullarını oluşturmaya değinilmelidir. Bağlantısallığı olan parçaların sistem-çevre etkileşimi yoluyla beliren özellikleri (Nilsson, 1998, s. 7) sayesinde bütünün her an değişip niteliklenmesiyle ürettiği yeni koşullar, bunun metodolojisinin ve matematiğinin araştırılması ön plana getirilmelidir. Bu sayede nörobilim araştırmaları ile bunların yapay zeka çalışmalarıyla ilişkisi ve bu durumun bilimsel ve toplumsal açıdan fikirler, kurumlar ve sistemler üzerindeki biçimlendirici gücü, tıp bilimi ve konusu olan sağlık kapsamında anlaşılabilir. Makalede, bağlantısallık hususundaki ana sorunsal zemininde, bu temalar ve bunlara dair çıkarımlar üzerine bir işleyiş yer bulmaktadır.

NÖROBİLİM PERSPEKTİFİNDEN KRİTİK VE KLİNİK

İnsan beynini anlama ve zihinsel faaliyetlerden sorumlu beyin yapıları ile nöronal olayların incelenmesi üzerine olan *nörobilim* bilgisini teknolojiye çevirmeye ilişkin olarak yapılan çalışmalar, yapay zeka alanını da güçlü bir şekilde etkilemektedir. Buna göre örneğin Avrupa’da İnsan Beyin Projesi (Human Brain Project) ve ABD’de İnsan Konnektom Projesi (Human Connectome Project), beynin çok düzeyli karmaşıklığını araştırmıştır; edinilen bilgiler ise simülasyon, hesaplama, tıp (Aerts vd., 2020) gibi alanlarda beyin türevli projelere ve uygulamalara aktarılmaktadır.

Bu kapsamda beynin çok düzeyli karmaşıklığını çözümleyebilmek üzere İnsan Beyin Projesi, insan beynindeki ampirik çalışmaları, teori ve modelleme ile birleştirmek suretiyle programlama, büyük veri analitiği, yapay zeka ve simülasyon dahil olmak üzere gelişmiş bilgi ve iletişim teknolojilerine odaklanır. İlgili sonuçların alınabilmesi bakımından ise bazı alt projeler olarak bu çalışmaya da hitap eden beyin simülasyonu, tıbbi bilişim, nörorobotik, etik ve toplum gibi çalışma alanları yer bulmaktadır (Amunts vd., 2019).

Proje esas olarak hem nöronal popülasyonlar hem de makroskobik bölgeler düzeyinde, muhtelif ölçekli ağlarda yapılan deneyleri bir araya getirmektedir. Hesaplama altyapısı sayesinde projenin taşımakta olduğu görev akışları işlenir: Örneğin hesaplama simülasyonunu, – sistemin veriden öğrenip modelleme yaptığı metod olan makina öğrenmesinin yapay sinir ağlarıyla *çok katmanlı* olarak sağlandığı bir yaklaşımı olan (Russell, 2019, ss. 288-289) – derin öğrenme yöntemini (tıpta yapay zeka kullanımı açısından bu hususa dönülecektir) kullanarak, veri analizi ile birleştirmek suretiyle nöro bilim bilgisi üretir.

Beyinden ilham alan bu teknolojiye, nöro bilim bilgisi sağlayan alt projelerden biri olan *nörorobotik*; nöro bilim, robot bilim ve yapay zekanın birleştiği bir disiplinlerarası bilim alanı olarak araştırma altyapısının temel bir parçasıdır. Burada bağlantısallık üzerine olan çalışma sorunsalı açısından önemli olan husus, beynin bir bedene gömülü olmasının ve bu bedenin kendisinin de dinamik bir çevreye gömülü olmasının ampirik ve teorik olarak incelenmesidir. Bu bakış esas olarak beyni simüle etmek ve davranışlarını anlamak için çevresel etkileşimlerin gerekliliği üzerinedir. Böylece araştırma alanı, simüle edilmiş bir etmen veya fiziksel bir robot aracılığıyla, nöro modelleri test etmek için yeni bir deneysel çerçeve sağlamaktadır (Amunts vd., 2019).

Temel olarak matematiksel paradigmada bir dönüşümün ihtiyacı, bu çalışmaların vardığı önemli bir husus olmuştur. Bu, söz konusu dinamik çevrenin (ya da bağlantısallığın) anlaşılabilirliği için bunun matematiğinin geliştirilmesi üzerinedir (Pokorny vd., 2020). Beyin aktivitesinin ve fiziksel performansın ilgili davranışsal görevler bağlamında gözlemlenebilmesi ve araştırmacıların nöronal modellerinin arkasındaki bağlantısallığı araştırmaları hedeflenir. Buna uygun şekilde beyin araştırma altyapısı, bireysel bileşenleri bir bulut tabanlı üst yapıda birleştirerek (buna dair bir örneklendirmeye tıbbi uygulama açısından değinilecektir) projeler ile dış dünya arasında bilgi, model ve algoritma alışverişini sağlayabilmeye odaklanmıştır. Bu anlamda beynin çok düzeyli karmaşıklığı, proje tarafından geliştirilen nöro bilim ve hesaplama arayüzlerinde sürdürülebilir bir araştırma altyapısı gerektirmektedir.

Esasen dünya çapında önemli araştırma projeleri, nörozihin (*connectome*) olarak da adlandırılmış olan nöron ağları aracılığıyla beynin nasıl bir enformasyon işleme sistemi yarattığını belirlemeye çalışmaktadır (Savage, 2019). İnsan Beyin Projesi gibi büyük projeler, nöronların kendilerinin değil, birbirleriyle olan bağlantısallığının beynin enformasyon işleme gücünü ortaya çıkardığını gösterirken, yaşamın bizzat kendisi enformasyon işleme sistemlerinin bütünlüğü olarak değerlendirmektedir. Bu tür bir karmaşıklığın entegrasyonları ise hesaplama (*computation*), karmaşık sistemler ve ağlar gibi araştırma alanlarına ilişkin olarak artan bir şekilde kullanım bulmaktadır (Bjerke vd., 2018) ki bu makale bakımından bunun bilimsel ve sosyal uygulamaları ve bunların etkileşimleri önem arz etmektedir.

Nörobilim araştırmalarından ortaya çıkan perspektife işaret eden *Dünya Sanat ve Bilim Akademisi* üyesi beyin cerrahı Türker Kılıç'ın belirttiği üzere beyin araştırmalarındaki ilerlemelerin, ilgili diğer alanlardaki gelişmelerle birlikte ele alındığında *karmaşık sistemler* bağlamında insanlığa öğretebileceği çok şey bulunur ve bunun da önemli sosyal ve kültürel etkileri olabilecektir. Yaşamın iç içe var olan *enformasyon kodlamalarının bağlantısal bütünlüğü* olduğu fikri, karmaşıklığın ve entegrasyonun insanda, doğada ve toplumda ortaya çıkışının en yalın açıklamasını sunmaktadır. Bilim ve teknolojinin toplumsal değişim için kullanılabilecek araçlar yarattığını düşündüğümüzde; bilimde Kılıç'ın kullandığı terminolojiyle *bağlantısallık* yönündeki bir paradigma dönüşümünün, günümüz dünyasının meselelerine de yeni bir perspektiften yaklaşma ihtiyacına temas ettiği görülebilir (Kılıç, 2019).

Dönüşümün sağlanabilmesinin perspektivizm açısından anlaşılma gereğine değinilmişti. Bu makale bakımından perspektif kavramının düşünce kavramıyla ilişkisi gözetilmekte olan husustur. Bilim çalışmalarının üretimini esas olarak düşüncenin üretimi zemininde ele almak geniş bir kavrayış imkanı sunmaktadır. O nedenle düşünce ile perspektif ilişkisi üzerine olan bu temellendirme vurgulanmalıdır.

Bu çerçevede Nietzscheci perspektivizm, düşüncenin araçlarına işaret etmesiyle ve perspektivizmi yalnızca bir görüş noktası üzerinden değil, yaşamın oluş hareketinde düşüncenin ortaya çıkışıyla ele almasıyla ve bunu *yaşamın bağlantısal bütünlüğü* içinde perspektiflerin ilişkiselliğiyle kavramasıyla bir düşünce alanı sergiler. Yaşamdaki semptomların yanı sıra perspektifler, varoluşun bütünlüğünü oluştururken, bunun bağlantısallığını anlama çabası ise düşüncenin üretimiyle yer bulmaktadır.

Düşüncenin üretildiği üç temel formu ise Gilles Deleuze ve Felix Guattari bilim, felsefe ve sanat olarak sunmuştur (Deleuze & Guattari, 2000, s. 176). Örneğin sanat alanında edebiyatın üretimini bir *toplum sağlığı* yaratma girişimi olarak okumuşlardır ki bir diğer düşünce formu olarak bilim alanı için de bunu söyleyebilmek mümkündür. Perspektivizmin düşünce üretimini sergilemesi ile bunun bir sağlık yaratımına işaret edişi, kritik ve klinik kavramlarını ve bunların açılımlarında bu çalışma açısından teşhis ve tedavi süreçlerini değerlendirmenin de bir yoludur.

Söz konusu bakış açısına göre Deleuze'ün belirttiği üzere hastalık bir süreç değil, sürecin durmasıdır: “Nietzsche durumu”nda olduğu gibi, yazar hasta değil, daha ziyade bir hekimdir; kendisinin ve dünyanın hekimi. Dünya ise hastalığı insanla birleştiren bir *semptomlar kümesidir*. Bu durumda edebiyat, sanat (bilim, felsefe gibi) bir sağlık girişimi olarak ortaya çıkar. Bu, düşünce üretenin sağlığı iyi durumdadır anlamına gelmez; kendisi güçlü ve *kırılgan* bir sağlığın etkisindedir. Bu türden bir sağlık, kendisine sarsıcı gelen, geçişleri yoran, boğucu şeylerden kaynaklanır; fakat güçlü ve *baskın* bir sağlığın olanaksız kılacağı bazı oluşları, dönüşümleri de ona sunar. Yani düşünür, gördüklerinden ve duyduklarından, kanlı

gözlerle ve kulağında şiddetli uğultularla ve bu yüzden de yeni bakış açılarının sağladığı imkanlarla, bağlı olarak yaratımlarla döner. O nedenle *sağlık*; sanat gibi, düşünmek gibi, henüz olmayan bir halkı icat etmektir – ona dair teşhis ve tedavi süreçleri oluşturmaktır – , bir yaratım girişimidir (Deleuze, 1998, s. 3).

Buna göre, henüz olmayan bir *toplumsallık*, ifadelerini, düşünce üretenler aracılığıyla bulur. Bunun anlamı, ifadelerin sözcülüğünü ya da önderliğini yapmak değil, düşüncenin tekil temsilcilere atıfta bulunsa da *kolektif* bir ifadeler montajı olmasıdır. Deleuze'e göre üretilen düşünce, söz konusu kolektifliğe veya toplumsallığa bağlı olduğunda, bir yandan da evrensel tarihin peşini bırakmayan bir tür *hezeyandır*. Bu şekilde düşüncenin durumu hezeyanın iki kutbu arasında belirlenir: Hezeyan bir hastalıktır, egemen düşünce olduğunu iddia eder ya da hezeyan ezilmelerin içinde direndiği zamansa bu bir sağlık göstergesidir. Burada sağlık, egemenlik hezeyanı ile direniş hezeyanının karışması riskiyle karşı karşıya da gelir: Bu, düşünceyi savaştığı hastalığa doğru iterek kendi içindeki mikro faşizmi *teşhis etme*, kendisiyle savaşıma ve *tedavi etme* anlamına gelse bile. Düşüncenin (bilimin, felsefenin, sanatın) nihai amacı, tarihsel hezeyanı içinde, bir sağlığın yaratılması ya da henüz olmayan bir halkın veya toplumsallığın icat edilmesi, yani yaşamının yeni imkanlarının bulunabilmesidir (Deleuze, 1998, s. 4).

O nedenle tıbbın konusu olan sağlığın da yaratımla ve düşünceyle olan ilişkisi irdelenmesi gereken noktadır. Bilimsel düşüncenin üretimi ile toplumsal sağlığın sağlanması arasındaki *bağlantısallık*, kritik ve klinik kavramlarını ve bu kavramların sağlık pratikleri üzerine olan açılımlarıyla (örneklendirilecektir) kavranabilecek yeni teşhis ve tedavi süreçlerini içermesi gereken bir etkileşim ağı olarak incelenebilir halledir.

KRİTİĞİN VE KLİNİĞİN OLUŞUMU

Yukarıda yer alan bakış açısının, nörobilimin öne sürdüğü bağlantısallık fikrine ilişkinliğini pekiştirebilmek üzere bu aşamada öncelikle yapay zeka çalışmalarının tarihsel olarak önemli bir hususuna giriş yapmak uygun olacaktır. Bu husus aynı zamanda meseleyi örneklendirmeye imkan verecek olan, nörobilime bağlantısallık fikrini sağlamakta olan organik sinir ağlarının yapısı ile yapay zeka çalışmalarını ilerleten başlıca konulardan biri olan yapay sinir ağlarının geliştirilmesi üzerinedir.

Makinalara algılama, öğrenme, akıl yürütme, karar verme, eylem gibi özellikleri kazandırma üzerine bir bilim dalı olarak mühendislik, doğa bilimleri, matematik, nörobilim gibi alanlardaki çalışmaların bir araya getirilmesiyle gelişen yapay zeka araştırmalarında (Nilsson, 1998, ss. 1-4), yapay sinir ağlarıyla sistemin *öğrenmesini* içeren bağlantıcı ekol (*connectionism*) ile bilgi tabanlı sistemlerde *mantık yürütülmesini* kapsayan sembolik ekol (*symbolism*) arasında süren uzun tartışma (Chauvet, 2018), nihayet 1990'lı yıllara gelindiğinde yapay sinir ağları yöntemleri ve koşullu olasılıkların kullanıldığı Bayes teorisi gibi çalışmalarla, bağlantıcılığın üstünlüğünü göstermeye başlar. Böylece yapay zeka geliştirmek

suretiyle yeni karar ve eylem mekanizmaları üretebilmenin güçlü bir kanalı tesis edilir. Alanın en önemli ödülü olarak kabul edilen Turing Ödülü'nü 2018 yılında, 1980'lerde bu ekol üzerine temellenen çalışmaları olan Geoffrey Hinton, Yann LeCun ve Yoshua Bengio'nun, derin sinir ağlarını yapay zeka gelişiminin ana unsurlarından biri yapan araştırmaları için almaları tarihsel bir önem taşır (Ormond, 2019). Araştırmacılar, yapay sinir ağlarının - bir transfer fonksiyonu ve bir aktivasyon fonksiyonu uygulayan basit işlem birimleri arasındaki *ağırlıklı bağlantılardan* oluşan bir yapı halinde *beyin tarzı* bilgi işleme üzerine modellenirler (Carter, 2018, ss. 211-212) - kavramsal temellerini geliştirmişler, çok katmanlı işleyişlerini sunmuşlar ve bunların pratik yönlerini gösteren mühendislik çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Netice olarak sağlanan makina öğrenmesi yöntemleri; bilgisayarlı görü, konuşma tanıma, doğal dil işleme, robotik gibi yoğun şekilde insan yaşamına dahil olan alanlardaki gelişmelerin öncüsü haline gelmiştir.

Stuart Russell'ın belirttiği üzere esasen 1980'lere gelindiğinde, mantıksal akıl yürütmenin gerçek dünya senaryoları açısından eksikleri belirginleşmişti. Ancak yine de örneğin 2011 yılı Turing Ödülü sahibi bilgisayar bilimci Judea Pearl'ünki gibi çalışmalar, günümüzde büyük ağırlık kazanan yapay sinir ağları ve makina öğrenmesi yaklaşımlarına ilave olarak, *belirsizliğin mantıksal akıl yürütme yöntemlerinin* de olasılık teorisi ve bağlı olarak Bayes ağları ile bunun matematiği üzerindeki önemini yeniden hatırlatır. Yapay zeka çalışmalarında bu türden fikirlerin çoğalması, araştırma ve uygulamaların ilerlemesini sağlayabilecektir (Russell, 2019, s. 42).

Bu bağlamın ilerleme bakımında dikkate değer bir aşaması ve bağlantısallık üzerine olan çalışma sorunsalını tıpta yapay zeka uygulamaları açısından örneklendirmeye bir giriş imkanı veren ise yapay zeka çalışmalarının 1980'li yıllarda yükselişte bir evresi olan uzman sistemlerdeki (*expert systems*) temel amaç olarak uzmanın çalışma metodunun geçirdiği dönüşümdür. Pearl'e göre burada paradigmatik bir dönüşüm yaratan şey, örneğin bir hekimi (uzmanı) modellemek yerine *hastalığı modellemek* olmuştur. Bu, bir hastalığın olup olmadığını görmek için ne tür semptomlar beklendiğini ve hastalık hakkında neler bilindiğini öne çıkarmak gibi bilgilere dayanarak, *teşhis sistemleri* kurulması fikridir. Bu bakımdan programlama niteliğiyle Bayes ağları ve hastalığın programlanabileceği yaklaşımı gündeme gelmekteydi. Böylece sistem kullanıcıları, çevresel değişikliklerin sistemi nasıl *değiştirebildiğine* ve bunun da modellenmesiyle elde edilen modülerlik avantajına sahip olmaya başladılar. Modülerlik ise *nedensellik* ile yakından ilişkilidir (Pearl, 2018, ss. 360-362) ki makalede buna bağlantısallık üzerine bir yaklaşımla esasen *değişimi* kavrayabilmek üzere temas edilmektedir.

O nedenle söz konusu uzman sistemler yaklaşımını makalenin kavramsal çerçevesi içerisine yerleştirmek gerekir. Burada öncelikle, belirtildiği üzere bir *düşünce-doğa çokluğu* olarak sağlanan *zekanın*, perspektiflerin ve semptomların karmaşık birliği halinde, bilimsel üretimine dikkat çekilebilir. Perspektifte, yani

bakış açısında düşüncenin araçları olan yorumlama ve değerlendirme söz konusudur. Bu ikisi sırasıyla, teşhisi ve tedaviyi gerçekleştirmek üzere öncelikle bir düşünce üretiminin sağlanabilmesine işaret eden kritik ve klinik süreçler kapsamında “sistem” üzerine (sorun ya da hastalık üzerine) bir *bakış açısına (perspektife)* sahip olurlar. Diğer taraftan semptomlara karşılık gelen *bilgi koşulları* ise ilgili sisteme dair haiz olunması gereken enformasyon parçalarını ve bunların kendine özgü kodlamalarını ifade eder.

Bu durumda teşhis ve tedavi içeren bakış açısı ile buna dair enformasyon-kodlama parçalarının birlikte sergilemekte olduğu *sistem*, araştırmaya ve geliştirmeye açık bir hale gelmektedir. Örneğin gerçek dünyanın içine yerleştirilmiş olan zeki bir etmen, kendisinden daha geniş çaplı olan bir ortam hakkında muhakeme edebilmeli ve bu ortamda hedeflere nasıl ulaşılacağını öğrenebilmelidir. Öyleyse zeki etmenin, onu yerleştiren (ve hesaplayan) bir ortamda veriyi kullanması ve ortamdaki karmaşık hedeflere ulaşmak için *öğrenmesi gereken etkileşimler* (belirtildiği üzere kritiğin ve kliniğin *karşılıklı öğrenme ilişkisine* girmeye gereksinim duyması gibi) önem kazanır (Soares, 2015). Esas olarak yapılan şey, çevresiyle dinamik bir etkileşim halinde olan sistemin *bağlantısallığının* matematiği ve modellenmesi ile simülasyonlarının üretilmeye çalışılması ve bunların yaşam içindeki uygulamalarıdır.

Uzman sistemlerin tıp alanında kullanımı pek çok teşhis ve kısmen tedavi planlama gelişmelerini uzun yıllar boyunca sağlayabilmiştir. Diğer taraftan yapay sinir ağları ise desenleri saptama, sınıflama, görüntüleme bakımından *nöronal bağlantısallığı simüle etmek* suretiyle bilhassa günümüzde uygulamalar gerçekleştirmektedir (Holzinger vd., 2019). Esasen PubMed’de indekslenen yayınları gözeten bir çalışmaya göre 1992 yılı itibarıyla uzman sistemlerin yayın sayısı üstünlüğü yapay sinir ağları tarafına geçmiştir (Bilge, 2007). Temel olarak bilgi tabanlı makinalarda mantıksal akıl yürütme üzerine neden-sonuç ilişkisini ön plana getirmiş olan uzman sistemler ile diğer taraftan makina öğrenmesi ve derin öğrenme yöntemleriyle büyük miktarda veriden öğrenme üzerine olan yapay sinir ağlarının farklı *yaşam perspektifleri* sunmuş olması söz konusudur.

Dolayısıyla bu iki yaklaşım arasında, yapay sinir ağları yönündeki tarihsel dönüşüm ve bir ölçüde de ilişkiselliğin irdelenmesi bazı fikirsiz açımları gündeme getirebilecektir. Sözü edilen yayın sayılarındaki değişimin bilimsel çalışmaların getirmiş olduğu bir süreç olduğu açıktır. Ayrıca ilgili bilimsel gelişmenin ve bunun tıp alanında yarattığı değişimin sağlık hizmetleri üzerine önemli etkileri olmuştur. Öte yandan bunu bir bilimsel gelişmenin sonucu olarak görmenin yanı sıra sağlık alanındaki toplumsal etkileri üzerine başka ne tür açıklamalar getirilebileceği de değerlendirilmelidir. O nedenle bu husus, bilim ve toplum arasındaki *etkileşim* ve bu etkileşimin sağlık hizmetlerinin geliştirilmesindeki rolü kapsamında, meselenin toplumsal yönüne de eğilen bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

Bu kapsam içinde çalışma konusuna hitap eden; bağlantısallıkların incelenmesi açısından Bayes ağları, esas olarak öngörülerin zaman içinde daha

doğru olabilmesi için olasılıkları yeni veriye, kanıtlara göre güncellemek üzerine biçimlenir. Bunun muhtelif ağlar ve olasılıklar için bilgisayar bilimi ve yapay zeka açısından kullanımları bulunur; böylece makina öğrenmesi için önemli bir aşama olabilmektedir (Baker vd., 2011). Diğer yandan bir makinanın öğrenmesi bakımından Pearl'e göre bir hastalık modellendiğinde, aslında hastalığın neden-sonuç ilişkisine yaklaşılması ve aynı zamanda modülerlik kazanılması gereği bulunur. Böylece artık temel soru; neden-sonuç ilişkisinin bileşenleri, esasları ve nasıl yönetileceği olmaktadır. O nedenle modülerlik, yeniden yapılandırılabilirlik, aktarılabilirlik gibi özellikler *nedensellik* bağlamında incelenmelidir. Yani yalnızca büyük veriden elde edilemeyecek olan nedensel sonuçlara (*causal conclusions*) varmadan önce, nedensel varsayımlara (*causal assumptions*) sahip olma fikri ön plana gelir: Diğer bir deyişle, verinin *teorik* olarak da kavranabilmesi bakımından neden-sonuç ilişkisine sahip olabilen *bakış açılarına* önem verilmelidir. Daha da fazlası, nedensel varsayımlar oluşturulsa dahi, bunların *ifade edilebilmesi* (Pearl, 2018, ss. 364-370), yani belirli perspektifler sunabilir sistemler haline getirilmesi, *farklılaşan problematikler* doğurabilme niteliği (üst düzey bilişsellik üretebilmek) esas mesele olmaktadır.

Enformasyon ve kodlama bütünü (bilgi koşulları) ile birlikte buna dair perspektifle sergilenebilir olan bir sistem (bu husus temel alınmaktadır), zekayı üretebilen bakış açısına *bağlı* olarak, belirli bir enformasyon ile *onun perspektifi olan kodlama* halinde de anlaşılabilir. Sistem, bu makalenin kavramsal çerçevesi bakımından, Pearl'ün kullandığı terminolojiyle nedensel varsayımlar (bakış açısına *bağlı* olarak; bilgi koşulları [enformasyon ve kodlamanın eklemeliği] veya sadece enformasyon) ve nedensel sonuçlar (bakış açısına *bağlı* olarak; perspektifler veya kodlama) ile sunulmaktadır.

Pratik olarak; varsayımlar, sonuçlar doğurmaktadır: Bu, enformasyon ile kodlama ancak *farklılaşmak* suretiyle birbirine eklemelenebilirken, perspektifin – *gerçekliğin* her zaman ilgili *farklılaşma problematiğiyle* doğuşunda – bir yer buluşudur. Gerçekliğin, öngörülemezlikler taşıyan potansiyel ve güncellikler içeren aktüel boyutlarının etkileşimi (*değişim*) bu şekilde kavranır. Çalışmanın felsefi temellendirilmesini destekleyecek şekilde ve bir diğer deyişle; Foucault'nun belirttiği üzere iktidar (kuvvet ilişkileri) bilgi alanları oluşturmakta, bilgi de karşılığında iktidarın işleyişini mümkün kılmaktadır. Bilimsel pratik ve söylem olarak bilginin taşıdığını iddia ettiği gerçeklik, kuvvet ilişkileriyle *döngüsel* bir ilişki içinde olup, bunlar birlikte *gerçeklik rejimleri* meydana getirirler. Bu durumda hedeflenebilir olan şey, kuvvet ilişkilerine *bağlı* olarak kurumlar, teknolojiler, disiplinler, yani bilgi-iktidarın üretmekte olduğu gerçeklik biçimlerinin araştırılması ve değiştirilmesi olmaktadır (Foucault, 2000, ss. 82-84).

Buna göre bir gerçeklik biçimi olan *bağlantısallığın* ürettiği değişimi anlayabilmek üzere çözümlenmekte olan Pearl'ün örneğinde neden-sonuç ilişkisi kapsamında *nedensel sonuçlar* olarak verilen, belirtildiği üzere bu çalışma bakımından – bakış açısına *bağlı* olarak – perspektifler ya da kodlamalardır.

Nedensel varsayımlar ise bilgi koşulları [enformasyon ve kodlamanın eklemlenişi] veya sadece enformasyondur. Bunların ifade edilmesinin ya da tespit edilmesinin önümüze meseleler halinde gelişi ise *gerçekliğin* her zaman *farklılaşan problematikler* olarak doğuşudur ki bir tıbbi problemin çözümü için üretilmekte olan zekayı da bu şekilde kavranmak gerekir.

Fakat bu bağlam içinde düşünülen *nedensel modelleme*, Pearl'e göre günümüzde makina öğrenmesi araştırmalarının ön saflarında yer almamaktadır: Makina öğrenmesine hemen her şeyin veriden öğrenilebileceği fikri hakimdir, ancak bu *veri merkezli felsefe* sınırlıdır. Buna karşın derin öğrenme kapsamındaki yapay sinir ağlarının, nedensel modellemeyle birlikte kullanımı doğru bir yönelim olabilecektir. Bu bakımdan Pearl'e göre sadece yapay sinir ağlarını değil, yapay zekanın diğer alanlarından fikirleri de içeren hibrit bir sistem gerekir (Pearl, 2018, s. 370). İşte esasen İnsan Beyin Projesi'nde de (proje güncel olarak EBRAINS adıyla devam etmektedir) yapay sinir ağlarının nedensellik boyutuyla birlikte işleyebilmesi üzerine çalışmalar artmaktadır (Müller vd., 2020). Böylece zeki sistemler için karşı-olguları (*counterfactuals*) üretebilmek önemli olacaktır ki burada üst bir bilişsel düzey olarak hayal etmek, tasavvur etmek ön plana gelir. Hayal etmek esas olarak karşı-olgusal akıl yürütmeyi gerektirir. Bu temel yeteneğe ihtiyacımızın nedeni ise dünyanın yeni modellerini (hastalığı modellemek örneğiyle bağlantısallık ve nedensellik ilişkisi üzerinden sergilendiği üzere) oluşturabilmektir. Var olmayan bir dünyayı hayal etmek; yeni teoriler üretebilmek, icatlar yapabilmek ve aynı zamanda sorumluluğu üstlenebilmek için eski eylemlerimizi onarma yeteneği vermektedir (Pearl & MacKenzie, 2018, s. 10).

Pearl ve MacKenzie'nin belirttiği üzere bu kavrayış makinalar için de düşünebilir ve bu, makinanın bir tür *deneyimi* olarak adlandırılabilir. Bu kapsamda örneğin bir makinanın yazılımlarının taslağı (*blueprint*) bulunur; bazı önemli bağlantılarının ve modüllerinin bir taslağına sahip olmak mümkündür. Esas olarak makinanın yetenek, hedefler ve arzularının *kodlaması* gerçekleşmektedir. Çevresel koşullar üzerine belirli bir plana sahip olmak; çevreye nasıl etki ve tepki verildiğine (*bağlantısal değişim*), ayrıca karşı-olgusal durumları yanıtlamak için ne tür bir deneyime sahip olduğuna karşılık gelir (Pearl & MacKenzie, 2018, s. 11-12).

Deneyim ve zeka ilişkisi üzerine olan bu perspektifi yapay zeka araştırmacısı Murray Shanahan, temellendirmemizi destekleyecek şekilde, yaratıcılık ve sağduyu kavramlarının ilişkisi üzerinden ele almaktadır. Temel olarak yaratıcılık, yeni kararların ve eylemlerin geliştirebilmesini sağlar, ancak bu kararların ve eylemlerin sonuçlarını da tahmin edebilmek için deneyimsel bir dünyaya ihtiyaç vardır. Bu durumda sağduyu içermeyen yaratıcılık boşlukta kalırken, yaratıcılık olmadan sağduyu ise esnekliğe ve değişkenliğe sahip olamayacaktır. Ancak her ikisini de kullanabilen bir zeka güçlü bir etki sağlayabilir. Yaratıcılığın ve sağduyunun birlikte etkinliği (ve mücadelesi de), olasılıkların çokluğunda bir fark yaratabilen zeka hareketini oluşturmaktadır (Shanahan, 2015, s. 8).

Üretilen yapay zeka sistemleriyle tıbbın konusu olan sağlığın, yaratım ve düşünceyle olan ilişkisi bu çerçevede kavranabilir. Bilimsel düşüncenin üretimi ile toplumsal sağlığın edinilmesi arasındaki bağlantısallık, teşhis-tedavi süreçleri içeren etkileşimlere, yani *deneyim ve modelleme ağlarına* işaret eder. İşte bu bakış açısını nörobilimin sunduğu bağlantısallık fikriyle değerlendirmek üzere, nörobilime bağlantısallık fikrini sağlayan organik sinir ağlarının yapısı ile yapay sinir ağlarının geliştirilip kullanımı gündeme gelmektedir.

Tıp alanında uzman sistemler mantığından yapay sinir ağları fikrine geçiş, tıbbın toplum sağlığına temas etmekte olduğu bir dönüşümü getirmektedir. Geniş bir çerçevede ise yapay zeka çalışmaları ile nörobilim araştırmalarının sunmakta olduğu bağlantısallık yaklaşımının temellerinde olduğu bu dönüşüm, bilim tarihinin önemli kavramlarından biri olan *paradigma* açısından da kavranabilir. Esas olarak Thomas Kuhn, paradigma kavramını bilimsel bir topluluğa dahil olanların belirli bir dönemde bağlı bulundukları tekniklerin ve değerlerin bütünü olarak ele alır. Bir paradigmanın yerine, eskisinden tamamen farklı bir yenisi geçtiğinde ise bilimsel devrim olarak adlandırılan olay gerçekleşir ve böylece belirli bir olağan bilim yaklaşımı artık bu paradigmanın içinde yer bulacaktır (Kuhn, 1991, s. 162). Bu açıdan nörobilim araştırmalarının incelediği organik sinir ağlarının yapısı ile yapay zeka çalışmaların üzerine biçimlendiği yapay sinir ağlarının birlikte getirmekte oldukları güçlü yenilenme, paradigma kavramının tanıma uygun bir şekilde bilimsel topluluğun yoğun biçimde geçiş yaptıkları, belirli bir dönem olan günümüzde çalıştıkları ve teknikleriyle, değerleriyle bağlı oldukları bir bütünü ifade etmektedir. Bu yeni bütünün bilimsel bir paradigma değişimini oluşturma yanı sıra teknoloji bağlamında ürettikleri ve etkileriyle oluşmakta olan güncel toplumsal yansımaları, bir *dönüşümden* söz edilebilmesine olanak sağlamaktadır. Kuhn paradigma değişiminde (*paradigm shift*), kuramlarıyla ve deneyleriyle yeni paradigmanın benimsenen kavramsal çerçevesiyle getirdiği *bakış açısına* işaret etmektedir (Kuhn, 1991, s. 165-166). Dolayısıyla esas olarak oluşturulan yeni bir perspektifin, eskisinden farklı olarak görmekte olduğu bir dünya ile bunun bilimsel ve toplumsal fenomenleri söz konusu olmaktadır.

Neden-sonuç ilişkisine önem vermiş olan kural temelli uzman sistemlerden, büyük veriden öğrenme üzerine biçimlenen yapay sinir ağlarına yönelişin farklı bir *yaşam perspektifi* sergilemekte oluşu dikkate değerdir. Üretilen zeki sistemlerin çevresiyle birlikte oluşturduğu bağlantısallık açısından sunulmakta olan bu değişimin, düşüncenin araçlarının bilgi koşullarıyla ilişkisine değinen bir çerçeveden değerlendirilme gereği vurgulanmalıdır. Bu çalışma bakımından, teşhis ile tedavi üretebilmek üzere düşünsel olarak kritik ve klinik süreçler kapsamında sistemin sağlaması gereken bakış açıları ile yine sistem üzerine enformasyon parçaları ve bunların özgül kodlamaları söz konusudur. Düşüncenin üretilmesinde kritiğin ve kliniğin oluşumuyla birlikte sağlanan *yeni bilginin*, bilimsel üretim alanlarında fenomenlerini yaratırken, aynı zamanda toplumsal düzlemle (sağlık) olan etkileşimleri gözetilmelidir.

KRİTİĞİN VE KLİNİĞİN TOPLUMSALLIĞI

Nörobilim çerçevesinden bakmak suretiyle bir örnek olarak tıp bilimi açısından uzman sistemlerden yapay sinir ağlarına yöneliş gibi esaslı bir fenomenle karşı karşıya bulunmaktayız. Bu durumun getirdiği yeni bir bilimsel anlayış olduğu kadar yeni bir toplumsal düzlem de söz konusudur. Bunu kural temelli bir toplumsallıktan bağlantısallık temelli bir toplumsallığa yöneliş olarak değerlendirirken – ve Pearl’ün nedensellik boyutu üzerine uyarıcı çalışmalarına da bağlantısallık perspektifiyle dikkat çekerken – düşüncenin araçları olarak kritiğin ve kliniğin kullanımı teşhisin ve tedavinin kavranabilmesi bakımından ön plana getirilmektedir.

Bu kapsamda gündeme gelen yeni araştırma ve geliştirme yaklaşımları, yapay zeka çalışmaları ile nörobilim araştırmaları ilişkisi bağlamında oluşmakta olan bir dönüşümün, *yaşamın bağlantısallığının kullanımına* dair olduğuna işaret eder. Bağlantısallığın kullanımının dönüşmekte oluşu, esas olarak fikirler ile kurumların yenilenmesinde etkinliğini gösterir. Bunun sağlık alanındaki yansımaları dijital sağlık platformlarının entegrasyonlarında yönetim, organizasyon ve erişim gibi boyutlarıyla gündeme gelmektedir (Buchanan vd., 2017). Bu dönüşüm veya yenilenme, bu çalışma açısından bilimsel üretimde tıp bilimi açısından ve sosyal düzlemde toplum sağlığı açısından yeni düzenlemeler ve uygulamalar için *bilgi koşullarını* oluşturmaktadır.

Buna göre nörobilim bilgisinin kullanılabileceği örneğin teknoloji tabanlı sağlık ve sosyal bakım hizmetleri, dijital sağlık teknolojilerinin geliştirilmesi yoluyla ne tür etkiler oluşabileceği üzerine bir dizi soru da ortaya çıkarır. Gizlilik, güvenlik, erişilebilirlik ve veri koruma gibi konular, sağlık ve sosyal alanlarda yeni teknolojilerin ileri sürdüğü etik kaygılar olarak gündeme gelir. Dijital sağlık teknolojileri ve uygulamalarının tasarımı, geliştirilmesi ve yayılmasında yer alanlar için ne türden yeni etik kurallara uyulacağını çalışmak önemli bir mesele olmaktadır. Mühendislik etiği ile ilgili yazılım gereksinimlerini oluşturabilmek için yeni kuralların geliştirilmesi ön plana gelmektedir (Jumelle & Ispas, 2015).

Nörobilim araştırmaları, yukarıdaki örneği de kapsar biçimde, esasen insan ve kimlik üzerinde değişimlere yol açabilecek olan beynin modifikasyonu için nöroteknolojilerin geliştirilmesini ve uygulanmasını teşvik etmektedir. O nedenle nörobilimin kimliğe olası etkileriyle nöroteknolojinin insanların paylaştığı evrensel özellikleri veya bireylerin belirli özelliklerini yönlendirme imkanı bulunur. Avrupa’da İnsan Beyin Projesi ve devamı çerçevesinde, bazı epistemolojik soruların belirlenmesi ve incelenmesi dahil olmak üzere ilgili konuların bir analizinin sağlanması amaçlanmaktadır: Nörobilim bize insanlık hakkında ne söyleyebilir? İnsanın ne olduğunu konusunda nörobilimsel bilginin sınırları nelerdir? Ayrıca insan nedir gibi ontolojik sorular ile insan ne türden etkileşimlere açılabılır gibi etik soruların incelenmesi söz konusudur (Evers vd., 2020). Buradan zeki makineler dahil olmak üzere türlerin birbirleriyle olan ilişkileri, yeni bilgi

koşulları ve zihinsel imkanları üzerine katkı sunabilecek olan geliştirmeler sağlanabilecektir.

Bu noktada, oluşmakta olan bu yeni *bilgi koşullarına* ana hatlarıyla işaret edebilmek üzere Nietzscheci perspektivizmin düşünceyi ele alışına – baştan beri düşüncenin oluşum ile bilgi koşullarının ilişkisi gözetildiği üzere – yeniden bağlanmak uygun olur. Bu bağlamın geniş bir incelemesi, *insan sonrası koşulların başlangıcının* anlaşılabilmesi bakımından felsefeci Rosi Braidotti tarafından yapılmıştır. Yapay zeka ve nörobilim çalışmalarının getirmekte olduğu düzlemin de Nietzscheci anlamıyla insan sonrası koşulların ilk adımları olarak değerlendirilmesi dikkate değer bir husus olacaktır. Düşüncenin araçları olan kritiğin ve kliniğin oluşmakta olan yeni toplumsal düzlemle birlikte *yenilenişini* dikkate almak gerekir.

Braidotti'nin belirttiği üzere ikili karşıtlıklar üzerinden okunan bir dünyanın sorunlarını aşmamızı ve çevreyi tüm karmaşıklığıyla ele almamızı sağlayabilecek olan bu yenileniş, maddenin veya enerjinin kendini örgütleme gücünü ve üretken kuvvetleriyle yaşamın *insanmerkezci olmayan* bir tanımını içermektedir. Potansiyel kuvvetlerin genişlemesini ve geçişkenliğini ifade etmesiyle materyalist olan bu *göçebe düşünce*, bağlantısal bir yapıya sahip olan bireycilik sonrası bir öznellik kavramını sergiler. Bu anlamda göçebe öznellik, *karmaşıklık teorisinin toplumsal yönünü* harekete geçirmektedir. Braidotti'ye göre insan sonrası durum; organik ve inorganik, doğmuş olan ve imal edilmiş olan, organik sınır sistemleri ve elektronik devreler gibi yapısal farklar ve ontolojik kategoriler arasındaki ayrım çizgilerini yerinden eden bir kuvvettir. Bu açıdan teknolojik dolayım, insan sonrası özneliliğin merkezinde bulunur ve yeni bir etiğin temellendirilmesini de sağlayabilir. Bu, bedenlerimizi *doğa-kültür sürekliliğinin* bir parçası olarak yeniden düşünmektir. İnsanın teknolojik olanla kaynaşmasıyla organik ve inorganik yaşamlar arasındaki yeni bir bileşimdir (Braidotti, 2014, ss. 98-103).

Burada teknolojik olanın insanmerkezcilik sonrası yeni karmaşık sistemleriyle ortaya çıkan imkanlar söz konusudur. Sosyal olarak maddi ve sembolik, somut ve söylemsel kuvvetlerin izini sürerek *yeni bir etik öneren bağlantısallıklar* önem kazanır. Bu yeni bileşim; insani-olmayan veya kişisel-olmayan yaşama da değer veren ilişkilerin, karşılıklı bağımlılığın önceliğine dayalı *türler-arası olan etiğine* işaret eder (MacCormack, 2018, ss. 345-346).

Ancak Braidotti'ye göre insanmerkezcilik sonrası kurama ilişkin toplumsal bir sorun olabilecek olan şey, biyoteknolojiyi (elbette nöroteknoloji ve yapay zeka da eklenebilir) kullanan kapitalizmin özellikle bireycilik ve beden üzerine olan denemelerine dair riskleridir. Diğer yandan muhtelif türler ve insan sonrası öznellikler arasındaki bileşim, toplulukların yeniden inşası ve etik biçimler için yaşam imkanları da sunabilir. Bu, teknoloji dolayımındaki varlıklarla doğa-kültür sürekliliği içinde ne türden bağlantısallıklar kurulup sürdürülebileceği üzerinedir. İnsanmerkezcilik sonrası anlamıyla insan sonrası durum; düşüncenin aktivitesinin,

eleştiriyi yaratımla (bu çalışma açısından *kritiği klinikle*) birleştirerek deneysel olması fikrini beraber getirir. Dolayısıyla Braidotti'nin belirttiği üzere insan sonrası bedenlerin nelere yetkin olabileceğini bilmediğimiz gibi, insanmerkezcilik sonrası *cisimleşmiş beyinlerin (embodied brains)* de neleri düşünmeye açık olacağını öngörmek zordur (Braidotti, 2014, ss. 113-117).

Sözü edilen teknoloji dolayımı türler ve insan sonrası özelliklerin önermekte olduğu bunların bağlantısallığına dayalı olan etik, yapay zeka gelişmelerinin gündeme getirdiği güncel etik tartışmalara da temas etmektedir. Bu tartışmaların başlıcaları olarak tıp açısından sorumluluk kavramının yapay zekayla birlikte değişimi, önyargıların aktarılabilme riski, güvenliğin ve gizliliğinin korunması, yapay zekanın hastalara, hekimlere ve hasta-hekim ilişkilerine etkileri, hekimin mesleki bağımsızlığı gibi konular yer bulmaktadır. Bu durumda etik değerleri sağlayabilen, insanlığın gereksinimlerine duyarlı, riskleri uygun bir şekilde değerlendirecek ve şeffaf olabilen sistemler için etik düzenleme, prensip ve normların geliştirilmesi önem kazanmaktadır (Ekmekçi & Arda, 2020, s. 67-68).

Türler arası bağlantısallık etiği açısından yukarıdaki hususların her birinin yeni pratikler sunmakta olduğu açıktır. Bu bakımdan belirli bir alanda örneğin tıpta ve bu alanında da spesifik bir bağlamındaki etik düzenlemeleri ve normları geliştirmeye çalışmak bir açılım olarak görülmektedir. O nedenle yapay zekanın etik konularını faaliyet gösterdikleri alanın etik çerçevesi içerisinde ele alma üzerine çalışmalar yürütülmektedir. Ancak ilgili spesifik alana dayalı olan etik, o alandaki yapay zeka teknolojisinin getirmekte oldukları nedeniyle ortaya çıkabilecek tüm etik sorunları değerlendirmek için yeterli olmayacaktır. Bu sebeple yapay zeka teknolojisi için geliştirilmiş yeni etik çerçeveyi oluşturan belirli bir alanın etiği ile birlikte genel anlamda teknoloji etiği ve yapay zeka etiğini de dikkate alacak daha geniş bir perspektif geliştirmek gerekir (Ekmekçi & Arda, 2020, s. 74). Bu durumda sözü edilen bağlantısallığa dayalı olan etik yaklaşımın yardımcı olabileceği düşünülebilir. Teknolojiler ve türler arası bir dolayım atıfta bulunmasıyla bu etik yaklaşım, sözü edilen geniş perspektifi ilgili spesifik alanlar için sağlayabilir. Dolayısıyla bu yaklaşımın katkı verebileceği felsefi ve sosyolojik bakış açıları ile örneğimiz olan tıp alanının muhtelif çerçeveleri arasında disiplinlerarası çalışmalar önemli açılımlar getirebilecektir.

Yukarıda belirtilen başlıklardan biri olan sorumluluk kavramının yapay zekayla birlikte değişimi, hem konuya dair etik tartışmalardan biri olup hem de makalenin kural temelli toplumsallıktan bağlantısallık temelli toplumsallığa geçiş olarak ifade ettiği sosyal değişiminin tartışmaya açtığı bir mesele olan sorumluluk kavramını gündeme getirmektedir. Esasen sorumluluk konusu normatif sistemlerin bu değişimle birlikte nasıl biçimlenmesi gerektiğinin temellerinde yer bulmaktadır. Yapılan çalışmalarda yapay zekanın hukuki kişiliğinin sorumluluk hususunun belirlenmesi bakımından önemine işaret edilmektedir. O nedenle bilinçlilik ve ahlak nosyonlarını yeniden düşünme gereğine vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda yapay unsurların tüzel kişilik modeli gibi bir statü içinde ele alınması tasarımda

denetim ve saydamlığı gerçekleştirmek açısından ön plana gelmektedir. Şirketler gibi yapay unsurların da faaliyetlerini yürütürken uyacağı kuralların önceden belirlenmesi ve oluşturulacak kişilik yapısının hesap verebilirlik ve şeffaflık sağlaması planlanmaktadır. Yapay unsurların güçlü bir statüye ihtiyaç göstereceğini öngören tüzel kişilik modeli, başta sorumluluğun belirlenmesi gibi temel süreçlerin çözülmesine uygulanabilecektir (Çetin, 2019, ss. 56-57).

Bu makalenin etik çerçevesini oluşturan teknoloji dolayımı türler arası bağlantısallığa dayanan yaklaşım, sözü edilen sorumluluğun belirlenmesinin kişilik modelleri üzerinden uygulanabileceği gibi bir anlayış açısından da görülebilir. Bu durumda tüzel kişilik gibi, üretimden kullanıma kadar tüm tarafları kapsamak suretiyle sorumluluğu paylaştıran elektronik kişilik (Çetin, 2019, s. 55) gibi farklı modellerin arasında oluşturulabilecek hibrit modeller de söz konusu olabilecektir. Bu modellerse ancak güncel pratikleri deneyimleyip ilişkilendirildikçe geliştirilebilecek olup, bağlantısallık burada yine üzerine düşünülmesi gereken bir yaklaşım olarak yer bulmaktadır. Bağlantısallık temelli bir toplumsallığın etik çerçevesi sorumluluğun da *karşılıklı bağımlılığın* önceliğine dayalı bir anlayışını gerektirecektir.

Bu bağlam içinde, oluşmakta olan yeni bilgi koşullarını değerlendirmek üzere ele alınan yapay zeka ve nörobilim çalışmalarının sağlamakta olduğu düşünsel düzlem, toplumsal düzlemle etkileşim halinde fenomenlerini ve kurumlarını ortaya çıkarmaya başlamıştır. Bu gelişmenin çalışmada işaret edilmekte olan boyutlarıyla kavranabilmesinin yeni yaşam imkanlarının düzenlenmesi açısından önemi ve güncelliği tespit edilebilir.

Yeni yaşam imkanları çerçevesinde geniş tıp literatürünü otomatik olarak sentezleyebilen yapay zeka programlarının ortaya çıkmaya başlayan etkilerinden söz edilebilir. Tıp alanında yayınlanan tüm makaleleri değerlendirebilen sistemler geliştirmenin önemi belirgin hale gelmiştir. Böylece örneğin ilaç ve aşı geliştirme çalışmalarının hızlanmasının toplumsal yaşama ciddi etkileri olmaktadır. Bütün bunların *teşhis ve tedavi süreçlerinin* köklü bir yenilenişini ileri sürmekte olduğu açıktır (Marcus & Davis, 2019, s. 68).

Bu bakımdan sosyo-ekonomik değişimlere de bağlı olarak sağlık hizmetlerinin sunulma biçimlerinde yapısal değişikliklerin oluşmakta olduğu görülebilir. Burada yasal normları, tasarım ve uygulama özelliklerine dönüştürebilmek zorlu bir süreç olarak durmaktadır. Amaç, bu süreci yürütebilmek üzere yasal ve düzenleyici kuralların mühendislik gereksinimlerine göre yorumlanması için doğru metodolojileri sağlayabilmek olarak görülür. Dijital sağlık kapsamında yasal gerekliliklerin mühendisliği için entegre yaklaşımları oluşturabilmek önemli hale gelmektedir (Purtova vd., 2015).

Dijital sağlık platformlarının kurularak görevlerin ve süreçlerin otomatikleştirilmesi, Sağlık 4.0 üzerine önemli çalışmaları bulunan Christoph Thuemmler'in belirttiği ettiği üzere çok bileşenli bir meseledir. Dağıtılmış ve

dijitalleştirilmiş hizmetlerde kullanılmak üzere gömülü ve siber-fiziksel sistemler, bireylerin bakımlarında ve yönetiminde daha büyük bir pay almaya başlamıştır. Bu bağlamda sağlık hizmetlerinde bulut yaklaşımları, hizmet kalitesinin sağlanması ve izlenmesi bakımından öne çıkmaktadır. O nedenle teşhis ve tedavi süreçlerinde kullanılacak olan verinin sağlanması ve kullanımı da yeni boyutlarıyla gündeme gelmektedir. Hastalar ile sağlık hizmeti sağlayıcıları için verinin eldesi, teknik altyapısı ve güvenliği gibi bileşenler önem kazanır (Thuemmler, 2017, ss. 1-22).

Bu türden yeni yaşam imkanlarının organizasyonu ve entegrasyonu, değişen bilgi koşullarında toplumsal düzenin bilimsel çalışmalarla etkileşim alanlarını arttırmaktadır. Bilim ile toplum ilişkisi bağlamında dönüşümü sağlayan şey, zihinsel etkinliğin üretim açısından ana kaynak haline gelmeye başlamasıyla, bu etkinliğin haiz olduğu ve belirtilmekte olan türden bir bağlantısallık niteliğidir. Zeka üreten yaşamın akış dinamiğiyle parçaların sistem-çevre etkileşimi üzerinden beliren özellikleri sayesinde bütününe değişip niteliklenmesiyle ürettiği koşullar ile bunun araştırılmasının ve uygulamalarının gündeme geldiği, bu yeni perspektifin toplumsal yaşamı güncel sorunsallarıyla etkilemeye başladığı, sunulan örneklerle de görülebileceği üzere tespit edilebilir.

Bu makalenin perspektifine yapılan araştırmaları ve çevresel etkileşimleri bakımından katkı sunan insan beyni, milyonlarca yıllık bir sürecin uzantısında bağlantısallık temelinde çalışmaktadır. Yeni olan husus, bağlantısallığın artık bilimsel olarak kavranmaya başlanması (nörobilim ve buna ilişkin matematik), teknolojik olarak kullanılması (yapay zeka) ve sosyal olarak etkilemesidir (toplum). Önemli olan mesele, nörobilim-yapay zeka-toplum dolaşımının sadece beyin bazında değil, bu makaledeki dönüşümsel yapılarıyla ortaya konduğu üzere yaşamın bağlantısal bütünlüğü içinde anlaşılabilmesi ve uygulanabilmesidir. Makalede tıp alanı ve konusu olan sağlık üzerinden incelenen bu olgu, teşhisin ve tedavinin nörobilim ve yapay zeka olanaklarıyla yenilenmesi ile bunun söz konusu alanda etik ve sorumluluk açısından yarattığı değişime işaret etmektedir. Yapay zekanın hasta-hekim ilişkilerine etkileri, gizliliğin ve güvenliğin korunması, önyargıların aktarılabilme riski gibi meselelerin gündelik pratiklere dahli etkin bir şekilde teşhis ve tedavi süreçlerine temas etmektedir. Bilimsel düşüncenin üretimi ile toplumsal sağlığın edinilmesi arasındaki ilişki, teşhis-tedavi süreçleri içeren etkileşimlere, diğer bir deyişle yeni deneyim ve modelleme ağlarına vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan etik değerlere, risklere, şeffaflığa, gereksinimlere aynı anda duyarlı olabilecek sistemler için düzenlemelerin ve prensiplerin sağlanabilmesi önem kazanmaktadır. Bu hususlarsa gündelik pratikleri de deneyimledikçe ve birbirine ilişkilendirildikçe geliştirilebilecek olup, bunlara katkı sunabilecek disiplinler arası çalışmaları da düşündüğümüzde, bağlantısallık yaklaşımı burada yine üzerine düşünülmesi gereken bir konu olarak belirlemektedir. Bağlantısallık temelli bir toplumsallığın etik çerçevesi karşılıklı bağımlılığın önceliğine ve bunun üreticiliğine dayanan, teknolojiler ve türler arası bir dolayımına atıfta bulunan bir anlayışı gerektirecek, teşhis ve tedavi süreçlerinin yenilenmesinde bir etken olarak yer bulacaktır.

SONUÇ

Bu makalede, ana hatlarını sunmak suretiyle kural temelli bir toplumsallıktan bağlantısallık temelli bir toplumsallığa yönelik olarak değerlendirilen bir bilimsel üretim ve toplumsal düzlem etkileşimi gözetilmiştir. Tıp bilimi bakımından uzman sistemlerden yapay sinir ağlarına geçiş üzerinden sergilenen bir örnekle, bu etkileşim nörobilim perspektifinden ele alınmıştır. Nörobilim araştırmaları ve yapay zeka çalışmaları ilişkisini gündeme getiren, karmaşık sistemler incelemesi ile bağlantısallık metodolojisini ön plana alan bu bilimsel bakış, yeni bir toplumsal düzlemin oluşum koşullarına da işaret etmektedir.

Bağlantısallığın bilimsel ve toplumsal kullanımı, fikirlerin ve kurumların dönüşümünde etkin şekilde yer bulabilmektedir. Bu çalışma bakımından dönüşüm meselesi, bilimsel üretimde tıp alanı açısından ve toplumsal düzlemde sağlık açısından yeni düzenlemeler ve uygulamalar için güncel bilgi koşullarını oluşturmaktadır. Bilgi koşullarıyla etkileşim halinde olan yeni bakış açılarının ortaya çıkışı ise düşüncenin etkinliği olarak ele alınmıştır. Bu anlamda düşüncenin araçları olarak kritik ve klinik kavramları, sağlık açısından teşhis ve tedavi süreçleri ile ilişkilendirilmek suretiyle sağlıkta dönüşüm meselesinin bağlantısallık yönelimli bir kavranışı öne sürülmüştür. Teşhisin ve tedavinin edinilmesi açısından tarihsel olarak varılmakta bulunan bu nokta, dönüşümün bilimsel düşünce üretimi açısından konumunu belirginleştirmektedir. Yaşamın enformasyon kodlamalarının bağlantısal bütünlüğü olması fikri, karmaşıklığın ve entegrasyonun doğada ve toplumda ortaya çıkışının bir ifadesi ve metodolojisi olarak bilimsel ve sosyal olarak güncel araştırmalarla tespit edilmektedir. Bu yenilenişin nörobilim araştırmaları çerçevesinden yapay zeka çalışmalarına yansımakta olan etkileri, söz konusu bilimselliğin ve sosyalliğin türler, zihinler ve yaşamlar arası dolaşımını gösteren bir perspektif sunmaktadır.

Yapay zeka araştırmalarının ve uygulamalarının işaret etmekte olduğu sağlıkta dönüşüm meselesi, esas olarak insan toplumları ile zeki makinaların etkileşiminin sağlamakta olduğu düşünsel bir dönüşüm, yeni bir perspektif olarak anlaşılabilir. Bağlantısallık fikrine ve uygulamalarına ilişkin olan bu yeni perspektifle, söz konusu bilimsel üretimin toplumsal düzlemde etkileri olabileceği gibi, toplumsal düzlemin de bilimsel üretimi kendi fenomenleriyle ve kurumlarıyla yönlendirici bir gücü bulunmaktadır. Değişimi etkileşimsel, bir başka deyişle ilişkide bulunan parçaların beliren özelliklerle yenilenmekte olduğu bir kavrayışla görebilmek, anlama çabasını etkileşimin bizzat içinde bulunarak sağlayabilmek anlamına gelecektir.

Buna göre yapay zeka ve dijitalleşme gibi meseleler, yeni öznellikleri ve sosyallikleri doğa-kültür sürekliliğinin bir parçası olarak temellendirmektedir. İnsanın ve teknolojinin bir araya gelmesiyle organik ve inorganik yaşamlar arasında gelişen bir toplumsallık öne sürebilecek olan bir bileşim, sağlık düzleminde de görünürlük kazanmaktadır. Bu çerçeve içinde düşüncenin

aktivitesinin, eleştiriyi yaratımla (kritiği klinikle) birleştirerek yeni bilgi koşullarını, yani yaşamının yeni imkanlarını, yaşamın tüm türleri arasında etik bir bileşimle genişletmesi, bir *sağlık* girişimi olarak gözetilmesi gereken husustur.

KAYNAKÇA

Aerts, H., Schirner, M., Dhollander, T., Jeurissen, B., Achten, E., Van Roost, D., Ritter, P. ve Marinazzo, D. (2020). Modeling brain dynamics after tumor resection using The Virtual Brain. *NeuroImage*, 213, 1-13.

Amunts, K., Knoll, A. C., Lippert, T., Pennartz, C. M. A., Ryvlin, P., Destexhe, A., Jirsa, V. K., D'Angelo, E. ve Bjaalie, J. G. (2019). The Human Brain Project - Synergy between neuroscience, computing, informatics, and brain-inspired technologies. *PLoS Biology*, 17(7), 1-7.

Baker, C., Saxe, R. ve Tenenbaum, J. (2011). Bayesian theory of mind: modeling joint belief-desire attribution. L. Carlson, C. Hoelscher ve T.F. Shipley (Ed.), *Proceedings of the 33rd Annual Conference of Cognitive Science Society*, Vol. 33 içinde (s. 2469-2474). Austin, Texas: Cognitive Science Society.

Bilge, U. (2007). Tıpta yapay zeka ve uzman sistemler. 4. *Tıp Bilişimi Kongresi* içinde (s. 113-118). Tıp Bilişimi Kongresi, Antalya.

Bjerke, I. E., Øvsthus, M., Papp, E. A., Yates, S. C., Silvestri, L. ve Fiorilli, J. (2018). Data integration through brain atlas: Human Brain Project tools and strategies. *European Psychiatry*, Vol. 50: *Workshop on Schizophrenia and Other Mental Disorders*, 70-76.

Braidotti, R. (2014). *İnsan sonrası*. (Ö. Karakaş, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.

Buchanan, W., Thuemmler, C., Spyra, G., Smales, A. ve Prajapati, B. (2017). Towards trust and governance in integrated health and social care platforms. C. Thuemmler ve C. Bai (Ed.), *Health 4.0: How Virtualization and Big Data are Revolutionizing Healthcare* içinde (s. 219-231). Cham, Switzerland: Springer Nature.

Byrne, D. (2001). *Complexity theory and the social sciences: an introduction*. London: Taylor & Francis Group.

Carter, M. (2007). Appendix II: glossary of terms. *Minds and Computers: An Introduction to the Philosophy of Artificial Intelligence* içinde (s. 211-217). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Chauvet, J.-M. (2018). The 30-year cycle in the AI debate. *ArXiv*, abs/1810.04053.

Çetin, S. (2019). *Yapay zeka çağında hukuk*. İstanbul, Ankara ve İzmir Baroları Çalıştay Raporu. İstanbul.

Deleuze, G. (1998). Literature and life. (D. W. Smith ve M. A. Greco, Çev.). *Gilles Deleuze Essays: Critical and Clinical* içinde (s. 1-6). London: Verso.

Deleuze, G. (2010). *Nietzsche*. (İ. Karadağ, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Deleuze, G. & Guattari, F. (2001). *Felsefe nedir*. (T. Ilgaz, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ekmekçi, P. E. & Arda, B. (2020). *Artificial intelligence and bioethics*. Cham, Switzerland: Springer Nature.

Evers, K., Salles, A., Farisco, M. ve Sallin, K. (2020). Neuroscience & human identity. *Neuroethics & Philosophy* içinde. <https://www.humanbrainproject.eu/en/social-ethical-reflective/about/neuroethics-philosophy/>

Foucault, M. (2005). Hakikat ve İktidar. (O. Akınhay, Çev.). *Entelektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar I* içinde (s. 59-85). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Grech, V. ve Scerri, M. (2020). Artificial intelligence in medicine. *Early Human Development*, 145, 1-3.

Holzinger, A., Langs, G., Denk, H., Zatloukal, K. ve Müller, H. (2019). Causability and explainability of artificial intelligence in medicine. *WIREs Data Mining and Knowledge Discovery*, 9(4), 1-13.

Jumelle, A. K. L. ve Ispas I. (2015). Ethical issues in digital health. S. A. Fricker, C. Thümmel ve A. Gavras (Ed.), *Requirements Engineering for Digital Health* içinde (s. 75-93). Cham, Switzerland: Springer International Publishing.

Kılıç, T. (2019). A brain inspired view of life: the scientific, social and cultural implications of interconnectivity and complexity. *IEEE 18th International Conference on Cognitive Informatics & Cognitive Computing (ICCI*CC)* içinde (s. 97-102). IEEE International Conference, Milan.

Kuhn, T. S. (1991), *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (N. Kuyaş, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

MacCormack, P. (2018). Posthuman ethics. R. Braidotti ve M. Hlavajova (Ed.), *Posthuman Glossary* içinde (s. 345-346). London: Bloomsbury Academic.

Marcus, G. ve Davis, E. (2019). *Rebooting AI: building artificial intelligence we can trust*. New York: Vintage Books.

Müller, M. G., Papadimitriou, C. H., Maass, W. ve Legenstein, R. (2020). A model for structured information representation in neural networks of the brain. *eNeuro*, 7(3), 1-17.

Nietzsche, F. (1979). The philosopher as cultural physician. (D. Breazeale, Ed. ve Çev.), *Philosophy and Truth: Selections from Nietzsche's Notebooks of the Early 1870's* içinde. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.

Nietzsche, F. (2001). *İyinin ve kötünün ötesinde: bir gelecek felsefesini açış*. (A. İnam, Çev.) İstanbul: Yorum Yayınevi.

Nilsson, N. J. (1998). *Artificial intelligence: a new synthesis*. Burlington, Massachusetts: Morgan Kaufmann Publishers.

Ormond, J. (2019). Fathers of the deep learning revolution receive ACM A.M. Turing Award: Bengio, Hinton and LeCun ushered in major breakthroughs in artificial intelligence. *Association for Computing Machinery, 2018 ACM A.M. Turing Award*. <https://www.acm.org/media-center/2019/march/turing-award-2018>.

Pearl, J. (2018). Interview Ford-Pearl. M. Ford (Ed.), *Architects of Intelligence* içinde (s. 356-373). Birmingham: Packt Publishing.

Pearl, J. ve MacKenzie, D. (2018). *The book of why: the new science of cause and effect*. New York: Basic Books.

Pokorny, C., Ison, M. J., Rao, A., Legenstein, R., Papadimitriou, C. H. ve Maass, W. (2020). STDP forms associations between memory traces in networks of spiking neurons. *Cerebral Cortex*, 30(3), 952-968.

Purtova, N., Kosta, E. ve Koops, B-J. (2015). Laws and regulations in digital health. S. A. Fricker, C. Thümmmler ve A. Gavras (Ed.), *Requirements Engineering for Digital Health* içinde (s. 47-74). Cham, Switzerland: Springer Publishing.

Russell, S. (2019). *Human compatible: artificial intelligence and the problem of control*. New York: Viking Penguin.

Savage, N. (2019). Brain work: large-scale national research projects hope to reveal the secrets of the human brain. *Nature*, 574, *Spotlight on Neuroscience*, 49-51.

Shanahan, M. (2015). *The technological singularity*. Massachusetts: MIT Press.

Smith, D. W. (1998). Introduction. (D. W. Smith ve M. A. Greco, Çev.). *Gilles Deleuze Essays: Critical and Clinical* içinde (s. xi-liii). London: Verso.

Soares, N. (2015). Formalizing two problems of realistic world-models. *MIRI Technical Report 2015-3*. Berkeley, California: Machine Intelligence Research Institute. <https://intelligence.org/files/RealisticWorldModels.pdf>.

Thuemmler, C. (2017). The case for Health 4.0. C. Thuemmler ve C. Bai (Ed.), *Health 4.0: How Virtualization and Big Data are Revolutionizing Healthcare* içinde (s. 1-22). Cham, Switzerland: Springer Nature.

Yayın Geliş Tarihi: 26.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 03.07.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1109389

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1227-1245
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DETERMINING THE EFFECT OF LOCAL PEOPLE'S PERCEPTION OF HEALTH TOURISM ON THE SUPPORT GIVEN TO HEALTH TOURISM: EXAMPLE OF AKYAZI

Cemil ÖRGEV*

Buse METE**

Hüseyin ASLAN***

İsmail ŞİMŞİR****

Abstract

Health tourism, which is a sub-field of tourism, has an important place in the development of countries and regions. It is the people living in that region who are most affected by the development of health tourism activities in a region. Perceptions and support of local people have important effects on the development and sustainability of health tourism in a destination. It should be ensured that the local people have positive perceptions about the effects of health tourism and support tourism development. In this study, the effect of four factors affecting health tourism on the support of local people to the development of health tourism was investigated. Study data were collected through face-to-face survey application to 392 participants residing in Akyazı. The research model and hypotheses developed in line with the purpose of the study were tested with the structural equation model using AMOS 4 and SPSS 22 package programs. As a result of the test, it was determined that the model had a good fit. It has been determined that the effect of socio-cultural and health-related factors on the total impact of health tourism development is significant. The total impacts, economic and health impact variables were all found to have a significant impact on the local community's support for health tourism development.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Örgev, C., Mete, B., Aslan, H., Şimşir, İ. (2022). Determining the effect of local people's perception of health tourism on the support given to health tourism: Example of Akyazı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1227-1245.

* Prof. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, ORCID: 0000-0002-9027-0965, corgev@subu.edu.tr.

** Arş. Gör., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, ORCID: 0000-0001-5440-9723, busemete@subu.edu.tr.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, ORCID: 0000-0001-8963-7638, huseyinaslan@subu.edu.tr.

**** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, ORCID: 0000-0001-7460-9634, ismailsimsir@subu.edu.tr.

Keywords: Health Tourism, Tourism Impacts, Support of Tourism, Structural Equation Model, Akyazı

YEREL HALKIN SAĞLIK TURİZMİ ALGISININ SAĞLIK TURİZMİNE VERİLEN DESTEK ÜZERİNE ETKİSİNİN BELİRLENMESİ: AKYAZI ÖRNEĞİ¹

Öz

Turizmin alt alanı olan sağlık turizmi ülkelerin ve bölgelerin kalkınmasında önemli bir yere sahiptir. Sağlık turizmi faaliyetlerinin bir yöredeki gelişiminden en fazla etkilenen o bölgede yaşayan halktır. Sağlık turizminin bir destinasyonda gelişimi ve sürdürülebilirliği üzerinde yerel halkın algıları ve desteği önemli etkiler yaratmaktadır. Sağlık turizminin etkilerine yönelik yerel halkın olumlu algılara sahip olması ve turizm gelişimini desteklemesi sağlanmalıdır. Bu çalışmada sağlık turizmini etkileyen dört faktörün sağlık turizminin yerel halkın sağlık turizminin gelişimine verdiği desteğe etkisi araştırılmıştır. Çalışma verileri Akyazı'da ikamet eden 392 katılımcıya yüz yüze anket uygulamasıyla toplanmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli ve hipotezler AMOS 4 ve SPSS 22 paket programları kullanılarak yapısal eşitlik modeli ile test edilmiştir. Test sonucunda modelin iyi bir uyuma sahip olduğu belirlenmiştir. Sosyo-kültürel ve sağlıkla ilgili faktörlerin sağlık turizmi gelişiminin toplam etkisi üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Toplam etkiler, ekonomik ve sağlık etkileri değişkenlerinin hepsinin yerel halkın sağlık turizminin gelişimine verdiği destek üzerinde önemli bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi, Turizm Etkileri, Turizm Desteği, Yapısal Eşitlik Modeli, Akyazı

INTRODUCTION

In recent years, community leaders and tourist officials have viewed health tourism as a major industry branch with the potential to boost the economy, develop local health systems, create jobs, and increase the country's, region's and local community's earnings (Cormany and Baloglu, 2011, p. 713). Health tourism mobility, which is carried out both for maintaining a healthy life and for direct medical intervention, meets the needs of health tourists from various countries and provides many benefits to destinations with tourism potential (Connell, 2011, p. 300).

Those who live in areas where health tourism and thermal tourism have promise expect their social welfare to improve as health tourism and thermal tourism flourish in their area. Health tourism's potential impact on community well-being is due to its ability to provide major economic advantages and job possibilities in the community health sector (Connell, 2013, p. 120). Increasing the number of employment available is critical to communities' economic and consumer well-being. Increased employment and sales generate more revenue for society, which boosts the country's gross domestic product (GDP). The quality of life in society and

¹ This study was carried out with the permission of Sakarya University of Applied Sciences Scientific Research Ethics Committee, number E-26428519-044-10065, dated 14.04.2021.

the joy of living in it improves as a result of social and economic welfare (Epley and Menon, 2008, p. 290). Such effects are especially important for this study, which is planned to be carried out for the people of Akyazı, who has health tourism potential.

The spread of health tourism planning, expanding employment opportunities, and the increase in foreign exchange revenues will ensure the formation of an improved health system that will also benefit the local people (LVCVA, 2013). A strategic plan has been developed in Turkey under the direction of the Ministry of Culture and Tourism and the Ministry of Health to ensure the development of geographical regions with health tourist and thermal tourism potential from 2007 to 2023. Within this plan, master plans were prepared for four regions, including Sakarya and Akyazı. In order to support the private sector, land and thermal resources were allocated by the state, strategies to develop the infrastructure and superstructure were created, feasibility studies were conducted by experts, and complex settlements for social-cultural activity centers were designed. With the activities within the scope of action plans carried out at the national level, many state investments have been made in regions with health and thermal tourism potential such as Sakarya, economic income increases and sectoral developments have been experienced. In addition, an increase in demand was observed by creating national and international customer markets (T. C. Sakarya Governorship, 2019). The development of health tourism in Sakarya is being studied for Akyazı, which has thermal health tourism potential.

There are studies in the literature that look at the positive and negative consequences of tourism development on people in the region and their surroundings, as well as how these effects are reflected in people's perceptions and behavior (Jurowski and Gursoy, 2004; Choi and Sırakaya, 2006; Cengiz and Kırkbir, 2007; Erkıılıç, 2019). These studies evaluate local people's perception of the effects of eco-tourism, nature tourism, adventure tourism and cultural tourism. There are a limited number of studies (Woo et al., 2015; Suess et al., 2018) examining the participation and support of the society for the development of health tourism and thermal tourism, which is a branch of health tourism. When the national literature is examined, a study (Bertan, 2019) that measures the perceptions of the people living in Denizli Karaayıt region about the effect of thermal health tourism in the region has been found.

There is a need for academic and scientific studies to improve health services and maintain the economic revival in the Akyazı region. The answer to the question of the level of perception of the social, environmental and cultural impact of health tourism by citizens is important for both community leaders and tourism officials. In order to enable local people to interact with different cultures, to turn a region into a center of attraction for living and to increase the general quality of life, it is necessary to develop the potential of sustainable health and thermal tourism by using the resources. Therefore, the support of the people who will be affected by the developments is important (Suess et al., 2018, p. 240). In this context, investigating

how the perceptions of the local people relating effects of health tourism affect their support towards health tourism will both fill the gap in the literature and guide investors, project managers/practitioners and policy makers in this regard.

The purpose of this study is to see how local people's opinions of the effects of health tourism in Sakarya's Akyazı area affect their support for health tourism. In line with the purpose, after introduction part, findings of study in literature, research model, hypotheses, determination of sample, research scale, analysis findings, and finally results will be given.

LITERATURE REVIEW

According to the 2018 report of the World Tourism Organization, the countries with the highest health tourism revenues are Canada, Singapore and China, respectively. In addition, their income in this field is increasing day by day. Accordingly, investments for the development of health tourism are also being increased (UNWTO, 2018, p. 1). It is clear that the growth of health tourism in these countries has an impact on a variety of areas, including social, cultural, and environmental issues. E.g; In order to ensure tourist satisfaction and create a positive destination image, natural life parks in the regions are taken under protection, recreation and activity areas are expanded, environmental and urban planning is made, organic local production activities are increased (Bertan, 2019; Naranong and Naranong, 2011). These positive developments created by the health tourism activities in a region are reflected in the attitudes-behaviors of the local people and the support they give to the development of tourism (Godovykh and Ridderstaat, 2020, p. 4). In this context, it is critical to investigate local residents' opinions of the development's effects in order to provide support for the expansion of health tourism activities and investments in the region.

According to the social change theory, if the local people have the idea that the positive aspects of tourism's different effects will outweigh the negative aspects, they will be involved in the tourism development process and contribute to tourism. In this context, in many studies, the support of local people for tourism development differs according to their perceived effects on economic, socio-cultural, environmental and quality of life (Güneş, 2014, p. 99). Of these impacts, economic benefits are the factor found to have the most positive perception on local people. According to a study conducted in Thailand, between 2008 and 2012, the income of the society increased by 50% with the development of medical tourism. In this study, not only its effect on income increase, but also the increase in employment opportunities and public-private sector investments are mentioned in terms of the development of medical tourism (Naranong and Naranong, 2011, p. 337).

Another factor affecting the support of local people for tourism development is socio-cultural benefits. There are different evaluations about this in the literature. In his study, (Bertan, 2019) revealed that the negative socio-cultural effects of thermal tourism development, such as increasing crime rates, destroying cultural

values, and overpopulation, create a higher perception on the local people. However, in the study conducted by Suess et al., (2018) in Las Vegas, they concluded that positive socio-cultural effects such as medical tourism development, meeting different cultures, increase in social activity areas, and improvement in entertainment opportunities create a higher perception on local people.

When the environmental effects of tourism development are evaluated, it can also be observed that there are evaluations for both positive and negative effects. Negative effects that are stated to have a high perception of the public; air, noise pollution, destruction of natural habitats and forests. Positive effects includes raising awareness of environmental protection, supporting efficient use of resources, etc.(Choi and Sırakaya, 2006, p. 1277).

Another factor that is stated to influence the growth of tourism on the local population is health and quality of life. In this context, the effects that increase the psychological and physical health of the local people, improve their living standards, and positively affect the behaviors of maintaining a healthy life are mentioned (Bertan, 2019; Eser and Çelik, 2018; Fleur et al., 2018).

It is stated in the study conducted by Butler, (1980) to examine the tourism life cycle that the support of the public increased due to the economic effects in the period when tourism activities first started in a region, but it would decrease due to the social and environmental factors that emerged later on. On the contrary, it is stated that the support of the local people for the development of tourism does not decrease over time and even develops gradually in the study conducted by Köleoğlu, (2018) in Çanakkale. Moreover, it has been proven by Yoon et al., (2001), which provides a basis to this study that social, cultural, economic and environmental factors have significant effects on the overall tourism impact and support of local people. It is also stated that the economic factors have the most impact in that study tested with the structural equation model. Han et al., (2011) found that social, cultural and economic factors are effective on the support given by the local people to tourism, and the levels of perception and support of the local people differ according to the socio-demographic characteristics. On the other hand, Mason and Cheyne, (2000) emphasize in their study with local people on the positive and negative effects of rural tourism in New Zealand that economic, social and cultural positive effects are more prominent. In general, in many studies (Cengiz and Kırkbir, 2007; Connell, 2013; Woo et al., 2015; Şentürk, 2019) it is seen that economic progress, increasing the quality of life, social and environmental developments have a positive and significant effect on the support given by the people to the sustainability of tourism.

Based on the studies in the literature described above, it has been determined that there is no comprehensive study examining the impact of the effects on the development of health tourism in a region on the support of the local people. It is important to carry out this study in order to fill the gap in the literature.

Based on the findings, results and recommendations of the studies conducted in the literature, the following hypotheses will be tested in order to determine the perceptions of the local people of Akyazı about the effects of health tourism in the region and the effects of these effects on the support given to the development of health tourism:

H₁: The dimension of the economic impacts of health tourism affects the total impact dimension of health tourism.

H₂: The socio-cultural impacts dimension of health tourism affects the total impact dimension of health tourism.

H₃: The dimension of health tourism's impacts on health affects the total impact dimension of health tourism.

H₄: The environmental impact dimension of health tourism affects the total impact dimension of health tourism.

H₅: The economic impact of health tourism affects the support given to health tourism.

H₆: The socio-cultural effects dimension of health tourism affects the dimension of support given to health tourism.

H₇: The health impact dimension of health tourism affects the support given to health tourism.

H₈: The environmental impact of health tourism affects the support given to health tourism.

H₉: The total effect size of health tourism affects the size of support given to health tourism.

METHODOLOGY

Sample

Before starting the study, the permission letter numbered E-26428519-044-10065 was obtained from the Sakarya University of Applied Sciences Scientific Research Ethics Committee dated 14.04.2021. The research was carried out with the local people living in Akyazı district of Sakarya province, which has a development potential in terms of health tourism. In this context, the population of the research consists of the local people living in Akyazı district. In order to determine the sample from the research universe, the total population number (93.092) of the region in the statistical annuals of TURKSTAT, (2020) was taken as a basis. Since the number of people in the population is known, the number of samples was determined based on the formula below (Karagöz, 2019, p. 297). In order to reach the calculated sample number, convenience sampling was chosen as being one of the non-random sampling methods.

$$n = \frac{Nz^2pq}{t^2(N-1) + z^2pq}$$

n: Sample size

N: Target population size

P: Estimated percentage of the population with the characteristic in issue (taken as 0.50)

q: The rest of the estimated proportion of the population which has the attribute in question (1-p=0.50)

z: Standard value by confidence level (founds from normal distribution tables. 1.96 for 95%)

t: Confidence interval (taken as 0.05)

$$n = \frac{93092 * 1.96^2 * 0.5 * 0.5}{0.05^2 * (93092 - 1) + 1.96^2 * 0.5 * 0.5}$$
$$n = \frac{89405.5568}{233.6879} = 382.585$$

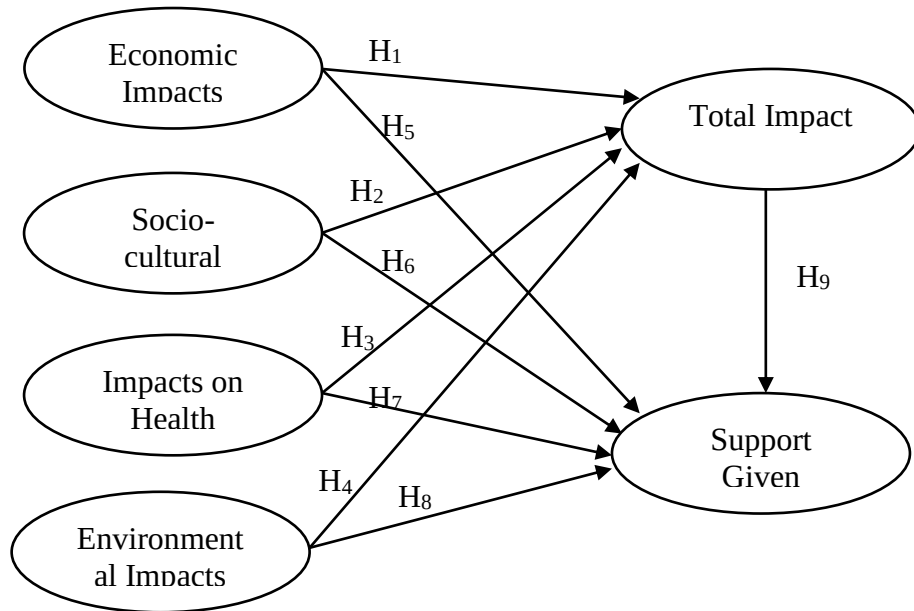
According to the formula above, the number of sufficient samples was determined as 382,585 and 392 people participated in the study. A voluntary participation form was obtained from the participants before the survey was administered.

Data Collection Tool

Research data were collected between 01/06/2021 and 22/07/2021 by face-to-face survey application. The questionnaire form was adapted according to the purpose of the current study, based on the scale developed by Yoon et al., (2001) and the Turkish validity and reliability of which was performed by Cengiz and Kırkibir, (2007). Necessary permissions were obtained from the authors in order to use the scale in this study. In addition, based on some studies in the literature (Woo et al., 2015; Suess et al., 2018; Bertan, 2019), a 4-item dimension was added to determine the effects of the improvement of health tourism on the health of the local people. The scale form consists of two parts. In the first part, there is an informed consent form to take consent and a form composed of 7 questions to determine the socio-demographic characteristics of the participants. In the second part, there are 29 items to measure the perceptions of the local people of Akyazı about the effects of health tourism improvement and their support for the development of health tourism consisting of 6 dimensions which are the dimensions of economic impacts, socio-cultural impacts, environmental impacts, impacts on health, total impacts and support. While adapting the questionnaire items from English to Turkish, the content validity was tried to be ensured by taking the opinions of 3 academicians who are experts in their fields. In this context, such expressions like "The development of health tourism ensures more

investment in the region." under the dimension of economic impacts, "The development of health tourism enables the local people to meet different cultures by increasing their interaction with health tourists." under the dimension of socio-cultural impacts, "development causes deterioration of the natural structure and green areas of the region." under the dimension of environmental impacts, "The development of health tourism increases the quality of health services that the local people can also benefit from." under the dimension of impacts on health, "Health tourism will be beneficial for the region in general." under the dimension of total impacts and "I support the development of health tourism." under the dimension of support are included. In addition, the questionnaire items were graded on a 5-point Likert scale (1=strongly disagree, ..., 5=strongly agree).

Figure 1: Model of the Study

RESULTS

Within the scope of this study, survey data were obtained from 392 participants to measure the perceptions of the local people of Akyazı about the effects of health tourism and their support for health tourism development. First of all, the data were transferred to the SPSS program and descriptive statistics were applied for socio-demographic characteristics. Confirmatory factor analysis (CFA) of the scale was performed using the SPSS 22 and AMOS 24 programs in accordance with the research data, and the research model was tested using structural equation modelling (SEM). According to the findings obtained, the results of the hypotheses were evaluated.

Table 1: Reliability, AVE and CR Values of Scale Dimensions

Dimension	Variable	Standardized Loadings	Sum Square of Standardized Loadings	AVE	Square root of AVE	CR	Cronbach's Alfa
Economic Impacts	E6	0,82	1,80	0,45	0,67	0,76	.707
	E4	0,45					
	E3	0,65					
	E1	0,71					
Socio-Cultural Impacts	SC1	0,76	1,68	0,56	0,75	0,79	.789
	SC2	0,8					
	SC3	0,68					
Environmental Impacts	EN1	0,67	1,73	0,58	0,76	0,75	.745
	EN2	0,49					
	EN6	0,66					
	EN7	0,78					
Health Impacts	H1	0,77	1,60	0,53	0,73	0,77	.768
	H2	0,7					
	H4	0,72					
Total Effects	T1	0,68	0,85	0,42	0,65	0,59	.804
	T2	0,62					
Support	S1	0,69	2,40	0,60	0,77	0,86	.855
	S2	0,8					
	S3	0,78					
	S4	0,82					
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure of sampling adequacy: 0.859; Bartlett's test of sphericity: 2954.680 (Significant): Degree of freedom: 210: p: 0.001							

KMO was used to test the adequacy of the sample size. As a result of the test, the KMO value was 0.859 and the Bartlett test was significant ($p < 0.001$) (Tabachnick and Fidell, 2015, pp. 99). Eight of the 29 items in the scale (E2, E5, E7, EN3, H3, EN4, EN5, SC5, SC4) were removed from the scale because they were overlapping items and disrupted the factor structures. In the validity study of the remaining 21 items, a 6-factor structure formed. It is seen in the Table 1 that the factor loads of the items are at a good level. According to the findings, the total explained variance of the scale was determined as 64,64%. In addition, the alpha coefficient was utilized to assess the scale's dependability. The Cronbach Alpha value of the scale was discovered to be 0.895 as a result of the investigation. This result demonstrates that the scale is quite dependable.

In the research, discriminand and convergence validity was conducted. According to the findings in Table 1, the AVE values for the dimensions of economic impact, socio-cultural impact, environmental impact, impact on health, total impact and support provided were found to be at an acceptable level. According to the literature, an AVE value of 0.50 and above is sufficient. In addition, the Square root of AVE value found for discriminand validity should be 0.70 and above in order to be acceptable (Tabachnick and Fidell, 2015, pp. 221). It is thought that the values obtained with the research findings are sufficient for this.

Confirmatory factor analysis (CFA) was performed using the AMOS 24 program to test the accuracy of the factors. The numerical value of chi-square/degree of freedom (χ^2/df) applied within the scope of confirmatory factor analysis is expected to be below 5. This value shows the compatibility of factor structures and items and the usability of the scale (Karagöz, 2019, p. 399). In addition, Byrne, (2010) and Tabachnick and Fidell, (2015) states that the tested model has an acceptable fit if the RMSEA fit index (root mean square error of approximation) value is between 0.05 and 0.08, the χ^2/df ratio is between 2 and 3, and the CFI (Comparative Fit Index), GFI (Goodness-of-fit Index), IFI (Incremental Fit Index) and NFI (Normed Fit Index) values are 0.9 and above. In this study, $\chi^2/df=(446.180/172)=2,594$; $p=0.001$; $RMSEA=0.064$; $CFI=0.902$; $GFI=0.906$; $IFI=0.904$; and $NFI=0.89$. As a result of the EFA and CFA analyzes, the economic effects dimension of the scale was measured with four items (E1, E3, E6, E4), socio-cultural effects with three (SC1, SC2, SC3), environmental effects with four (EN1, EN2, EN6, EN7), health effects were three (H1, H2, H4), total effect with two (TE1, TE2) and support with four items (S1, S2, S3, S4).

Table 2: Regression Analysis Results on the Effect of Scale Sub-Dimensions on the Total Impact of Health Tourism

Değişken	β	Standart Hata	t	p	VIF	F	F anlamlılık
Sabit		,214	8,149	,000		40,963	0,001*
Economic Impact	,244	,046	4,853	,000	1,390		
Socio-Cultural Impacts	,182	,045	3,365	,001	1,600		
Environmental Impacts	,084	,030	1,851	,065	1,127		
Health Impacts	,016	,051	,291	,771	1,683		
Total effect	,260	,039	5,096	,000	1,423		
p<0.05* Adjusted R²: ,290 Dependent: Total effect							

According to Table 2 above, the regression analysis regarding the effect of scale dimensions on the total impact of health tourism and VIF values for multicollinearity are given. According to the literature, the VIF value should not be 10 or more. According to the research findings, it was determined that all VIF values were less than 10 and there was no multicollinearity problem between the dimensions (Bayrne, 2010, pp. 111).

Table 3: Regression Analysis Results on the Effect of Scale Sub-Dimensions on Support Given to the Development of Health Tourism

Değişken	β	Standart Hata	t	p	VIF	F	F anlamlılık
Sabit		,267	4,984	,001*		32,421	0,001*
Economic Impact	-,020	,059	-,397	,692	1,389		
Socio-Cultural Impacts	,202	,057	3,828	,001	1,541		
Environmental Impacts	-,015	,038	-,339	,735	1,127		
Health Impacts	,418	,060	8,202	,001*	1,434		
p<0.05* Adjusted R²: ,287 Dependent: Support							

According to Table 3 above, the regression analysis regarding the effect of scale dimensions on the support given to the development of health tourism and VIF values for multicollinearity are given. According to the literature, the VIF value should not be 10 or more. According to the research findings, it was determined that all VIF values were less than 10 and there was no multicollinearity problem between the dimensions (Bayrne, 2010, pp. 111).

Table 4: Socio-demographic Characteristics

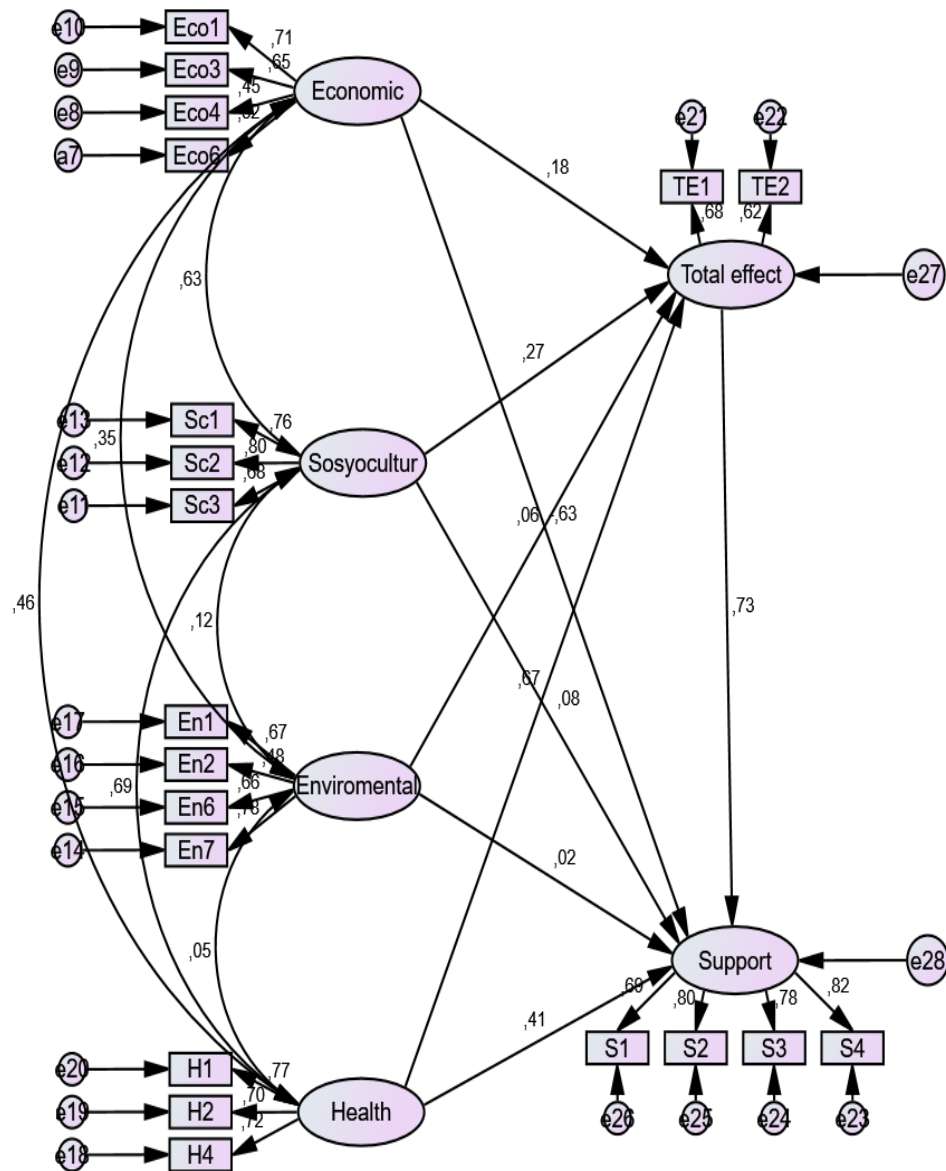
Variable	Number (n)	Percentile (%)
Gender		
Female	190	48.5
Male	202	51.5
Marital Status		
Married	234	59.7
Single	158	40.3
Age (years)		
≤ 20	16	4.1
21-30	101	25.8
31-40	99	25.3
41-50	81	20.7
≥ 51	95	24.2

Occupation		
Civil Servant	79	20.2
Housewife	39	9.9
Worker	52	13.3
Shopkeeper	54	13.8
Technician	41	10.5
Student	34	8.7
Educators	61	15.6
Retired	32	8.2
Educational Status		
Primary/Secondary School	46	11.7
High School	100	25.5
Vocational School	73	18.6
Bachelor	135	34.4
Master	38	9.7
Income		
≤ 3000₺	91	23.2
3001₺-5000₺	152	38.8
5001₺-7000₺	109	27.8
≥ 7001₺	40	10.2
Status to be from Akyazı		
Yes	244	62.2
No	148	37.8
Lifetime in Akyazı (years)		
≤ 1	19	4.8
1-5	53	13.5
6-10	37	9.4
11-15	35	8.9
16-20	74	18.9
≥ 21	174	44.4
Total	392	100.0

The findings addressing the socio-demographic characteristics of the research participants are presented in Table 4. As a result, men account for 51.5% of the participants, while married people account for 59.7%. According to age distribution, 25.8% are 21-30 years old, 25.3% are 31-40 years old, 24.2% are 51 years old and over, 20.7% are 41-50 years old and % 4.1 of them are in the age group of 20 and under. In the meantime, 20.2% are civil servants, 15.6% are educators, 13.8% are shopkeepers, and 13.3% are workers. When their educational status is examined, 34.4% of the participants are bachelor graduates, 25.5% are high school graduates, and 18.6% are vocational school graduates. Looking at their income levels, 38.8% have 3001 TL-5000 TL, 27.8% have 5000 TL-7000 TL, 23% have 3000 TL or less income. In addition, 62.2% of the 392 participants are from Akyazı, 44.4% have been living in Akyazı for 21 years or more, 18.9% have been living in Akyazı for 16-20 years and 13.5% for 1-5 years.

The skewness (-0.276) and kurtosis (0.840) values of 392 participants were calculated with the analyzes and it was determined that they showed a normal distribution since they met the $-1 < \text{skewness}, \text{kurtosis} < +1$ condition.

Figure 2: AMOS output of SEM test pertaining to the Modal of the Study

As a result of the research model test, the above output of AMOS was obtained. Model test fit indices were examined. In this study, $\chi^2/df = (374.885/154) = 2.434$; $p = 0.001$; $RMSEA = 0.061$; $CFI = 0.918$; $GFI = 0.916$; $IFI = 0.919$; NFI was found to be 0.89. According to the results obtained, it was determined that the model fit tested was acceptable.

Table 5: The Effect of Health Tourism Impact Dimensions on Total Impact and Support Given

Dimensions	ρ	Standard Error	t	p
Economic Impacts→ Total Impacts	0.18	0.121	1.586	0.113
Socio-cultural Impacts→ Total Impacts	0.268	0.109	2.134	0.033*
Environmental Impacts→ Total Impacts	0.056	0.039	0.774	0.439
Impacts on Health→ Total Impacts	0.673	0.101	5.972	**
Socio-cultural Impacts → Support on Tourism	0.085	0.111	0.617	0.537
Environmental Impacts→ Support on Tourism	0.021	0.037	0.288	0.773
Impacts on Health→ Support on Tourism	0.408	0.159	2.141	0.032*
Economic Impacts→ Support on Tourism	0.628	0.148	4.206	**
Total Impacts→ Support on Tourism	0.733	0.205	3.332	**

*p<0.05, **p<0.001

When the dimensions of economic effects (estimated value=0.18; t-value=1.586), socio-cultural effects (estimated value=0.268; t-value=2.134), environmental effects (estimated value=0.056; t-value=0.774) and health When the dimensions of the effects (estimate value=0.673 t-value=5.972) are compared in Table 3, it is observed that the dimension that most affects the perceived total impacts of health tourism is impacts on health. The other dimension that significantly affects the perception of total impacts is socio-cultural impacts. On the other hand, the effect of economic and environmental impact dimensions on the perception of total impact is not significant ($p>0.05$). According to these findings, H_2 and H_3 hypotheses were accepted, while H_1 and H_4 were rejected. Again, according to the Table 5, impacts on health (estimated value=0.408; t-value=4.206) and economic impacts (estimated value=0.628; t-value=4.206) are the dimensions that most and significantly affecting the support given to health tourism. In addition, the total impact of the development of health tourism in the region (estimated value = 0.733 t-value = 3.332) affects the support given to the development of health tourism at a high and significant level. According to these results, H_5 , H_7 and H_9 hypotheses were accepted, while H_6 and H_8 hypotheses were rejected.

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

The purpose of this study was to assess local residents' impressions of the effects of health tourism and the support offered to the growth of health tourism in the Sakarya Akyazı area. According to the findings, health and sociocultural factors have the greatest impact on the overall impact of the development of health tourism in the region, while economic and environmental factors have little impact. There are studies in the literature with similar results that are consistent with the findings of this study. Fleur et al., (2018) investigated the factors affecting the support given by the people in the UK to the development of thermal tourism, and it was stated that the impacts on health had the most impact on the positive tourism developments in the region. Suess et al., (2018) state that the development of medical health tourism in Las Vegas has a significant impact on the socio-cultural activities of the local people. Furthermore, there are differing findings of the present study in the literature. In their study evaluating the perspectives of the local population on the development

of general tourism in Bodrum, Cengiz and Kırkbir, (2007) indicate that the effects of economic, social, cultural, and economic aspects on the total impact size are substantial. The environmental effect factor has the most impact in the associated study. In the related study, the environmental impact factor has the highest impact. In the study conducted by Köleoğlu, (2018), on the local people in Gallipoli, it was determined that economic factors have the highest impact on the effects of tourism in the region. The most important reason why the results of the present study differ from other studies might be that there are studies towards the effects of rural tourism and cultural tourism, which are different types of tourism, rather than health tourism.

According to the study's findings, the effect dimensions on economic and health have a considerable impact on the support component. The impact of environmental and sociocultural impact aspects on support for the growth of health tourism, on the other hand, isn't significant. Furthermore, the overall impact of health tourism in the region has a major and positive impact on the local people's support. In the master's thesis written by Güneş, (2014). Bertan, (2019) states that the support given to the development of tourism has increased as a result of its contribution to health conditions, in his study examining the effects of thermal tourism. In a study of the influence of holiday tourism development on the lives of people of the Australian island nation and their support, it was discovered that social impacts had a negative impact on support (Dyer et al., 2007). It was proved in a study conducted by Stylidis et al., (2014) in Greece/Kavala that the effect of socio-cultural and environmental impact dimensions on the support given by the local people to the development of tourism is significant. Also, many authors such as (Yoon et al., 2001; Cengiz and Kırkbir, 2007; Fleur et al., 2018) state that the total impacts of tourism in a region have a positive and high-level impact on the support given by the local people to tourism.

Various suggestions are made based on the findings of this study, which was performed to assess the local people of Akyazı's perceptions of the effects of health tourism and the impact of these effects on the support they offer to tourism development:

The economic impacts are the most essential aspect influencing local people's support for the development of health tourism. The newly created health facilities, in particular, will improve job prospects for the locals. Furthermore, the revenue generated by health tourists in the region will make a substantial contribution to the local economy. The growth of health tourism will also boost investment in the region's various sectors, such as hotels, restaurants, and so on. By ensuring the continuation of such good economic impacts, the local people's support for the development of health tourism should be increased.

Another important factor affecting the support given by the people of Akyazı to the development of health tourism is the impacts on health. For this reason, studies to develop health tourism should be continued by considering the health status of the local people. Complex health facilities from which local people can also benefit can

be established. Again, analysis laboratories, dialysis centers, elderly care centers, etc., additional service institutions can be established to reduce waiting times in existing health institutions, to alleviate the workload of health personnel, to provide better quality health service delivery. In this way, both the development of health tourism will be accelerated and the support given by the local people to health tourism will be increased.

According to the results of the research, it was found that socio-cultural effects did not have a significant impact on the support given to the development of health tourism. An awareness should be created about social activities, cultural activities and investments in the region will increase and this will positively affect the living status and income level of the local people with the improvement of health tourism. With the increasing demand by health tourists, intercity transportation activities will become easier and this will facilitate the travel opportunities of the local people. Local governments, tourism agencies, health institution officials can raise awareness of local people by organizing symposiums or workshops on these issues.

Environmental impacts are another factor that does not have a significant effect on the support of local people for the development of health tourism. The local people's concerns about the environmental destruction that will occur especially due to the new health facilities to be established should be reduced, and controls should be provided by the environmental and city planners to prevent such negative effects. In addition, various arrangements should be made by the governorship, district governorship, municipality and other local administrations in order to avoid negative environmental factors such as environmental pollution, crowding and noise due to the increasing population with the arrival of health tourists. For example, it is necessary to carry out road works in order to prevent the traffic density that will occur and renew the water and sewage infrastructures.

The whole impact of health tourism has a substantial favorable effect on local people's supporting the development of healthcare tourism in general. In this context, the positive effects of health tourism activities should be shared with the society and sustainability of their support should be ensured. Sustainability should be supported by ensuring the participation of the public in investments that will accelerate the development of health tourism. Local people and relevant stakeholders should cooperate in activities for the development of health tourism. Studies should be planned considering the effects of the activities to be carried out on the social, cultural, economic interests and health status of the local people.

It is thought that the findings and results obtained as a result of the research will make important contributions to the literature. Especially in the literature, there is no study evaluating the effect of the development of health tourism on a region and the perception of the public towards it. It can be said that this study contributed to the gap in the literature. The results and suggestions obtained will guide policy makers

and practitioners to ensure the sustainability of the development of health tourism in the region.

In order to ensure the sustainability of the development of health tourism in the future, it is recommended to carry out studies that evaluate the views of different stakeholders with quantitative and qualitative methods. In addition, measuring the perception of health tourists about the region and services will provide useful information on the development and sustainability of tourism.

Limitations

In this study, only the local people living in Akyazı district of Sakarya were sampled. In future studies, a more comprehensive study can be carried out by determining samples from all districts of Sakarya. In addition, it can be tested whether the support given to health tourism differs according to time by applying questionnaires on the same samples at different time intervals. However, the current study has a quantitative research model. In future studies, some points can be made about the problems created by health tourism by harnessing qualitative methods such as interviews with local people. In addition, the model is designed with four impact dimensions and can be tested with different variables such as psychological effects and political effects in future studies.

REFERENCES

- Bertan, S. (2019). Residents' perception towards thermal tourism impacts. *Anais Brasileiros de Estudos Turísticos - ABET*, 9, 1–8. <https://doi.org/10.34019/2238-2925.2019.v9.27326>
- Butler, R. W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution: Implications for management of resources. *Canadian Geographer / Le Géographe Canadien*, 24(1), 5–12. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x>
- Byrne, B. M. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming*, (2nd ed.). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Cengiz, E., & Kırkbir, F. (2007). Yerel halk tarafından algılanan toplam turizm etkisi ile turizm desteği arasındaki ilişkiye yönelik yapısal bir model önerisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 19–37.
- Choi, H. S. C., & Sırakaya, E. (2006). Sustainability indicators for managing community tourism. *Tourism Management*, 27(1), 1274–1289. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.018>
- Connell, J. (2011). *Medical Tourism*. CABI Publishing.
- Connell, J. (2013). Medical Tourism in the Caribbean Islands: A Cure for Economies in Crisis? *Island Studies Journal*, 8(1), 115–130.
- Cormany, D., & Baloğlu, S. (2011). Medical travel facilitator websites: An

exploratory study of web page contents and services offered to the prospective medical tourist. *Tourism Management*, 32(4), 709–716. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.008>

Dyer, P., Gursoy, D., Sharma, B., & Carter, J. (2007). Structural modeling of resident perceptions of tourism and associated development on the Sunshine Coast, Australia. *Tourism Management*, 28(2), 409–422. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.04.002>

Epley, D. R., & Menon, M. (2008). A method of assembling cross-sectional indicators into a community quality of life. *Social Indicators Research*, 88(2), 281–296. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9190-7>

Erkılıç, E. (2019). The attitudes of local people regarding their tourism perception and tourism development: A study in Rize. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 3(1), 66–82. <https://doi.org/10.30625/ijctr.550650>

Eser, K., & Çelik, N. (2018). Turizmin yerel halkın yaşam kalitesi üzerindeki etkileri: Muğla-Akyaka örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 10(2), 60–74.

Fleur, S., Azara, I., & Michopoulou, E. (2018). Local community attitudes and perceptions towards thermalism. *International Journal of Spa and Wellness*, 1(1), 55–68. <https://doi.org/10.1080/24721735.2018.1432451>

Godovykh, M., & Ridderstaat, J. (2020). Health outcomes of tourism development: A longitudinal study of the impact of tourism arrivals on residents' health. *Journal of Destination Marketing and Management*, 17, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2020.100462>

Güneş, N. (2014). *Yerel halkın turizm algısı ve turizme katılımı: Antalya Konyaaltı ve Kepez ilçesi örneği*. Master Thesis. Mediterranean University. Antalya.

Han, G., Fang, W.-T., & Huang, Y.-W. (2011). Classification and influential factors in the perceived tourism impacts of community residents on nature-based destinations: China's Tiantangzhai scenic area. *Procedia Environmental Sciences*, 10, 2010–2015. <https://doi.org/10.1016/j.proenv.2011.09.315>

Jurowski, C., & Gursoy, D. (2004). Distance effects on residents' attitudes toward tourism. *Annals of Tourism Research*, 31(2), 296–312. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2003.12.005>

Karagöz, Y. (2019). *SPSS - AMOS - META Uygulamalı İstatistiksel Analizler*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Köleoğlu, N. (2018). Turizmin etkilerine karşı yerel halkın algılarının değerlendirilmesi: Gelibolu tarihi alan bölgesinde bir araştırma. *Selçuk İletişim Dergisi*, 11(2), 214–231.

LVCVA. (2013). *Las Vegas Convention and Visitors Authority | LVCVA*.

<https://www.lvcva.com/>

Mason, P., & Cheyne, J. (2000). Residents' attitudes to proposed tourism development. *Annals of Tourism Research*, 27(2), 391–411. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00084-5](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00084-5)

Naranong, A., & Naranong, V. (2011). The effects of medical tourism: Thailand's experience. *Bulletin of the World Health Organization*, 89(5), 336–344. <https://doi.org/10.2471/BLT.09.072249>

Şentürk, B. (2019). *Edremit ilçesi yerel halkının turizm gelişimine yönelik algısı*. Master Thesis. Aydın Adnan Menderes University, Aydın.

Stylidis, D., Biran, A., Sit, J., & Szivas, E. M. (2014). Residents' support for tourism development: The role of residents' place image and perceived tourism impacts. *Tourism Management*, 45(1), 260–274. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.05.006>

Suess, C., Baloglu, S., & Busser, J. A. (2018). Perceived impacts of medical tourism development on community wellbeing. *Tourism Management*, 69(June), 232–245. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.06.006>

T. C. Sakarya Governorship. (2019). *Sakarya ili 2018 yılı çevre durum raporu*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/icerikler/sakarya_-cdr2018-20191003171221.pdf

Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2015). *Çok Değişkenli İstatistiklerin Kullanımı* (M. Baloğlu (ed.); 6.). Nobel Yayıncılık.

TURKSTAT. (2020). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210>

UNWTO, W. T. O. (2018). *UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition*. <https://doi.org/10.18111/9789284419029>

Woo, E., Kim, H., & Uysal, M. (2015). Life satisfaction and support for tourism development. *Annals of Tourism Research*, 50, 84–97. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.11.001>

Yoon, Y., Gursoy, D., & Chen, J. S. (2001). Validating a tourism development theory with structural equation modeling. *Tourism Management*, 22(4), 363–372. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00062-5](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00062-5)

Yayın Geliş Tarihi: 13.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 19.09.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1102607>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1247-1274
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ECOTOURISM ROUTES OF ISPARTA AND THEIR INVESTIGATION WITH PESTE ANALYSIS¹

*Hatice SARI GÖK**

Abstract

Ecotourism is a type of tourism whose main motivation is to protect the integrity of the ecosystem with a responsible tourism scientist and should be handled under the umbrella of sustainability. In ecotourism, natural areas are accepted as the home of all of us, with the principles of protecting nature and not destroying nature. In addition, ecotourism is envisaged as a tool for the protection of natural areas and sustainable development. Isparta province is a rich destination in terms of ecotourism activities with its unspoiled nature and rich ecology. Various studies have been carried out on ecotourism in the region and projects related to ecotourism are supported. In the study, firstly, the nature-based ecotourism routes in the destination were discussed, and a focus group interview was conducted to determine the economic, political, socio-cultural, technological and ecological dimensions of ecotourism in the destination with PESTE analysis, which is a strategic and external environment analysis. The opportunities and threats of ecotourism activities in the destination for the region were examined. It has been concluded that strategic ecotourism planning studies should be carried out and these plans should be maintained in a sustainable way in Isparta province, which is a destination rich in nature-based ecotourism routes. It has been concluded that the infrastructure facilities of ecotourism routes should be improved, technological developments should be benefited and environmental destruction on these routes should be prevented. It is thought that the study will contribute to the field of tourism and ecotourism activities and projects to be carried out in the region.

Keywords: *Ecotourism, Nature-Based Ecotourism, Ecotourism Routes, PESTE Analysis, Isparta*

¹ The ethical suitability of the research was approved with the decision numbered E.13772 taken at the meeting of the Scientific Research and Publication Board of Isparta University of Applied Sciences, dated 16.03.2022.

* *Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):*

Sarı Gök, H. (2022). Ecotourism routes of Isparta and their investigation with PESTE analysis. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1247-1274.

* Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Yalvaç Meslek Yüksek Okulu, Seyahat Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0949-2593, haticesarigok@isparta.edu.tr.

ISPARTA İLİ EKOTURİZM ROTALARI VE PESTE ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Öz

Ekoturizm, sorumlu turizm bilinci ile temel motivasyonun ekosistemin bütünlüğünü korumak olan ve sürdürülebilirlik çatısı altında ele alınması gereken bir turizm çeşididir. Ekoturizmde doğaya sahip çıkmak ve doğayı tahrip etmemek ilkeleri ile doğal alanlar hepimizin evi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ekoturizm doğal alanların korunması ve sürdürülebilir kalkınma için bir araç olarak öngörülmektedir. Isparta ili bozulmamış doğası ve zengin ekolojisi ile ekoturizm faaliyetleri açısından zengin bir destinasyondur. Bölgede ekoturizm konusunda çeşitli çalışmalar yapılmış olup ekoturizm ile ilgili projeler desteklenmektedir. Çalışmada, öncelikle destinasyondaki ekoturizm rotaları ele alınmış olup ekoturizmin destinasyondaki durumunu stratejik ve dış çevre analizi olan PESTE analizi ile ekonomik, politik, sosyo-kültürel, teknolojik ve ekolojik boyutların belirlenmesi için odak grup görüşmesi yapılmıştır. Destinasyondaki ekoturizm faaliyetlerinin bölge için fırsat ve tehditleri incelenmiştir. Doğa-temelli ekoturizm rotaları açısından zengin bir destinasyon olan Isparta ilinde stratejik ekoturizm planlama çalışmalarının yapılması ve bu planların sürdürülebilir bir şekilde devamlılığının sağlanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ekoturizm rotalarının altyapı imkanlarının iyileştirilmesi, teknolojik gelişmelerden yararlanılması ve bu rotalardaki çevre tahribatının önüne geçilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın turizm alanına ve bölgede yapılacak ekoturizm faaliyetleri ve projelerine katkı sağlaması düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekoturizm, Doğa-temelli Ekoturizm, Ekoturizm Rotaları, PESTE Analizi, Isparta.

INTRODUCTION

The tourism industry, which is considered the largest global service sector in the world, is one of the most growing sectors, especially in developing countries. According to the UNWTO tourism report data, 1 billion 326 million people in the world in the last year, with an increase of 7% compared to the previous year and approximately 1.5 billion people with a growth of 3.5% for the last nine years in a row, traveled as tourists in 2020 (Önal, 2020, p. 371). The increase in touristic activities along with the travel behavior of people brings along environmental problems. Experiencing intense competition in coastal tourism (sea-sand-sun) and exceeding the carrying capacity on the coasts cause irreversible consequences such as environmental pollution and destruction. For this reason, offering environmentally friendly touristic activities with small groups in the company of expert travel agencies in different destinations appears as a viable option to reduce the environmental impacts of tourism. From this point of view, ecotourism, which is one of the special interest tourism types, is accepted as an international tool to reduce the negative effects of tourism on the environment and climate, taking into account the sustainability of the natural environment (Moons, Pelsmacker & Barbarossa, 2020, p. 1).

Ecotourism is a type of tourism that is abbreviated form of ecological tourism (in other words, it is formed by combining it), which is respectful to nature,

and which aims at increasing the welfare of local people. Ecotourism contributes to the development of rural areas with its basic principles and multifaceted structure such as being a sustainable type of tourism with high interaction in terms of integration with the natural environment, presenting the lifestyle and cultural values of the local people with all its sections. The main purpose of ecotourism is the sustainability of the natural environment and economic gain to the local people (Kaypak, 2010, p. 103).

According to the global travel market data, ecotourism has a market share of 5-10% and is one of the fastest growing tourism types in the tourism sector with a growth rate of 5% (Castellanos-Verdugo et al., 2016). Ecotourism is a tool of change and development. For this reason, ecotourism activities to be carried out in the region must be managed in the best way in order to be sustainable activities and contribute to sustainable development. It is necessary to provide reconciliation between tourism-based economic development, environmental quality and to balancing competitive interests (Ödemiş & Hassan, 2019, p. 61). The development of ecotourism brings with it some difficulties such as the protection of natural resources, the difficulty of providing diversity of activities, finding entrepreneurs, and the reluctance of local people to participate. For this reason, it is necessary to first conduct a situation analysis of the region in the area where ecotourism will be carried out, and then start potential development studies (Tseng et al., 2019). In the ecotourism studies of Isparta province, it is important to analyze the external environment and to examine this issue in terms of contributing to the field and the sector.

In the Regional Development National Strategy and the 2023 Action Plan of the Turkish Tourism Strategy, the Lakes Region, which includes the provinces of Isparta and Burdur, and the province of Antalya are specified as ecotourism and cultural tourism development regions, and it is aimed at developing alternative tourism types in a planned and qualified manner in these areas (BAKA, 2021, p. 15). Due to the strong potential of Isparta province in terms of natural and ecological areas, it is a strong destination in terms of touristic product diversification and the implementation of sustainable tourism activities (BAKA, 2020). In recent years, public institutions and organizations such as the Western Mediterranean Development Agency (BAKA), Provincial Culture and Tourism Directorate, local governments and Isparta Governorate have been working for and supporting ecotourism. From this point of view, ecotourism routes determined in Isparta province were examined in this study. A focus group meeting was held in order to examine the status of ecotourism activities in Isparta province with PESTE analysis. Ecotourism activities of the destination were examined in terms of economic, political, socio-cultural, technological and ecological (environmental) factors with focus group discussion. It is aimed to support the studies of the region on ecotourism with PESTE analysis in terms of strategic analysis and external environment analysis, and it is thought that the study will contribute to the field. The increase in

ecotourism activities in the region plays an important role in contributing to sustainable development by transforming its current potential into economic gain.

CONCEPTUAL FRAMEWORK

Ecotourism

Although there is no consensus in the literature about the etymology of the term ecotourism, some researchers argue that the origin of the term goes back to Hetzer's writings on ecotourism in 1965 (Kuter & Ünal, 2009, p. 148). Since the 1970s, with the increasing prevalence of mass tourism, tourism activities have started to cause serious damage to the natural environment. For example, with the Southern Antalya Tourism Development Project, with the incentives and investments that started in the 1970s, it was planned to develop mass tourism in an area of 80 kilometers on the southwest coast of Antalya. In the beginning, the protection of agricultural and forest areas was given importance within the scope of the project, but as a result of the changes made in the following years, the protection of natural resources was ignored and the irregular tourism structuring increased (Selçuk et al., 2020, p. 88). By the 1980s, ecotourism activities under the umbrella of sustainability began to develop due to the destruction of mass tourism on the natural environment. It is known that the first scientific studies on ecotourism started by Ceballos-Lascurain (1983) (Cosmescu & Cosmescu, 2007, p. 67). In Turkey, the understanding of ecotourism has started to become widespread since the 1990s, and ecotourism projects have been started to be carried out in line with the efforts of non-governmental organizations and the Ministry of Culture and Tourism to protect the environment (Yüksek, 2013, p. 43).

Ecotourism plays an important role in the sustainable development of destinations with touristic resources related to ecotourism, due to its contribution to both environmental protection and economic development (Zhang & Lei, 2012, p. 916). The concept of ecotourism, which is accepted as a sustainable tourism model from time to time by some researchers (Higgins, 1996, p. 11) has been evaluated as an alternative tourism model (Wearing & Neal, 2009, p. 4) and has been defined differently in terms of marketing opportunities of destinations (Self, Self & Bell-Haynes, 2010). For this reason, the concept of ecotourism, on which it is very difficult to give a definition that everyone agrees on, has been defined in different ways and in fact, it is intertwined with different types of tourism such as cultural tourism, adventure tourism, scientific tourism, educational tourism, rural tourism, nature tourism and agricultural tourism, with the characteristics of the concept and the activities it offers (Wearing and Neal, 2009, p. 4).

One of the most comprehensive definitions in the literature was made by Wallace and Pierce (1996). Wallace and Pierce (1996, p. 848) defined ecotourism as “a type of travel that is made to relatively protected natural areas for work, recreation, or voluntary assistance and deals with the flora, fauna, ecosystems, and geology of an area and the people living nearby and their needs, culture, and

relationship to the soil” The International Ecotourism Society (TIES) defined ecotourism in 2015 as “Sensitive and responsible travel to natural areas, with training and revitalization programs which involve both guests, staff and local people that protect the environment, support the sustainable well-being of local people” (TIES, 2021). In this context, ecotourists are conscious tourists who visit the natural environment and local cultures, try to understand and learn, protect and sustain it, and participate in activities that provide income to the local people (Demir & Çevirgen, 2006, p. 119-120). Ecotourists do not need luxury standards like other tourist groups in accommodation, food and beverage and entertainment services (Bezuhla, 2020, p. 35). On the contrary, ecotourists are more willing to use local products and benefit from local services.

It is possible to examine ecotourism activities in three groups as leisure-based (such as adventure tourism, balloon tourism, trekking, equestrian trekking, bicycle tourism.), learning-based (such as cultural tourism, faith tourism, botanical tourism, agriculture/farm tourism) and leisure-based (camping and caravan tourism, health and spa tourism) (Tekin, 2017, p. 380). In this direction, the types of tourism carried out within the scope of ecotourism can be listed as trekking, bird watching, butterfly watching, wildlife (fauna) watching, highland tourism, cave tourism, sportive angling, underwater diving tourism, air sports tourism, river tourism, bicycle tourism, horse trekking, photo safari, botanical tourism, agriculture and farm (agro) tourism, camping and caravan tourism.

Various studies on ecotourism have been carried out in the literature. Among these studies, Tekin (2017) examined the ecotourism potential of Konya in his research and suggested alternative ecotourism routes. Kasalak et al. (2018) conducted interviews with 5 ecological farm entrepreneurs who carry out both agriculture and tourism activities in Antalya within the scope of the Ta-Tu-Ta Project of the Wheat and Supporting Ecological Life Association. It has been determined that ecotourism entrepreneurs experience problems in the areas of entrepreneurial prejudices in the family and environment, lack of incentives and government support, inability to organize ecotourism entrepreneurs, lack of capital, economic return (earnings), the abundance of official (bureaucratic) transactions, lack of sectoral information, lack of certification and lack of ecotourism standards. Ödemiş and Hassan (2019) in their study, examined the ecotourism potential of Gümüşhane based on the information provided on the official websites. They determined that Gümüşhane has an important ecotourism potential with its protected areas, flora and fauna diversity and geological/geomorphological richness. Kaya and Yıldırım (2020) in their study, determined the ecotourism activity areas in the provinces of the Eastern Black Sea Region. They concluded that the Eastern Black Sea Region has a rich diversity in terms of ecotourism, tourism practices such as trekking, mountaineering and highland tourism come to the fore, and farm tourism remains in the background compared to other ecotourism types in the region. Çavuş and Zede (2021) investigated the ecotourism perception of the local people in Giresun, one of Turkey's provinces with an important ecotourism potential. Eser and Kanca (2022)

in their study investigated the tendencies of individuals living in Turkey and the countries where ecotourism is prominent, regarding the concepts of Ecotourism/Ecotourism through Google searches.

PESTE Analysis

PEST analysis is a method commonly used in environmental analysis. It is used as an analysis tool that evaluates the situation of organizations in the external environment and helps the organization determine its strategic position as a result of these assessments. PEST analysis is a form of analysis that helps to determine the factors that can be defined as opportunities and threats in the environment by revealing the current situation of the factors with the potential to be affected in the external environment, which are evaluated to analyze the position of an organization and in which direction it is heading. With this feature, PEST analysis is a very useful analysis tool that helps to see the big picture in the environment in which the organization operates (Arabacı, 2010, p. 40; Edin et al., 2016, p. 104; Epik & Gökşen, 2020, p. 12).

The name of PEST analysis, which is the first known study of “Business Environment Analysis” techniques and tools, and made by Francis J. Aguilar (1967), comes from the initials of the factors involved in the external environment factors as political (P), economic (E), social (S) and technological (T) (Arabacı, 2010, p. 40; Özbay & Özcan, 2021, p. 26). In later studies, the analysis was developed by adding different factors. For example, studies on general analysis techniques, which are characterized by various names and initials, have been carried out such as PESTE or STEEP (added ecology factor) PESTLE or PESTEL (added legal factor), EPISTEL or EPSTLE (added information), STEEPLE (added ethics) or STEEPLED (added demographics) (Allen, 2001; Bensoussan & Flesher, 2012; Stanford, 2013).

In the literature, there are studies made with PEST analysis in destinations and tourism sector. Hussain et al., (2012) examined the health tourism in the destination with PEST and SWOT analyzes in their studies in the Turkish Republic of Northern Cyprus. In his study, Gregorić (2014) evaluated the business tourism perspectives of two different destinations (Croatia and Qatar) with PESTEL analysis. The main features and conditions of the destinations were analyzed and two destinations were evaluated in terms of advantages and disadvantages, one (Croatia) being a natural attraction center and the other (Qatar) being a mostly human-made attraction center. Sijabat (2019) examined the macro environment of the Indonesian tourism sector with PEST analysis. The results of the PEST analysis provided information about the current state of the tourism industry in Indonesia. Lianfeng (2019) used PEST analysis in his study and stated that mobile e-commerce can be realized in areas such as mobile information management, mobile marketing, mobile consumer relationship management in ecotourism. He researched the application of mobile e-commerce in ecotourism and evaluated it with the PEST method. In his study, Bezuhla (2020) evaluated the impact of the macro environment on the ecotourism infrastructure with PEST analysis. After examining the impact of

macroeconomic indicators on ecotourism infrastructure, he claimed that was is the most appropriate indicator to highlight economic benefits and protect their own habitats.

Isparta Province Ecotourism Routes and Possible Tourism Activities

The province of Isparta is located in the Lakes Region in the north of the Mediterranean Region. There are many lakes, ponds, streams, canyons, mountains, plateaus, forests, caves, national parks and nature parks in the province. In addition, it is a destination where many alternative tourism activities can be done with its natural beauties, historical and cultural riches. Isparta province has a great potential for ecotourism with its rich ecosystems, unspoiled nature and villages where traditional rural life continues in the interior (BAKA, 2021). In the province of Isparta, which has a favorable geographical location many ecotourism activities such as rose and lavender tourism, mountain and nature hiking, horse rides, plant and animal observation, ornithotourism, photo safari, farm tourism, underwater diving, caving, mountain biking, mountaineering, skiing, camping and caravan tourism, paragliding can be carried out (Korkmaz & Başkalkan, 2011, p. 68; Topay & Parlardır, 2015, p. 307).

Isparta province is one of the provinces rich in endemic plants. Especially the region between Dedegöl and Barla mountains, Isparta-Egirdir-Kovada Lake is in the category of important plant area of Turkey. There are 3 nature parks, 2 national parks, 2 nature protection areas, 2 recreation areas and 13 natural monuments within the borders of Isparta Nature Conservation and National Parks (BAKA, 2020).

In the literature, various studies have been carried out on tourism activities and ecotourism in Isparta province in recent years. To give an example, Akkuş and Gül (2020) determined the urban ecotourism routes of the city of Isparta in their study. Nişancı and Tatkan (2020) examined the ecotourism potential of Yenişarbademli district of Isparta province with SWOT analysis in their study. Akın and Gül (2020) discussed the ecotourism potential and tourism routes of Isparta-Atabey district in their study. Bulgan and Akşap (2018) evaluated the Kasnak Oak Nature and Conservation Area in Isparta in terms of ecotourism. İşçi et al., (2018) examined the potential of the natural and cultural values of Isparta city and its immediate surroundings in terms of urban ecotourism. As a result of the study, they offered suggestions for the development of this potential. Ongun and Türkoğlu (2016), in their study on the tourism potential of Isparta province, determined that although Isparta had a great potential in ecotourism, its existing potential could not be fully utilized due to the insufficient level of promotional activities. Topay and Parlardır (2015) determined ecologically, economically and culturally suitable areas for some alternative tourism activities that can be done in Isparta province by using Geographic Information Systems (GIS) tools. From this point of view, nature-based ecotourism routes in Isparta province are discussed in this study. It is thought that making a situation analysis related to the region in the areas where ecotourism will be made and conducting studies to improve the ecotourism potential of the

destination will contribute to the field. For this reason, the study differs from the above studies with its handling of nature-based ecotourism routes in Isparta province and PESTE analysis.

Isparta province is a rich destination for ecotourism activities and is one of the types of tourism that needs to be developed. There has been a great acceleration in the number of tourists in Kuyucak Village with the projects, infrastructure and promotional activities prepared in recent years. To explain with an example, the number of domestic and foreign tourists visiting Kuyucak Village was approximately 5 thousand in 2015, while the village and its surroundings were visited by 20 thousand in the summer season of 2016, 140 thousand in 2017 and 190 thousand in 2018. According to the statement made by the Isparta Governorship, the number of visitors, which was approximately 250 thousand in 2018, increased to 750 thousand in 2019 (Kılınç, 2022, p. 269). Along with Kuyucak Lavender Village, the ecotourism routes of Isparta province are examined below.

Kuyucak Lavender Route: Although it varies according to species and varieties, climate and soil conditions, altitude and direction, it reaches the full flowering period in July and is harvested in this period (Aslanca & Sarıbaş, 2011). In this period, the areas with the gardens are painted purple and become a destination that attracts the attention of local and foreign visitors. Trekking and photography can be done in lavender gardens (Doğa Rotaları, 2021). There are restaurants, pensions, local and lavender product shops in the village.

Figure 1: Kuyucak Lavender Routes

Source: Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism, 2022.

Güneykent Rose Route: In Güneyken town of Isparta, you can trekking among the rose gardens spread over wide areas and visit the historical rose oil factory and modern rose oil factory in the town. There are also small workshops in the town that produce rose oil and rose water using traditional methods. The Rose Museum, the rose house where local products are produced and sold, and the tomb considered to belong to Yunus Emre can be included in the route. The route, which is planned as 4 km, generally starts in mid-May when the roses start to bloom and lasts until mid-June (Doğa Rotaları, 2021).

Sorkuncak Trekking Route: It is located in a position that overlooks Lake Eğirdir from the south, and it is a region with high viewing pleasure. Due to the high altitude, it is in a position that delays the harvest time of plants such as rose and lavender. Sorkuncak Village trekking route is planned as 4 km. Sorkuncak Village rose gardens are among the most beautiful gardens with lake view. Trekking and photography can be taken during the rose harvest that starts in mid-May (Doğa Rotaları, 2021). It is also expected to be the center of attraction of the region with the lavender planted in recent years.

Aksu-Sorgun Dam Trekking Route: The route, which is 9 km long, starts from the Aksu district and reaches the Zindan Cave next to the Aksu Stream. In front of the Zindan Cave, there is an open-air temple of the God Eurymedon, church ruins dating to the early Christian period, and a Roman bridge. After the cave, the track, which proceeds on the edge of the trout farms, reaches Başpınar Nature Park. There are bungalow houses for accommodation in Başpınar Nature Park. Sorgun Dam is 800 meters away from Başpınar Nature Park and is the last point of the hiking route (Doğa Rotaları, 2021). Alternative activities, Sorgun Plateau cycling and Zindan cave excursions can be made.

Kovada Lake National Park Trekking Route: Kovada Lake and its surroundings are first degree protected areas. Kovada Lake is a very shallow lake with unique flora and wildlife diversity, located 29 km south of Eğirdir District. Nature research, camping, trekking, watching the landscape, birdwatching and climbing can be done in and around the 6534 hectare national park. In the park, which offers a visual feast especially with the riot of colors in autumn, some trees turn yellow and shed their leaves, while others turn red (www.isparta.gov.tr/kovadada-sonbahar, Date of access: 20.03.2022).

Kovada Lake National Park contains different tree and plant species and a wide variety of ecosystems such as forests, lakes and wetlands. There are various types of trees in the National Park such as cedar, Taurus Fir, laurel, hackberry, and maple. In addition, the eastern plane tree monument tree with a width of 9.80 cm has been taken under protection in the park. In the National Park, 59 local, 26 winter migrant, 48 summer migrant, 20 transit migratory bird species and a total of 167 different bird species were identified. There is a watchtower and wooden piers in the park for birdwatching. There is a small space in the park where the stuffed bodies of

animals that died due to traffic accidents, electric shocks, etc., are exhibited (Rotam Isparta, 2015).

Eğirdir-Sivri Hill Trekking Route: The route starting from Eğirdir district center is planned as 9 km. You can reach Akpınar Village from Eğirdir. In Akpınar Village, there are places such as viewing terraces and food establishments that overlook Eğirdir and Lake Eğirdir from above. The track that continues from Akpınar Village to Eğirdir Sivri Mountain passes near the ruins of the ancient city of Prostanna. The last part of the track is Sivri Mountain. Although Sivri Mountain does not require a technical climb, it is quite steep and tiring (Doğa Rotaları, 2021).

Adada- Yazılı Canyon Route: The route in Sütçüler district has been planned as 22 km. The track, which starts from the ancient city of the island, passes through the historical Roman Road and reaches Sütçüler district center. Accommodation is available in tents or bungalows, approximately 3 km from the town centre. As an alternative to this route, it is possible to continue hiking from the town center to Yazılı Canyon and to camp at the entrance of Yazılı Canyon or to stay in the accommodation facilities at the entrance of the canyon (Rotam Isparta, 2015). Written Canyon was declared a Nature Park in 1989. Covering an area of 600 hectares, the canyon takes its name from the "Free Man" poem of Epictetus, which was found on the rock inside the canyon. The source of the Göksu river in the canyon comes out of the canyon and pours into the Karacaören dam lake. The canyon is a rich conservation area with its endemic flora and fauna and biodiversity. Yazılı Canyon is a suitable canyon for activities such as trekking, rock climbing, landscape photography, camping, and angling. Climbing routes in the canyon are determined and bolted. The walking route is marked on the map, and the walking routes and directions in the field are shown with signboards and are marked with red-white paints (Doğa Rotaları, 2021).

Figure 2: Written Canyon Route

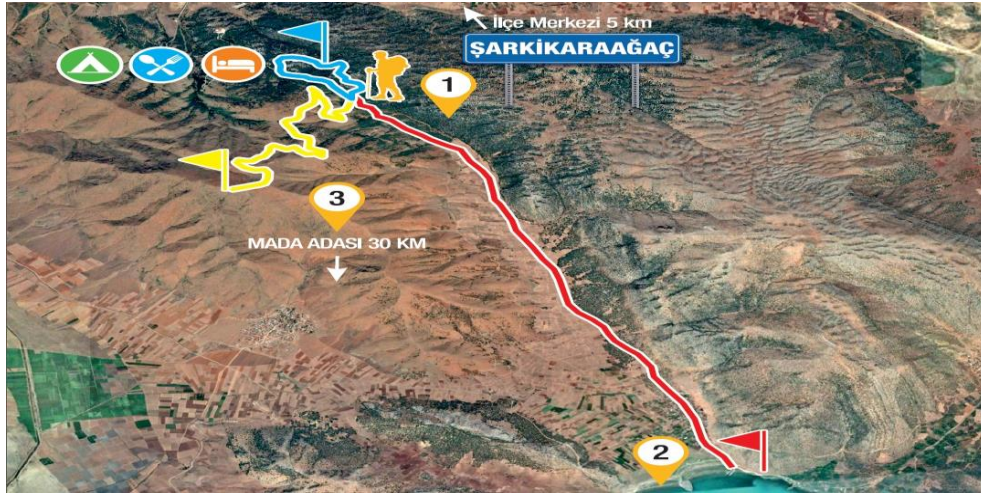

Source: Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism, 2022.

Kızıldağ National Park Route: Kızıldağ National Park is located between Şarkikaraağaç and Yenişarbademli counties in Isparta Province. It was registered as a natural protected area in 1988 and was declared a National Park in 1993. Pınargözü Cave is located in the national park, which has a geologically karstic structure. In addition, Beyşehir Lake and its islands are also located in this park. The national park is a rich park with its flora and fauna. There are a total of 201 endemic plant species in the park, of which 169 are wide and 32 are narrow endemics. There are over 80 medicinal and aromatic plant species. With the abundant oxygen production of the blue cedar tree forests in Kızıldağ, it is a preferred area for the treatment of some respiratory diseases. In addition to blue cedar trees, there are larch, juniper, fir, oak, poplar, linden and willow tree communities in the park. There are also many animal species and 180 species of waterfowl (Akyol & Tolunay, 2012).

There are chalets and camping sites in the national park. There is trekking by climbing Büyüksivri Hill at an altitude of 1840 meters. It is also preferred for camping, health tourism and recreation activities. or camping, areas with electricity and water infrastructure, a restaurant to meet the food and beverage needs, and walking paths spread over a wide area have been determined (www.kizildagmilliparki.com/, Date of Access:18.03.2022).

Figure 3: Kızıldağ National Park Routes

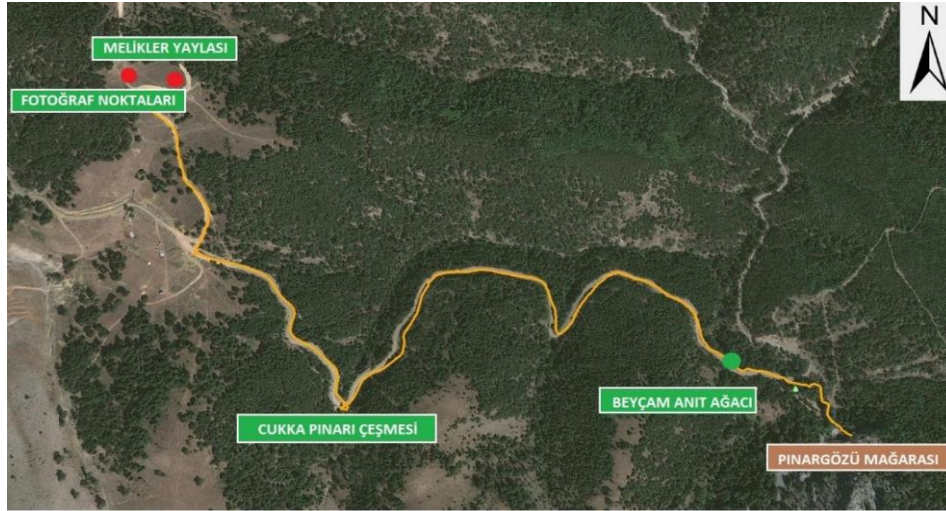
Source: Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism, 2022.

Aksu-Yaka Canyon Cycling Track: The depth of Yaka Canyon, located in Yaka Village of Aksu district, varies between 30 and 100 meters, and its width varies between 1.5 and 2.5 meters. In the canyon, waterfalls, rich vegetation, bird and some animal species, colorful butterflies are worth seeing. The road leading to Yaka Canyon through the village can be used as a mountain bike track. The road to Yaka

Village at the 22nd kilometer of Aksu - Yenişarbademli Highway is accepted as the starting point of the track. Turn right (south) from the headman's office in the village and proceed from the bridge that is encountered after 2 km on the road. You can reach the entrance of the canyon by going 1300 meters further from this separation (www.kulturportali.gov.tr, Date of Access: 28.03.2022).

Gölcük Nature Park Route: Gölcük Crater Lake and its surroundings are first degree natural protected areas. Gölcük Lake, which is 12 km away from the city center, is a protected area with its vegetation, geomorphological structure, wildlife, landscape beauty and recreation opportunities. The lake is surrounded by volcanic ash hills that reach 150-300 meters. The lake resembles a circle and its diameter reaches 1,500 meters and its depth reaches 32 meters in places. It is the second caldera of Turkey together with the Nemrut caldera (eruption crater). It is a protected place because it is the only caldera of Western Anatolia. Gölcük Nature Park has been given the status of a nature park due to its vegetation, wildlife and natural beauties. There are daily usage areas and accommodation facilities in the region. Outdoor sports such as angling, trekking, photography, cycling, picnicking, orienteering are carried out in Gölcük Nature Park (www.isparta.gov.tr, Date of Access: 28.03.2022).

Melik Plateau Route: It is located within the Kızıldağ National Park within the borders of Yenişarbademli district. Dedegöl Mountain, Melik Plateau, Pınargözü Cave, Pınargözü Recreation Area, a 700-year-old Beyçam Memorial tree with a diameter of 155 cm, a circumference of 465 cm and a height of 28.5 meters are located in the forest formed by centuries-old pine trees (Nişancı & Tatkan, 2020, p. 54). In addition, Dedegöl Mountain, located between Yenişarbademli and Aksu districts, is 2998 meters. It is suitable for mountain hiking, climbing and camping in the field. Melik plateau is preferred by mountaineers as a camping place. Dedegöl Mountaineering and Climbing Festivals are held every year at the end of May. Pınargözü Cave, Turkey's longest cave (approximately 16 km), and the plant diversity around it, are worth seeing. The flat area on the upper part of the plateau where the nomads stay is like an observation terrace. Since Melik Plateau is "one of the darkest spots in Turkey", the Milky Way galaxy can be seen with the naked eye in summer. It's also ideal for stargazing and night photography (Doğa Rotaları, 2021).

Figure 4: Melik Plateau Route

Source: Isparta Provincial Directorate of Culture and Tourism, 2022.

Kasnak Oak Nature and Conservation Area: The Kasnak Oak Forest, which is located within the borders of Yukarı Gökdere Village of Eğirdir, is called "volcanic oak" or "pulley oak" by the local people (Bulgan and Akşap, 2018, p. 218). Kasnak oak is seen individually in many provinces in Turkey. Since it is only in the Yukarı Gökdere village as a forest, it has the status of a nature protection area and has been taken under protection. Kasnak Oak Forest Natural Protection Area, 57 km from Isparta and 22 km from Eğirdir, is an important area with its rich flora and interesting insect fauna. is widely spread (Korkmaz & Başkalkan, 2011, p. 65). Kasnak oak is included in the group of white oak and is a species that grows only in Turkey with its smooth body, used in coating and parquet production, and is used in the production of barrels and flexible materials, and is a species called pulley oak by the local people (Eğirdir Gezi Rehberi, 2012, p. 21). Endemic plant watching, trekking, orienteering, birdwatching, photo safari are carried out in the Kasnak oak forest (Bulgan & Akşap, 2018, p. 218). Only visitors to the forest are not allowed without an appointment, but those who want to visit the area for scientific and educational purposes should get permission and appointment from the Nature Conservation National Parks (NCNP) Isparta Branch Office.

Table 1: Nature-based Ecotourism Routes in Isparta Province

Gölcük Lake Trekking Route	Akkeçili Bicycle Route
Adada-Written Canyon Trekking Route	Lake Kovada Cycling Route
Kizildag National Park Trekking Route	Written Canyon Climbing Area
Aksu-Sorgun Dam Trekking Route	Kuzukulagi Plateau Climbing Area
İslamköy-Atabey Trekking Route	Kapıkaya Climbing Area

Egirdir-Sivri Hill Trekking Route	Altinkum Beach Island Road
Meliks-Pnargözü Trekking Route	Kizildag National Park Campground
Sorkuncak Trekking Route	Melik Plateau Campground
Güneykent Trekking Route	Egirdir Caravan Parking Area
Kuyucak Trekking Route	Gelendost Caravan Parking Area
Apple Orchards Cycling Route	Başpınar Nature Park Park Area

Source: Doğa Rotaları, 2021.

Research Design and Methodology

In the study, it is aimed to examine the ecotourism routes and the status of ecotourism activities in Isparta province with PESTE analysis. For this purpose, focus group interview method, which is one of the qualitative research methods, was used. A focus group interview can be defined as a series of carefully planned discussions to gain opinions on a predetermined topic in a moderate and non-threatening environment (Yıldırım & Şimşek, 2016, p. 158). In other words, understanding what people think and feel about a topic, product or service is the main purpose of the focus group discussion. It is appropriate for 6-8 people to participate in this study, with a choice based on the common experience of the subject, product or service among the people who will participate in this study (Yıldırım & Şimşek, 2016, p. 163).

The reason why the focus group method was preferred in the study is that the method in question has certain advantages. It is possible to list some of these advantages as developing more creative ideas as a result of group interaction and group dynamics, solving problems faster, and generating more options (Kitzinger, 1994). In addition, group dynamics is an important factor affecting the scope and depth of answers to questions. Thanks to this feature of focus group interviews, it is aimed to create a rich data set (Akıncı, 2015, p. 47).

Ecotourism routes in Isparta province are explained in the literature, and participant interviews are needed for PEST analysis on ecotourism. For this purpose, focus group meetings were held with Isparta Province Culture and Tourism Directorate, Western Mediterranean Development Agency (BAKA) officials and academicians in Isparta province. The interviews were held between 4 / 15 April 2022. The interviews, which were carried out in groups, were planned by making an appointment in advance and lasted approximately 40-45 minutes. Participants consist of people residing in Isparta, having information about the destination and working in the field of tourism. With the permission of the participants, the interviews were recorded and then transcribed without any changes. Keywords were given to the participants in order to guide them about which topics these topics might contain. Key words Dinçer et al. (2011, p. 185) based on the keywords in the study, it was adapted to the subject of ecotourism and some additional items were added.

In addition, the following questions were asked to the participants in the study about the ecotourism routes and ecotourism activities of Isparta province.

- When we consider the ecotourism routes and activities of Isparta province from an economic point of view, what can you say about the opportunities and threats?
- When we consider the ecotourism routes and activities in Isparta province from a political (administrative) perspective, what can you say about the opportunities and threats?
- When we consider the ecotourism routes and activities in Isparta province from a socio-cultural perspective, what can you say about the opportunities and threats?
- When we consider the ecotourism routes and activities of Isparta province from a technological point of view, what can you say about the opportunities and threats?
- When we consider ecotourism routes and activities in Isparta province from an ecological (environmental) perspective, what can you say about the opportunities and threats?

The reason why PESTE analysis was preferred in the study was to systematically examine the current situation for ecotourism activities in Isparta province and to see the big picture about the destination.

Determining the opportunities and threats with PESTE analysis and turning the ecotourism-related opportunities of the destination into advantage are important in terms of taking the necessary precautions to minimize the threats of the destination.

The ethical suitability of the research was approved with the decision numbered E.13772 taken at the meeting of the Scientific Research and Publication Board of Isparta University of Applied Sciences, dated 16.03.2022.

Results and Discussion

In Table 2, the participants' opinions about the keywords the answers given according to the level of importance are seen. Below the **Economic factor**, interest rates and private sector initiatives and foreign investments in the region; below the **political factor**, change of government policies, customize and crime rates in the region; below the **socio-cultural factor**, migration mobility, demographic changes and income distribution; below the **technological factor**, adaptation to new technologies, new products and patents and state's technology investment policy; below the **environmental (ecological) factor**, environmental protection activities and alternative energy sources are qualified as “Very Important” with a ratio of more than 50%.

Table 2: Importance of Keywords in PESTE Analysis

Economic	A	B	C	T	Political	A	B	C	T
Change in Gross National Product	6		2	8	Change of Government Policies	2	5	1	8
Available Income	8			8	Customize	1	3	4	8
Currency Fluctuations	5	1	2	8	Tax Policy	5	3		8
Economic Business Cycles	6	2		8	Political stability	6	2		8
Interest rates	2	5	1	8	Destination and tour security	4	2	2	8
Inflation	5	2	1	8	Crime rates in the region	3	3	2	8
Budget Allocated for Ecotourism	5	2	1	8	Socio-Cultural				
Energy, transportation, communication, raw material costs	7		1	8	Family and Lifestyle	4	4		8
Private sector initiatives and foreign investments in the region	2	4	2	8	Education level	8			8
Technological					Health Conditions	8			8
Technology change rate	5	2	1	8	Cultural Values	6	1	1	8
Communication opportunities	8			8	Migration Mobility	3	3	2	8
Transportation Facilities	7		1	8	Leisure and lifestyle behaviors	8			8
Adaptation to new technologies	3	3	2	8	Attitudes and Value Judgements	5	2	1	8
New products and Patents	3	3	2	8	Demographic changes	2	4	2	8
State's technology investment policy	2	2	4	8	Income distribution	2	6		8
New research initiatives	2	5	1	8					
Environmental (Ecological)									
Effects of ecotourism activities on the environment	8			8					
Conscious management of natural resources	5	1	2	8					

Climate change and global warming	8			8				
Environmental protection activities	2	3	3	8				
Alternative energy sources	2	6		8				

(**DESCRIPTIONS:** A: Very important, B: Moderately important, C: Insignificant, T: Total), (Created by the author).

Political Factors: Laws, government policies, the decisions taken by the Ministry of Culture and Tourism and local governments are influential in ecotourism activities in the destination. In addition, the government's approach to issues such as natural areas, environment, ecology, sustainability, tourism, and ecotourism and its policies on this issue are among the factors that closely affect ecotourism projects and investments.

The Lakes Region (Burdur, Isparta, Konya, Afyon) has been declared an Ecotourism Development Region in the 2023 Action Plan of Turkey's Tourism Strategy. The state's prioritization of ecotourism activities and investment allocations in this region is an opportunity for the region. Projects are encouraged and fund support is provided for those who want to invest in ecotourism in Isparta. This situation can be evaluated as an opportunity for the development of ecotourism activities in the destination.

It is necessary for public and local governments to have environmental awareness about the protection of the natural beauties and ecosystems of the region, and to make tourism infrastructure investments that are compatible with the environment and protect the natural life. In the regions where ecotourism routes are located in Isparta province, there are tourism investments suitable for the ecotourism concept, even if the number is small. For example, there are bungalows and tent areas in Sütçüler, Kızıldağ National Park, Aksu, and lodging houses in Kuyucak Village. This situation can be considered as an opportunity for the destination to attract the attention of ecotourists.

Ecotourism studies in the destination should be supported, directed and informed. *"There should be an ecotourism platform in the destination and the works should be carried out under one framework..."* (P 8). Although the absence of such a platform is a shortcoming in terms of destinations, the studies of the Western Mediterranean Development Agency (BAKA) on ecotourism are remarkable. *"The fact that the headquarters of BAKA, which carries out studies for Antalya, Isparta and Burdur provinces, is in Isparta is a great opportunity for the destination in terms of coordination..."* (P 7).

Threats related to ecotourism activities in the destination, lack of coordination among institutions in the protection of ecotourism areas, lack of natural life protective measures, lack of planning on ecotourism, and inadequate inspections can be listed. In addition, the existence of confusion of authority is among the threats.

To give an example, *“The activities of the marble quarries in the province cause the destruction of nature. This situation does not coincide with the ecotourism activities to be carried out in the province. Marble quarries opened with legal permission in ecotourism areas are one of the important threats...”* (P 1).

Economic Factors: Within the framework of sustainable economy principles in ecotourism, it is possible to talk about positive effects such as providing economic benefits and business opportunities to the local people, an increase in environmentally compatible investments, and the development of ecological-organic-sustainable products. Ecotourism activities in the destination provide opportunities such as diversification of touristic products, increase in tourism investments, economic contribution to local people, increase in foreign exchange income, employment opportunities, and increase in local entrepreneurship. It provides an economic contribution by promoting local products such as local products, handicraft products, and culture that reflect the culture of the local people. Rose and lavender, which are agricultural products, are evaluated as touristic products in the destination and offered to the visitors.

The inability to spread the economic impact obtained in the ecotourism activity areas of Isparta province to the general population, economic instability, international crises and wars in the neighboring countries of Turkey can be considered as threats. Although the infrastructure investments of the ecotourism areas in the destination are sufficient, there are inadequacies at some points. For example, *“The roads of Kuyucak Village (lavender tourism) are beautiful, but the parking lots in the village are insufficient...”* (P 2). It is extremely important that investments are made in a planned manner.

There are some economic problems in the province regarding ecotourism activities and ecotourism routes. For example, *“Our facilities, which we can consider completely as ecotourism, are insufficient. Unfortunately, daily trips are made in our city. Isparta province is insufficient in terms of ecotourism entrepreneurs and ecotourism guides. Privatizations in national parks only carry out activities for saving the day and for profit, unfortunately they do not make much effort in promotional activities...”* (P 6).

Burdur province can be seen as a competitor in Isparta province ecotourism routes and ecotourism activities. But the opportunity of Isparta being a village is an opportunity and should be evaluated. In addition, *“Burdur province can be seen as a rival destination in lavender tourism in the coming years with the lavenders planted in recent years. However, it can create a positive situation in terms of the carrying capacity of that region in terms of reducing the density experienced in a certain period in Isparta. Currently, that region is pushing the carrying capacity in lavender time...”* (P 1).

Socio-Cultural Factors: The development of tourism activities is very important in reducing the development gap in the destination and preventing

migration from rural areas to cities. The lack of activities that satisfy young people in rural areas and the lack of opportunities to earn money are effective in the escape of educated young people from the countryside to the cities. It can be foreseen that the ecotourism activities to be carried out in the destination may slow down this process and there may be returns to the region.

The fact that the region has a young and dynamic population for ecotourism activities in Isparta province, the increase in the education rate, environmental awareness activities carried out by non-governmental organizations, the increase in the awareness of the local people about the protection of the natural environment, and positive interactions between cultures can be considered as opportunities. Tourists want to see different places, cultures, values, lifestyles. Isparta province is one of the destinations where rural culture and village life continue. The destination offers the opportunity to see different traditions and customs, traditional handicrafts, traditional production of agricultural products (rose). In addition, the destination is *“very rich with cultural assets, intangible cultural heritage elements and tourism types...”* (P 7).

The fact that the authenticity of the local people's culture cannot be preserved with the ecotourism activities to be carried out in the destination, the current employed personnel are not trained on ecotourism, the lack of ecotourism awareness, the local people are not ready for ecotourism, and the lack of professional knowledge and experience are the threats.

Technological Factors: Today, technological factors greatly affect the travel and tourism industry. Technological developments should be used to ensure the sustainability and development of regional development in the destination. It can be said that by eliminating the infrastructure problems of the destination, the risks that may occur in the future can be reduced.

With the development of infrastructure opportunities, it can be predicted that there will be an increase in transportation and investment activities. Isparta province has been selected as a pilot province by the Turkish Tourism Promotion and Development Agency (TGA). This is a situation that will contribute to the promotion of the destination. In addition, there are technological applications on some routes in the destination. To give an example, *“In Kuyucak Village, Street View, Navigation applications, promotions with VR glasses are carried out...”* (P 1). Having an airport in the destination and proximity to Antalya province, which is one of the destinations attracting the most tourists in Turkey, and Antalya airport is a positive situation.

Various studies are carried out on the promotion of destinations. To give an example, *“Rotamisparta.com application for nature routes in the destination, and “gezsenisparta” and “go_isparta accounts” for promotional purposes were opened on the social media platform via Instagram. There is also the website www.goispartaturkey.com...”* (P 3).

It can be said that the infrastructure and superstructure investments related to ecotourism in the destination are currently insufficient, and if there is an increase in the touristic demand to the region with promotional activities, investments in this regard will increase. Deficiencies in waste management practices in the destination can be considered as one of the negative situations.

Environmental Factors: In ecotourism, while focusing on activities that aim to minimize the negative effects on the environment due to tourism activities, it is necessary to evaluate the used areas and take into account the ecological durability limits, instead of contributing to the protection and development of natural areas, opening new areas and resources to tourism activities. According to the sustainability principles of ecotourism activities, environmental protection should be encouraged with environmental education.

In the destination, which has an important wildlife, handling the habitats and ecosystems with a sustainable tourism approach without deteriorating, informing the visitors about nature protection will contribute to the protection of natural life. In addition, the production of renewable energy in the destination is an environmentally positive situation. *“Renewable energy is produced in the region with solar energy fields and windmills...”* (P 5).

One of the most important factors that negatively affect ecotourism activities in the destination is climate change and global warming. It is a rich destination for regional medicine and aromatic plants. However, the fact that the region does not receive enough rainfall and the weather is dry causes the lavender to dry prematurely and the roses to not fully develop. For this reason, one of the most important criteria considered as a threat in terms of ecotourism activities in the region has been stated as climate change and global warming.

Destruction of nature and environmental pollution is one of the factors that negatively affect ecotourism activities in the destination. The garbage and wastes that people leave to the environment as a result of nature activities are one of the causes of this pollution. In order to prevent this, it is necessary to reduce the amount of waste production and increase awareness about waste management. In addition, the ineffective and conscious use of water resources in the destination located in the Lakes region is one of the important threats. To give an example, *“The destruction of nature by the hydroelectric power plants built in the destination and the change of direction of the water resources in the region is a negative situation for ecosystems...”* (P 4).

CONCLUSION

The interest in ecotourism, which is accepted as one of the alternative tourism types in the world, is increasing day by day. Ecotourism activities are generally carried out in areas with natural beauties, especially in the form of walking tours, tours about flora and fauna, observation tours, accommodation in

environmental camps, participation in agricultural activities, and tours with low-participation guests.

The province of Isparta is a destination that allows many activities to be carried out under the roof of ecotourism with its natural beauties, historical and cultural riches, ecosystems. It is also rich in wildlife and endemic plant species that will attract the attention of ecotourists. Isparta province has a rich ecotourism potential with Nature Conservation and National Parks, Nature Parks, nature protection areas and natural monuments. These riches should be considered as the most important opportunities for ecotourism activities of Isparta. In this context, nature-based ecotourism routes in Isparta province were examined and touristic activities that could be done on these routes were discussed. In this context, nature-based ecotourism routes in Isparta province were examined in this study and touristic activities that could be done on these routes were discussed. In this regard, Akkuş and Gül (2020) determined the potential of Isparta province and its immediate surroundings in terms of urban ecotourism and differs with their studies in which they determined the actions of urban ecotourism routes.

Ecotourism activities in the destination provide an increase in the added value by product diversification by converting agricultural products (rose, lavender, etc.) into touristic products in economic terms. The diversification of the income of the local people contributes to the regional economy and rural economy by providing entrepreneurship and employment opportunities. It was stated by the participants that the facilities to serve ecotourists in the destination were insufficient, the shortage of expert guides, and the tours to the region were made as daily tours. In order to eliminate these negativities, it is necessary to inform the local people and provide the necessary incentives for ecotourism investments. In addition, enriching the tour plans in the destination with various touristic activities, increasing the number of tours with accommodation will contribute to the increase in the tourism revenues of the region.

It is necessary to carry out strategic planning studies on ecotourism in the destination and to ensure inter-institutional cooperation in this regard. In his study, Nayir (2009) investigated the determination of ecotourism demands and trends in protected natural areas of Isparta region. The results of this study show that there should be spatial and point action plans for ecotourism, there should be an institutional structure or activities for the coordination, organization, monitoring and supervision of activities in natural areas, and there should be dialogue and cooperation between ecotourism stakeholders. Politically, sustainability and continuity should be ensured in tourism plans and policies. The region has significant advantages in terms of destination and tour security. Socio-culturally, the young and dynamic population of the region, the high level of education and health conditions are sufficient. The increase in ecotourism activities in the region will reduce migration from rural areas and create new employment opportunities in rural areas.

The rapid change of technology has taken its place in the tourism sector and touristic travel plans. With the technological innovations used in ecotourism routes, it provides various conveniences for ecotourists by planning their travels, collecting information and providing accessibility during travel. It will contribute to the visit of more ecotourists to the region, especially with technological opportunities, information about ecotourism routes, markings, directions, route information and promotional applications in the destination.

Since the activities of marble quarries and hydroelectric power plants in the region cause destruction of nature, it is seen as a threat to ecotourism activities to be planned in the region. In this regard, the destruction of nature should be prevented with the cooperation of the relevant institutions. It should not be forgotten that the environment is the most important resource for ecotourism. Since ecotourists are the most important criteria in their travels for natural beauty and scenery, the damage to be encountered during the tour will reduce tourist satisfaction. From this point of view, suggestions about ecotourism activities and ecotourism routes in Isparta province,

- Ecotourism action plan should be prepared.
- Ecotourism promotion strategies should be established.
- Ecotourism accommodation facility investments should be made in harmony with the environment and in accordance with the local architecture.
- Studies should be carried out to increase the number of expert guides in the destination.
- Ecotourism routes can be combined with cultural and religious routes.
- Eco-village projects can be realized by identifying suitable areas as a result of field research in the destination.

As a result, the ecotourism market is a small and high-income group (Moons, De Pelsmacker, & Barbarossa, 2020). For this reason, investments in ecotourism in the destination and increase in the number of tourists in the destination can contribute to the increase in income from tourism. Evaluating the potential of the region in terms of ecotourism and turning it into economic gain will increase regional incomes. In addition, it can contribute to the spread of the tourism demand, which is concentrated in the coastal areas in the region (Western Mediterranean), especially in the summer season, to the whole region and to all seasons.

The study is limited to only nature-based ecotourism on a subject basis. In this direction, other types of tourism are not considered. In terms of scope, the study was limited to the ecotourism routes of Isparta province and ecotourism activities. In this context, ecotourism activities and ecotourism routes in other provinces are not included in the study.

REFERENCES

- Akın, T. & Gül, A. (2020). Isparta-Atabey Yöresinin Ekoturizm Potansiyeli ve Turizm Rotalarının Belirlenmesi. *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 5(2), 221-240.
- Akkuş, F.G. & Gül, A. (2020). Isparta Kentsel Ekoturizm Rotalarının Belirlenmesi. *Türkiye Peyzaj Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 131-144.
- Akyol, A. & Tolunay, A. (2012). Yenişarbademli (Isparta) İlçesinin Ekoturizm Potansiyeli ve Gelişiminin Sürdürülebilirliği Üzerine Değerlendirmeler, 2. Ulusal Kırsal Turizm Sempozyumu, 20-22 Eylül, Aksaray.
- Allen, M. (2001). Analysing the Organisational Environment, Select Knowledge.
- Arabacı, İ. B. (2010). Stratejik planlamada çevre analizi tekniği olarak PEST analizi: F.Ü. Eğitim Fakültesi Örneği. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(3), 38-49.
- BAKA, (2020). Ekoturizm Sektör Raporu, T. C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, Isparta. Access Address: <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/dokuman/ekoturizm-sektor-raporu/2199>, Date of Access: 20.03.2022.
- BAKA, (2021). Karavan Turizmi Planlama Çalışması, T. C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, Isparta. Access Address: <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/karavan-turizmi-planlama-calismasi.pdf>, Date of Access:25.03.2022.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Barkauskas, V., Barkauskiene, K. & Jasinskas, E., (2015). Analysis of Macro Environmental Factors Influencing the Development of Rural Tourism: Lithuanian Case. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 213, 167- 172.
- Baxter, P. & Jack, S. (2008). Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers. *The qualitative report*, 13(4), 544-559.
- Bensoussan, B. E. & Flesisher, C. S. (2012). Analysis Without Paralysis: 12 Tools to Make Better Strategic Decisions, FT Press.
- Bezuhla, L. (2020). Impact of The Macro Environment on The Ecotourism Infrastructure, *Green, Blue & Digital Economy Journal*, 1 (2), 33-38.

Bozok, D. & Karaman, R. (2019). Isparta Lavantasının Kırsal Turizm Kapsamında SWOT Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi: Kuyucak Köyü Örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 8(2), 27–33.

Buchanan, S. & Gibb, F. (1998) The Information Audit: An Integrated Strategic Approach, *International Journal of Information Management*, 18(1), 29-47.

Bulgan, G. & Akşap, Y. (2018). Bir Ekoturizm Destinasyonu Olarak Kasnak Meşesi Tabiat ve Koruma Alanının Değerlendirilmesi, *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 215-229.

Castellanos-Verdugo, M., Vega-Vazquez, M., Oviedo-Garcia, M. A. & Orgez-Agüera, F. (2016). The Relevance of Psychological Factors in the Ecotourist Experience Satisfaction through Ecotourist Site Perceived Value. *Journal of Cleaner Production*, 124, 226-235.

Cosmescu, I. & Cosmescu, D. (2007). The Ecotourism - A Strategic Alternative for Contemporary Tourism. *Annals of the University of Petroşani Economics*, (7), 65-72.

Çavuş, A. & Zere, S. (2021). Yerel Halkın Ekoturizm Algısı: Giresun İli Örneği. *International Journal of Geography and Geography Education*, (43), 173-192.

Çepni, S. (2010). Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş, 5. Baskı. Trabzon

Demir, C. & Çevirgen, A. (2006). Ekoturizm Yönetimi. Ankara: Nobel Yayınları

Doğa Rotaları, (2021). Turizmde Isparta Yeni Rotanız, T.C. Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Durgun, A. (2007). Isparta Turizminin SWOT Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (5), 93-109.

Edin, İ., Bakoğlu, R., Can, Z.S., Küçüközel, Ş.G., Özel, S., Dumludağ, D. & Bulut, E. (2016). PESTLE Analizi, Bakoğlu, R. ve Yıldız, M. L. (Ed.). Üniversitelerde Strateji Geliştirme Sürecinde Uygulamalı Durum Analizleri, (ss. 101-122), Beta Basım Yayın, İstanbul.

Eğirdir Gezi Rehberi, (2012). Access address: <http://www.ispartakulturturizm.gov.tr/Eklenti/9172,egrdirrehbertpdf.pdf?0>. Date of Access: 25.03.2022.

Epik, H. & Gökşen, Y. (2020). Küçük Otellerde Kurumsal Strateji Belirleme için Bir Karar Destek Sistemi: Pilot Çalışma. *Acta Infologica*, 4(1), 11-19.

Eser, N. & Kanca, B. (2022). Google Trendler Verileri İle Ekoturizm Kavramının İncelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 798-814.

Gregorić, M. (2014). PESTEL Analysis of Tourism Destinations In The Perspective Of Business Tourism. *Tourism and Hospitality Industry, CONGRESS PROCEEDINGS Trends in Tourism and Hospitality Industry*. 551-565.

Haznedar, H. A. (2016). Ekoturizm ve ekogirişimcilik potansiyelinin ortaya konmasına yönelik bir araştırma: Nazarköy örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir.

Higgins, B. R. (1996). The Global Structure of the Nature Tourism Industry: Ecotourists, Tour Operators, and Local Businesses. *Journal of Travel Research*, 35(2), 11-18.

<http://www.isparta.gov.tr/golcuk-tabiati-parki>, Date of Access: 20.03.2022

<http://www.isparta.gov.tr/kovadada-sonbahar>, Date of Access: 18.03.2022

<http://www.kizildagmilliparki.com/>, Date of Access: 28.03.2022

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/isparta/gezilecekyer/yaka-kanyonu>, Date of Access: 28.03.2022

Hussain, K. Mothiravally, V. Shahi, M. & Ekiz, E. H. (2012). Strategic Analysis of Medical Tourism: A Case Study of North Cyprus. *JOHAR*, 7(2), 25-39.

Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, (2022). <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-71441/konaklama-istatistikleri.html>, Erişim Tarihi: 03.01.2022.

İşçi, B., Pınarcı, N. & Gül, A. (2018). Kentsel Ekoturizm ve Isparta Kent Merkezinde Uygulanabilirliği, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 101-115.

Kasalak, M. A., Akıncı, Z., Yurcu, G. & Bahtiyar Sarı, D. (2018). Ekolojik Çiftliklerin Ekoturizm Girişimciliği Kapsamında Değerlendirilmesi: Antalya İli Alan Araştırması, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18): 221-240

Kaya, F. & Yıldırım, G. (2020). Ekoturizm potansiyeli açısından Doğu Karadeniz Bölgesi'nin değerlendirilmesi, *To & Re*, 2 (1) 125-133.

Kaypak, Ş. (2010). Ekolojik Turizmin Sürdürülebilirliği. *Akdeniz Üniversitesi Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 93-111.

Kılınç, İ. (2022). Isparta’da Kırsal Turizmin Gelişimi: Kuyucak Köyü Örneği. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 261-275.

Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.

Korkmaz, M. & Başkalkan, S. N. (2011). Eğirdir gölü ve çevresinde turizm gelişiminin sürdürülebilirliği üzerine değerlendirmeler. *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, 12, 62-69.

Kuter, N., & Ünal, H. E. (2009). Sürdürülebilirlik Kapsamında Ekoturizmin Çevresel, Ekonomik ve Sosyo- Kültürel Etkileri. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 9(2), 146-156.

Lianfeng, Z. (2019). Research on The Application of Mobile E-Commerce in Ecotourism, *Серия «Экономика I Менеджмент», Выпуск, 2 (80)*, 27-31.

Mayaka, M. & Prasad, H. (2012). Tourism in Kenya: An Analysis of Strategic Issues and Challenges. *Tourism Management Perspectives*, 1: 48-56.

Moons, I., De Pelsmacker, P. & Barbarossa, C. (2020). Do Personality and Self-congruity Matter for the Willingness to Pay more for Ecotourism? An empirical study in Flanders, Belgium. *Journal of Cleaner Production*, 272,1-11.

Nayir, O. (2009). Isparta Yöresi Korunan Doğal Alanlarında Ekoturizm Talep Ve Eğilimlerinin Belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Nişancı Z. N. & Tatkan A. (2020). Isparta İli Yenişarbademli İlçesinin Ekoturizm Potansiyelinin Swot Analizi Aracılığıyla Belirlenmesi, *International Journal of Contemporary Tourism Research*, Vol 4: No: 1, p. 48-65.

Ongun, U. & Türkoğlu, M. (2016). Isparta ili turizm potansiyelinin değerlendirilmesine yönelik teorik bir çalışma, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 145-161.

Ödemiş, M. & Hassan, A. (2019). Gümüşhane’nin Eko-Turizm Potansiyelinin Kavramsal Analizi ve Bu Potansiyelin Değerlendirilmesine Yönelik Öneriler, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(Ek Sayı), 59-70.

Önal, İ. (2020). Uluslararası Turizm Hareketlerinin, Uluslararası Ticaretin Bir Parçası Olarak Ülkelerin Ekonomik Gelişimi ve Refahına Etkisi: 2003-2020 Yılları Arasında Türkiye Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25 (3), 369-383.

Özbay, F. & Özcan, A. (2021). The Examined of the Influence of Covid-19 on e-Commerce and Consumer Behaviour: A Study on Turkey, *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 6 (1): 21-33.

Rauf, A., (2014). Environmental Strategic Factor Analysis of the Tourism Industry in the South Coastal Part of Sri Lanka. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences* 5: 426-434.

Rotam Isparta (2015). Eko-turizm Parkurları Rehberi, TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmeleri, Ankara.

Selçuk, O., Karakaş, H. & İpekçi Çetin, E. (2020). Antalya İlinde Turizme Açık Doğal Alanların Tehlike Düzeylerinin Bütünleşik SWARA-MOORA Yöntemi ile Belirlenmesi. *Cografya Dergisi*, 41, 77-91.

Self, R. M., Self, D. R. & Bell- Haynes, J. (2010, June). Marketing Tourism in the Galapagos Islands: Ekotourism or Greenwashing? *International Business & Economics Research Journal*, 9(6), 111-125.

Sijabat, R. (2019). Macro-Environment Analysis of The Tourism Industry in Indonesia: Findings From The Pest Analysis, *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences (IIASS)*, 12 (3), 96-118.

Stanford, N. (2013). Organization Design: Engaging with Chang, Second Edition, Routledge.

Suri, M. & Kumar, N. (2016). Tourism and Hospitality Industry Sustainability in Competition in India. *Amity Research Journal of Tourism, Aviation, and Hospitality* 1: 15-26.

Şengel, Ü. & Yılmaz S. (2015). *Türkiye turizm potansiyelinin SWOT ve PEST analizleri ile değerlendirilmesi*. 14. Geleneksel Turizm Paneli Bildiriler Kitabı. Sakarya 2015, 35-51.

Tekin, Ö. (2017). Ekoturizm Açısından Konya İli Doğa Yürüyüşü Rotaları Üzerine Bir Araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 377-400.

The International Ecotourism Society (TIES). (2021). What is Eco tourism, <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/>, Erişim Tarihi: 13.12.2021.

Topay, M. & Parladr, M. Ö. (2015). Isparta İli Örneğinde CBS Yardımıyla Alternatif Turizm Etkinlikleri İçin Uygunluk Analizi. *Tarım Bilimleri Dergisi*, 21, 300-309.

Tseng, M.L., Lin, C., Lin, C. W. R., Wu, K. J. & Sriphon, T. (2019). Ecotourism Development in Thailand: Community Participation Leads to the Value of Attractions Using Linguistic Preferences. *Journal of Cleaner Production*, 23, 1319-1329.

Wallace, N., G. & Pierce, S., M. (1996). An Evaluation of Ecotourism in Amazons, Brazil. *Annals of Tourism Research*, 23(4), 843-893.

Wearing, S. & Neil, J. (2009). Ecotourism: Impacts, Potentials and Possibilities? (Second Edition b.). Oxford, UK: Elsevier.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (10. Baskı) Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yüksek, G. (2013). Sürdürülebilir Turizm. Alternatif Turizm (Ed. A. S. Bahçe), s. 26-50, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Zhang, H. & Lei, S. L. (2012). A Structural Model of Residents' Intention to Participate in Ecotourism: The Case of a Wetland Community. *Tourism Management* (33), 916-925.

Yayın Geliş Tarihi: 07.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 28.09.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1099911

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1275-1292
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

SOSYAL MEDYA VE TURİZM KONULU AKADEMİK YAYINLARIN GÖRSEL HARİTALAMA TEKNİĞİNE GÖRE BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

*Olca ÖZİŞİK YAPICI**

Öz

Günümüzde internet kullanımının yaygınlaşması ile sosyal medya kullanımı yaygınlaşmıştır. Sosyal medya kullanımı işletmeler açısından önemli pazarlama aracı olarak görülmektedir. Özellikle müşterilerle iletişim kurabilmek, tanıtım çalışmaları yapmak, geri bildirim sağlamak adına sosyal medya yaygın olarak kullanılmaktadır. Sosyal medya konusunun popüler olması ile sosyal medya ve turizm konularının birlikte değerlendirildiği çalışma sayısında artış gözlemlenmiştir. Çalışmada Vosviewer paket programı kullanılarak “sosyal medya” ve “turizm” kavramlarına ilişkin görsel haritalama tekniği doğrultusunda bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında Web of Science veri platformunda 2001- 2022 yılları arasında yer alan 5430 çalışma analize tabi tutulmuştur. Anahtar sözcükler için eş dizimlik analizi gerçekleştirilmiş “social media (sosyal medya), tourism (turizm), sustainable tourism (sürdürülebilir turizm), media (medya), online reviews (çevrimiçi derleme), user-generated content (kullanıcı tarafından geliştirilen içerik), sentiment analysis (duygu analizi), facebook, destination image (destinasyon imajı) olarak dokuz grup ortaya çıkmıştır. Yayınların en çok yapıldığı ülkeler arasında ise Amerika, İspanya ve İngiltere yer almaktadır. Sustainability, Tourism Management dergileri ise yayın sayısı ve atıf sayısı en yüksek dergiler olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Turizm, Bibliyometrik, Görsel Haritalama.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS ACCORDING TO VISUAL MAPPING TECHNIQUE OF SOCIAL MEDIA AND TOURISM ACADEMIC PUBLICATIONS

Abstract

Increasing the use of internets today, use of social media has become widespread. The use of social media is seen as an important marketing tool for businesses. Social media is widely used especially in order to communicate with customers, to carry out promotional

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özışık Yapıcı, O. (2022). Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların görsel haritalama tekniğine göre bibliyometrik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1275-1292.

* Dr. Öğr. Görevlisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-5197-5313, olcay.yapici@omu.edu.tr.

activities and to provide feedback. With the popularity of social media, there is an increase in studies that evaluate social media and tourism related phenomena together. With in the scope of the study, a bibliometric analysis of the concept of “social media” and “tourism” was carried out by using the Vosviewer package program. Within the scope of the study, 5430 studies in the Web of Science data platform between 2001 and 2022 were analyzed. Collocation analysis was performed for the keywords “social media, tourism, sustainable tourism, media, online reviews (online reviews), user-generated content (user-generated content), Nine groups emerged as sentiment analysis, facebook, destination image. America, Spain and England are among the countries where the broadcasts are made the most. Sustainability and Tourism Management journals were determined as the journals with the highest number of publications and citations.

Keywords: Social Media, Tourism, Bibliometric, Visual Mapping.

GİRİŞ

Küresel dünyada bilgiye erişebilmek için kolay ve ucuz yöntemler bulunmaktadır. İnternet, bilgiye erişmede yaygın olarak kullanılan yöntemlerden birisidir. Alışveriş yapmak, tatil için destinasyon araştırmak, araştırmalar yapmak gibi pek çok konuda bilgi edinmek için internette yararlanılmaktadır. Turistik ürün ya da hizmetten faydalanmak isteyen müşteriler yorum ve değerlendirmeler konusunda sosyal medya aktif olarak kullanılmaktadır (Duğan ve Aydın, 2018, s. 2). Sosyal medya aracılığı ile hem insanlar hem de firmalar ve kuruluşlar kolaylıkla veri üretimi ve paylaşımı sağlamaktadır (Kükrer Aydın, 2012, s. 103). Gerek tüketiciler açısından gerekse işletmeler açısından sosyal medya turizmde tanıtım, geri bildirim gibi konularda kullanılmaktadır (Eryılmaz ve Zengin, 2014). Bilginin yoğun olarak kullanıldığı hizmet sektörü olarak değerlendirilen turizm sektörü sosyal medyayı en çok kullanan sektörler arasında yer almaktadır (Park ve Oh, 2012, s. 93; Xiang ve Gretzel, 2010, s. 179).

Turizm sektöründe sosyal medya kullanımı yaygınlaşmış, müşteri hizmetleri, pazarlama ve tanıtım, ağ oluşturma, bilgi yönetimi, iş modellerinin yeniden kurgulanması şeklinde uygulamaları gerektirmektedir ((Zeng ve Gerritsen, 2014, s. 33). Sosyal medya paylaşımları üzerine yapılan araştırmada Avrupa destinasyonlarından Türkiye, İrlanda, Hollanda gibi ülkelerin etkileşimli oldukları tespit edilmiştir (Uşaklı, Koç ve Sönmez, 2017). Restoran, otel, seyahat acenteleri gibi işletmeler turizm sektöründe yer alan işletmeler arasındadır. Restoran işletmeleri sosyal medya kullanırken yemek sunumları, tanıtım, işletme ismi, şehir ve bölge isimlerine yer vermeyi dikkate almaktadır (Ertopçu, 2019). Seyahat acentaları da sosyal medya hesaplarını aktif olarak kullandıklarını belirtmişlerdir (Akdeniz ve Kömürcü, 2021). Sosyal medya kullanımında turizmle ilişkili kamu kuruluşlarının da aktif olduğu görülmektedir. Duğan ve Aydın (2018) Kültür ve Turizm Bakanlığı’na ait olan resmi sosyal medya hesabında kamuyu bilgilendirme amaçlı kullandığı ve etkinliklere ilişkin rutin paylaşımlar yaptığını belirtmiştir.

Turizm alanındaki çalışmalarda sosyal medya kavramının yer alması “sosyal medya ve turizm” konusunun araştırılması gerekliliğini göstermektedir. Bu

çalışmada sosyal medya ve turizm olgularını birlikte değerlendiren çalışmaların durum analizini gerçekleştirmek amacı ile hazırlanmıştır. Sosyal medya ve turizm konu başlıklarını kapsayan çalışmaların uluslararası alan yazında belirlenen parametrelere göre bibliyometrik sonuçlarının görsel haritalar ile çıkarılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Sosyal medya olgusunun güncel ve sıklıkla kullanılması çalışmanın yapılmasında önemli rol oynamaktadır.

SOSYAL MEDYA VE TURİZM

Sosyal medya kavramı Web 2.0 ile insan hayatında yerini alan bir kavramdır (Kocabay Şener, 2014, s. 73). Web 2.0 ile birlikte insan hayatında yerini alan sosyal medya, kullanan kişilerin içerik üretmelerine imkan sunan, üretilen içeriklerin paylaşılmasını sağlayan, temelinde internetin var olduğu uygulamalar arasındadır (Kaplan ve Haenlein, 2010, s. 6). Sosyal medya aracılığı ile insanlar çevrimiçi ortamlarda kendilerinin ifade edebilme, iletişim sağlama, gruplar içerisinde yer alma, fikir ve düşüncelerini paylaşma imkanı bulmaktadır (Köksal ve Özdemir, 2013, s. 325). Sosyal medya aynı zamanda zaman ve mekan sınırlaması olmaksızın iletişim fırsatı sunmaktadır (Tezcan, 2017, s. 48). Sosyal medya çok sayıda insanın tüketici olarak fikrini sunabilmesinin yanı sıra (Tezcan, 2017, s. 49) işletmelerin de hedef kitlelere ulaşabilmesini sağlamaktadır (Ertopçu, 2019, s. 53). Turizm sektöründe sosyal medya kullanımı önemsemekte ve özellikle pazarlama faaliyetlerinde etkin kullanım sağlamaktadır (Akkuş, 2019, s. 632).

Restoranların sosyal medya kullanımına ilişkin çalışmalara bakıldığında restoranların sosyal medya kullanımı (Ertopçu, 2019, s. Cankül, Metin ve Özvatan, 2018; Çınar ve İş, 2021), restoranların sosyal medya kullanımının imaj üzerine etkileri (Aydın, 2016; Erol, Örgün ve Keskin, 2019), restoran atmosferinin sosyal medya paylaşımlarına etkisi (Akkuş, 2019), sosyal medya kullanan restoranların tüketici yorumlarının incelenmesi (Ekincek ve Önçel, 2017) üzerine olduğu görülmektedir.

Seyahat acentaları ve sosyal medya konuları üzerine yapılan çalışmalar ise sosyal medyayı pazarlama aracı olarak kullanma (Acuner ve Küçük, 2021), acente ve sosyal medya etkileyicileri ilişkisi (Akdeniz ve Kömürcü, 2021), acentaları sosyal medya kullanımı (Gökdemir ve Erdem, 2017) şeklindedir. Otel ve sosyal medya konularını ele alan çalışmalarda ise otellerin sosyal medya kullanımı (Eryılmaz ve Zengin, 2014), sosyal medya kullanımının otel performansı üzerine etkileri (Kim, Lim ve Brymer, 2015), sosyal medya pazarlamasının otellerde kullanımı (Leung, Bai ve Stahura, 2013) şeklindedir.

Turizm sektöründe sosyal medya kullanımı ile ilişkilendirilen konulardan biriside tüketici tercihleri üzerinedir. Tüketiciler üzerine yapılan araştırmalarda sosyal medya konuları tüketicilerin otel tercihinde sosyal medyanın etkisi (Varkaris ve Neuhofer, 2017), sosyal medyada yer alan otel yorumlarının tüketici memnuniyetine yönelik incelenmesi (Kim ve Heo, 2016), seyahat tercihinin ilişkin sosyal medyanın arama motorunda görünürlüğü (Xiang ve Gretzel, 2010), sosyal

medyanın tur operatörü müşterilerinin sadakati üzerine etkilerinin ölçülmesi (Senders, Govers ve Neuts, 2013), seyahat araştırmalarında sosyal medyanın tüketiciler tarafından kullanımı (Chung ve Koo, 2015), turist olarak sosyal medyaya aidiyetin belirlenmesi (Kavoura ve Stavrianea, 2015) şeklinde çalışmalar yapılmıştır.

Alan yazında taraması sonucunda turizmde sosyal medyanın kullanımı tüketiciler açısından ve işletmeler açısından araştırılma konuları olarak değerlendirilmiştir. Tüketiciler, turistik tercihleri konusunda sosyal medyayı bilgi ve iletişim aracı olarak kullanmakla birlikte işletmelere şikayet ve öneri sunma alternatifini de değerlendirilmektedir. İşletmeler açısından bakıldığında ise daha çok pazarlama amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Turizm işletmelerinin temel hedefinin kar elde etmek olduğu düşünüldüğünde sosyal medya kullanımının önemini dikkate alarak çalışmalar yapması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

TURİZM ALANINDA BİBLİYOMETRİK ÇALIŞMALAR

Turizm alanında yapılan bibliyometrik çalışmalarda sürdürülebilirlik bibliyometrik olarak incelenen konuların arasında olduğu görülmektedir. GÜDÜ Demirbulat ve Tetik Dinç (2017) tarafından yapılan araştırmada 1987-2015 sürdürülebilir turizm konularını kapsayan lisansüstü tezler analiz edilmiştir. Sürdürülebilir turizm konusunda yayınlanan makaleleri konu olan bibliyometrik çalışmada ise 2010-2017 yılları arasında incelemeler yapılmıştır (Yeksan ve Akbaba, 2019).

Turizm alanında yapılan bibliyometrik çalışmalarda araştırılan konulardan bir diğeri ise gastronomi ve yiyecek içeceklerle ilişkilidir. Nebioğlu (2019) tarafından turizm ve yiyecek konularını kapsayan ve Web of Science (WOS) veri tabanında bulunan çalışmalar analiz edilmiştir. Yükseköğretim Kurulu Akademik veri tabanında 1990-2019 yılları arasında yayınlanan gastronomi turizmi konulu çalışmaların bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir (Çuhadar ve Morçin, 2020). Tayfun, Ülker, Gökçe, Tengilimoğlu, Sürücü ve Durmaz (2018) tarafından turizm ve yiyecek içeceklerle ilişkilendirilen lisansüstü tezleri bibliyometrik olarak analiz edilmiştir. 2010-2020 yılları arasında Ulakbim veri tabanında yer alan gastronomi turizmi konulu makalelerin bibliyometrik analizleri gerçekleştirilmiş ve 2015 yılından itibaren gastronomi turizmi konulu çalışmaların artış gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (Ercan, 2020).

Turizm başlığı ile ilişkilendirilen bibliyometrik çalışmalar arasında alternatif turizm türlerinin olduğu görülmektedir. Yükseköğretim Akademik Arama veri tabanında 2000-2018 yılları arasında alternatif turizm anahtar kelimesi ile taranan çalışmaların bibliyometrik analizi sonucunda en fazla 2017 yılında makalenin yayınlandığı tespit edilmiştir (Düşmezkalender ve Metin, 2019). Alternatif turizm türleri arasında kış turizmi WOS veri tabanında (Karasakaloğlu, 2020), kırsal turizm ulusal ve uluslararası alan yazında (Bozok, Kılıç ve Özdemir, 2017), helal turizm ulusal ve uluslararası alan yazında (Olcay, Karaçil ve Sürme, 2018), termal turizm

ulusal alan yazında (Oğuzbalaban, 2019), gönüllü turizm scopus veri tabanında (Sarı Gök, 2021) bibliyometrik olarak incelenmiştir.

YÖNTEM

Çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemlerinden bibliyometrik analiz kullanılmıştır. Sosyal medya ve turizm konularının birlikte ele alındığı çalışmaların bibliyometrik analizi için görsel haritalama tekniğinden yararlanılmıştır. Bibliyometrik analiz göstergeleri temel alan (Abramo, D'Angelo ve Caprasecca, 2009), kayıt altına alınmış olan bilgilerin özelliklerinin tespit edilmesi ve incelenmesinde kullanılmaktadır (Patra, Bhattacharya ve Verma, 2006). Bibliyometrik analizlerde farklı veri tabanlarında bulunan bilimsel yayınlara ilişkin bir takım özellikler tespit edilmektedir. Yaygın olarak belirlenen özellikler arasında bilimsel yayınların yazarlarının isimleri, dergilerinin isimleri, yayınlandığı yıllar, belge türü, anahtar kelimeleri gibi bölümler yer almaktadır (Glänzel, 2003).

Bibliyometrik analizlerde alan yazının bibliyometrik olarak profilinin tespit edilebilmesi için belirli değerlendirme ölçütleri kullanılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan ölçütler yayınlandığı yıl, anahtar kelimeler, yayın türü, özetlerinde yer alan sözcükler, yayın kategorileri, yayınlanan ülke, yayınlanan dergi ve yazarlar şeklinde sıralanmıştır. Bu kapsamda aşağıdaki araştırma soruları oluşturulmuştur:

- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların anahtar kelimelere göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yayın türüne göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların özetlerinde yer alan sözcüklere göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yayın kategorilerine göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yayınlanan ülkelere göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yayınlanan dergilere göre dağılımı nasıldır?
- Sosyal medya ve turizm konulu akademik yayınların yazarlara göre dağılımı nasıldır?

“Sosyal Medya ve Turizm” kavramlarını konu edinen çalışmalar 10.03.2022-15.03.2022 tarihleri arasında Web of Science (WOS) veri tabanından süzölmüştür. Web of Science veri tabanının tercih edilmesinin nedeni dergi, konferans raporları, tezler, makaleler gibi pek çok farklı türden akademik yayını kapsayan veri tabanı (Aghaei Chadegani vd., 2013) olmasıdır. Dolayısı ile bibliyometrik inceleme açısından WOS uygun veri tabanıdır. Yapılmış olan çalışmaların kesiştiği alanlar, ele aldığı konular, yapıldığı ülkeler, yapıldığı yıllar,

yapıldığı belge türü şeklinde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu sayede alana daha çok katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Yapılan arama sonucunda 5430 çalışma analize konu olmuştur. Çalışma Web of Science veri tabanında bulunan araştırmaların analiz edilmesine yönelik kavramsal bir çalışma olması nedeniyle etik kurul onayına ihtiyaç duyulmamıştır. Vosviewer programı sosyal medya ve turizm konularında yapılan çalışmaların içerik analizini yaparak görsel haritalama tekniğinden yararlanan bir programdır. Vosviewer programı bilimsel çalışmalarda ortaya çıkan kavramların ağlarını oluşturarak görsel haritalar sunan bir metin madenciliği programıdır (Van Eck ve Waltman, 2020). Vosviewer programı ile elde edilen haritalarda ülkeler, dergiler, yazarlar, ortak alıntı alan yazınları ve anahtar sözcüklerin arasındaki ağ bağlantıları gösterilmektedir. Ağ haritalarında bulunan dairelerin büyüklüğü oluşuma ilişkin büyüklüğü temsil etmektedir. Ağ haritalarında bulunan renkler ise kümeleri temsil etmektedir. Renkli daireler arasındaki mesafeler ise kelime grupları arasındaki ilişkiyi göstermektedir (Van Eck ve Waltman, 2020).

BULGULAR

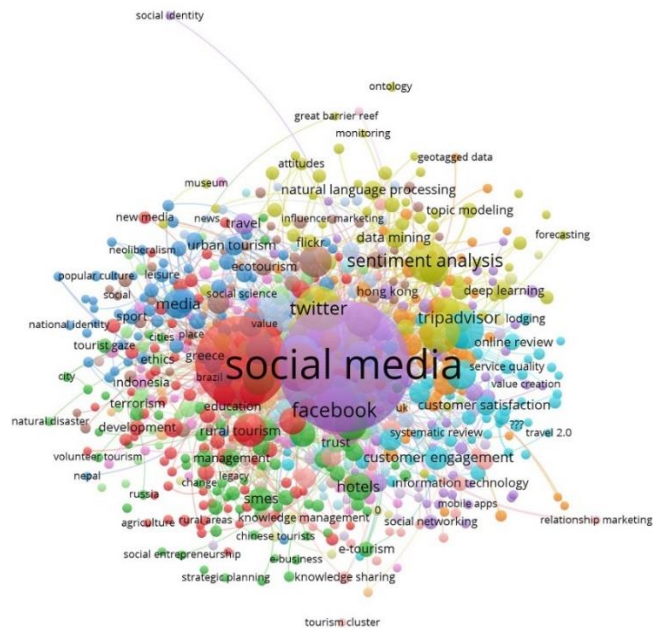
Sosyal medya ve turizm konularını birlikte değerlendiren ve Web of Science veri tabanında buluna akademik yayınların yıllara göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: Sosyal Medya ve Turizm Konularını Kapsayan Akademik Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Yayın Sayısı	%	Yıl	Yayın Sayısı	%
2022	109	2,007	2007	27	0,497
2021	865	15,930	2006	13	0,239
2020	869	16,003	2005	12	0,220
2019	747	13,756	2004	6	0,110
2018	602	11,086	2003	3	0,055
2017	498	9,171	2002	7	0,128
2016	430	7,918	2001	2	0,036
2015	365	6,721	2000	3	0,055
2014	300	5,524	1999	3	0,055
2013	178	3,278	1998	2	0,036
2012	167	3,075	1996	1	0,018
2011	92	1,694	1995	1	0,018
2010	51	0,939	1993	2	0,036

göstermektedir. Sosyal medyaya ilişkin kelimeler olan twitter, flickr, post, video, like gibi kelimelerin turizm kelimesi ile aynı grup içerisinde yer aldığı görülmektedir. Sosyal medyayla bağlantılı kelimeler ile turizm kelimesinin arasındaki mesafenin kısa olması ilişkilerin güçlü olduğunu ifade etmektedir.

Harita 2: Sosyal Medya ve Turizm Konularını Kapsayan Akademik Yayınlarda Yer Alan Anahtar Sözcüklere İlişkin Ağ Haritası

Sosyal medya ve turizm konularını kapsayan akademik yayınların anahtar sözcükler arasında meydana gelen ortaklığa ilişkin ağ haritası Harita 2’de gösterilmektedir. Sosyal medya ve turizm konularını kapsayan akademik yayınların konularına ilişkin içeriğe ulaşabilmek adına anahtar sözcük analizi gerçekleştirilmiştir. Anahtar sözcüklere eş dizimlik analizi uygulanmıştır. Sosyal medya ve turizm konuları üzerine yapılan akademik yayınlarda; social media (sosyal medya), tourism (turizm), sustainable tourism (sürdürülebilir turizm), media (medya), online reviews (çevrimiçi derleme), user-generated content (kullanıcı tarafından geliştirilen içerik), sentiment analysis (duygu analizi), facebook, destination image (destinasyon imajı) olarak dokuz grubun medyana geldiği gözlemlenmiştir. Elde edilen ağ haritasına göre en çok ortaklık sağlanan kelime Social Media (sosyal medya) (585) ve Tourism (turizm) (455) olmuştur. Sosyal medya ve turizm kavramları haritada kuvvetli ortaklığa sahip küme olarak

gösterilmektedir. Turizm ve sosyal medya kümeleri farklı konuları da içinde barındıracak şekilde genişleyerek kapsamlı bir araştırma alanı ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 2: Sosyal Medya ve Turizm Konuları Üzerine Yapılan Akademik Yayınların Kategorilerine Göre Dağılımı

Kategori	Yayın Sayısı	Kategori	Yayın Sayısı
Konaklama	2297	Kadın Araştırmaları	11
Yönetim	732	Fotoğrafçılık	10
İş	577	Meteoroloji	10
Çevre Araştırmaları	489	Uygulamalı Fizik	10
Çevre Bilimi	366	Biyomedikal	10
Sürdürülebilir Teknoloji	342	Asya Araştırmaları	9
Bilgisayar Sistemleri	335	Etik	9
Ekonomi	265	Sağlık Bilimleri	9
Disiplinlerarası Sosyal Bilimler	263	Sağlık Politikaları	9
Bilgisayar Teorileri	238	Tarım	8
İletişim	226	Enerji	8
Sosyoloji	195	Hukuk	8
Eğitim Araştırmaları	157	Uygulamalı Matematik	8
Elektrik Elektronik Mühendisliği	145	Disiplinlerarası Matematik	8
Kütüphane Bilimi	136	Medikal İnfomatik	8
Deneyisel Psikoloji	14	Tıp	8
Sosyal Psikoloji	14	Mikrobiyoloji	7
Otomasyon Sistemleri	13	Kriminoloji	9
Eğitim bilimleri	13	Demografik	7
Uluslararası İlişkiler	12	Madde Bağımlılığı	7
Ormancılık	11	Disiplinlerarası Tarım	6
Deniz biyolojisi	11	Disiplinlerarası Kimya	6
Sosyal Konular	11	Yapı Teknolojileri	6

Tablo 2’de sosyal medya ve turizm konularını değerlendiren çalışmaların kategorilere göre dağılımları yer almaktadır. Yayın sayısının en fazla olduğu alan olarak turizm ile ilişkili olduğu görülmektedir. 2297 adet çalışma konaklama ile ilişkili kategorilerde yapılmıştır. Yönetim ve iş kategorileri ise turizmde sonra en

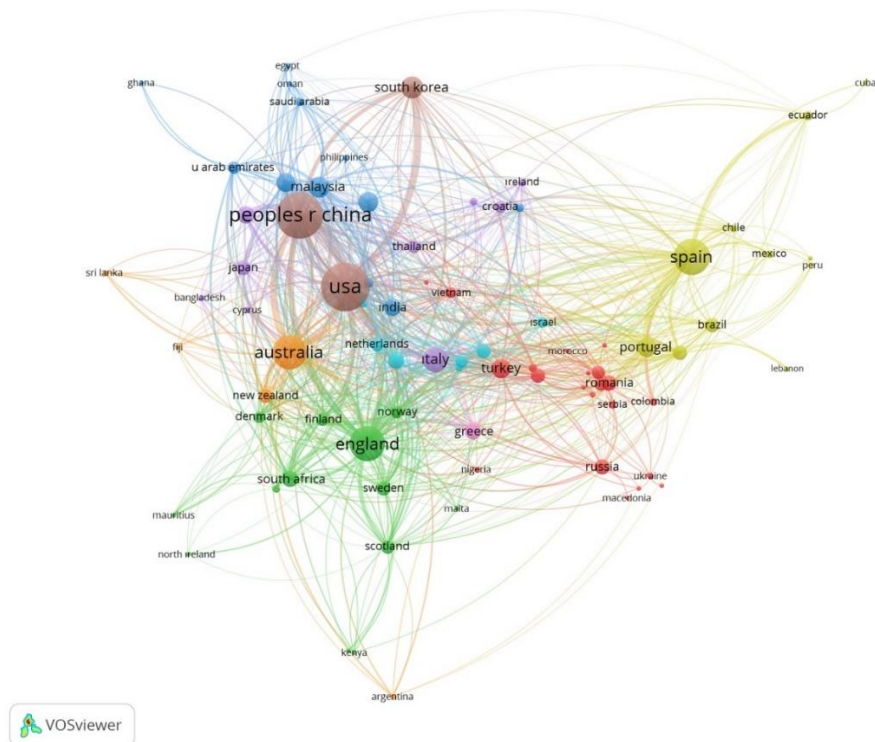
fazla yayın yapılan kategoriler arasında yer almaktadır. Yönetim alanında 732 adet çalışma, iş ile ilgili kategoride ise 577 çalışma yer almaktadır.

Tablo 3: Sosyal Medya ve Turizm Konularını Kapsayan Akademik Yayınların Tür ve Sayılarına Göre Dağılımı

Yayın Türü	Yayın Sayısı	Yayın Türü	Yayın Sayısı	Yayın Türü	Yayın Sayısı
Makale	3966	Kitap Bölümü	224	Veri	9
Bildiri	1159	Editöryal Materyal	52	Toplantı Özeti	8
Erken Görünüm	252	Kitap Eleştirisi	13	Kitap	5
Derleme Makale	247	Mektup	12	Düzeltilme	1

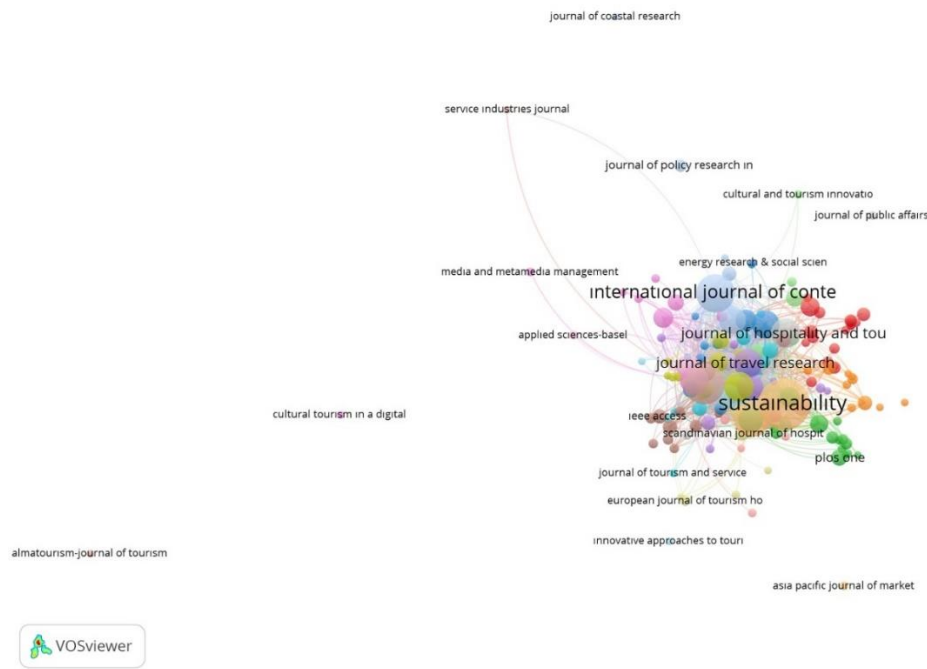
Tablo 3’de sosyal medya ve turizm konularını kapsayan akademik yayınların yayın türü ve sayılarına göre dağılımı yer almaktadır. Akademik yayınlar arasında 3966 makale yer alırken 1159 adet bildiri hazırlanmıştır. Makale sayısının fazla olması sosyal medya ve turizm konularının akademisyenler tarafından ilgi gören konular olduğunu göstermektedir.

Harita 3: Sosyal Medya ve Turizm Konularını Kapsayan Akademik Yayınların Yayınlandığı Ülkelerin Ağ Haritası

Harita 3’de sosyal medya ve turizm konularını ele alan çalışmaların yapılmış olduğu ülkelere ilişkin dokuz küme olduğu görülmektedir. Kümeler; ABD, İspanya, İngiltere, Avustralya, İtalya, İsviçre, Rusya, Malezya, Türkiye, Avusturya, Yunanistan, Hindistan şeklindedir. En kuvvetli bibliyografik eşleşme ağının ABD (425.00), Çin (357.00), İngiltere (324.00) arasındadır. Çalışma sayısı esas alınarak yapılan değerlendirme değişik ülkelerde bulunan ama ortak yayın yapan yazarların yayınlarını kapsadığını belirtmek gerekmektedir. Çalışma sayısı bakımından ABD ve Çin’in önde gelen ülkeler olmakla birlikte uluslararası statüde ortaklık ilişkisinin yüksek olduğu görülmektedir. ABD ve Çin’in ardından uluslararası düzeyde ortaklık yapan ülkeler arasında Avustralya, İngiltere ve İspanya’nın olduğu görülmektedir. Türkiye ise (51.00) bağlantı ve 146 akademik yayın ile ülkelerarası işbirliğini gösteren ağ haritasında yer almıştır.

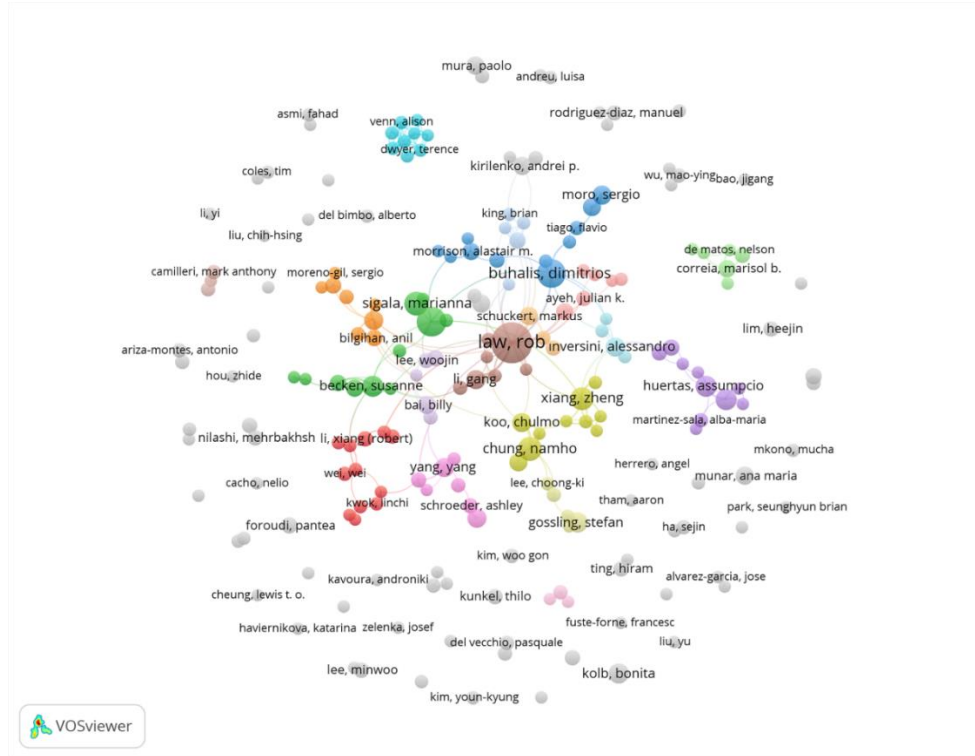
Harita 4: Sosyal Medya ve Turizm Konularını Kapsayan Akademik Yayınları Yer Aldığı Dergilerin İndirgenmiş Bibliyografik Ağ Haritası

Sosyal medya ve turizm konularını kapsayan akademik yayınlar çeşitli dergilerde yer almaktadır. Harita 4’de en az beş yayında en az beş atıf yapılan dergilerin bağlantılarına ilişkin ağ haritası bulunmaktadır. Ağ bağlantısında 20 tane farklı kümelenme görülmektedir. Alandaki yayın ve atıf sayısı olan dergiler Sustainability, Tourism Management, Current Issues in Tourism, Journal of Travel Research olarak görülmektedir. Dergilerin birbirleri ile doğrudan ve dolaylı

bağlantıları bulunmaktadır. Bibliyografik eşleşme ağına sahip olan dergi ise Tourism Management dergisi ancak en fazla yayının yer aldığı dergi ise Sustainability dergisidir.

Harita 5: Sosyal Medya ve Turizm Konularına İlişkin Akademik Yayın Yapan Yazarların Ağ Haritası

Harita 5'te sosyal medya ve turizm konuları ile ilgili yazarların ağ haritası bulunmaktadır. Haritada 76 küme bulunmaktadır. Yazarlar içinde en az beş belgeye ait alıntılanma ağı dikkate alınmıştır. Sayısı en fazla olan kümede 12 yazar bulunmaktadır. Metin Kozak, Linchi Kwok, Xiang Li, Anna Mattila, Stephen Pratt aynı kümede yer alan yazarlar arasındadır. Yazarların birbirleri ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili oldukları görülmektedir. Yapılan çalışmalarda en fazla yayın sayısı ve atıf alan yazar olarak Rob Law bulunmaktadır. Türk yazar Fevzi Okumuş 12 yayın ve 395 atıf ile 22. Sırada yer almaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Mobil telefonlar ile sosyal medya kullanımının yaygınlaşması turistlerin sosyal medya üzerinden aramalar yapması, otellere ve hizmetlerine ilişkin değerlendirmeler hakkında fikir sahibi olmasını kolaylaştırmaktadır. Seyahat acentaları, yiyecek içecek işletmeleri, otel işletmelerinin tanıtım amaçlı, tüketicilerin

ise bilgi edinme ve paylaşım yapma amaçlı sosyal medya kullanımı turizm sektöründe sosyal medyanın önemini ortaya koymaktadır.

Web of Science veri tabanında sosyal medya ve turizm kavramlarını kapsayan akademik yayınlar bibliyometrik olarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Analiz neticesinde sosyal medya ve turizm konulu çalışmaların 1992 yılında başladığı ve 30 yıllık bir zaman dilimini kapsadığı görülmektedir. Sosyal medya turizm konusuna olan ilginin yıllar içerisinde giderek artış gösterdiği tespit edilmiştir. 2010 yılı itibari ile çalışma sayısında artış olduğu gözlemlenmiştir. 2020 yılı 869 çalışma ile en fazla yayının yapıldığı yıl olarak belirlenmiştir. 2021 yılında çalışma sayılarında azalma görülme sebebi pandemi olarak değerlendirilebilir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre sosyal medya ve turizm konu başlıkların yer aldığı akademik yayınların konaklama alanında yapıldığı görülmektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar Türkiye’de otellerin sosyal medya kullanımı üzerine yapılan ve Kükrer Aydın (2012)’a ait olan çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca turizm sektörünün alt dalları olarak yiyecek içecek işletmelerinde sosyal medya kullanımının Aydın (2016) tarafından yapılan çalışma sonuçlarıyla ve seyahat acentelerinde sosyal medya kullanımının Gökdemir ve Erdem (2017) tarafından yapılan çalışma sonuçlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Otellerde, acentelerde ve yiyecek içecek işletmelerin gibi turizmle doğrudan ilişkili pek çok sektörün sosyal medya kullanımı gerçekleştirdiği ifade edilebilir. Sosyal medya aracılığı ile reklam ve tanıtım çalışmalarının daha uygun maliyetlerle yapıldığı ve daha çok kitleye ulaştığı düşünüldüğünde sosyal medya kullanımının kaçılmaz olduğu görülmektedir.

Sosyal medya ve turizm alanındaki etkileşim sosyal medyanın ülkelerdeki kullanımı ile benzerlik göstermektedir. Araştırma sonuçları değerlendirildiğinde sosyal medya başlığı altında turizm, medya, içerik, sürdürülebilir turizm, destinasyon imajı, hizmet kalitesi gibi çalışmalar ile ilişkilendirilmiştir. Elde edilen sonuç Ünal (2020), Ekincek ve Önçel (2017), Wei, Scott, Yi ve Alain (2018) tarafından yapılan çalışmalarda sonuçlar ile benzer sonuçlar göstermektedir. Söz konusu çalışmalarda sosyal medya ve turizm konularında sürdürülebilir turizm, destinasyon imajı ve hizmet kalitesi üzerine araştırmaları kapsamaktadır.

Araştırma kapsamında sosyal medya ve turizm konu başlıklarını ele alan çalışmaların makale türünde olması konunun akademisyenler tarafından ilgi çeken bir konu olduğunu göstermektedir. Ancak kitap, kitap bölümü ve bildiri sayılarının makalelere oranla az olması ise bu alandaki eksikliği göstermektedir.

Araştırmada en çok yayın yapan ülke Amerika, Çin ve İngiltere olarak tespit edilmiştir. Söz konusu ülkelerin insanların 2021 yılı içerisinde sosyal medyayı sıklıkla kullanan insanlar olduğu belirtilmiştir (We Are Social, 2021). Söz konusu ülkelerde sosyal medya kullanımının yaygın olması akademik yayın konusunda lider olmalarını destekler niteliktedir. Türkiye’nin yayın yapan ülkeler konusunda hazırlanan ağ haritasında yer alması olumlu bir durumdur. Sosyal medya ve turizm

konulu çalışmalarda akademik çalışmaların bulunduğu ancak sayısının diğer ülkelere oranla az olduğu görülmektedir. Maddi imkanlardaki ve araştırma alanındaki kısıtlılık gibi nedenlerden dolayı çalışma sayısı sınırlı olduğu ifade edilebilir. Konunun popüler olması ve duyarlılığın artması sonucunda daha fazla sayıda uluslararası yayın yapılabileceği öngörülmektedir.

Araştırma amacı doğrultusunda seçilen sosyal medya ve turizm anahtar sözcükleri ile eş dizimlik analizi sonucunda elde edilen turizm ve medya sözcüklerinin birbiri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Metin verilerine dayanan haritalama sonucu ile eş dizimlik analizi sonuçları benzerlik göstermektedir. Söz konusu durum çalışma evreninin açıklayıcı özelliğe sahip olduğunu kanıtlar nitelik taşımaktadır. Sustainability, Tourism Management, Current Issues in Tourism, Journal of Travel Research isimli dergilerin sosyal medya ve turizm konusunda önde gelen dergiler olduğu, konu ile ilgili araştırma yapmayı düşünenlerin söz konusu dergileri takip etmeleri önerilmektedir.

Sosyal medya kullanımı günümüzde pazarlama ve tanıtma çalışmalarının vazgeçilmez bir parçasıdır. Gerek yiyecek içecek işletmeleri, gerek acenteler gerekse otel işletmeleri tarafından sıklıkla kullanılması aynı zamanda insanlar tarafından da tercih edilmesi nedeni ile sosyal medya kullanımı görünür önem arz etmektedir. İnsanların sosyal medya aracılığı ile turistik ürün ya da hizmetler hakkında fikir sahibi olmak için araştırmalar yapmaları turistik işletmeler tarafından dikkate çeken bir alan olmuştur. Turistlerin bilgi araştırmaları turistik işletmelerin bilgi paylaşımı sosyal medya ve turizm konularında akademik çalışmaların merkezinde yer almıştır. Sosyal medyanın turizmin pek çok dalında kullanılabildiği ve bu konuda farklı araştırmalara imkânlar sunabileceği düşünülmektedir.

Sonuç itibari ile sosyal medyanın yaygın olarak kullanıldığı turizmde bu çalışmanın alan yazına katkı sunması gelecekte yapılacak olan araştırmalara da kaynak olması amaçlanmıştır. Sosyal medya ve turizm konularına ilişkin akademik yayın konusunda sadece Web of Science veri tabanından yararlanılarak yapılması çalışmanın sınırlılığını meydana getirmektedir. Benzer çalışmalar Scopus, Sciencedirect gibi farklı veri platformlarından faydalanılarak ve karşılaştırmalar yapılarak alana katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Abramo, G., D'Angelo, C. A. ve Caprasecca, A. (2009). Allocative efficiency in public research funding: Can bibliometrics help? *Research Policy*, 38 (1), 206-215.

Acuner, E. ve Küçük, K. (2021). Rize ili seyahat acentalarının sosyal medya pazarlamasına yönelik algı ve tutumları. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (24): 48-78.

Aghaei Chadegani, A., Salehi, H., Yunus, M., Farhadi, H., Fooladi, M., Farhadi, M., ve Ale Ebrahim, N. (2013). A comparison between two main academic

literature collections: Web of Science and Scopus databases. *Asian Social Science*, 9(5), 18-26.

Akdeniz, A. ve Kömürcü, S. (2021). Seyahat acentalarının sosyal medya hesaplarının değerlendirilmesi: İzmir ilinde faaliyet gösteren seyahat acentalarının sosyal medya etkileyicileri (influencer) ile ilişkilerine yönelik bir araştırma. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, (2021 Özel Sayı): 98 – 115.

Akkuş, Ç. (2019). Restoran atmosferi algısının sosyal medya paylaşımlarına etkisi: bir temalı restoran örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1): 628-642.

Aydın, B. (2016). Sosyal medyada restoran imajı: Tripadvisor örneği. *Jomat Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 1(1): 13-30.

Bozok, D., Kılıç, S. N., Özdemir, S. S., (2017). Turizm literatüründe kırsal turizmin bibliyometrik analizi. *Journal of Human Sciences*, 14(1), 187-202. doi:10.14687/jhs.v14i1.4274

Cankül, D., Metin, M. ve Özvatan, D. (2018). Yiyecek içecek işletmeleri ve sosyal medya kullanımı. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 1(1): 29-37.

Chung, N. ve Koo, C. (2015). The use of social media in travel information search. *Telematics and Informatics* 32: 215–229.

Çınar, K. ve İş, M. (2021). Social media use by restaurant businesses in the slow food concept: Tripadvisor case study. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8 (73): 2130-2147.

Çuhadar, M. ve Morçin, İ. (2020). Türkiye’de gastronomi turizmi ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analizi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 7 (1), 92-106.

Duğan, Ö. ve Aydın, B. O. (2018). Sosyal medyanın turizmde tanıtım amaçlı kullanımı: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-13.

Düşmezkalender, E. ve Metin, M. (2019). Alternatif Turizme Yönelik Bibliyometrik Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22 (2), 813-824.

Ekincek, S. ve Önçel, S. (2017). Sosyal medyadaki restoran tüketici yorumlarının değerlendirilmesi: Foursquare örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(2): 404-419.

Ercan, F. (2020). Türkiye’deki gastronomi turizmi konulu makalelerin bibliyometrik analizi. *Journal of Tourism and Gastronomy*, 8(2), 1058-1075.

Erol, G., Örgün, E. ve Keskin, E. (2019). Sosyal medyada restoran imajı: Kapadokya örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (4): 3290-3302.

Ertopçu, İ. (2019). Restoran işletmelerinin sosyal medya kullanımı: Instagram örneği. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 49-64.

Eryılmaz, B. ve Zengin, B. (2014). Butik otel işletmelerinin sosyal medya kullanımına yönelik bir inceleme: Facebook örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4: 42-59.

Glänzel, W. (2003). Bibliometrics as a research field. A course on theory and application of bibliometric indicators. (Course Handouts). http://nsdl.niscair.res.in/jspui/bitstream/123456789/968/1/Bib_Module_KUL.pdf. adresinden 30 Temmuz 2022 tarihinde indirilmiştir.

Gökdemir, S. ve Erdem, S. H. (2017). Seyahat acentelerinde internet kullanımı ve sosyal medya. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2(3): 23-38.

Güdü Demirbulat, Ö. ve Tetik Dinç, N. (2017). Sürdürülebilir turizm konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 20-30.

<https://wearesocial.com/uk/blog/2021/01/digital-2021-uk/> (Erişim Tarihi: 3.04.2022).

Kaplan, A. M., ve Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! the challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1): 59-68.

Karasakaloğlu, B. (2020). Kış turizmi çalışmaları üzerine bibliyometrik bir inceleme. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(3), 407-426.

Kavoura, A. ve Stavrianea, A. (2015). Following and belonging to an online travel community in social media, its shared characteristics and gender differences. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 175: 515 – 521.

Kim, B. ve Heo, C. (2016). Analysis of satisfiers and dissatisfiers in online hotel reviews on social media. *International Journal of Contemporary Hospitality And Management*, 28(9): 1915-1936.

Kim, W. G., Lim, H. ve Brymer, R. A. (2015). The effectiveness of managing social media on hotel performance. *International Journal of Hospitality Management*, 44: 165-171.

Kocabay Şener, N. (2014). Sosyal medyada günün menüsü: Sosyal medyada paylaşılan yemek fotoğrafları üzerine bir değerlendirme. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3): 72-82.

Köksal, Y., ve Özdemir, Ş. (2013). Bir iletişim aracı olarak sosyal medya'nın tutundurma karması içerisindeki yeri üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (18)1: 233-337.

Kükrer Aydın, Ö. (2012). Türkiye’de otelcilik sektöründe sosyal medyanın kullanımına yönelik bir inceleme. *Akdeniz İletişim Dergisi*, 18: 99-110.

Leung, X. Y., Bai, B. ve Stahura, K. A. (2013). The marketing effectiveness of social media in the hotel industry: A comparison of facebook and twitter. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 39(2): 147-169.

Nebioğlu, O. (2019). Turizm ve yiyecek tüketimi: Uluslararası alanyazın üzerine bibliyometrik bir analiz. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(1), 71-88.

Oğuzbalaban, G. (2019). Termal Turizm Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(4): 1012-1027

Olçay, A., Karaçıl, G. ve Sürme, M. (2018). Helal turizm alanının bibliyometrik profili. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (Temmuz), 389-408.

Park, J. ve Oh, I. (2012). A case study of social media marketing by travel agency: the salience of social media marketing in tourism industry. *International Journal of Tourism Sciences* 12 (1): 93-106.

Patra, S. K., Bhattacharya, P. ve Verma, N. (2006). Bibliometric study of literature on bibliometrics. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 26(1), 27-32.

Sarı Gök, H. (2021). Gönüllü Turizm Konusunda Yapılan Araştırmaların Bibliyometrik Analizi: Scopus Örneği, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 1546-1567.

Senders, A., Govers, R. ve Neuts, B. (2013). Social Media Affecting Tour Operators Customer Loyalty, *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30: 41–57.

Tayfun, A., Ülker, M., Gökçe, Y., Tengilimoğlu, E., Sürücü, Ç. ve Durmaz, M. (2018). Turizm alanında yiyecek ve içecek ile ilgili lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(2), 523-547.

Tezcan, E. T. (2017). Bir halkla ilişkiler uygulama alanı olarak sosyal medya kullanımı: change.org zeytin hayattır imza kampanyası. *E-Journal of New Media*, 47-52.

Uşaklı, A., Koç, B. ve Sönmez, S. (2017). How 'social' are destinations? Examining european dmo social media usage. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6: 136-149.

Ünal, A. (2020). Sosyal medyanın destinasyon marka farkındalığı ve kalitesi üzerindeki etkilerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 2(1): 13-24.

Van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2020). VOSviewer Manual, (Online)<http://www.vosviewer.com/> (4.03.2022).

Varkaris, E. ve Neuhofer, B. (2017). The influence of social media on the consumers' hotel decision journey. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 8(1): 101-118.

Wei H., Scott M., Yi W. ve Alain Y. L. C. (2018). Evaluating user-generated content in social media: an effective approach to encourage greater pro-environmental behavior in tourism?. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(4): 600-614.

Yeksan, Ö. ve Akbaba, A. (2019). Sürdürülebilir turizm makalelerinin bibliyometrik analizi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 220-231

Xiang, Z. ve Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. *Tourism Management*, 31: 179-188.

Zeng, B. ve Gerritsen, R. (2014). What do we know about social media in tourism? a review . *Tourism Management Perspectives*, 10: 27-36.

Yayın Geliş Tarihi: 29.04.2022
Yayına Kabul Tarihi: 06.06.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1111007

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1293-1308
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KIZ ÖĞRENCİLERİN CAM TAVAN ALGISI: GASTRONOMİ VE MUTFAK SANATLARI BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Turgay BUCAK*

Öz

Türkiye’de yiyecek ve içecek sektörü; “emek yoğun” olduğu kadar son yıllarda “kadın yoğun” bir sektör haline gelmiştir (Tükeltürk ve Perçin, 2008). Türkiye’de turizm sektörü içerisinde, istihdam edilen kadın çalışan sayısı, diğer sektörlerle göre daha yüksektir. Bunun nedeni olarak da; kadınların turizm sektörü içerisinde bilgi ve becerisine dayanan iş alanlarının daha fazla olması söylenebilmektedir (Şit, 2016). TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) verilerine göre Türkiye’de; 15 yaş ve üzeri birey sayısı toplamda 59 milyon 894 bin olup; bu sayının 29 milyon 649 bini erkek, 30 milyon 244 bini ise kadındır. Söz konusu nüfus içerisinde iş gücüne katılan erkek sayısı 21 milyon 484 bin iken, bu sayı kadınlarda 10 milyon 159 bine düşmektedir. Bu durum, Türkiye’de kadınların iş gücüne katılımın düşüklüğünü göstermektedir. 2017 yılında kadınların iş gücüne katılım oranı ise % 33,6’dır. 2019 Ağustos ayı verilerine göre; Türkiye’de konaklama ve yiyecek içecek işletmelerinde çalışan toplam kayıtlı çalışan sayısı 110150 kişidir. Bu sayısının içerisinde kadın çalışan sayısı 25813’dür. Bu sayılar mevsimlik işçilerden arındırılmış sayılardır.

Anahtar Kelimeler: Cam Tavan, Gastronomi, Kız Öğrenciler

FEMALE STUDENTS' PERCEPTION OF A GLASS CEILING: A RESEARCH ON THE STUDENTS OF THE GASTRONOMY AND CULINARY ARTS DEPARTMENT

Abstract

The food and beverage sector in Turkey; as well as being "labor intensive", has become a "women-intensive" sector in recent years (Tükeltürk and Perçin, 2008). The number of female employees employed in the tourism sector in Turkey is higher than in other sectors. As the reason for this; it can be said that women have more job fields based on their knowledge and skills in the tourism sector (Şit, 2016). According to TUIK (Turkish Statistical

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bucak, T. (2022). Kız öğrencilerin cam tavan algısı: Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencileri üzerine bir çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1293-1308.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-4901-2673, turgay.bucak@deu.edu.tr.

Institute) data, in Turkey; The number of individuals aged 15 and over is 59 million 894 thousand in total; 29 million 649 thousand of this number are men and 30 million 244 thousand are women. While the number of men participating in the labor force in this population is 21 million 484 thousand, this number decreases to 10 million 159 thousand for women. This shows the low participation of women in the labor force in Turkey. The labor force participation rate of women in 2017 was 33.6%. According to the data of August 2019; The total number of registered employees working in accommodation and food and beverage businesses in Turkey is 110150. The number of female employees in this number is 25813. These numbers are excluding seasonal workers.

Keywords: Glass Ceiling, Gastronomy, Female Students

TÜRKİYE'DE GASTRONOMİ EĞİTİMİ

Son yıllarda popülerliği artan gastronomi eğitiminin temelleri, 1784 yılında aşçılık ve mutfak ile ilgili ilk kursun İngiltere'de açılmasıyla atılmıştır. İngiltere'de açılan ilk mutfak kursunu, 1820'de Amerika'da ve 1891'de Fransa'da açılan kurslar takip etmiştir (Allen, 2003, Kurnaz vd., 2018). Gastronomi eğitimine 1895'de Fransa'da başlayan Le Gordon Bleu ve 1922'den günümüze kadar gastronomi eğitimine devam eden Cornell Üniversitesi diploma veren okullar olmuşlardır (Öney, 2016). Boston ve Adelaide Üniversiteleri gastronomi eğitimi alanında yüksek lisans programını açarak eğitim vermeye başlamıştır. 1996 yılında ise New York Üniversitesi doktora programını açan ilk üniversitelerden biri olmuştur. (Allen, 2003). Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi son yıllarda önem kazanmıştır.

Lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları programından mezun olan öğrenciler, turizm veya yiyecek-içecek sektöründe iş bulabilmektedirler. Bu sektörlerle örnek olarak; oteller, restoranlar, kafeler, yiyecek fabrikaları, alkollü ve alkolsüz içecek üreten fabrikalar verilebilmektedir (Eren ve Aydın, 2019).

Türkiye'de gastronomi/mutfak eğitiminin tarihi incelendiğinde, geçmişten gelen ve yaygın bir şekilde devam eden "ahilik" kurumu ile başladığı görülmektedir. Eğitim süreci, ustaların dükkanlarında usta-çırak ilişkisi içerisinde devam etmekteydi (Kılınç, 2012). Türkiye'de mutfak eğitiminin 1950'li yıllara kadar eğitim şeklinin usta-çırak ilişkisi şeklinde devam ettiği görülmektedir. Aşçılık mesleğine olan talebin artmasıyla beraber, İstanbul, Ankara ve İzmir'de yer alan meslek odaları ve belediyeler tarafından kısa süreli kurslar şeklinde eğitimler verilmeye başlanmıştır (Çetin, 1993). Turizm Bakanlığı tarafından, turizm sektöründe ara eleman yetiştirmek amacıyla 1967 yılında başlattığı Turizm Eğitim Merkezleri (TUREM) kursları başlatılmıştır. TUREM kurslarında; ön büro, yiyecek ve içecek servisi, kat hizmetleri ve yiyecek üretimi (mutfak/aşçılık) olmak üzere dört branşta eğitim verilmekteydi (Bucak ve Yiğit, 2018). Türkiye'de ilk örgün mutfak eğitimi 1961-1962 öğretim yılında Ankara Otelcilik Okulu'nun açılmasıyla başlamıştır. 1985 yılında açılan Bolu Mengen Anadolu Aşçılık Meslek Lisesi alanında açılan ilk lise olma özelliğini taşımaktadır (Öztürk ve Görkem, 2012).

Mutfak eğitimi Türkiye’de, 1960’lı yıllardan itibaren orta öğretim düzeyinde verilmeye başlanmıştır. Abant İzzet Baysal Üniversitesi tarafından 1997 yılında “Aşçılık Bölümünün” kurulmasıyla Türkiye’de ilk defa mutfak eğitimi ön lisans seviyesine taşınmıştır. Daha sonra Afyon Kocatepe Üniversitesi (2001), Anadolu Üniversitesi (2002) ve Gaziantep Üniversitelerinde (2003) sırasıyla programlar açılmıştır. Vakıf üniversitelerinde ise; 2006 yılında Kapadokya Meslek Yüksekokulu “Aşçılık” programını açan ilk vakıf üniversitesi olmuştur (Görkem ve Sevim, 2016).

Türkiye’de lisans düzeyinde açılan ilk gastronomi ve mutfak sanatları programı Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi bünyesinde 2003 yılında açılmıştır. 2003 yılında Yeditepe Üniversitesi tarafından verilmeye başlanan lisans düzeyinde ilk gastronomi eğitimini sırasıyla; İzmir Ekonomi Üniversitesi (2008) ve Okan Üniversitesi (2009) izlemiştir. Devlet üniversitelerinde ise, lisans düzeyinde gastronomi eğitimi 2010 yılında Nevşehir Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi bünyesinde açılan programlarla eğitim vermeye başlanmıştır. Türkiye’de özellikle 2010 yılından sonraki yıllarda gastronomi eğitimi veren kurumların sayısının önemli bir derecede arttığı görülmektedir (Güdek ve Boylu, 2017).

Tablo 1: Türkiye’de Lisans Düzeyinde Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitimi Veren Üniversite Sayıları

Birim	2016	2017	2018	2019	Toplam
Devlet – (Fakülte)	11	3	9	7	30
Vakıf – (Fakülte)	6	6	4	1	17
Devlet – (Yüksekokul)	3	1	1	4	9
Vakıf – (Yüksekokul)	3	1	1	1	6
Toplam	23	11	15	13	62

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’de, gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi veren üniversite sayılarının yıllara göre dağılımı Tablo 1’de gösterilmektedir. Türkiye’de lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi; devlet ve vakıf üniversitelerinde, fakültelerde (Turizm Fakültesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi ve Güzel Sanatlar Fakültesi) ve yüksekokullarda (Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu, Uygulamalı Bilimler Yüksekokullarında) yürütülmektedir. 2016 yılında 23, 2017 yılında 11, 2018 yılında 15 ve 2019-2020 eğitim ve öğretim yılı itibarıyla 62 üniversitede (devlet ve vakıf) gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi verilmektedir. Tablo 1, “YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu) ATLAS” tan faydalanılarak oluşturulmuştur. Türkiye’de gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi özellikle son yıllarda, öğrenciler tarafından tercih edilen popüler bir program haline gelmiştir. 2019 yılında Türkiye’de gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi veren üniversitelerin toplam kontenjanı 4349 olup, bu kontenjanın 4292’si dolmuştur. 2019 yılı itibarıyla; Türkiye’de gastronomi ve mutfak sanatları bölümü % 99’luk bir doluluğa sahiptir.

Tablo 2: Türkiye’de Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümlerine Yerleşen Öğrencilerin Cinsiyet Dağılımı

Birim	Kız Öğrenci Sayısı	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci %	Erkek Öğrenci %	Toplam
Devlet – Fakülte	3261	2815	53,67	46,33	6076
Vakıf – Fakülte	1277	1494	46,08	53,92	2771
Devlet - Yüksekokul	700	526	57,10	42,90	1226
Vakıf - Yüksekokul	444	469	48,63	51,37	913
Toplam	5682	5304	51,72	48,28	10986

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de, lisans düzeyinden gastronomi ve mutfak sanatları 2016-2017 ile 2019-2020 eğitim-öğretim yılları arasında tercih yapan öğrencilerin cinsiyetlerine göre dağılımı yer almaktadır. Elde edilen verilere göre; Türkiye’de lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi, kız öğrenciler (% 51,72) tarafından daha fazla tercih edilmektedir.

Cam Tavan Sendromu

Gastronomi ve mutfak sanatları öğrencileri ve mezunlarının büyük bir çoğunluğu turizm sektörü ile yiyecek ve içecek işletmelerinde çalışmaktadırlar. Yıllar içerisinde yiyecek ve içecek işletmeleri büyük bir gelişim kaydetmesine rağmen cinsiyet ayrımcılığı hala devam etmektedir (Nupur, Deepa ve Khimya, 2013; Santero Sanchez vd., 2015; Casado-Diaz ve Simon, 2016; Remington ve Kitterlin-Lynch, 2018; Garrigos vd., 2019)

Cam tavan sendromu olarak adlandırılan ve kadınların üst düzey örgütsel kademelere gelmesinin önündeki yapay engeller olarak dile getirilen kavram ilk defa başta Amerika olmak üzere batı dünyasında 1970’li yıllardan sonra kullanılmaya başlanmıştır (Yaprak, 2009; Ögüt, 2006; Aydın vd., 2007). Wirth’e (2001) göre cam tavan, örgütsel bir takım işlem ve kararlar veya örgütteki insanların sahip oldukları önyargılar tarafından oluşturulan, kadın çalışanların örgütte üst yönetici pozisyonlarına gelmelerini engelleyen, ancak herhangi bir şekilde görünür olmayan yapay engellerdir. Genel olarak cam tavan kadınların, üst yönetim kademelerine gelmelerini engelleyen görünmez yapay engeller olarak tanımlanmaktadır (Winn, 2005; Wirth, 2001; Wrigley, 2002; Weiler ve Bernasek, 2001; Tlaiss ve Kauser, 2010; Carvalho vd., 2019).

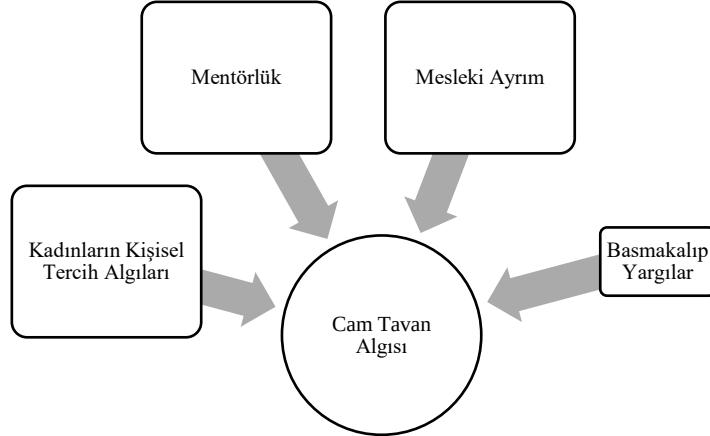
Gerek dünyada gerekse Türkiye’de, konu ile ilgili yapılan çalışmalarda cinsiyet temelli cam tavan engellerinin farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Ancak bütünleyici bir bakış açısıyla, örgütlerde cam tavan oluşumuna yol açan unsurlar bireysel, örgütsel ve toplumsal faktörler etrafında toplanabilmektedir (Cong, 2007; Mızrahi ve Aracı, 2010).

Cam tavan sendromu ulusal ve uluslararası çalışmalarda farklı şekillerde ele alınmıştır. Kara'ya (2012) göre; Türkiye'de konaklama sektörü içerisinde kadınlar, erkeklere göre daha fazla kariyer engeli ile karşılaşmaktadır. Akpınar-Sposito (2013), cam tavanın kadın çalışanlar için büyük bir problem olduğunu ve dünya genelinde de farklı şekillerde ortaya çıkabildiğini ifade etmişlerdir. Bazazo (2017), Ürdün'de turizm ve konaklama sektöründe çalışan kadınların cam tavan algılarının düşük seviyede olduğunu tespit etmişlerdir. Perez ve arkadaşları (2018) yapmış oldukları çalışmada, İspanya'da konaklama sektöründe çalışan kadın yöneticilerin cinsiyet temelli ayrımcılığa maruz kaldıklarını belirtmektedirler. Garrigos, Haddaji, Segovia ve Signes (2019) göre, mutfakta çalışan şeflerin cinsiyet ayrımcılığından öte sahip olmuş oldukları niteliklere göre kariyerleri şekillenmektedir.

Cam tavanla ilgili literatür incelendiğinde; söz konusu algının oluşmasında etkili olan birtakım faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler; çoklu rol üstlenme, kadınların kişisel tercih algıları, örgüt kültürü ve politikaları, mentörlük, mesleki ayırım ve basmakalıp yargılardır (Burgess, 2003; Haddaji vd., 2017; Bazazo vd., 2017).

Çalışma, gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrenciler ile gerçekleştirildiğinden dolayı; bu çalışmada rol çatışması ile örgütsel faktörler çalışma kapsamına alınmamıştır.

Şekil 1: Çalışmanın Modeli

Çalışmanın modeli Şekil 1'de gösterilmektedir. Modele göre; gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin cam tavan algılamalarında hangi faktörün daha baskın olduğu çalışma kapsamında ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

H1:

H₀: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile eğitim gördükleri sınıf arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₁: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile eğitim gördükleri sınıf arasında anlamlı bir fark vardır.

H₂:

H₀: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile eğitim gördükleri üniversite türleri arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₁: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile eğitim gördükleri üniversite türleri arasında anlamlı bir fark vardır.

H₃:

H₀: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile staj yapmaları arasında anlamlı bir fark yoktur.

H₁: Kız öğrencilerin cam tavan algıları ile staj yapmaları arasında anlamlı bir fark vardır.

YÖNTEM

Amaç ve Önem

Bu çalışmanın amacı, gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin cam tavan algısını araştırmaktır. Bu amacın yanı sıra, cam tavan algısının belirlenen demografik değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterip göstermediği de araştırılmıştır. Ayrıca çalışma sonucunda elde edilen sonuçlar; Türkiye’de faaliyet gösteren yiyecek ve içecek profesyonellerinin kurmuş olduğu dernek ve sivil toplum örgütleri ile paylaşılması da çalışmanın amaçları arasındadır. Türkiye’de gastronomi ve mutfak sanatları eğitiminin kız öğrenciler tarafından daha fazla tercih edilmesi nedeniyle; bir kariyer engeli olan cam tavan konusunun önemini ortaya koyması ve konuya dikkat çekmesi, çalışmanın önemli yanını ortaya koymakta olup bu yönüyle literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Literatürde yiyecek ve içecek sektöründe çalışan kadın şefler üzerine çalışmalar olmasına rağmen geleceğin şef adayı olan kız öğrencilerin cam tavan algısını araştıran araştırma sayısı son derece kısıtlıdır. Bu durum çalışmanın önemli görülmesine neden olan bir başka etmendir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini; Türkiye’de devlet ve vakıf üniversitelerinde lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrenciler oluşturmaktadır. YÖK’ün (Yükseköğretim Kurulu) açıklamış olduğu raporda; 2016-2019 yılları arasında lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi veren üniversitelere yerleşen toplam kız öğrenci sayısı 5682’dir. Örneklem yeter sayısının belirlenmesinde Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) referans olarak alınmıştır. Örneklem belirlemede amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak 591 kız öğrenciye ulaşılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, veri elde etmede anket formu kullanılmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde (4 soru) araştırmaya katılan öğrencilerin tanımlayıcı (demografik) özelliklerini elde etmeye amacına yöneliktir. İkinci bölüm ise araştırma ile ilgili asıl kısmı (21 ifade) oluşturmaktadır. Bu çalışmada ölçüm aracı olarak Karaca'nın (2007) çalışmasından faydalanılmıştır. Türkiye'de bu ölçüm aracı son yıllarda birçok araştırmada kullanılmıştır. Cam tavan algısı ise bir ifade ile ölçülmüştür. Ölçüm aracı 5'li Likert tipindedir ve ifadelere katılım; 1: Hiç Katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılıyorum, 5: Tamamen Katılıyorum şeklindedir. Katılımcıların seçeneğe katılma düzeyinin ortalaması 1.00-1.79 olduğunda “kesinlikle katılmıyorum”; 1.80-2.59 olduğunda “katılmıyorum”; 2.60-3.39 olduğunda kararsızım; 3.40-4.19 olduğunda “katılıyorum”; 4.20-5.00 olduğunda ise “kesinlikle katılıyorum” olarak yorumlanması kabul edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktararak nicel analiz programı yardımıyla analiz edilmiştir. Araştırma sonucu elde edilen verileri özetlemede frekans (sıklık) ve yüzde (%) değerleri kullanılmıştır. Bağımsız iki grup arasında cam tavana ilişkin algıda fark olup olmadığının araştırılmasında Bağımsız Örneklem T Testi kullanılırken ikiden fazla bağımsız grup arasında fark olup olmadığı ise Tek Yönlü Anova Testi ile incelenmiştir. Araştırma kapsamında kullanılan ölçeğin Cronbach Alfa değeri 0,705 olarak elde edilmiştir. Bu değer ölçeğin güvenilir olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

Bulgular

Katılımcıların Tanımlayıcı Özelliklerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların tanımlayıcı özellikleri ilişkin bulgular Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Tanımlayıcı Özelliklerine İlişkin Bulgular

Sınıf	N=591	%
1. Sınıf	214	36,2
2. Sınıf	161	27,2
3. Sınıf	119	20,1
4. Sınıf	97	16,5
Staj	591	
Evet	176	29,8
Hayır	404	68,4
Kayıp Değer	11	1,8
Üniversite Türü	591	
Devlet Üniversitesi	270	46,0

Vakıf Üniversitesi	305	51,8
Kayıp Değer	16	2,2
Mutfak Eğitimi	591	
Evet	114	19,3
Hayır	476	80,5
Kayıp Değer	1	0,2

Tablo 3’de katılımcılara ait tanımlayıcı bulgulara yer verilmiştir. Katılımcıların % 36,2’si (214 kişi) 1. sınıf, % 27,2’si (161 kişi) 2. sınıf, % 20,1’i (119 kişi) 3. sınıf ve % 16,5’i (97 kişi) 4. sınıf öğrencisidir. Katılımcıların staj durumu incelendiğinde ise % 68,4’ü (404 kişi) stajını yapmamış iken % 29,8’i (176 kişi) stajını yapmıştır. Katılımcıların % 51,8’i (305 kişi) vakıf üniversitesinde eğitim görürken % 46’sı (270 kişi) devlet üniversitesinde eğitim görmektedir. Katılımcıların % 19,3’ü (114 kişi) üniversite öncesi mutfak eğitim almışken % 80,5’i (476 kişi) üniversite öncesi mutfak eğitimi almamıştır.

Ortalama-Standart Sapma Ölçülerine İlişkin Bulgular

İfadelere ilişkin ortalama ve standart sapma ölçüleri Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Katılımcıların Cam Tavan Algısına İlişkin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Ortalama	Standart Sapma
Cam Tavan Algısı						3,8393	1,19443
Gelecekte kariyerinizde daha yüksek pozisyonlara ilerlemenizi önleyen bir cam tavan mevcudiyeti olacağını düşünüyor musunuz?	6,1	8,0	20,1	27,6	38,2	3,8393	1,19443
Kadınların Kişisel Tercih Algıları						4,3610	0,59950
1. Kadınlar kariyer hedeflerini gerçekleştirmek	3,4	3,6	11,2	43,3	38,4	4,100	0,96647

için belirli bir plana sahiptirler.							
2. Kadınlar için işlerinde ilerleme ve gelişme olanakları çok önemlidir.	3,6	1,4	1,9	30,1	63,0	4,4788	0,89204
3. Kadınlar başarılı bir yönetici olmak için gerekli yetenek, objektif görüş ve inisiyatifte sahiptir.	3,4	1,5	3,7	21,7	69,7	4,5279	0,90693
4. Kadınlar üst düzey yönetici olduklarında yalnız kalma korkusu yaşarlar. (R)	3,0	4,4	12,9	35,0	44,8	4,1433	1,00179
5. Üst düzey kadın yöneticiler, kadın olma özelliklerini yitirirler. (R)	2,3	2,5	5,4	22,3	67,5	4,5025	0,88624
6. Kendine güveni olan kadınlar, üst yönetici olmanın zorluklarını kolaylıkla aşarlar.	5,1	3,2	6,9	28,9	55,9	4,2687	1,06687
7. Kadınlar terfi etme ve daha yüksek pozisyonlara gelme konusunda isteksizdirler. (R)	2,0	1,5	5,4	25,9	65,2	4,5059	0,83334
Mesleki Ayrım						2,9658	0,55790
8. Aileler kız çocuklarını kadınlara yönelik olduğunu düşündükleri mesleklere	12,0	26,6	19,8	14,2	27,4	3,1841	1,39794

yöneltilmektedir. (R)							
9. Kurum içinde görev dağılımı kadın ve erkek için farklılık arz etmektedir. (R)	11,8	25,8	22,3	16,9	23,2	3,1385	1,34585
10. Kadın çalışanlar mesleklerinde ilerleme konusunda erkeklere göre daha çok çalışmakta ve daha uzun süre beklemektedir. (R)	24,9	29,8	22,8	13,2	9,3	2,5228	1,25377
11. Kadınlar üst düzey yönetici olarak atanmamalıdır. (R)	1,9	0,7	2,5	10,1	84,8	4,7530	0,70822
12. Üst düzey yönetici kademelerine ulaşmada etkili olan kilit görevlerde, kadınlar yeterince yer almaktadır.	19,5	34,3	25,9	14,5	5,8	2,5279	1,12994
13. Erkekler, kadınlara göre üst düzey yöneticilik konumuna daha uygundur.	61,8	22,0	8,0	4,2	4,0	1,6684	1,06006
Basmakalıp Yargılar						4,4457	0,63439
14. Kadın yöneticiler hızlı ve mantıksal karar alamazlar. (R)	2,4	2,0	3,6	16,8	75,2	4,6058	0,84687
15. Kadınlar yöneticilik özelliklerine sahiptir. (R)	5,1	1,9	2,5	21,2	69,3	4,4780	1,01114

16. Kadınlar iş dünyasının güçlüklerine erkekler kadar direnç gösteremezler. (R)	1,0	4,0	9,0	27,1	58,9	4,3827	0,90195
17. Kadınlar erkeklere göre daha duygusal olduklarından üst düzey yöneticilikte başarılı olamazlar. (R)	1,2	2,1	5,2	25,2	66,3	4,5328	0,79312
18. Kadınlar uzun mesailere, şehirlerarası ya da ülkeler arası seyahatlere sıcak bakmazlar. (R)	2,2	4,2	17,8	30,3	45,5	4,1267	0,99324
19. Kadınlar kariyerlerine erkekler kadar bağlı değildirler. (R)	2,5	1,7	5,6	18,8	71,4	4,5482	0,87564
Mentorlük						2,9375	1,31915
20. Kadınlara rol modeli olabilecek yeterli sayıda kadın yönetici yoktur. (R)	16,2	23,7	27,9	14,4	17,8	2,9375	1,31915

*1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

**R= Ters kodlanmış ifadelerdir.

Katılımcılar, “erkekler, kadınlara göre üst düzey yöneticilik konumuna daha uygundur”, “kadın çalışanlar mesleklerinde ilerleme konusunda erkeklere göre daha çok çalışmakta ve daha uzun süre beklemektedir” ve “üst düzey yönetici kademelerine ulaşmada etkili olan kilit görevlerde, kadınlar yeterince yer almaktadır” ifadelerine az katılmakta; “Kadınlar üst düzey yönetici olarak atanmamalıdır”, Kadın yöneticiler hızlı ve mantıksal karar alamazlar ve “Kadınlar kariyerlerine erkekler kadar bağlı değildirler” ifadelerine en fazla katılım göstermişlerdir.

Katılımcıların cam tavan algısını ölçmeye amaçlayan ifadeye (3,8393) katılmaktadırlar. Katılımcıların cam algılamalarına en fazla etki eden faktörler sırasıyla; basmakalıp (geçmişten gelen) yargılar (4,4457), kadınların kişisel tercih algıları (4,3610), mesleki ayırım (2,9658) ve mentorlük (2,9375) şeklindedir.

Hipotez Testleri

Cam tavan algısının, kız öğrencilerin eğitim gördükleri sınıfa göre farklılık gösterip göstermediği tek yönlü ANOVA testi ile ölçülmüştür ve sonuçlar Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Cam Tavan Algısı ve Eğitim Görülen Sınıf Arasındaki İlişki

Sınıf	N	Ort.	SS	SD	F	p
1. Sınıf	214	3,5701	1,22656	3,587	6,332	.000
2. Sınıf	161	4,0124	1,16183			
3. Sınıf	119	3,8908	1,16292			
4. Sınıf	97	4,0825	1,11496			
Toplam	591	3,8393	1,19443			

Tablo ##’te gösterildiği üzere 4.sınıfta eğitim gören kız öğrencilerin (4,0825) ortalamaları diğer sınıfta eğitim gören kız öğrencilere göre daha fazladır. Yapılan analiz sonucu ($p < 0,05$); kız öğrencilerin cam tavan algıları ile eğitim gördükleri sınıf arasında anlamlı bir fark vardır sonucu elde edilmiştir.

Cam tavan algısının, gastronomi ve mutfak sanatları lisans eğitimi alan kız öğrencilerin eğitim gördükleri üniversite türüne ve staj durumlarına göre farklılık gösterip göstermediği bağımsız örneklem t testi ile ölçülmüş ve sonuçlar Tablo ##’de ve Tablo ##’ yer almaktadır.

Tablo ##: Cam Tavan Algısı ve Eğitim Görülen Üniversite Türü Arasındaki İlişki

Üniversite Türü	N=591	Ort	SS	SD	t	p
Devlet Üniversitesi	272	3,7463	1,18648	578	-1,738	.451
Vakıf Üniversitesi	306	3,9183	1,18869			
Missing Value	13					

Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin cam tavan algılamaları ile eğitim görmüş oldukları üniversite türü arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p > 0,05$).

Tablo 6: Cam Tavan Algısı ile Staj Durumu Arasındaki İlişki

Stajınızı Yaptınız mı ?	N	Ort	SS	SD	t	p
Evet	176	4,0227	1,19978	578	2,294	.174
Hayır	404	3,7772	1,17875			

Tablo 6’da yer alan sonuçlara göre ise; öğrencilerin, cam tavan algısı ile staj durumları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p>0,05$).

SONUÇ

Cam tavan sendromu, sektörler değişse de kadın çalışanların sıklıkla karşılaşmakta olduğu engellerdendir. Turizm sektöründe ve özellikle yiyecek içecek işletmelerinde Türkiye’de kadın çalışan sayısının yüksek olması, konunun önemini ortaya koymaktadır. Yiyecek ve içecek işletmeleri, çağın gerektirmiş olduğu yenilik ve değişimler ile yollarına devam etmektedirler. Bu değişim ve yeniliklerden bir tanesi de son yıllarda kadın çalışanların yiyecek ve içecek işletmelerinde daha fazla rol almasıdır. Aşçı ve aşçıbaşı mesleğinin toplum içerisinde öneminin artmasıyla bu alanda eğitim veren üniversitelere ve bölümlere olan ilgi de paralel olarak artmıştır. Yiyecek ve içecek sektörünün son yıllarda iyi bir servisten öte, işletmeye gelen misafirlerine unutamayacakları bir deneyim sunma arayışı içerisindeyler. Bu deneyim sadece maddesel olgulardan ziyade çalışan personelin mental durumuyla da direkt olarak ilgilidir. Diğer sektörlerde olduğu gibi yiyecek ve içecek sektöründe de mutlu personel ve mutlu misafirler ortaya çıkartabilmektedir.

Araştırma sonucunda, lisans düzeyinde gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin cam tavan algıları yüksek sayılabilecek bir değer ile algılanmaktadır. Dolayısıyla geleceğin şef adayı olan kız öğrenciler, gelecekte hedeflerini başarma noktasında önlerinde görünmez engellerin bulunduğu inanmaktadırlar. Özellikle mezun olmaya yakın olan son sınıf öğrencilerinde bu algı daha fazladır. Son sınıf öğrencilerini sırasıyla ikinci sınıf ve üçüncü sınıf öğrencileri takip etmektedir. Cam tavan algısının birinci sınıf öğrencileri dışında diğer öğrencilerde daha yüksek çıkması; birinci sınıf öğrencilerinin ilk yıllarında sektör ile ilişkisinin olmaması şeklinde yorumlanabilmektedir. Türkiye’de gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi veren üniversitelerde genellikle zorunlu iş stajları birinci sınıftan sonra başlamaktadır. Araştırma kapsamında kız öğrencilerin; eğitim gördükleri üniversite türü ve staj durumları ile cam tavan algılamaları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunamamıştır. Araştırmaya katılan kız öğrencilerin cam tavan algılamalarında, en büyük etmenin basmakalıp (geçmişten gelen) yargılar olduğu ortaya çıkmıştır. Yiyecek ve içecek işletmelerinde çalışanların erkek egemenliğinde olduğu düşünüldüğünde; kız öğrencilerin bu tür yargılara direnç göstermesi son derece normal olarak değerlendirilmektedir.

Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin birinci sınıf olsalar bile, gelecekte kariyer planlamalarında cam tavan sendromuna maruz kalacaklarını düşünmeleri, yiyecek ve içecek sektörü açısından olumsuz yönler teşkil etmektedir. Yiyecek ve içecek sektörünün, kız öğrencilerdeki cam tavan algısını iyi analiz ederek bu algıyı ortadan kaldırmaya çalışmalıdır. İyi bir eğitim görmüş bireylerin, kariyer engelleri nedeniyle sektör değiştirmesi gelecekte yiyecek ve içecek sektörünün kalifiye çalışan bulamamasına neden olabilecektir.

Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kız öğrencilerin cam tavan algılarını kırmalarında, hali hazırda eğitim aldıkları kurumdaki akademik ve idari personellere de bazı görevler düşmektedir. Akademisyenler tarafından, kız öğrencilere eğitim hayatları boyunca kariyer engelleri hakkında bilgiler ile bu engelleri nasıl ortadan kaldırabilecekleri hakkında çözüm önerileri anlatılmalıdır. Ayrıca sektör içerisinde başarısını kanıtlamış kadın şefler davet edilerek, kız öğrencilere rol model olma ve mentörlük konusunda yardımcı olmaları sağlanmalıdır.

Gelecekte mutfak personeli ve şef olarak çalışacak kız öğrencilere, cam tavan algılarını ortaya koyabilmesi konusunda birlikte görev yapacakları yöneticilerinin bu algılamalara karşı politika geliştirebilmeleri çok önemlidir. Literatürde eksik olarak görülen, gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan kadın şef ve mutfak personeli adaylarının cam tavan algılamaları konulu çalışmanın literatürdeki bu boşluğu doldurması ümit edilmektedir. Gelecek akademik çalışmalar da ise, kız öğrencilerin staj öncesi ve sonrası cam tavan algılamaları, bir başka konu cam tavan algılamalarında bölgesel farklılıklar ve bu engelleri kırmaya yönelik öneriler gibi konular üzerinde yoğunlaşmaları tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

Akpınar-Sposito, C. (2013). Career Barriers for Women Executives and the Glass Ceiling Syndrome: The Case Study Comparison Between French and Turkish Women Executives. *Social and Behavioral Sciences*, 75, 488-497.

Allen, G. (2003). Education About Food. *Encyclopedia of Food and Culture*, 1, 556-558.

Aydın, Ş., Özkul, E., Tandoğan, G. K. ve Şahin, N. (2007). Otel İşletmelerinde Kadınların Üst ve Tepe Yönetime Yükseltilmesinde Cam Tavan Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *15. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, 312-319.

Bazazo, I., Nasseef, M. A., Mukattesh, B., Kastero, D. ve Al-Hallaq, M. (2017). Assessing the Glass Ceiling Effect for Women in Tourism and Hospitality. *Journal of Management and Strategy*, Vol:8 (3). 51-66.

Bucak, T. ve Yiğit, S. (2018). Gastronomi Eğitiminde Profesyonel Mutfak Okullarının Etkisi: İstanbul Mutfak Sanatları Akademisi (MSA) Üzerine Bir Araştırma. *International Gastronomy Studies Congress Bildiriler Kitabı*, 809-822.

Burgess, C. (2003). Gender and Salaries in Hotel Financial Management: It is Still a Man's world. *Women in Management Review*, 18(1/2), 50-59.

Carvalho, I., Costa, C., Lykke, N. ve Torres, A. (2019). Beyond the Glass Ceiling: Gendering Tourism Management, *Annals of Tourism Research*, Vol:75, 79-91.

Casado-Diaz, J. M., ve Simon, H. (2016). Wage Differences in the Hospitality Sector. *Tourism Management*, 52, 96-109.

Cong, L. (2007). Does the Current Position of Women in the Labour Market in Asia Pacific Countries Signal an End to Gender Inequality?. *International Journal of Business and Management, Business School*, 3(6), 118-122.

Çetin, Ş. (1993). *Turizm Endüstrisine Mutfak Elemanı Yetiştirmeye Yönelik Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Eren, R. ve Aydın, A. (2019). Perceptions and Attitudes of Culinary Students Towards Food and Beverage Industry in Turkey. *Journal of Culinary Science & Technology*, DOI: 10.1080/15428052.2019.1640155.

Garrigos, J. A., Haddaji, M. Segovia, P. G. ve Signes, A. P. (2019). Gender Differences in the Evolution of Haute Cuisine Chef's Career. *Journal of Culinary Science & Technology*, DOI: 10.1080/15428052.2019.1640156.

Görkem, O. ve Sevim, B. (2016). Gastronomi Eğitiminde Geç Mi Kalındı Acele Mi Ediliyor?, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(58), 977-988.

Güdek, M. ve Boylu, Y. (2017). Türkiye'de Yükseköğretim Düzeyinde Gastronomi Eğitimi Alan Öğrencilerin Beklenti ve Değerlendirmelerine Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5 (4), 489-503.

Haddaji, M., Albors-Garrigos, J. ve Garcia-Segovia, P. (2019). Women Chef's Experience: Kitchen Barriers and Success Factors, *International Journal of Gastronomy and Food Science*, Vol: 9, 49-54.

Kara, D. (2012). Gender Differences of Middle-Level Hotel Managers Self-Evaluation Ratings in Turkey. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 11(1), 1-15.

Karaca, A. (2007). *Career Barriers for Women Executives: An Applied Research on Glass Ceiling Syndrome*. Dissertation Thesis, Selçuk University, Konya.

Kılınç, M. (2012). Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitimi Şekillendiren Eğitim Kurumlarında Ahilik, Gedik, Lonca, Enderun Mektebi’nin Tarihi Gelişimleri, *New World Sciences Academy*, 7(4), 63-73.

Kurnaz, A., Babür, E. T. ve Kurnaz, H. A. (2018). Gastronomi Eğitiminde Bir Sosyal Sorumluluk Projesi Örneği: Mengen Ulusal Aşçılık Kampı. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (8), 504-520.

Mizrahi, R. ve Aracı, H. (2010). Kadın Yöneticiler ve Cam Tavan Üzerine Bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 150-155.

Nupur, S., Deepa, K. ve Khimya, T. (2013). A Study on Career Advancement of Women in the Hospitality Sector in Oman. *International Journal of Multidisciplinary Management Studies*, 3(9), 154-166.

Öğüt, A. (2006). Türkiye’de Kadın Girişimciliğin ve Yöneticiliğin Önündeki Güçlükler: Cam Tavan Sendromu, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 1(1), 56-78.

Öney, H. (2016). Gastronomi Eğitimi Üzerine Bir Değerlendirme, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 193-203.

Öztürk, Y. ve Görkem, O. (2012). Aşçılık Eğitimi Yeterliliğini Etkileyen Faktörlerin Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 112-129.

Remington, J. ve Kitterlin-Lynch, M. (2018). Still Pounding on the Glass Ceiling: A Study of Female Leaders in Hospitality, Travel and Tourism Management. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 17 (1), 22-37.

Şit, M. (2016). Türkiye’de Turizm Sektörünün İstihdama Katkısı, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi (Journal of Academic Approaches)* Vol: 7 (1), 101-117.

Tlaiss, H. ve Kauser, S. (2010). Perceived Organizational Barriers to Women’s Career Advancement in Lebanon. *Gender in Management: An International Journal*, 25(6). 462-496.

Tükeltürk, Ş. A. ve Perçin, N. Ş. (2008). Turizm Sektöründe Kadın Çalışanların Karşılaştıkları Kariyer Engelleri ve Cam Tavan Sendromu: Cam Tavanı Kırma Yönelik Stratejiler. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 113-128.

Weiler, S. ve Bernasek, A. (2001). Dodging the Glass Ceiling? Network and the New Wave of Women Entrepreneurs. *The Social Science Journal*, 38 (1), 85-103.

Winn, J. (2005). Women Entrepreneurs: Can We Remove the Barriers?. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 1(3), 381-397.

Wirth, L. (2001). Breaking Through The Glass Ceiling, Women in Management. *International Labour Office*, Geneva.

Wrigley, B. J. (2002). Glass Ceiling? What Glass Ceiling? A Qualitative Study of How Women View the Glass Ceiling in Public Relations and Communications Management. *Journal of Public Relations Research*, 14(1), 27-55.

Yaprak, Ş. (2009). Kadınların Yönetim Kademelerinde Yer Almalarının Önündeki Engeller ve Cam Tavan Olgusu. *Uluslararası Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, 181-191.

Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Yayın Geliş Tarihi: 19.07.2022
Yayına Kabul Tarihi: 12.09.2022
Online Yayın Tarihi: 30.09.2022
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1145311

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1309-1334
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ BAĞLAMINDA İKTİSADİ BAĞIMSIZLIK HEDEFLERİNİN YENİDEN TANIMLANMASI

Ayçıl YÜCER*

Öz

Küresel Değer Zincirlerinin (KDZ) ticarete olan etkisi Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası organizasyonlar ve konunun uzmanı birçok ekonomist tarafından bir "paradigma kayması" olarak nitelenmektedir. Yaşanan köklü değişim dış ticaret politikası hedeflerinin yeniden belirlenmesi ihtiyacını doğurmanın yanı sıra, geleneksel analiz yöntemlerinin de hem ampirik hem de teorik anlamda sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, politika hedeflerinin belirlenmesinde KDZ'lerin yapısal özelliklerinin ve farklı ülke rollerinin önemini vurgulayarak, KDZ göstergelerinin doğru yorumlanmasına katkı sağlayacak bütüncül ve genel bir çerçeve sunmaktır.

Çalışmada KDZ altında gelişen ithalat bağımlılığının, dışa bağımlılığın temel göstergesi olmaktan çıktığı ve ithalatın ihracat içerisindeki payının azaltılmasına yönelik politikaların ülkelerin bağımsızlık hedefleriyle ters düşebileceği görülmüştür. Bu bağlamda ülkelerin iktisadi bağımsızlıkları zincirdeki pazarlık güçleri ve katma değer paylarını önceleyen bir yaklaşım çerçevesinde yeniden tanımlanmıştır. Son olarak, KDZ literatürü bağlamında kullanımı öne çıkan ve KDZ'lerin yapısal özelliklerini ve ülkelerin katılımlarını ölçmekte kullanılan birçok yeni göstergenin hesaplanma yöntemi ve katma değer ile ilişkisi de sunulmuştur. Ancak literatürdeki Türkiye odaklı diğer çalışmalardan farklı olarak, bu araştırma makalesinde ampirik bir analiz yürütülmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Küresel Değer Zincirleri, Dikey Uzmanlaşma Endeksi, Katma Değer Cinsinden Ticaret, Dış Ticaret Politikası

REDEFINING THE OBJECTIVES OF ECONOMIC INDEPENDENCE IN GLOBAL VALUE CHAINS

Abstract

Many trade economists, even the WTO, consider The Global Value Chains (GVCs) as a "paradigm shift" in international trade. The radical change occurring in global trade patterns not only creates a need for new foreign trade policy targets but also makes the

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yücer, A. (2022). Küresel değer zincirleri bağlamında iktisadi bağımsızlık hedeflerinin yeniden tanımlanması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1309-1334.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-2720-0710, aytil.yucer@deu.edu.tr.

traditional methods of analysis questionable both empirically and theoretically. This study aims to furnish a holistic frame of research for the correct interpretation of GVC indicators by emphasizing the structural features of GVCs and the importance of different country roles inside in defining the new trade policy objectives.

Our study shows that the import dependency in GVCs is no more the main source of foreign dependency and targeting a decrease in the import share of exports can act in a contradictory way with countries' objectives for economic independence. Hence, we redefine the concept of trade dependency by the bargaining power and total value-added shares of countries within the global value chains. Finally, we present in a comparative approach the calculation methods of the new GVC indicators that are available in the literature and used for the analysis of the structure of GVCs and the participation of individual countries. However other than previous work focusing on the Turkish case, we do not conduct an empirical analysis in this research paper.

Keywords: Global Value Chains, Vertical Specialization Index, Trade in Value-Added, Foreign Trade Policy

GİRİŞ

Küresel değer zincirlerinin (KDZleri) artan öneminin bir göstergesi olarak ara mal ticareti, 2008 krizi sonrasında yaşanan azalmaya rağmen son 10 yıl içerisinde yüksek bir düzeyde sabit kalmayı başarmıştır¹. Ama KDZ'ler küresel ticaretteki artan paylarının ötesinde esasen yaratmış oldukları yapısal kırılganlık nedeniyle önem arz etmektedirler. Bu kırılganlık geleneksel teorik ve ampirik yöntemlerin yanı sıra dış ticaret politikası hedeflerinin hep birlikte sorgulanmasına ve Dünya Ticaret Örgütü'nün beraberinde birçok uzman iktisatçının KDZ'leri bir "paradigma kayması" olarak adlandırmasına neden olmuştur². KDZ'ler özellikle ülkelerin birbirlerine olan bağımlılıklarını "norm" haline getirirken, yeni dış ticaret politikası hedeflerinin ne olması gerektiği tartışma konusudur. Özellikle politika tartışmalarında önemli yer tutan iktisadi bağımsızlık arzusunun KDZ'ler ile uyumluluğu sorusu akla gelmektedir. Diğer yandan dış ticarete yeni bir paradigmanın şekillendiği varsayımından hareketle politika tartışmalarını KDZ'lerin yapısal özelliklerinin anlaşılması için ihtiyaç duyulan yeni teorik ve ampirik araçlardan ayrı yürütmek mümkün görünmemektedir. Bu noktada ise bütüncül bir yaklaşıma ihtiyaç vardır.

Üretim süreçlerinin "çözülmesi (unbundling)" (Baldwin, 2006) ve farklı coğrafyalara yayılımıyla 1990'lardan itibaren hızlanan küresel değer zincirleri (KDZ) günümüz dünya küresel ticaretini şekillendirmektedir. Üretimin hangi düzeyde parçalanacağını (fragmentasyonunu), organizasyon teorilerinin işaret etmiş olduğu gibi firma tercihleri ile açıklamak mümkündür. Firmalar, üretmeyi karlı bulmadıkları ürünleri aynı sektör içinde veya başka sektörlerde faaliyet gösteren

¹ Petrol sektörü hariç bu oran 2021 ikinci çeyrek için %52 düzeyindedir (WTO, 2021).

² MiWi için hazırlanan el ilanının alt başlığı "A Paradigm Shift to Analyzing Trade" olarak tanımlanmıştır: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/miwi_e/flyer_miwi_e.pdf

diğer firmalardan satın almayı tercih ederek “üretim sınırları”nı daraltabilir veya tersine, farklı üretim süreçlerini kendi bünyelerine dahil ederek genişletebilirler. Firmanın dikey ayrışması (disintegration) ile gelişen üretim süreçlerindeki bu parçalanmanın piyasa karşılığı dış kaynak kullanımı (outsourcing) olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel değer zincirleri ise firmanın dış kaynak kullanımının sınır ötesi şirketler arasında gerçekleşmesiyle (offshoring) karakterizedir ve bu yeni ekosistemin uluslararası boyutu dikkate alındığında, KDZ’leri yalnızca firma tercihleri ile açıklamak yeterli olmayacaktır.

Konuya dış ticaret teorisi bağlamında yaklaşan Hummels, Ishii ve Yi’ye (HIY2001) göre, Küresel Değer Zincirlerine (KDZ) katılan ülkeler, ürünlerde uzmanlaşmak yerine üretimin belirli aşamalarında dikey olarak uzmanlaşmaktadır. Dikey uzmanlaşma, üretimin en az iki veya daha çok ardıl aşamada, en az iki farklı ülkenin katılımıyla ve üretime katılan ülkelere en az birinin ihraç ettiği ürünü üretmek için ithal girdiye ihtiyaç duymasıyla ortaya çıkan bir küresel olgu olarak tanımlanmaktadır. Yi’ye (2003) göre ise üretim zincirlerine farklı ülke üreticilerinin artan katılımının ardında azalan ticaret engelleri bulunmaktadır. Baldwin (2006) üretim süreçlerindeki çözülmeyle azalan ticaret maliyetlerinin yanı sıra, azalan iletişim ve organizasyon maliyetleri ile açıklamaktadır.

Antràs ve Helpman’ın (2004) çalışması bu noktada her iki teorik yaklaşımın bir sentezi olarak değerlendirilebilir. Kuzey-Güney ikiliği üzerine inşa ettikleri teorik modellerinde, sınır ötesi üretim kararının Kuzey’deki düşük sabit maliyetler ile Güney’deki düşük emek maliyetleri arasında bir değiş-tokuş içerdiği varsayılmıştır. Yine aynı modelde, firmanın dikey bütünleşme tercihi ve dış kaynak kullanımı tercihi arasında da bir değiş-tokuş tanımlanmıştır. Dikey bütünleşmeyi tercih eden firma işlem maliyetlerini azaltırken, dış kaynak kullanımına başvurduğundaysa üretim sürecine dahil ettiği tedarikçilerin güçlü güdülenmelerinden faydalanmakta ve verimliliğini arttırmaktadır.

KDZ’lerin oluşumunda rol oynayan unsurları anlamak kadar bu olgunun ülkelerin dış ticaretlerini ve ticaret politikalarını nasıl etkilediği sorusunu cevaplamak da önem arz etmektedir. Özellikle KDZ’lere katılan ülkelerin ihracat ve ithalatının birlikte hareket etmesi dikkati çekmektedir (OECD, 2008). Bu durum görünürde, üretimin ardışık süreçler içinde ve ürünün firmalar arasında tekrarlı şekilde ileri-geri hareketleriyle mekanik olarak gerçekleşmektedir. Ancak, küresel rekabetin “görev”ler (task) düzeyine inmesiyle niteliksel bir değişim geçirdiği de dikkati çekmektedir. Artık ürün bazlı uzmanlaşma, başka bir ifadeyle ülkelerin bir ürünün tüm üretim aşamalarında maliyet avantajı yakalayarak uzmanlaşması neredeyse imkansızdır. Özetle, KDZ’ler ülkelerin ithalat bağımlılığını sıradanlaştırmakta ve ithal ikameci politikaları tümüyle oyun dışı bırakmaktadır. Tersine ithalat, yerli üretimin ve ihracatın bir tamamlayıcı olarak ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlayabilmektedir. Menşei kuralına dayanan tercihli dış ticaret anlaşmaları gibi birçok ticaret politikası uygulamasının da geçerliliği bu çerçevede ayrıca sorgulanmaktadır.

Diğer yandan, doğru istatistik göstergeler kullanılmadığı sürece sağlıklı bir dış ticaret politikasını şekillendirmek mümkün değildir. Geleneksel dış ticaret göstergelerinin KDZ'ler ile yapılan ticareti analiz etmekte yetersiz kaldığı görülmüştür. Maurer ve Degain (2010), “brüt ihracat rakamları ile görünenin, gerçekte ticaretle kazanılandan ve üretilenden farklı” olduğunu ifade etmektedirler. Brüt ticaret istatistikleri ticaretin yekününün ihracatçı ve ithalatçı ülkeye muhasebelendirerek katma değer menşei göz ardı etmektedir. Sonuçta, ne ülkelerin ticari açık verdiği gerçek ticaret ortakları ne de ticaretin üretime olan gerçek katkısı tespit edilememektedir.

Brüt çıktı içerisinde katma değer payını ölçen VA/Output göstergesi³ hem firma düzeyinde hem de ülkeler düzeyinde ayrışmayı ölçmek için uzun süredir kullanılmaktadır (Fally, 2012). Ancak ticarete konu katma değer miktarı ve menşei gümrük kayıtlarında açıkça belirtilmediğinden, küresel değer zincirlerini resmeden ilk detaylı ve tutarlı sonuçlar ürün bazlı vaka analizleri (örn. iPod için Dedrick vd., 2010) sayesinde elde edilmiştir. Bugün ise DTÖ, OECD, vb. uluslararası kuruluşların katkılarıyla, katma değer cinsinden ülkeler düzeyinde toplulaştırılmış (aggregate) göstergeler girdi-çıkıtı tabloları aracılığıyla hesaplanabilmektedir. Geliştirilen yeni yaklaşımlar sayesinde artık ihracata konu ürünün üretiminde kullanılmak üzere üreticinin doğrudan kendisinin veya dolaylı olarak diğer yerel veya yabancı tedarikçiler aracılığıyla ithal ettiği girdiler ayrıştırılarak katma değer menşei ve nihai hedefi ayrıştırılmaktadır.

Katma değer istatistikleri ve katma değer cinsinden göstergelere erişimin son dönemde kolaylaşmasıyla birlikte, bu verilerin doğru yorumlanmaları özellikle önemi arz etmektedir. Katma değer verilerinin yorumlanmasında küresel değer zincirleriyle şekillenmiş ticari bağımlılık ilişkilerinin yapısal farklılıklarının göz ardı edilmesi ithal ikameci ticaret politikası söylemlerinin hortlamasına neden olmaktadır. Halbuki, bu yeni ekosistem içerisinde iktisadi bağımsızlık hedeflerinin ithalat bağımlılığından daha geniş bir tanıma ihtiyacı vardır ve yapılacak yeni tanıma uygun yeni ekonomi ve ticaret politikalarının belirlenmesi gereği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki tespitlerden hareketle bu çalışmada, konu hakkındaki literatürden faydalanılarak KDZ olgusunun teorik, ampirik ve politik boyutları bütüncül bir yaklaşımla ele alınmış ve bir sentez yaratılmaya çalışılmıştır. Yerel literatürdeki birçok çalışmanın aksine çalışmada ampirik analizlere yer verilmemiştir. Her ne kadar bu çalışma doğrudan Türkiye üzerine değilse de ülkenin dış ticaret politikası hedeflerinin belirlenmesinde KDZ'lerin doğru tahlili ile ülkenin mevcut ve gelecek rollerinin gerçekçi bir çerçeve içerisinde değerlendirilmesi noktasında dolaylı bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

³ Feenstra ve Hansen (1996) ise katma değer yerine ithalata konu ara malların toplam ara mal talebi içindeki payına odaklanarak kendi ifadeleriyle bir “dış kaynak kullanımı göstergesi” oluşturmuşlardır. Ancak, bu göstergenin gerçekte sınır ötesi üretimi ölçtüğünü söylemek yerinde olacaktır (de Backer ve Yamano, 2007).

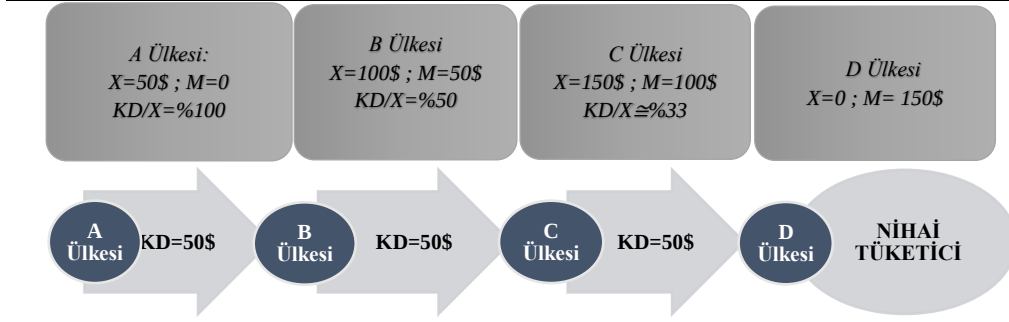
Çalışma sonuç hariç üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, temsili bir örnek yardımıyla KDZ'lerin dış ticaretin yapısını ve “iktisadi bağımsızlık” kavramını nasıl değiştirdiği tartışılarak geçmişten günümüze kullanılagelen dış ticaret göstergelerinin ve teorik yaklaşımların analizlerde yarattığı sorunlar açıklanacaktır. İkinci bölümde, KDZ'lerin yapısal özellikleri ve zincirdeki ülkelerin güç ilişkileri tanımlanmaya çalışılacak ve bu özelliklere uygun şekilde katma değer odaklı bir dış ticaret politikası nasıl olmalıdır sorusuna cevap aranacaktır. Üçüncü bölümde ise, KDZ'lerin yapısal özelliklerini ayırt etmekte kullanılması önerilen bir dizi istatistiki gösterge sunulacaktır. Sonuç bölümünde çalışmanın çıktıları kısaca özetlenecektir.

KDZ'LER İLE ŞEKİLLENEN “İKTİSADİ BAĞIMSIZLIK” VE GELENEKSEL ANALİZ YÖNTEMLERİNİN ELEŞTİRİSİ

Günümüzde, DTÖ üyesi olmayan ülkeler dahil, hiçbir ülke tam otarş halinde kendine yetebilmeyi başarmış değildir⁴. Ülkeleri birbirlerine bağımlı kılan halihazırdaki ticari ilişkilere, küresel değer zincirleriyle birlikte ülkelerin ihracatlarının ithalatlarına olan bağımlılığı da eklenmektedir. Bu yeni ekosistem içinde, geleneksel göstergelerin küresel ticaretin analizi için yetersiz kaldığı görülmektedir. Aşağıda bir örnek yardımıyla ilk önce geçmişten günümüze süregelen teorik ve istatistiki yöntemlerin ülkelerin küresel ticaretteki rollerini analiz etmekteki tutarsızlıkları gösterilecektir. Sonrasında ise, küresel değer zincirleriyle birlikte “iktisadi bağımsızlık” kavramının nasıl şekillendiği tartışılacaktır.

Şema 1’de D ülkesi nihai tüketicisinin talep ettiği ve toplam değeri 150\$ olan bir malın küresel değer zincirleri ile üretim ve ticaretinin temsili aşamaları gösterilmiştir. Örnekteki A ülkesi ürünün temel girdisi olan 50\$ değerindeki hammaddeyi üreterek B ülkesine ihraç etmektedir. B ülkesi ise bu hammaddeyi işlerken 50\$ değerinde bir katma değer yaratmakta ve sonrasında 100\$ karşılığında C ülkesine satmaktadır. C ülkesi B’den ithal etmiş olduğu 100\$ değerindeki ara malına tasarım ve paketleme hizmetiyle birlikte 50\$ değerinde son bir katma değer ekleyerek D ülkesindeki nihai tüketiciye ihraç etmektedir. Özetle, her aşamada ürüne 50\$ değerinde bir katma değer eklenerek ürünün ticareti gerçekleşmektedir.

⁴ Örneğin, Kuzey Kore Aralık 2020 itibarıyla 401,2 milyon dolar cari işlemler açığı vermiştir. <https://tradingeconomics.com/north-korea/balance-of-trade#:~:text=Balance%20of%20Trade%20in%20North,2252.65%20USD%20Million%20in%202019.&text=North%20Korea%20Balance%20of%20Trade%20%2D%20values%2C%20historical%20data%20and%20charts,updated%20on%20October%20of%202021.>

Şema 1: Katma Değerin İhracat İçindeki Payı (% , KD/X)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur. Şemada ihracat yerine X, ithalat yerine M, katma değer yerine ise KD kısaltmaları kullanılmıştır.

Örnek incelendiğinde, brüt ihracat rakamlarının ülkelerin ihracata yönelik üretimlerini ve ithalat taleplerini yansıtmadığı ve üretilen katma değer zincir boyunca tekrarlı şekilde muhasebeleştirildiği görülmektedir⁵. Şema 1’de, her ülke temelde 50\$ değerinde katma değer (KD) üreterek ihraç ediyor olmasına karşın brüt ihracat ve ithalat rakamları zincirin başından sonuna katlanarak artış göstermektedir. Brüt ihracat rakamları üzerinden yapılacak bir karşılaştırmada üretimin son aşamasında yer alan C ülkesi, en çok ihracat yapan ve D’den sonra en çok ithalat yapan ülke olarak karşımıza çıkacaktır. D ülkesi ise, A ve B ülkelerinden de dolaylı olarak ithalat yapmasına rağmen yalnızca C ülkesinden ithalat yapıyor görülmektedir.

Geleneksel olarak ülkelerin ticari bağımsızlıklarının bir ölçütü olarak değerlendirilen yerel katma değer ihracat içindeki payı (KD/X) küresel değer zincirleriyle birlikte sapma göstermektedir. Küresel değer zincirleri brüt ihracat rakamlarını şişirirken, ülkelerin ihraç ettikleri katma değer büyüklüğü ile bu katma değer brüt ihracat içindeki payı arasındaki ilişkiyi zayıflatmaktadır. Şöyle ki, Şema 1’de A, B ve C ülkeleri aynı katma değeri üretmelerine rağmen, katma değer paylarının farklılaştığı ve dahası bu farklılaşmanın sistematik olduğu görülmektedir. Üretim zincirinde nihai tüketiciye yaklaşıldıkça ihracatçı ülkenin yerli katma değer oranı düşmektedir. Van der Marel’in (2015, s.9) 58 ülke için ülkelerin zincire katılım düzeylerini kontrol ederek yaptığı korelasyon analizi, ülkelerin brüt ihracatları içerisindeki yerli katma değer paylarının nihai tüketiciye olan uzaklıkları ile -zayıf da olsa- ters orantılı olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, özellikle imalat sanayi için, endüstriyel faaliyetin nitelikleri ile üretim zincirinin uzunluğu ve üreticinin tüketiciye olan uzaklığı sistematik olarak ilişkilidir (Fally, 2012, s.25). Örneğin, küresel üretim zincirinde emtia üreticisi ve ihracatçısı konumunda bulunan bir ülke, uzun bir zincirin ilk aşamalarında konumlanacak ve dolayısıyla ihracatı içindeki yerli katma değer oranı da yüksek

⁵ Bu sorun “çift muhasebeleştirme (double counting)” olarak adlandırılmaktadır.

olacaktır. Diğer yandan, daha kompleks ürünlerin⁶ değer zincirlerinde katılımcı ülke sayısı artarken, özellikle zincirin sonunda konumlanmış ülkeler için ihracat içindeki yerli katma değer payı azalmaktadır. Özetle katma değer in ihracata oranı; ülkelerin hangi endüstrilerde faaliyet gösterdiklerinin, zincirde hangi görevlerde uzmanlaştıklarının ve zincirin uzunluğu gibi yapısal özelliklerin bir göstergesine dönüşmektedir.

Yukarıdaki örnekten hareketle, küresel değer zincirleri;

- Ara mal ve hizmetlerin tekrarlı muhasebeleştirilmesi, ticaretin özellikle bazı sektörlerde ve bazı ülkeler için gerçekte olduğundan daha çok görünmesine,
- Katma değer in kaynağı olan sektörlerin ve ülkelerin göz ardı edilmesine,
- Ticaretin, ülkenin üretimi ve istihdamıyla ilişkisinin belirsizleşmesine,
- Cari işlemler dengesinin ve ülkelerin ikili ticari ilişkilerinin yanlış değerlendirilmesine,
- Ülkelerin “İktisadi bağımsızlık” hedeflerinin “ithalat bağımlılığı” kavramının ötesinde yeniden tanımlanmasına

neden olmaktadır.

Bu yeni ticari yapı içerisinde, KDZ’ler içinde bütünleşik üretim yapan ülkeler, zincir içerisinde kendilerine öncül ve de ardıl konumdaki ülkelerin yanı sıra nihai talep ile de çok yönlü ve eş zamanlı bir bağımlılık ilişkisi kurmaktadır. 2008 Büyük Buhranı sürecinde çıktı ve ticaret rakamlarının hareketi arasında yaşanan çarpıcı ayrışma, KDZ’ler ile nihai talebin ticarete olan etkisinin güçlendiğine ve küresel bir yayılımı olduğuna işaret etmektedir. 2009 yılı için dünya toplam üretimi bir önceki yıla göre yalnızca %0,7 düşmüşken, toplam ticaretin %10,7 azalması şaşırtıcı değildir (IMF World Economic Outlook, 2011). Aynı şekilde arz yönünde, üretim zincirinde yer alan herhangi bir ülkenin yaşadığı ekonomik sıkıntılar ve/veya maliyet artışları ürünün nihai fiyatını, kalitesini ve dolayısıyla nihai talebini etkileyerek zincirdeki tüm ülkelerin pazar payını düşürebilmektedir.

KDZ’ler ile artan bağımlılık ilişkileri, geleneksel teorilerle alışlageldiği şekliyle tek tek ülkeler için rekabet gücünü ve kaynağını açıklamayı zorlaştırmaktadır. Örneğin ilk bakışta KDZ’lerin endüstri-içi ticareti arttırdığı gözlenebilir. “Yeni” dış ticaret teorileri bu artışı yatay veya dikey ürün farklılaşması ile açıklayacaklardır. Halbuki, küresel değer zincirleri gerçekte hem endüstri içi hem de endüstriler arası ticareti kapsamakta (OECD ve CEFTA, 2013) ve KDZ’ler ile endüstri-içi ticaret ürün farklılaşmasından çok, üretimin parçalanması sonucunda artan ara mal ticaretinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, ara malların endüstri içi ticaretini nihai malların endüstri içi ticaretinden ayrı değerlendirilmek önemlidir (Pittiglio, 2014).

⁶ Otomotiv, telekomünikasyon ve bilgisayar ile petrol endüstrilerinde dikey uzmanlaşma daha yoğun şekilde görülmektedir (WTO ve Commission des Finances du Sénat, 2011, s.8). Bu sektörlerde ihracat içindeki ithalat 1995 sonrasında hızla artış göstermiştir.

Diğer yandan, ticaret teorilerinde varsayılanın aksine KDZ'ler içerisinde ülkeler yerleşik nihai tüketicilerinin talebini karşılamak için değil, yeniden ihraç etmek için ithalat yapmaktadırlar. Şu hâlde ülkelerin, rol aldıkları küresel değer zincirleri içerisinde ancak uzmanlaştıkları ilgili üretim aşamasında (görevde) “kısmi” bir mukayeseli üstünlüğe sahip olduklarından bahsedilebilir. Diğer bir ifadeyle, nihai ürünün üretiminde ülkelerin değil, zincirin tümünün mukayeseli üstünlüğü bulunmaktadır. Gerçekte, üretim kaynakları endüstriler ve ürünler arasında değil endüstri-içinde yeniden konumlanmakta ve paylaşılmaktadır (Melitz, 2003).

Bu noktada, küresel değer zincirleri içerisindeki rekabetçi ilişkileri anlamak için yeni kavramlara ihtiyaç olduğu aşikardır. Küresel değer zincirlerinin güçlendirdiği bağımlılık ilişkilerinin zincirdeki tüm roller için simetrik olmadığı dikkate alındığında, gerçekte ülkelerin “zincirler içerisindeki ekonomik roller için bir yarışa girmiş” olduğu görülmektedir (de Backer ve Miroudot, 2014). Bir yandan yenilikçi tasarım ve teknolojiler ile şekillenen ara ve nihai mallardaki ürün farklılaşması, diğer yandan firmaların uluslararası organizasyon ve koordinasyon yetenekleri ülkelere küresel piyasalarda rekabet ve pazarlık gücü kazandırmaktadır.

Zincirin ilk aşamalarında uzmanlaşmış, hammadde vb. ürünlerin üreticisi ülkelerin konumları benzer ürün üreten rekabetçinin çokluğu nedeniyle daha kırılgandır. Ticari ilişkilerinde en bağımsız ülkeler ise, ürünün tasarımının ve teknolojisinin üreticisi olarak zincirin yöneticisi konumunda bulunan ülkelerdir. Bu ülkeler tedarikçilerine veya üreticilerine karşı sahip oldukları pazarlık gücü sayesinde, ticaretten elde ettikleri toplam katma değeri arttırabilmektedirler. Ancak bu başarı doğrudan brüt istatistiklere yansımamaktadır⁷. Richard Baldwin (2011, s.33), zincirdeki ülkeler arasında var olan hiyerarşiye dikkat çektiği, “Küreselleşmenin İkinci Ayrışması Ertesinde Ticaret ve Endüstrileşme: Bir Arz Zincirini İnşa Etmek ve Katılmak Nasıl Bir Farka Sahiptir ve Neden Önemlidir⁸” isimli makalesinde küresel değer zincirlerinin yöneticisi konumunda üç gelişmiş ülkeye işaret etmektedir:

“1980’lerin imalat devleri olan ABD, Japonya ve Almanya’nın özellikle yüksek teknoloji üreten firmalarının kurmuş oldukları arz zincirlerine, kalkınmakta olan ülke sanayicileri arasından ancak en başarılıları, 1985’ten başlayarak ve yine ancak 1990’larda ivme kazanarak katılabilmişlerdir.”

Baldwin’ın tanımıyla Türkiye gibi zincirde “katılımcı” rolü üstlenen ülkeler, ticari performanslarını ve kazanımlarını ancak üretim zincirinin hangi aşamasında

⁷ Örneğin 2016 yılı için Fransa, Almanya gibi gelişmiş ülkelerin ihracatları içerisindeki yerli katma değerlerinin oransal olarak birçok gelişmekte olan ülkenin (Brezilya, Peru, Türkiye) gerisinde kaldığı görülmektedir (OECD, 2018).

⁸ Makalenin İngilizce Orijinal İsmi: “TRADE AND INDUSTRIALISATION AFTER GLOBALISATION’S 2ND UNBUNDLING: HOW BUILDING AND JOINING A SUPPLY CHAIN ARE DIFFERENT AND WHY IT MATTERS”.

“katılımcı” olduklarını doğru tahlil ederek ve “yönetici” olma potansiyellerini değerlendirerek tanımlayabilirler. Bir sonraki bölümde, küresel değer zincirlerinin uzunlukları, ileri ve geri bağlantıları gibi yapısal özellikleri çerçevesinde ülkelerin “rol” tanımları yapılarak bu rollerin katma değer üretimi ve iktisadi bağımsızlık ile ilişkisi tartışılacaktır.

KDZ’LERİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE KATMA DEĞER ODAKLI DIŞ TİCARET POLİTİKASI

Ticaretin refah artırıcı etkisi, ihracatla birlikte beklenen üretim ve gelir artışlarıyla doğrudan ilişkilidir ve ihracata konu katma değeri arttırmak ülkelerin ekonomi politikalarının temel hedeflerinden biridir. Ancak KDZ’lerin çoğunlukla ülkelerin kontrolü dışında gelişen küresel dinamiklere göre şekillendiği dikkate alındığında ülkeler, halihazırda var olan zincirlerin içerisinde rol bulmayı ve zincirde üretilen toplam katma değerden en çok payı almayı hedefler duruma gelmiştir (van der Marel, 2015). Bu noktada, ülkelerin rol aldığı üretim zincirinin yapısal özellikleri, ülkelerin zincirdeki rolü vb. unsurlar katma değer artırılmasında belirleyici olmaktadır.

Şöyle ki, ülkenin katıldığı değer zincirinin,

- Üretim özellikleri; ürün sofistikasyonu⁹,
- Yönetişim yapısı; üretici-güdümlü (producer-driven) veya müşteri-güdümlü (buyer-driven) olması,
- İçerdiği üretim süreçlerinin yapısı; zincirin uzunluğu ve “yılanlar” (snakes) ya da “örümcekler” (spiders) ile benzeşen şekiller alması¹⁰,
- İçinde ülkenin bulunduğu konumu ve rolü; zincirin yukarı (upstream) veya aşağı (downstream) aşamalarında uzmanlaşması, yönetici veya katılımcı olması

zincirde üretilen toplam katma değeri ve ülkenin bu toplamdan alacağı payı belirlemektedir.

Ülkelerin saydığımız bu unsurlar çerçevesinde stratejik tercihlerini çeşitlendirmeleri mümkündür. Örneğin, öncelikle ihraç ettikleri toplam katma değeri arttırmayı hedefleyen ülkeler katıldıkları üretim zincirlerinin sayısını arttırmayı seçebilmektedirler. Birçok çalışma KDZ’lere katılımı ile ülkelerin artan katma değer ithalatına rağmen, yerli katma değer üretiminin de arttığını göstermektedir

⁹ Hausmann vd. (2007, s.4) “sofistikasyon” kavramını, sabit bir yatırım düzeyi için çıktının daha yüksek olduğu “yüksek verimli” ürünler olarak tanımlamaktadır. Çıktı değerinin belirleyenleri arasında sayılabilecek ürün farklılaşması, teknoloji düzeyi gibi birçok faktör dolaylı olarak ürün sofistikasyonu ile ilişkilidir. Lall vd. (2005) “ihracat sofistikasyon”unu ölçmeye çalışmışlardır.

¹⁰ Baldwin ve Venables (2013), küresel üretim süreçlerinin üreticilerin ardıl konumlandığı yılan gibi uzayan bir zincirden çok örümceğin kolları gibi yataya doğru yayılan bir yapıda şekillendiğini vurgulamaktadırlar.

(Kummritz, 2016; Rahman vd., 2013). Örneğin Çin Halk Cumhuriyeti, elektronik sektöründe montaj aşamasında uzmanlaşarak birçok farklı markanın üretimine katılmış ve ihracatta önemli başarılar elde etmiştir. Linden vd. (2009), iPod'un toplam satış fiyatı olan 299\$ içinde Çin'in montajdan elde ettiği payın "en fazla birkaç dolar" olduğunu belirtmektedir¹¹. Ancak yalnızca bu "birkaç dolar" bile toplamda bakıldığında, Foxconn'un 23 milyar \$ değerindeki devasa satış rakamının %5'i gibi azımsanamayacak bir kısmını oluşturmaktadır (Liang, 2016).

Görüldüğü üzere, ihraç edilen toplam katma değeri arttırmak, brüt ihracat değerini veya içerisindeki yerli katma değerin oranını arttırmakla (ithalat oranını düşürmekle) aynı anlama gelmemektedir. Tam tersine, ülkeler ihracatını yaptıkları görevlerde rekabetçi konum elde etmek için etkin ithalat politikalarına ihtiyaç duymaktadırlar. Alman firmalarının nitelikli işgücü gerektiren bir kısım üretim faaliyetlerini Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde gerçekleştirmesiyle birlikte rekabet avantajı sağladığı görülmüştür (Marin ve Schweisguth, 2011, s.13). Sınır ötesi üretim politikaları ilk bakışta Almanya'nın tedarikçi bağımlılığını arttırmış gibi görünse dahi ülkenin özellikle nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulan teknoloji yoğun ürünlerdeki rekabetçi pozisyonunun korunmasını, zincirdeki "yönetici" konumunu ve pazarlık gücünü devam ettirmesini sağlamıştır. Bu sayede ayrıca nitelikli emek gücündeki ücret artışlarının önüne geçilmiştir.

Ülkeler katıldıkları zincir sayısını arttırmak yerine, seçici davranarak kıt kaynaklarını belirli zincirlerde üretim yapmak için kullanmayı da tercih edebilirler. Bu durumda örneğin, mümkün olduğunca sofistike ve yüksek teknoloji ürünler üreten ve bu vesileyle üretilen toplam katma değerin daha yüksek olduğu zincirler içerisinde yer almayı hedefleyebilirler. Yenilikçi ve yüksek teknoloji üreten zincirlerde, zincirin uzunluğunun kısaldığı dikkate alınırsa (Fally, 2012, s.26); üretime katılan ülkelerin toplam katma değerden aldıkları payın da yüksek olacağı değerlendirilebilir. Fally'e (2012) göre gelişmiş ülkeler, dış kaynak kullanımının daha sınırlı olduğu yüksek teknoloji ürünlerde veya yine zincirin kısa olduğu hizmetler sektöründe uzmanlaşmaktadırlar. Diğer yandan, Costinot vd. (2011), fakir ülkelerin uzmanlaştıkları zincirlerin gelişmiş ülkelerinkine göre daha kısa olduğunu ifade etmektedir. Costinot vd. (2011) ayrıca, ülkelerin zincirdeki konumlarının gelişmişlik düzeyleriyle ilişkili olduğunu, fakir ülkelerin daha çok zincirin ilk aşamalarında uzmanlaşırken gelişmiş ülkelerin tüketiciye yakın aşamalarda konumlandığını vurgulamaktadır. Ancak, bir zincirde üretilen toplam katma değerden elde edilecek pay yalnızca zincirin uzunluğuna ve ülkenin konumuna göre değil, zincirin yönetim yapısı ile de ilgilidir. Özellikle yönetici ülkelerin zincirin hangi aşamasında konumlandığı yönetim yapısına göre farklılaşmaktadır.

KDZ'lerinin yönetim yapısı ile ilgili olarak ilk defa 1990'larda "küresel mal zincirleri" (Gereffi, 1994) daha sonraları ise küresel değer zincirleri başlığı altında

¹¹ Xing ve Detert (2010), 2007 yılında 229 \$ değerinde olan iPhone'un yalnızca %2,8'inin (19,5\$)' Çin tarafından üretildiğini söylemektedir.

yürütülen çalışmalar, üretim zincirlerinin üretici-güdümlü veya müşteri-güdümlü olabildiğini göstermiştir (de Backer ve Miroudot, 2014; Gereffi, 2001). Müşteri-güdümlü zincirler daha çok büyük perakendecilerin öne çıktığı oyuncak, tekstil gibi emek-yoğun sektörlerde şekillenmektedir. Sermaye ve teknoloji yoğun sektörlerde ise genellikle üretici-güdümlü değer zincirleri oluşmakta ve kârlılık ölçek ekonomileri ve teknoloji düzeyiyle belirlenmektedir (Gereffi, 2001). Bu sektörler arasında, büyük oligopollerin hâkim olduğu otomotiv, uçak ve bilgisayar sanayileri sayılabilir (Gereffi ve Memedoviç, 2003).

Üretici-güdümlü küresel değer zincirleri, üretim zincirinin ürünün tasarımından montajına kadar her aşamasını kontrol eden firmalarca yönetilmektedir. Antràs'ın (2003) belirtmiş olduğu gibi üretici-güdümlü KDZ'lerde dış kaynak kullanımı sınırlı kalmakta ve ticaret genellikle firma içi iştirakler arasında gerçekleşmektedir. Bu tarz firmalar üretimin yukarı (upstream) aşamalarında uzmanlaşmaktadır (de Backer ve Miroudot, 2014). Müşteri-güdümlü zincirleri ise “fabrikasız üreticiler” yönetmektedir (Gereffi ve Memedoviç, 2003) ve katma değer in çoğunluğu zincirin sonunda (downstream) yer alan pazarlama ve satış faaliyetlerinde yaratılmaktadır. Üretim genellikle üretici-tedarikçilere (OEM-orijinal malzeme üreticisi) outsource edilmekte ve yalnızca bazı başarılı üreticiler zaman içerisinde markalaşarak “fabrikasız üreticiler”e (OBNM-orijinal marka adı üreticisi) dönüşmektedirler (Gereffi ve Memedoviç, 2003).

Ülkelerin “yönetici” pozisyonları üretimden aldıkları katma değer payını arttırmaktadır. Ancak bu başarı, katma değer oranı göstergelerine doğrudan yansımamaktadır. Müşteri-güdümlü zincirlerde son aşamalarda konumlu “yönetici” ülkeler, daha çok geri bağlantılar ile karakterizedir. Bu ülkeler zincirin toplamda ürettiği katma değerden yüksek pay almalarına ve tedarikçilere karşı sahip oldukları yüksek pazarlık gücüne rağmen ihracatları içerisindeki yüksek ithalat oranları ile gerçekte olduklarından daha dışa bağımlı görünmektedir.

Diğer yandan, üretici-güdümlü değer zincirlerinde, yönetici konumundaki ülkeler üretilen katma değerden yüksek pay almakta, hem de zincirin tasarım, Ar-Ge gibi ilk aşamalarında yer alarak ileri bağlantılar kurmaktadır. Bu sayede, ihracatları içerisindeki ithalat oranı daha düşük kalmaktadır. Ancak sermaye yoğun sektörlerde yönetici konumundaki bu ülkeler, hammadde ihracatı ile zincirde katılımcı rolü üstlenen ve zayıf pazarlık gücüne sahip ülkeler ile istatistiki olarak benzer profil sergilemektedir. Çünkü, hammadde üreticisi ülkelerin ihracatları içerisindeki katma değer payları, geri bağlantılarının zayıf olması nedeniyle daha yüksek olmaktadır.

Bu tartışmalarda dikkat edilmesi gereken önemli unsur, küresel değer zincirleriyle birlikte iktisadi bağımsızlığın ihracat içerisindeki katma değer oranı ile ilişkisinin geçmişte olduğu gibi doğrusal olmamasıdır. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, ülkeler ister yüksek teknoloji üreten üretici-güdümlü bir zincirde montaj aşamasında, ister müşteri-güdümlü emek-yoğun sektörlerde yönetici konumunda uzmanlaşsınlar, zincirin sonunda konumlandıkları sürece ihracatları

içerisindeki ithalat oranı yüksek kalacaktır. Ancak yöneticilerin katılımcılara göre iktisadi bağımlılıklarının daha az olduğu açıktır.

KDZ'lerin yapısal özellikleri ve ülke rollerinin yukarıda tanımlanan çerçeveye uygun şekilde analiz edilebilmesi için literatürde bir dizi ampirik gösterge oluşturulmuştur. Dördüncü bölümde, literatürde bu amaçla geliştirilmiş göstergeler sunulacaktır.

YENİ DİŞ TİCARET GÖSTERGELERİ VE ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Brüt ve katma değer cinsinden ticaretin küresel değer zincirleri ile önemli ölçüde ayrıştığını göstermede, literatürde sunulan vaka analizleri (örn Barbie bebekler, Apple ürünleri, Bianchi bisiklet vs.) oldukça fayda sağlamıştır (Koopman vd., 2010, s.2). Ancak, ürün bazında üretim zincirlerinin yapısını analiz etmenin ötesinde, değer zincirlerinin küresel gelişimini ve ülkelerin katılımını görmek için makro düzeyde toplulaştırılmış (aggregate) verilerin kullanımı gerekmektedir.

Literatürde bu yönde karşımıza çıkan toplulaştırılmış göstergelerden ilki, ara mallar için brüt ticaret istatistikleridir. İlk defa Johnson ve Noguera (2012) küresel ticaretin yaklaşık 2/3'üne ulaşan ara mal ticaretinin küresel değer zincirlerinin artan öneminin bir delili olduğuna işaret etmiştir. Ancak, ara mal ticaretinin ölçülebilmesi için “ara mal”ları ayırt etmekte kullanılacak operasyonel bir tanıma ihtiyaç vardır. “Ara mal” tanımının en iyi karşılığı milli gelir hesaplarında (SNA-System of National Accounts) olduğu gibi malların kullanım türüne göre sınıflanması (üç temel ürün sınıflaması: ara mallar, tüketim ve sermaye malları) olmakla birlikte brüt dış ticaret istatistikleri SNA standartları ile uyumsuzdur (Koopman vd., 2010, s.2). Birleşmiş Milletler Geniş Ekonomik Gruplar Sınıflaması (BEC), bu eksikliği gidermek adına 2002 yılında yenilenerek, brüt ticaret istatistiklerini SNA standartlarıyla uyumlu hale getirecek dönüştürme yöntemlerini de içerir hale getirilmiştir (BEC Rev.4, 2002, s.5).

Diğer yandan Hummels, Ishii ve Yi (2001, s.76), BEC'in endüstri başlıklarına göre yaptığı sınıflamanın geniş kapsamlı olduğuna ve “gelişigüzel” (arbitrary) sonuçlar verdiğine işaret etmektedir. BEC'in birçok farklı kullanım amacına uygun ürünü geniş endüstri başlıkları altında birlikte toplamasının yanı sıra, bazı ürünler birden çok amaçla kullanıma uygun (örn. un hem nihai tüketimde hem de ara mal olarak kullanılabilir) olabilmektedir. Ara malların ölçümünde karşılaşılan bu sorunun giderilmesi için, HIY (2001)¹² ürünlerin ara mal talebiyle nihai tüketiminin açıkça ayrıştığı girdi-çıktı tablolarının kullanımını önermektedir.

HIY (2001), “dikey uzmanlaşma” kavramının ölçülebilir bir tanımını yapmış ve girdi-çıktı tablolarından faydalanılarak hesaplanabileceğini göstermiştir. HIY (2001)'e göre küresel bir değer zincirinden bahsedilebilmesi için bir ürünün 1-bir veya daha fazla aşamada üretilmesi, 2-iki veya daha çok ülkenin ürettiği katma

¹² Hummels, Ishii ve Yi (2001) yerine kısaca HIY (2001).

değeri içermesi, 3- en az bir ülkenin üretim için ithal girdiler kullanarak ürettiği çıktıyı ihraç etmesi gerekmektedir. 3. maddeden hareketle, bir ülkenin dikey uzmanlaşma seviyesi ihracatı içerisindeki ithalat oranı ile ölçülebilir. Bu tanıma göre, ihracatı yapılan ürün diğer ülkenin nihai tüketimine veya ara mal talebine yönelik olabileceği halde, ithalatı gerçekleşen ürünlerin tamamı ara mallardan oluşacaktır.

HIY (2001) çalışmasında ulusal girdi-çıkıtı tablolarını¹³ kullanarak, ülkenin üretim yaparken gerek duyduğu ara mal ithalatının iki farklı kaynağını da hesaplamayı başarmıştır: doğrudan üretici sanayi kolunun ara mal ithalatı ve diğer yerel sanayi kolları aracılığıyla dolaylı olarak yapılan ara mal ithalatı (HIY, 2001, s.80). Şöyle ki girdi-çıkıtı tabloları ihracatı gerçekleştirilen malların üretilebilmesi için bu malların üretiminde kullanılan ara malların da dolaylı olarak önceki aşamalarda üretilmiş veya ithal edilmiş olduğu prensibiyle çalışmaktadır.

İlk bakışta, yerel ekonominin ihraç ettiği X mallarının dışında, üretiminde ihtiyaç duyulacak ($A^D \times X$) kadar yerli ara malı üretmesi yeterli görünebilir. Halbuki, ekonominin ($A^D \times X$) kadar ara malı üretmek için de dolaylı olarak ($A^{D^2} \times X$) kadar daha ara mal üretiminde bulunması gerekecektir. Doğrudan (ilk aşamada X kadar) ve sonrasında dolaylı olarak ilk ve sonraki aşamalarda diğer endüstri kollarının katkısıyla gerçekleşecek bu üretimin sonsuza uzandığı düşünüldüğünde, toplam çıktı düzeyi (Y) bir toplam serisine dönüşmektedir: $(1 + A^D + A^{D^2} + A^{D^3} \dots)X$. Bu sonsuz serinin değeri, girdi-çıkıtı tablosu analizlerinde standartlaşmış Leontief matrisinin tersi ($L^{-1} = [I - A^D]^{-1}$) yardımıyla kolayca hesaplanabilir:

$$Y = [I - A^D]^{-1}X \quad (1)$$

Denklem 1’de Y , her bir satırında n endüstri için çıktı oranlarının, X ise benzer şekilde ihracat hacimlerinin yer aldığı $n \times 1$ boyutlu matrisleri temsil etmektedir. A^D , endüstriler arasındaki girdi talebini parametrize etmek için kullanılan teknik katsayıların sunulduğu $n \times n$ boyutlu bir matristir.

HIY (2001)’i takiben k ülkesinin dikey uzmanlaşması (VS_k), ihraç ettiği malların tüm üretim aşamaları (ilk, ikinci... aşama) için ithal etmiş olduğu ara mal miktarı ile ölçülür. İhracatçı sektörün, sıfıncı aşamadaki doğrudan ithalatının yanı sıra, diğer üretim aşamaları için de dolaylı olarak ithalat yapacağı unutulmamalıdır.

$$VS_k = A^M [I - A^D]^{-1}X \quad (2)$$

Denklem 2’de A^M , $n \times n$ boyutlu bir matristir ve her bir yerel endüstrinin (n) ithalatının kaynağını endüstri düzeyinde detaylandıran ithalat katsayılarını içermektedir. Ancak A^M , endüstrinin gerçekleştirdiği ithalatı, ithalatın kaynağı partner ülkelere göre ayırtmamakta ve bu sebeple, üçüncü ülkeler aracılığıyla

¹³ HIY (2001), uluslararası girdi-çıkıtı tabloları o dönemde var olmadığından OECD Input-Output Database’de yer alan ulusal tabloları kullanmıştır.

gerçekleşen dolaylı girdi ithalatının hesaplanmasına olanak vermemektedir¹⁴. Diğer bir ifadeyle, ihracatçı ülkenin her bir üretim aşamasında (ilk, ikinci...), doğrudan ithalat yaptığı partner ülkenin kendisi de doğrudan ve dolaylı olarak ithalat yapmaktadır. Ancak bu ikincil ve üstü uluslararası üretim ilişkileri A^M matrisinde eksiktir.

HIY'in (2001) hesaplamaları bu haliyle, ancak ihracata konu malların ithal edilen ülkede tüketildiği şeklindeki kısıtlayıcı bir varsayım altında çalışmaktadır ve bir ülkenin ihracatının kendisine ithalat şeklinde geri dönmesi ("ihracatın yansması") durumunu dışladığı için yazında eleştirilmiştir (Johnson ve Noguera, 2012; Daudin vd., 2011). Diğer taraftan, HIY (2001, s.82) de bir ülkenin zincire katılımının ileri bağlantılar aracılığıyla olabileceğini değerlendirdiği halde, bu yönlü bir göstergenin (VS1) hesaplanmasının ancak ulusal girdi-çıkıtı tablolarının ikili ticaret istatistikleri ile uyumlulaştırılmasıyla birlikte oluşturulacak uluslararası girdi-çıkıtı tabloları aracılığıyla mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Özetle, HIY (2001) küresel değer zincirlerinin ölçülmesinde kullanımı önerilen toplam brüt ara mal ticareti istatistiklerini "dikey uzmanlaşma" tanımı ile daraltarak ihracat şartına (madde 3) bağlamıştır. Ancak HIY'in (2001) kullandığı ulusal girdi-çıkıtı tablolarından ticarete konu malların üretim menşelerinin hesaplanması mümkün olmadığı için; brüt istatistiklerde karşılaşılan ve ara mal istatistiklerinde özellikle baskın olan "Çift-Muhasebeleştirme" gibi sorunları çözme-yi başaramamıştır.

Küresel değer zincirlerinin eksiksiz bir analizinin ancak ticarete konu brüt istatistiklerin katma değer menşesine ve nihai hedef ülkeye göre ayrıştırılmasıyla mümkün olacağının tespitinden hareketle, HIY'in (2001) çalışması sonrasında, ülkeler arası girdi-çıkıtı tabloları oluşturma-nın yolları aranmıştır. Daudin vd. (2011) ve Johnson ve Noguera (2012) GTAP veri tabanındaki Çok Ülkeli Girdi-Çıkıtı Tablosunu (MCIO, Multi Country Input Output Table) ve ikili ticaret istatistiklerini kullanarak ülkeler arası girdi çıkıtı tabloları oluşturmaya başarmışlardır. Ancak, bu iki çalışmanın da zayıf noktası, ülkenin veri bir endüstriden gerçekleştirdiği brüt ithalatın nihai veya ara mal olarak ayrıştırılmasında, ülkenin tüm ithalatı için genel düzeyde hesaplanmış bir orantı sabiti kullanmalarıdır (Johnson ve Noguera, 2012, s.230). Koopman vd. (2010) bir adım öteye giderek, detaylı ithalat istatistiklerini kullanmış ve ülke çiftleri için ayrı ayrı ara mal ve nihai mal ticaretini tahminlemeye çalışmışlardır.

Görüldüğü üzere, ülkelerin ikili ve çok yönlü ticari ilişkilerini içerecek şekilde uluslararası düzeyde girdi-çıkıtı tablolarının oluşturulması oldukça zordur. Bu amaçla ilk önce, bir girdi-çıkıtı modeli tanımlanmakta ve milli düzeyde var olan girdi-çıkıtı tablolarının yanı sıra milli hesaplar, ödeme bilançoları ve ikili (bilateral) ticaret istatistikleri gibi birçok veri kaynağından yararlanılarak (Yamano, 2014)

¹⁴ Denklem 2'de, A^D 'den farklı olarak, A^M matrisinin Leontief tersinin bulunmadığına dikkat edilmelidir.

model parametreleri tahminlenmektedir. Tablolar, modele uygun olarak basitleştirici varsayımlar ve tahminlenmiş parametre katsayıları çerçevesinde farklı kesitler için (örn. belirli bir yıl veya bir ülke grubu¹⁵ için) hazırlanabilmektedir. Katma değer istatistikleri, bu uluslararası girdi-çıkı tablolarından yola çıkılarak her bir ülke ve endüstri için ikili ara malı ticareti ilişkilerinin de tanımlandığı Leontief veya Ghosh ters matrisler ile hesaplanabilmektedir.

Ancak girdi-çıkı tablolarıyla tahminlenen katma değer istatistikleri özellikle ülke ve endüstri detayına inildiğinde artan tahminleme hatalarıyla karakterizedir (de Backer ve Miroudot, 2014, s.9). Bu istatistiklerle çalışmanın diğer bir dezavantajı ise, modellemenin zorlukları nedeniyle verilerin güncelin gerisinde kalması ve uluslararası veri bütünlüğünün sürdürülebilirliğinin riskli olmasıdır. Girdi-çıkı tablosu oluşturmak için başlatılan birçok teşebbüs, süreç içinde yarım kalmış görünmektedir¹⁶. Bugün için, OECD tarafından OECD STAN Veri Tabanları (Structural Analysis Databases) ile ilişkili olarak ülkeler arası girdi-çıkı tabloları sunulmaktadır (OECD, 2021). Bu tablolar ilk defa Şubat 2013'te OECD-WTO iş birliğinde başlatılan TiVA (Trade in Value Added) projesi kapsamında oluşturulan Ülkeler-arası Girdi-Çıkı Modeli (ICIO Model) çerçevesinde hesaplanmıştır. Diğer yandan, UNCTAD bünyesinde World Investment Report 2013'in (WIR2013) hazırlanması için ilk defa 2013 yılında başlatılan ve halen süregelen UNCTAD-Eora Küresel Değer Zinciri Veri Tabanı da 190 ülkeyi kapsayan çok bölgesel bir girdi çıkı tablosu (MRIO-Multi Region Input Output Table) sunmaktadır¹⁷.

Katma değer cinsinden ticaret istatistiklerinin hesaplanması, HIY'in (2001) kullandığı "ithal ve yerli içerik" tanımından ayrılmaktadır ve küresel değer zincirlerini ölçmekte kullanılan eski göstergelerin katma değer yönüyle yeniden tanımlanması gerekmiştir. Koopman vd. (2010) ihracatçı ülkenin brüt ihracatını; içerisindeki katma değer menşesine (yerli-DVA veya yabancı-FVA), hedef ülke pazarına (ithalatçı ülke, üçüncü ülke veya ihracatçıya geri yansıyan) ve pazardaki kullanım amacına (nihai veya ara mal talebi) göre beş bileşene ayrıştırarak küresel değer zincirlerini ölçmekte kullanılan eski ve yeni göstergelerin açık ve kesin bir sentezini sunmuşlardır (Bknz. EK 1):

Bileşen 1: İhracatçının nihai malları içinde ve ithalatçı ülkenin iç pazarına yönelik ihracatı gerçekleştiren yerli katma değer (DVA-Domestic Value-added)

¹⁵ Örneğin, Japonya Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığına bağlı IDE-JETRO (Japan External Trade Organization-Institute of Development Economics) yalnızca Asya ülkeleri ve Amerika'yı kapsayan bir girdi-çıkı modeli çerçevesinde farklı yıllar için tablolar hesaplamakta ve sunmaktadır.

¹⁶ Avrupa Komisyonunun WorkPackage7 (EU WP7) kapsamında finanse ettiği WIOD (World Input-Output Data) Projesi en son 2016 yılında güncellenmiştir. (<https://www.rug.nl/ggdc/valuechain/wiod/wiod-2016-release>)

¹⁷ Tablonun oluşturuluşu hakkında detaylı bilgi için bakınız: Lenzen vd. (2013).

Bileşen 2: İhracatçının ara malları içinde ve ithalatçı ülkenin iç pazarına yönelik ihracatı gerçekleşen yerli katma değer (DVA)

Bileşen 3: İhracatçının ara malları içinde ve ithalatçı ülkenin üçüncü ülke pazarlarına yeniden ihraç ettiği yerli katma değer (DVA)

Bileşen 4: İhracatçının ara malları içinde ihraç edildikten sonra ithalatçı ülkenin ihracatçı ülke pazarına geri yansıttığı (ithalatçı ülkeden veya üçüncü ülkeler aracılığıyla ihracatçının yeniden ithal ettiği) yerli katma değer (DVA)

Bileşen 5: İhracatçı ülkenin nihai veya ara mal ihracatı içerisindeki yabancı ülke katma değeri (FVA-Foreign Value-added)

Koopman vd.'nin (2010) ana vatana geri yansıyan katma değeri (Bileşen 4) ilk defa ayrıştırmasıyla, Johnson ve Noguera'nın (2012) katma değer cinsinden ihracat ve HIY'in (2001) ihracat içerisindeki yerel içerik göstergeleri daha kesin şekilde hesaplanabilmektedir. Johnson ve Noguera (2012)'nin ihraç edilen katma değer göstergesi Bileşen 4'ün hariç tutulması sağlanarak Bileşen 1, 2 ve 3'ün toplamıyla hesaplanır. Brüt ihracat içerisindeki yerli içerik göstergesi ise Bileşen 1, 2 ve 3'ün yanı sıra HIY'in (2001) ithal edilen ara mallar içinde saydığı ve eksik kalan Bileşen 4'ü de kapsayacaktır.

Katma değer in hedef pazarına göre ayrıştırılmasıyla, ithalatçının üçüncü ülke pazarlarına ihraç ettiği dolaylı katma değer (Bileşen 3, IVA-Indirect Value-added) ve ülkeye yansıyan katma değer (Bileşen 4) de hesaplanabilmektedir. Bileşen 3 ve ana vatana yansıyan katma değer (Bileşen 4) birlikte ülkenin ileri yönlü katılımını (VS1) göstermektedir. Bu sayede, HIY'in (2001) dikey uzmanlaşma (VS) göstergesi de yenilenmiş ve yansıyan yerli katma değer hariç kalacak şekilde yalnızca ihracat içerisindeki yabancı ülke katma değeri (Bileşen 5) ile hesaplanması sağlanmıştır. OECD TiVA göstergelerinde küresel değer zincirlerine katılım endeksi VS ve VS1'in toplamına (Bileşen 3, 4 ve 5) eşittir.

Yukarıda saymış olduğumuz toplulaştırılmış göstergeler sayesinde zincirlerin küresel derinliğini ve ülkelerin zincirlerle bütünleşmesini ölçmek mümkün olmaktadır. Ancak zincirlerin yapısal özelliklerinin ve ülkelerin zincirler içerisinde üstlendikleri rollerin analizi için daha detaylı araçlara ihtiyaç vardır. Örneğin, yüksek bir VS oranı ($VS/Toplam\ İhracat$) büyük ölçüde hammadde bağımlısı bir ülkenin ürettiği nihai malın ithalatçı ülkede tüketildiği basit bir zinciri tanımlayabileceği gibi (de Backer ve Miroudot, 2014), çok aşamalı bir zincirde sonda konumlanmış bir ülkeyi de işaret edebilir. Bu bağlamda, zincirlerin uzunluğunun ve ülkelerin zincirdeki konumlarının belirlenmesi yönünde endeksler oluşturulmuştur.

Nihai Talebe Uzaklık endeksleri temelde, “bir ülkedeki bir endüstriden yola çıkarak, bu endüstrinin üretmiş olduğu ürünün nihai tüketiciye ulaşmasına kaç üretim aşaması uzaklıkta olduğunu ölçmektedir” (de Backer ve Miroudot, 2014, s.15). Koopman vd. (2010)'nin KDZ Konum Endeksi (GVC Position Index),

Fally'nin (2012) *Nihai Talebe Uzaklık Endeksi*, Antràs vd.'nin (2013) *Aşağıdalık* (downtreanmess) ve Antràs vd. (2012)'nin *Yukarıdalık* (Upstreamness) endeksleri ülkelerin zincirdeki konumlarını belirlemeye yönelik farklı yaklaşımlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan, konum endeksleri üretim zincirlerinin uzunluğu dikkate alınmadığı sürece bir ülkenin üretim zincirindeki rolünü belirlemekte yetersiz kalacaktır. Örneğin çıktısı çoğunlukla dolaylı olarak tüketiciye ulaşan bir endüstrinin, tüketiciden uzakta konumlandığı kolayca tespit edilebilir. Ancak zincirin uzunluğunu dikkate alınmadığı sürece ülkenin zincirin yukarısında veya aşağısında uzmanlaştığıyla ilgili bilgiye ulaşamayacaktır. Bu sebeple, konum endeksleri uzaklık kavramını da içerir şekilde oluşturulmuştur.

Literatürde bugün için oluşturulmuş tüm uzunluk ve ülke konumu endeksleri üretim aşamalarının ardıl sıra dizili olduğu varsayımı altında girdi-çıktı tablolarının kullanımına dayanmaktadır (Dietzenbacher ve Romero, 2007; Antràs vd., 2013; Antràs vd., 2012; Fally, 2012). Ancak bu konuda yapılan çalışmalar iki ayrı düşünceden beslenmektedir. Dış ticaret literatürü bağlamında yürütülen çalışmalar firmanın dış kaynak kullanımı kararı ile küreselleşmesinin ayrı olgular olduğundan hareketle küresel değer zincirlerinin analizini öncüllerken, endüstriyel organizasyon alanından beslenen çalışmalar üretim zincirinin ne ölçüde parçalandığını ve bu parçalı üretimin küresel boyutunun yanı sıra yerel boyutunu da araştırmaktadırlar.

Dietzenbacher vd. (2005), ulusal ve uluslararası ayrımı yapmadan, iki endüstri arasındaki ekonomik mesafeyi ölçmek için ilk defa *Ortalama Yayılım Uzunluğu* (APL-Average Propagation Length) endeksini oluşturmuşlardır. Bu endeks, Dietzenbacher ve Romero'nun (2007) daha sonraki çalışmasında ise, ülkeler arasındaki üretim zincirlerinin uzunluğunu ölçmekte kullanılmıştır. APL endeksi, bir endüstri kolunda başlayan ilk uyarım sonrasında, etkisinin diğer endüstri kollarına yayılımının ortalama kaç aşamada gerçekleştiğini ölçmektedir. Bu uyarımların etkisini arz yönlü (ileri bağlantılı, maliyet-itimi (cost-push)) veya talep yönlü (geri bağlantılı, talep-çekimi (demand-pull)) hesaplamak mümkündür¹⁸.

APL endeksi ile ortalama uzunluk hesaplanırken iki unsur ön plana çıkmaktadır: 1-İki endüstriyi ilişkilendiren doğrudan ve dolaylı üretim aşamalarının uzunluğu, 2- İlgili ilişki içinde üretilen çıktı düzeyinin toplam çıktı içindeki payı. Şöyle ki geri yönlü bir analiz çerçevesinde, j endüstrisine yönelik nihai talepteki bir birimlik artışla tedarikçi i endüstrisindeki toplam çıktı l_{ij} artacaktır. Ancak bu toplam çıktı artışının a_{ij}/l_{ij} kadarlık bir kısmı iki endüstri arasında doğrudan tek aşamada üretilirken, $\sum_k a_{ik} a_{kj}/l_{ij}$ kadarlık kısmı arada k endüstrilerinin de

¹⁸ Endüstriler arasındaki ilişkileri belirleyen teknik katsayı matrisleri modelin ileri veya geri bağlantılı tanımlanmasına göre farklı formlar (Ghosh veya Leontief Matrisi) almaktadır. Ancak, Dietzenbacher vd. (2005) *Ortalama Yayılım Uzunluğu* (APL-Average Propagation Length) endeksinin aldığı değerlerin, uyarımın etkisinin ileri veya geri bağlantılı olarak hesaplanmasıyla değişmediğini göstermiştir.

katılımıyla iki aşamada gerçekleşecektir. Sonuçta, Dietzenbacher ve Romero'nun (2007) APL endeksi iki endüstri arasındaki farklı üretim ilişkilerinin uzunluklarının (tek aşama, iki aşama, üç aşama...) toplam çıktı içerisindeki oranlarına göre ağırlıklandırılmış bir ortalamasıdır:

$$APL_{ij} = (1 \times a_{ij} + 2 \times \sum_k a_{ik} a_{kj} + 3 \times \sum_k \sum_m a_{ik} a_{km} a_{mj} + \dots) / l_{ij} \quad (3)$$

Dietzenbacher ve Romero'nun (2017) yaklaşımının zayıf noktası j endüstrisine yönelik nihai talebin 1\$ olarak varsayılmasıyla endüstrinin ülke ekonomisi içerisindeki göreceli öneminin göz ardı edilmiş olmasıdır. Dietzenbacher ve Romero'nun (2007)'nin analizinde tedarikçi i endüstrisinin doğrudan nihai tüketime yönelik üretimi (F) de yer almamaktadır. Bu haliyle APL endeksi bir ürünün üretimi için gerekli üretim aşamalarının uzunluğundan çok endüstriler arasındaki uzaklığı ölçmektedir.

Fally (2012) ise, iki endüstri arasındaki zincirin uzunluğunu ölçmek yerine her bir ürün ve/veya endüstri için ortalama bir üretim uzunluğu hesaplamaktadır. Fally (2012) üretim aşamalarını görevler düzeyinde bir uzmanlaşma olmaktan çok, firmaların endüstriyel organizasyonu bağlamında üretim biriminin (firma veya iştirakleri) sınırlarını esas kabul ederek tanımlamaktadır. Üretim birimleri kendi bünyelerinde farklı üretim faaliyetlerini toplayabildikleri gibi, faaliyetlerinin bir kısmını ülke sınırları içerisindeki bir dış bir kaynaktan veya sınır ötesi üreticilerden sağlayabilmektedirler. Sınır ötesi üretim ile outsourcing kararı arasında bir ikamenin gerçekleşmesi de mümkündür (Fally 2012, s.3, dipnot 3).

Fally'nin (2012) *Uzunluk* endeksi üretici endüstrilerin üretim uzunluğunun tedarikçilerinin üretim uzunluklarını da içerecek şekilde birlikte tanımlandığı kapalı bir denklem sistemi yardımıyla hesaplanmaktadır:

$$N_i = 1 + \sum_j \mu_{ij} N_j \quad (4)$$

i endüstrisinin uzunluğu (N_i), tedarikçi j endüstrilerinin uzunluklarının (N_j) i 'nin üretimine olan göreceli katkıları ile ağırlıklandırılmış ($\sum_j \mu_{ij}$) toplamına eşittir¹⁹. μ_{ij} , i endüstrisinin 1\$ üretimi için, j endüstrisinden kullanmış olduğu girdi miktarını göstermektedir ve $\mu_{ij} < 1$. Diğer bir ifadeyle, μ_{ij} girdi-çıktı tablosundaki endüstriler arası ilişkileri geri bağlantılı olarak tanımlayan teknik katsayılarıdır. Sistemin çözümüyle bir endüstrinin uzunluğu, endüstri girdi gereksinimlerinin değerleri toplamına eşit çıkacaktır (Fally 2012, s.6, dipnot 10)²⁰. Eğer üretimde girdi kullanımına ihtiyaç duyulmadıysa üretimin uzunluğu bire eşit olacaktır.

¹⁹ Denklem 1'ten farklı olarak j endüstrisinin i endüstrisinin tedarikçisi olduğuna dikkat ediniz.

²⁰ de Backer ve Miroudot (2014, s.45) OECD veri tabanı için uzunluk endeksi hesaplamalarında, Fally (2012)'nin çalışmasından hareketle aşağıdaki matris formunu kullanmışlardır: $N = u(I - A)^{-1}$. Denklemde A teknik katsayılar matrisi, u ise sütun birim vektördür.

Fally (2012), i endüstrisinin 1\$'lık toplam çıktısını katma değer cinsinden ayrıştırmanın uzunluk endeksinin doğru yorumlanması için önemine vurgu yapmaktadır. i endüstrisinin toplam çıktısı ilk aşamada kendisinin ürettiği katma değer ($v_i^{(1)} = \frac{V_i}{Y_i}$) haricinde önceki aşamalarda diğer endüstrilerin katkılarıyla oluşacaktır. Örneğin $v_i^{(2)}$, j endüstrilerinin bir önceki aşamada ürettiği ve i endüstrisine tedarik ettiği katma değeri göstermektedir ($v_i^{(2)} = \sum_j \mu_{ij} \frac{V_j}{Y_j}$). j endüstrilerinin de girdiye ihtiyaçlarının olduğunu dikkate alındığında, üretim süreçleri aşamalı ve ardıl olarak gerçekleşmektedir. Şöyle ki, i endüstrisinin 1\$ değerindeki çıktısının katma değer menşeinin üretildikleri aşamalar itibarıyla ayrıştırabiliriz:

$$\sum_{n=1}^{\infty} v_i^{(n)} = 1 \quad (5)$$

Denklem 5 üretimin ağırlıklı olarak hangi aşamada gerçekleştiğini göstermektedir. Fally (2012) Denklem 4 ve 5'ten hareketle N_i endeksinin, üretim zincirinin içerdiği üretim aşamalarının sayısının her aşamada üretilen katma değer ile ağırlıklandırılmış ortalamasına eşit olduğunu ispat etmektedir²¹:

$$N_i = \sum_{n=1}^{\infty} n v_i^{(n)} \quad (6)$$

Denklem 6, Denklem 4'ten farklı olarak uzunluk endeksinin yalnızca tedarikçi endüstrilerin içerdikleri üretim aşamalarının sayısı ile değil, katma değer payları ile de ilişkili olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Denklem 4'teki sistemi dengeye getiren N_i ve N_j 'ler arka planda endüstrilerin katma değer ağırlıklarıyla şekillenmektedir.

Bu noktada, Fally'nin (2012) uzunluk endeksini yorumlarken dikkatli olunması gerekmektedir. Zincirdeki üretim aşamalarının sayısı değişmese de üretimin katma değer yapısındaki değişikliklerin endeksin değerini değiştirebileceği unutulmamalıdır. Örneğin, katma değer üretiminin; zincirin nihai aşamalarına (örn. hizmetler sektörüne) kaymasıyla uzunluk endeksinin değeri küçülürken, yukarı aşamalara (örn. hammadde fiyatlarındaki bir artış) hareketiyle üretimin uzunluğu artmış olacaktır. Fally (2012) çalışmasında, petrol ve emtia fiyatlarındaki artış yaşanan 1973-81 yılları haricinde Amerika'da katma değer üretiminin aşağı üretim aşamalarına kaydığını ve bu sebeple zincirin kısaldığını ifade etmektedir.

Zincirin uzunluğundan başka ülkelerin zincirdeki konumunu ölçmek adına da yine hem dış ticaret hem de endüstriyel organizasyon alanlarından faydalanılarak çok sayıda çalışma yapılmıştır. Koopman vd.'nin (2010) *KDZ Konum Endeksi (GVC Position Index)* ülke konumunu dış ticaretiyle ilişkili olarak ölçmektedir. Çalışmada, HIY (2001)'in ileri (VS1) ve geri (VS) yönlü dikey uzmanlaşma göstergelerinin göreceli karşılaştırmasıyla ülkelerin zincirdeki konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Eğer bir ülkenin ihraç ettiği dolaylı katma değer oranı (Bileşen 3, IVA) fazla ise

²¹ Denklem 6'nın ispatı için Fally'e (2012, Matematik Ekler) bakınız.

küresel değer zincirleri içerisinde “yukarı (upstream)” aşamalarda, yabancı katma değer oranı (Bileşen 5, FVA) fazla ise “aşağı (downstream)” aşamalarda uzmanlaştığı sonucuna varılır²².

Antràs ve Chor (2013) ise bir endüstrinin üretim zincirindeki konumunu ölçmek için, zincirin ulusal boyutunu da içerir şekilde “aşağıdalık (downtreanmess)” endeksini geliştirmiştir. Antràs ve Chor (2013) Econometrica’da yayınlanan çalışmasında, bir endüstrinin ürettiği çıktının tüketici talebini karşılamak için üretim yapan endüstrilerce “daha çok” kullanılıyor olmasını, bu endüstrinin zincirin aşağı aşamalarında uzmanlaştığının bir göstergesi olarak kabul etmektedir. Bu noktada “daha çok”un hesaplanması için Antràs ve Chor (2013) oransal bir yaklaşım geliştirmişlerdir.

Benzer bir mantıkla Fally (2012) de ileri bağlantılara odaklanarak²³, ürünlerinin çoğunu yukarı aşamalarda uzmanlaşmış endüstrilere satan endüstrilerin kendilerinin de nihai talepten uzak konumlanmış olacağından hareket ederken, endüstrinin konumunu yine kapalı bir denklem sistemi aracılığıyla hesaplamaktadır:

$$D_i = 1 + \varphi_{ij}D_j \quad (7)$$

φ_{ij} , i ’nin mallarına olan talebin hangi oranda j endüstrisinin ara mal talebinden oluştuğunu göstermektedir. Eğer i endüstrisinin tüm çıktısı nihai talebe yönelik ise ($\varphi_{ij} = 0$), i endüstrisinin nihai talebe olan uzaklığı (D_i) bire eşit olacaktır. Aksi takdirde, ara malı kullanan endüstrinin nihai talebe olan uzaklığı (D_j) ile doğru orantılı olarak $D_i > 1$ olacaktır. Fally’nin (2012) nihai talebe uzaklık göstergesi girdi-çıktı literatüründe bir endüstrinin ileri bağlantılarını incelemekte kullanılan Ghosh matrisinin yardımıyla hesaplanabilmektedir (de Backer ve Miroudot, 2014, s.46).

SONUÇ

KDZ’lerin ticarete bir “paradigma kayması”na neden olduğundan hareketle yeni politika hedeflerinin; dış ticaretin analizinde kullanılan tanım, analitik araç ve teorik yaklaşımların revizyonunu da içerir şekilde birlikte tartışılması ihtiyacı oluşmuştur. Bu bağlamda çalışmada, geleneksel teorik ve ampirik yaklaşımların KDZ’leri analiz etmekteki tutarsızlıkları, yeniden şekillenen iktisat politikası

²² E_{ir} , i ülkesinin r endüstrisindeki toplam brüt ihracatı olmak üzere (Koopman vd., 2010, s.21),

$$GVC\_Position_{ir} = \ln(1 + IV_{ir}/E_{ir}) - \ln(1 + FV_{ir}/E_{ir})$$

²³ Fally’nin de katılımıyla Antràs vd. (2012), ileri bağlantılar yerine geri bağlantılar aracılığıyla da bir endüstrinin zincirdeki konumunun hesaplanabileceğini göstermişlerdir.

araçları ve KDZ'lerin temel özelliklerini ortaya koyan yeni ampirik yöntemler bütüncül bir yaklaşımla sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde temsili bir örnek yardımıyla, geleneksel tanımıyla “iktisadi bağımsızlık” kavramının daha çok geri bağlantılara odaklanarak KDZ'ler ile ortaya çıkan ileri yönlü ve eş zamanlı bağımlılık ilişkilerini göz ardı ettiği gösterilmiştir. Baldwin'ın (2011) de belirtmiş olduğu gibi ülkelerin zincir içerisindeki güç ilişkileri simetrik değildir. Zincirde yönetici konumunda olan ülkeler yüksek rekabet ve pazarlık gücüne sahiptirler. Ancak ülkelerin zincirde üstlendikleri rolleri ve güç ilişkilerini, brüt ticaret istatistikleriyle veya yerli katma değer oranı gibi geleneksel değişkenler ile deşifre etmek mümkün olmamaktadır.

İkinci bölümde, küresel değer zincirlerinin yapısal özellikleri ve zincirdeki roller ile katma değer üretimi arasındaki ilişki araştırılmıştır. Zincirden elde edilecek katma değer, zincirin uzunluğu, ülkenin rolü vb. çok sayıda değişkenin etkisinde şekillendiği görülmektedir. Örneğin, üretici güdümlü bir zincirde katma değer çoğu ilk aşamada konumlu yönetici ülke tarafından AR-GE aşamasında üretilirken, tüketici güdümlü bir zincirde yönetici ülke daha çok pazarlama ve lojistik aşamalarında uzmanlaşarak yüksek katma değer elde edebilmektedir. Ancak çalışma süresince literatürde karşılaşılan bir kısım uyumsuzluklar, KDZ'ler içinde katma değer kaynağını işaret eden kesin bir örüntü tanımlanının oldukça zor olduğunu göstermiştir. Örneğin Fally (2012) gelişmiş ülkelerin uzmanlaştığı yüksek teknoloji veya hizmetler sektörünün kısa üretim zincirleri ile şekillendiğine işaret ederken, Costinot vd. (2013) gelişmekte olan ülkelerin de yine kısa üretim zincirlerinde uzmanlaşmış olduklarını ifade etmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, küresel değer zincirlerinin analizi için kullanılan göstergelerin hesaplama yöntemleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla fark ve benzerlikleri vurgulanarak açıklanmaya çalışılmıştır. Sunulan göstergelerin hemen hepsi için ülkelerarası ticari ilişkilerin açıkça modellendiği girdi-çıkıtı tablolarının kullanımına ihtiyaç vardır. Bu tablolar katma değer hem kaynağını hem de nihai hedefini belirleyebilmektedirler. Bugüne kadar tabloların sabit bir girdi-çıkıtı modeline uygun olarak devamlılığını sağlamak ancak uluslararası kuruluşlarca başarılabilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde sunulan göstergelerin anlaşılması ve doğru yorumlanmasının önceki iki bölümde yer alan tartışmalardan bağımsız mümkün olamayacağı görülmektedir. Örneğin, KDZ'lere entegre olmayı başarmış ülkelerin güçlü ileri ve geri bağlantıları çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde yer alan iktisadi bağımsızlık tartışmalarından bağımsız değerlendirildiğinde tersine bir başarısızlık ve dışa bağımlılık olarak yorumlanabilir. Benzer şekilde, ikinci bölümde açıklanan endüstri özellikleri ile üçüncü bölümde ölçme yöntemlerinin sunulduğu zincirlerin uzunluğu arasında sistematik bir ilişki vardır. Ülkelerin uzmanlaştığı sektörlerin yapısal özellikleri anlaşılmadan ülkelerin zincirdeki konumları ve katma değer kazanımları doğru değerlendirilemez. Ayrıca, üretim zincirlerinin uzunluğu ile ülke konumu göstergelerinin de ilişkili olduğu göz ardı edilmemelidir.

Çalışmayı ampirik analizlerle derinleştirmek, çalışmaya esas bütüncül yaklaşımı ve teorik, politik yaklaşımlar ile ampirik analizler arasındaki güçlü bağıntıları ikincil plana düşürmesi riski bulunduğundan tercih edilmemiştir. Ancak çalışma amacına uygun olarak, Türkiye'nin küresel değer zincirlerindeki konumunu ve hedeflerini analiz etmekte bir çerçeve sunmaktadır. KDZ'lerin Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için de farklı ve yeni fırsatlar doğurduğu görülmektedir. Örneğin Çin ölçek ekonomilerinden faydalanarak, montaj gibi katma değeri düşük üretim aşamalarında uzmanlaştığı halde farklı endüstriler için kitlesel üretim yapmayı ve yüksek miktarda katma değer ihraç etmeyi başarabilmiştir. Bu sayede fiziki ve insani sermayesini de arttırmıştır. Diğer yandan küresel değer zincirlerinde yer bulmak adına kabul edilen katılımcı rollerin ülkelerin iktisadi bağımsızlık hedeflerini sınırlandırdığı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Antràs P., & Helpman, E. (2004). Global Sourcing. *Journal of Political Economy*, 112(3): 552-80.

Antràs, P. (2003). Firms, Contracts, and Trade Structure. *The Quarterly Journal of Economics*, 118 (4): 1375–1418.

Antràs, P., Chor, D., Fally, T., & Hillberry, R. (2012). Measuring the Upstreamness of Production and Trade Flows. *American Economic Review*, 102: 412–16.

Antràs, P., & Chor, D. (2013). Organizing the global value chain. *Econometrica*, 81: 2127-2204.

Baldwin, R. (2006). Globalisation: The Great Unbundling (S). Secretariat of the Economic Council, *Globalisation challenges for Europe* (Helsinki: Finnish Prime Minister's Office), 5–47.

Baldwin, R. (2011). Trade and Industrialisation after Globalisation's Second Unbundling: How Building and Joining a Supply Chain are Different and Why It Matters, *NBER Working Paper 17716*.

Baldwin, R., & Venables, A. J. (2013). Spiders and Snakes: Offshoring and Agglomeration in the Global Economy, *Journal of International Economics*, 90: 245–54.

BEC (2002). *CLASSIFICATION BY BROAD ECONOMIC CATEGORIES*, UN Department of Economic and Social Affairs, ST/ESA/STAT/SER.M/53/Rev.4, New York: United Nations.

Costinot, A., Vogel, J., & Wang, S. (2013). An Elementary Theory of Global Supply Chains. *The Review of Economic Studies*, 80 (1): 109-144.

Daudin, G., Riffart, C., & Schweisguth, D. (2011). Who Produces for Whom in the World Economy? *Canadian Journal of Economics*, 44(4): 1403–37.

de Backer, K., & Miroudot, S. (2014) Mapping Global Value Chains. *ECB Working Paper*, No.1677.

de Backer, K., & Yamano, N. (2007). The measurement of globalisation using international input-output tables. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, No. 2007/8, Paris: OECD Publishing.

Dedrick, J., Kraemer, K. L., & Linden, G. (2010). Who Profits from Innovation in Global Value Chains? A Study of the iPod and Notebook PCs. *Industrial and Corporate Change*, 19: 81–116.

Dietzenbacher, E., Isidoro, R., & Bosma, N.S. (2005). Using Average Propagation Lengths to Identify Production Chains in the Andalusian Economy. *Estudios de Economía Aplicada*, 23: 405–22.

Dietzenbacher, E., & Romero, I. (2007). Production Chains in an Interregional Framework: Identification by Means of Average Propagation Lengths. *International Regional Science Review*, 30: 362–83.

Fally, T. (2012). Production Staging: Measurement and Facts. University of California, Berkeley, *mimeo*.

Feenstra, R.C., & Hanson, G.H. (1996). Globalisation, Outsourcing and Wage Inequality. *American Economic Review*, 86 (2): 240-45.

Gereffi, G. (1994). The organisation of buyer driven global commodity chains: how US retailers shape overseas production networks. Gereffi, G. & Korzeniewicz, M. (Der.), *Community Chains and Global Capitalism* (95-112), Connecticut: Praeger.

Gereffi, G. (2001). Beyond the Producer-Driven/Buyer-Driven Dichotomy: The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era. *IDS Bulletin*, 32 (3): 30–40.

Gereffi, G., & Memodovic, O. (2003). The Global Apparel Value Chain: What Prospects for Upgrading by Developing Countries? *United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), Sectoral Studies Series*.

Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What You Export Matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1): 1–25.

Hummels, D., Ishii, J., & K.-M. Yi (2001). The Nature and Growth of Vertical Specialization in World Trade. *Journal of International Economics*, 54: 75–96.

IDE-JETRO & WTO (2011). *Trade Patterns and Global Value Chains in East Asia: From Trade in Goods to Trade in Tasks*. Cenevre: WTO. http://www.ide.go.jp/English/Press/pdf/20110606_news.pdf (Erişim Tarihi: 13.06.2022).

IMF (2011). *World Economic Outlook*. Washington DC: International Monetary Fund.

Johnson, R.C., & Noguera, G. (2012). Accounting for Intermediates: Production Sharing and Trade in Value Added. *Journal of International Economics*, 86: 224-236.

Koopman, R., Powers, W., Wang, Z., & Wei, S.-J. (2010). Give Credit where Credit is Due: Tracing Value Added in Global Production Chains. *NBER Working Paper 16426*, Cambridge, MA.

Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: The University of Chicago Press, Chicago.

Kummritz, V. (2016). Do Global Value Chains Cause Industrial Development? *CTEI Working Paper 2016-01*.

Lenzen, M., Moran, D., Kanemoto, K., & Geschke, A. (2013). Building Eora: A Global Multi Regional Input-Output Database at High Country and Sector Resolution. *Economic Systems Research*, 25(1): 20–49.

Liang, G. (2016). The “Fox–Apple” partnership in the global value chain: How did foreign direct investment and contract manufacturing reshape the landscape of the electronics industry? Xing, Y. (Der.) *Uncovering value added in trade: New approaches to analyzing global value chains* (s. 141-166), Singapore: World Scientific Publishing Co.

Linden, G., Kraemer, K. L., & Dedrick, J. (2009). Who captures value in a global innovation network? The case of Apple’s iPod, *Communications of the ACM*, 52(3): 140–44.

Marin, D., & Schweisguth, D. (2011). Two examples: Germany and France. İçinde *Globalization of Industrial Production Chains and Measurement of Trade in Value Added: Measuring International Trade in Value Added for a Clearer View of Globalization*. WTO ve Commission des Finances du Sénat Konferans Bildiri Kitabı, Cenevre.

Maurer, A., & Degain, C. (2010). Globalization and trade flows: what you see is not what you get! *WTO Staff Working Paper N° ERSD -2010-12*.

Melitz, M. J. (2003). The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. *Econometrica*, 71: 1695–1725.

OECD (2008). *Staying Competitive in the Global Economy: Compendium of Studies on Global Value Chains*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264046313-en> (Erişim Tarihi: 13.06.2022)

OECD (2018). *Trade in Value Added 2018 Principal Indicators*. OECD STAN Archives. https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=TIVA_2018_C1 (Erişim Tarihi: 13.06.2022)

OECD (2021). *OECD Inter-Country Input-Output Database*. <http://oe.cd/icio> (Erişim Tarihi: 13.06.2022)

OECD & CEFTA (2013). Trade in intermediate goods and international supply chains in CEFTA. *CEFTA Issues Paper*, 6.

Pittiglio R. (2014): An essay on intra-industry trade in intermediate goods. *Modern Economy*, 5: 468–488.

Rahman, J., Zhao, T., & Bakker, B.B. (2013). Export Performance in Europe, *IMF Working Papers*, 2013 (062). <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2013/062/article-A001-en.xml> (Erişim Tarihi: 13.06.2022)

Romero, I., Dietzenbacher, E., & Hewings, G. J. D. (2009). Fragmentation and Complexity: Analyzing Structural Change in the Chicago Economy. *Revista de Economía Mundial*, 23: 263–82.

Van der Marel, E. (2015). Positioning on the Global Value Chain Map: Where do You Want to Be? *ECIPE Occasional Paper No.1*.

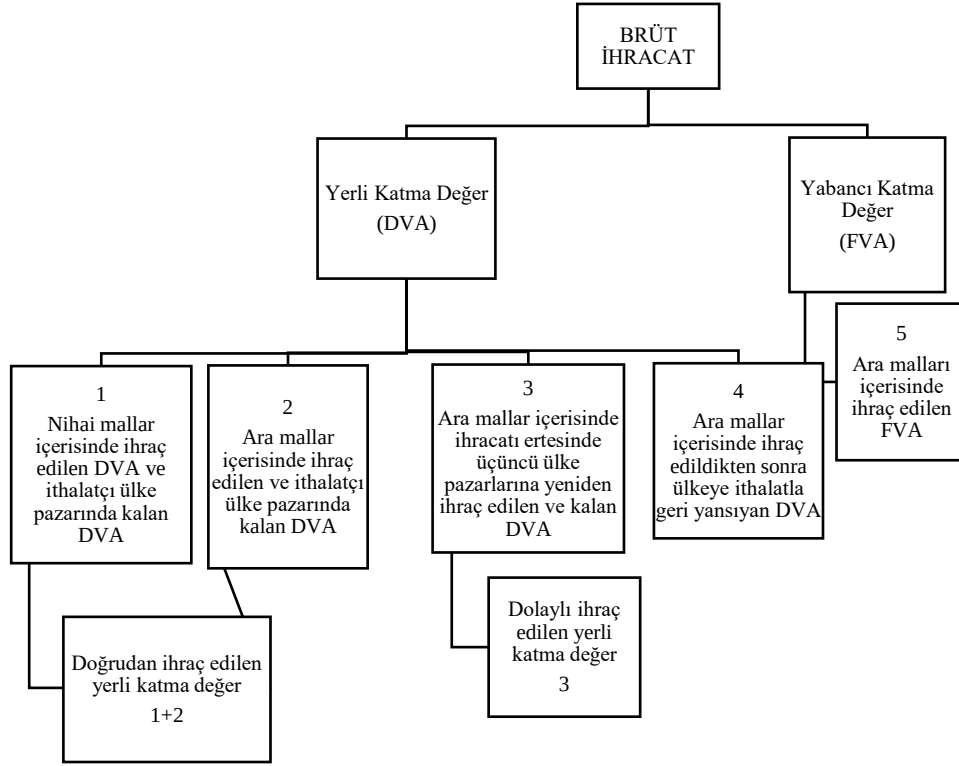
WTO (2021). *Information note on trade in intermediate goods: second quarter 2021*. https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/stat_03nov21_e.pdf (Erişim Tarihi: 13.06.2022)

WTO & Commission des Finances du Sénat (2011). *Globalization of Industrial Production Chains and Measurement of Trade in Value Added: Measuring International Trade in Value Added for a Clearer View of Globalization*. Konferans Bildiri Kitabı, Cenevre.

Xing, Y., & Detert, N. (2010). How the iPhone widens the United States trade deficit with the People's Republic of China. *ADB Working Paper Series No. 257*, Aralık.

Yamano, N. (2014). Development Of Inter-Country Input-Output Table For OECD-WTO TiVA Indicators: Practical Solutions Using Available Data Sources. *International Conference on the Measurement of Trade and Economic Globalization*, Aguascalientes, 29 Eylül-1 Ekim 2014.

EK 1: Brüt İhracatın Menşesine ve Nihai Pazarına Göre Katma Değer Bileşenlerine Ayrıştırılması

Kaynak: Koopman vd., 2010, s.34

Yayın Geliş Tarihi: 20.04.2022

Yayına Kabul Tarihi: 26.09.2022

Online Yayın Tarihi: 30.09.2022

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1106298>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 24, Sayı: 3, Yıl: 2022, Sayfa: 1335-1360

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

PSİKODİNAMİK LİDERLİK YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA LİDERLİK TARZLARI İLE LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN DÜZENLEYİCİ ETKİSİ¹²

Utku DEMİRCİ*

Soner TASLAK**

Öz

Yönetim disipliniinde liderlik düşüncesi üzerine birçok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Liderlik kavramının daha iyi anlaşılması ve açıklanması adına ileri sürülen teorilere, yaklaşımlara ve modellere genel olarak bakıldığında bu çalışmaların daha çok somut ve rasyonel nitelikteki liderlik davranışlarını ele aldığı tespit edilmiştir. Psikodinamik düşünce anlayışından doğan ve liderlik olgusuna yeni bir pencere açan psikodinamik liderlik yaklaşımı ise daha önceki liderlik yaklaşımlardan farklı olarak somut ve rasyonel olayların ötesine geçerek soyut ve irrasyonel nitelikteki lider davranışlarını da anlamaya çalışır.

Bu noktadan hareketle, psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkinin irdelenmesi ve bu ilişkide örgüt kültürünün düzenleyici bir rolünün olup olmadığının ortaya çıkartılması çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi adına Muğla Büyükşehir Belediyesi başkanı ile bu belediyede görev yapan orta ve üst kademe yöneticilerden oluşan 156 kişilik bir evren belirlenmiştir. Anket ve görüşme teknikleriyle veri toplanan 128

¹ Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı “Psikodinamik Liderlik Yaklaşımı Bağlamında Liderlik Tarzları ile Lider-Üye Etkileşimi İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Örgüt Kültürünün Düzenleyici Etkisi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Çalışmanın verileri, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu 24.12.2020 tarih 85 sayılı karar numarası ile elde edilmiştir.

* Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Taslak, S., Demirci, U. (2022). Psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi ilişkisi üzerine bir araştırma: Örgüt kültürünün düzenleyici etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), 1335-1360.

* Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-6853-5955, utkudemirci@mu.edu.tr.

** Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-6895-8915, sonertaslak@mu.edu.tr.

katılımcı, çalışmanın örneklemini oluşturmuştur. Elde edilen veriler karma yöntem (nicel ve nitel yöntemler) ile analiz edilmiştir.

Yapılan analizler neticesinde dönüşümcü liderlik tarzı ile lider-üye etkileşiminin tüm alt boyutları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bir başka ifadeyle, takipçilerin algısında bir dönüşümcü lider profili ortaya çıkmıştır. Bu duruma benzer olarak psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında yapılan görüşme sonucunda dönüşümcü lider anlayışına ve özelliklerine sahip bir liderin varlığı görülmüştür. Örgüt kültürünün ise liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkide düzenleyici bir rolünün olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Psikodinamik liderlik yaklaşımı, Liderlik tarzları, Lider-üye etkileşimi, Örgüt kültürü.

A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN LEADERSHIP STYLES AND LEADER-MEMBER EXCHANGE IN THE CONTEXT OF PSYCHODYNAMIC LEADERSHIP APPROACH: THE MODERATOR EFFECT OF ORGANIZATION CULTURE³

Abstract

It is known that many studies have been done on the idea of leadership in the management discipline. When the theories, approaches and models put forward for a better understanding and explanation of the concept of leadership are examined in general, it has been determined that these studies mostly deal with tangible and rational leadership behaviors. Unlike previous leadership approaches the psychodynamic leadership approach tries to understand the intangible and irrational leader behaviors by going beyond concrete and rational events.

From this point of view, the main purpose of the study is to scrutinize the relationship between leadership styles and leader-member exchange within the context of psychodynamic leadership approach and to reveal whether organizational culture has a moderator role in this relationship. In order to carry out the research, a population of 156 people consisting of the mayor of Muğla Metropolitan Municipality and middle level managers and top executives working in this municipality was determined. It was collected data via face-to-face survey method and interview and the sample of study was consisted 128 participant. Data collected were analyzed with the mixed method (quantitative and qualitative method).

As a result of the analysis, it was determined that there is a significant and positive relationship between the transformational leadership style and all sub-dimensions of the leader-member exchange. In other words, a transformational leader profile emerged in the perception of the followers. Similarly it was seen that there is a leader who has transformational leader characteristics as a result of the interview conducted in the context of the psychodynamic leadership approach. It has been found that organizational culture does not have a moderator role in the relationship between leadership styles and leader-member exchange.

³ This study was made of first author's doctoral thesis which title is 'A Research on the Relationship Between Leadership Styles and Leader-Member Exchange in the Context of Psychodynamic Leadership Approach: The Moderator Effect of Organization Culture'.

Keywords: Psychodynamic leadership approach, Leadership styles, Leader-member exchange, Organization culture.

GİRİŞ

Liderlik kavramı ve liderlik düşüncesi ile ilgili olarak yönetim yazınında birçok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Liderlik ve yönetim anlayışı yıllar itibarıyla sürekli değişim ve gelişim göstermiş, bunun sonucunda da liderlik olgusuna farklı açılardan bakan büyük adam teorisi, özellikler teorisi, davranışsal liderlik teorileri, durumsallık liderlik teorileri, güç ve etki teorileri, güncel (modern) liderlik yaklaşımları gibi çeşitli teoriler ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Liderlik olgusunu daha iyi anlamak ve açıklamak adına ortaya konulan tüm çalışmalar, yaklaşımlar, teoriler ve modeller genel olarak değerlendirildiğinde ortak bir paydada buluştukları görülmüştür. Bahsedilen liderlik çalışmalarının daha çok liderin somut, gözlemlenebilen ve rasyonel davranışları üzerinde durduğu, liderin veya lider adayının duygusal ve psikolojik yönlerini yeterince irdelemediği tespit edilmiştir. Bu noktadan hareketle, liderin psikolojik geçmişine ve yaşantısındaki tecrübelerle dikkat çeken psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin çalışmaların son on yıllık süreçte arttığı gözlemlenmiştir.

Literatürde lider ile takipçileri arasında gerçekleşen ilişkileri, lider-üye etkileşimi teorisi temelinde inceleyen birçok çalışmanın olduğu görülmüştür. Ancak psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi ilişkisini irdeleyen herhangi bir araştırmanın yönetim literatüründe bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca psikodinamik liderlik yaklaşımı ile ilgili yapılan çalışmaların daha çok ABD ve Batı Avrupa ülkelerinde yoğunlaştığı görülmüş, 2021 yılı Aralık ayı itibarıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi verilerine göre Türkiye’de ‘İşletme’ alanında hiçbir lisansüstü tez çalışmasına rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın, psikodinamik liderlik yaklaşımı özelinde ülkemizdeki ‘Örgütsel Davranış’ ve ‘Liderlik’ yazınına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın temel amacı; psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi ilişkisini irdelemek ve bu ilişkide örgüt kültürünün düzenleyici bir rolünün olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bu noktadan hareketle araştırma modelinde; liderlik tarzları, lider-üye etkileşimi ve örgüt kültürü bir arada değerlendirilecektir. İlaveten nitel veri toplama tekniklerinden görüşme vasıtasıyla psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilerek çalışma amacı doğrultusunda yorumlanacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Liderlik Kavramı ve Liderlik ile İlgili Yaklaşımlar

İlk yazılı çalışmaların 19. yüzyılda ortaya konulduğu liderlik alanı, farklı disiplinlerdeki birçok araştırmacının odak noktalarından birini oluşturmuştur.

Liderlik ile ilgili çalışmalar yapan bilim insanları liderliği farklı boyutlarıyla ele alarak değişik tanımlamalar yapmıştır. Burns (1978, s. 12) liderliği; kişilerin ekonomik, siyasal, sosyal, vb. güç ve değerlerini kullanarak belirledikleri amaçlara ulaşmak için izleyicilerini harekete geçirmeleri olarak tanımlamıştır. Yukl (1989, s. 252) ise liderlik kavramını; bireyin, ortak bir amaç doğrultusunda grup faaliyetlerini koordine etmesi veya yönlendirmesi durumunda grup üyeleri üzerinde sahip olduğu zorlayıcı bir özellik taşımayan davranışsal etki olarak görmüştür.

Liderlik kavramı ve yönetim anlayışı yıllar itibarıyla sürekli değişim ve gelişim göstermiş, bunun sonucunda da liderlik olgusuna farklı açılardan bakan çeşitli teoriler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarında, olağanüstü özellikleri ve yetenekleri ile toplumlara yön veren büyük adamları ele alan Büyük Adam Teorisi, liderlik alanında yapılan bilimsel çalışmaların temelini oluşturmuştur. Sanayi Devrimi süreci ile birlikte yeni gelişmeler yaşanmış, bu gelişmelerin ışığında liderlik ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar bir liderde olması gereken özelliklere yoğunlaşmıştır. Bu özelliklerin olmaması halinde ise lider ve liderlikten bahsedilemeyeceğini savunmuşlardır.

Ancak Özellikler Yaklaşımı, etkili liderliği açıklamada ve lider ile lider olamayanlar arasındaki temel farkları ortaya koymada yetersiz kalmıştır. Bu noktada, alandaki araştırmacılar liderin bünyesinde barındırdığı kişisel özelliklerinden ziyade liderin nasıl davranması gerektiğine odaklanmışlardır. Bu çalışmaların sonucunda da Davranışsal Liderlik Teorileri ortaya çıkmıştır. Daha sonrasında liderlik, insanların amaçlara ulaşmak için etkilenmesi ve yönlendirilmesi üzerinde durmuş, bu faaliyetleri gerçekleştirirken de liderin farklı durum ve koşullara göre yararlandığı farklı güç kaynaklarını vurgulamıştır. Dolayısıyla Durumsal Liderlik Teorileri literatürde ön plana çıkmıştır. Yönetim alanında yaşanan hızlı değişimler ile birlikte liderliğin uygulanmasında geleneksel yaklaşımların yeterli olmadığı kanısına varılmış, bu görüşün sonucunda modern liderlik yaklaşımları geliştirilmiştir (Serinkan, 2008, s. 33).

Lider-Üye Etkileşimi Teorisi

Liderlik alanında son yıllarda ilgi odağı haline gelen ve hakkında oldukça fazla çalışma yapılan yaklaşımlardan birisi de Lider-Üye Etkileşimi Teorisi'dir. Lider ile üye arasındaki karşılıklı ilişkiyi irdeleyen bu teori, liderlik süreci ve süreç sonucunda elde edilen çıktılar ele alan dikkat çekici yaklaşımlardan biri olarak literatürde yerini almıştır (Gerstner & Day, 1997, s. 837). Ortak bir amaç doğrultusunda, grup üyelerinin güdülenmesi ve yönlendirilmesine dair eylemlerin bütünü olarak tanımlanan liderlik sürecinde temel olarak; lider, izleyici ve bu iki aktör arasındaki ilişki ele alınmaktadır (Graen & Uhl-Bien, 1995, s. 225). Bahsedilen süreçte üye, bir grup içerisinde yer alan ve liderin astı konumundaki kişi ya da kişileri temsil ederken, etkileşim ifadesi ise lider ile üye arasında karşılıklı olarak gerçekleşen sosyal değişim ilişkilerini işaret etmektedir (Dansereau vd., 1975, s. 46).

Liderin, örgütte görev yapan üyelerle olan ilişkisi tekdüze görülmemektedir. İş yoğunluğu ve zaman kısıtı nedeniyle lider, örgütteki bazı üyeler ile yakın bir ilişki kurup daha fazla vakit geçirmeyi tercih edebilir. Bu tercihin sonucunda da yakın çevredeki üyelere (iç grup) daha fazla kaynak akışı sağlanır ve yüksek düzeyde bir etkileşim gerçekleşir. Yakın çevrenin dışında kalan diğer üyelerle (dış grup) ise resmi bir ilişki yürütülür ve düşük düzeyde lider-üye etkileşimi meydana gelir (Graen & Uhl-Bien, 1995, ss. 220-228).

Örgüt Kültürü

Örgüt kültürü olgusunun tam manasıyla içeriğinin belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi güçlük teşkil etmektedir. Ancak yine de örgüt kültürü üzerine çalışmalar yapan birçok araştırmacı, kavrama farklı şekillerde tanımlar getirerek konuyu aydınlatmaya çalışmışlardır. Örgüt kültürü hakkında yaptığı çalışmalarla alanda bilinen Schein'e (1997, s. 22) göre örgüt kültürü; bir grubun sahip olduğu ve benimsediği ortak varsayımları, grubun olayları algılama biçimini ve bu algıya bağlı olarak davranış göstermesini ifade etmektedir. Bir başka tanıma göre ise örgüt kültürü algılama, düşünme, hissetme gibi bilişsel öğeleri içermesinin yanı sıra çalışan davranışlarına etki eden somut göstergeleri de bünyesinde barındırmaktadır (Lukasova, 2004, s. 95).

Örgüt kültürüne ilişkin yapılan tanımlarda dikkati çeken bir nokta, konu ile ilgili araştırmacıların örgüt kültürünü yansıttığı düşünülen unsurlara vurgu yapmasıdır. Bu bağlamda Kilmann (1985, s. 63) yapmış olduğu tanımda; değerlerin, varsayımların, ideolojilerin, inançların, beklentilerin, normların, tutum ve davranışların bir araya gelerek örgüt kültürünü oluşturduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde Bowditch ve Buono'ya (1997, s. 286) göre örgüt kültürü; örgüt üyelerince ortaklaşa paylaşılan değerlerden, varsayımlardan, normlardan, beklentilerden ve inançlardan oluşmaktadır.

Psikodinamik Liderlik Yaklaşımı

Psikodinamik liderlik yaklaşımının tam olarak anlaşılabilmesi ve açıklanabilmesi için öncelikle bu yaklaşımın temelini oluşturan psikodinamik düşüncenin tüm yönleriyle ele alınması gerekmektedir. Northouse'a (2016, s. 295) göre, insanın günlük yaşantısında aldığı kararların ve sergilediği rasyonel davranışların altında birtakım irrasyonel güçler ve ilişkiler bulunmaktadır. Örgütsel yaşamda da bu durumun benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla örgüt içindeki çalışanları, irrasyonel süreçleri göz ardı ederek, sadece gözlemlenebilen, somut ve rasyonel davranışları üzerinden değerlendirmek birçok örgütsel olay ve olgunun sağlıklı bir şekilde açıklanamamasına neden olacaktır. Bu doğrultuda, insan davranışlarının sebeplerini ve sonuçlarını daha iyi analiz edebilmek için hem rasyonel hem de irrasyonel süreçlerin birlikte ele alınması psikodinamik düşünce açısından önem arz etmektedir (Northouse, 2016, s. 296).

Bu açıklamalar ışığında psikodinamik yaklaşım, insanın oldukça karmaşık ve değişken bir yapıdan oluştuğunu varsayar ve onun davranışlarında 'bilinçdışı'

olarak tabir edilen süreçlerin etkili olduğunu ileri sürer. Buna bağlı olarak da insanın bilinçaltında yatan düşüncelerine ve tecrübelerine odaklanır. Bir diğer ifadeyle, bilinçaltının derinliklerinde var olan tecrübelerin, insanın bilinçli olarak gerçekleştirdiği davranışları etkilediğini iddia eder. Bu noktadan hareketle, insanın doğumuyla başlayan gelişim sürecini ve bu süreçte etkili olan tüm faktörleri temelde bilinçaltına vurgu yaparak açıklamaya çalışır (Northouse, 2016, s. 296).

Psikodinamik yaklaşım, insan davranışları ve kişilik hususunda birçok varsayım öne sürmektedir. Psikodinamik yaklaşımın öne sürdüğü temel varsayımları şu şekilde özetlemek mümkündür (McLeod, 2020, ss. 2-3):

• Davranışlarımız ve duygularımız büyük oranda bilinçaltı güdülerimizden etkilenir.

• Yetişkinler olarak davranışlarımız ve duygularımız çocukluk deneyimlerimize dayanır.

• Dil sürçmeleri de dâhil olmak üzere bütün davranışların bir nedeni bulunmaktadır.

• Kişilik üç kısımdan oluşmaktadır: İd, ego ve süperegö.

• Bilinçdışı zihinde yer alan id ve süperegö, zihnın bilinçli kısmını oluşturan ego ile sürekli bir çatışma halindedir. Bu çatışmanın sonucunda, egonun savunma mekanizmalarını kullanmasıyla birlikte endişe meydana gelir.

İnsan davranışlarının altında yatan nedenlerin açıklanmasında önemli bir rol oynayan psikodinamik yaklaşıma ilişkin ilk bilimsel çalışmaların 19. yüzyıl itibarıyla ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yüzyılda; Nietzsche, Heinroth, Schopenhauer, Carus, Hartman, Fecher gibi pek çok bilim insanının araştırmalarında psikodinamik düşüncenin izlerini görmek mümkündür. 20. yüzyıla gelindiğinde ise Sigmund Freud'un çalışmaları ile birlikte psikodinamik yaklaşımın popülaritesi artmaya başlar. Freud, literatürdeki bilgi birikiminden yola çıkarak dinamik psikolojiyi oluşturur. Onun klinik çalışmaları ve kendine has düşünce tarzı sayesinde psikodinamik kavramı spekülâtif bir çaba olmaktan çıkarak gözleme, deneye ve tedaviye dayanan sistematik bir yapıya dönüşür (Wallace, 2008, s. 11).

Psikodinamik yaklaşım; bireyin davranışları üzerinde etkili olan ve sebebi açıkça bilinmeyen endişe, korku, acı ve bastırılmış birtakım özlemlerin ortaya konulması ve çözümlenmesi olarak ifade edilmektedir (Güler, 2008, s. 63). Psikodinamik yaklaşımın doğuşunda ve gelişiminde, Freud'un görüşleri ve bu doğrultuda sürdürdüğü araştırmaları ön sırada yer almaktadır. Freud; oluşan psikozların pek çoğunun, bireyin çocukluğunda tatmin edilemeyen istek ve ihtiyaçlarının bastırılması ve buna bağlı olarak bilinçdışına itilmesinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Bu görüşünü klinik deneyler ile kanıtlamaya çalışmış ve yaptığı çalışmalarla psikodinamik yaklaşımın doğmasına zemin hazırlamıştır (Arkonaç, 1998, s. 383).

Psikodinamik düşünceden doğan psikodinamik liderlik yaklaşımı; örgüt içindeki bireyleri ve grupları irdeler, örgüt içi iletişime yoğunlaşır ve lider-üye etkileşimine odaklanır. Daha önceki liderlik yaklaşımlarından farklı olarak somut ve rasyonel olayların ötesine bakar, soyut ve irrasyonel olguları anlamaya çalışır. Örgütü hem bilinçli süreçlerin hem de bilinçdışı süreçlerin hüküm sürdüğü ve çevresiyle etkileşim halinde olan bir canlı sistem olarak ele alır. Dolayısıyla bu yaklaşımda liderin temel görevi, örgütün çevresiyle olan etkileşimini bilinç ve bilinçdışı süreçleri de göz önünde tutarak etkin bir şekilde yönetmektir (Karahan, 2019, s. 238).

Psikodinamik liderlik yaklaşımı, psikanalitik görüş temelinde bilinçdışı tecrübelerle işaret ederek sosyal süreçlere atıfta bulunur. Bu yeni liderlik yaklaşımı, psikodinamik bakış açısını kendisine rehber edinir ve örgütteki problemlerin tüm yönleriyle değerlendirilerek doğru bir şekilde teşhis edilmesine ve çözümlenmesine katkı sağlar (De Jager vd., 2003, s. 87). Psikodinamik liderlik yaklaşımında liderin ve takipçilerinin kişilik özellikleri, aile kökeni, psikolojik geçmişi, ihtiyaçları, dürtüleri ve güdülerini derinlemesine analiz edilir. Yapılan bu analiz, liderin ve takipçilerinin daha iyi anlaşılmasına ve buna bağlı olarak örgüt içinde kendi kimliklerine uygun pozisyonlara yerleştirilmelerine neden olur (Akdemir & Özer, 2018, s. 45).

Çalışanların farklı kişilik özelliklerine bağlı olarak farklı motivasyon kaynaklarına ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Örgütteki tüm çalışanlar için aynı motivasyon kaynaklarının uygulanması her zaman istenilen sonuçları vermeyebilir. Psikodinamik liderlik yaklaşımının temel amacı, liderin ve takipçilerinin kişilik özelliklerine ilişkin öz farkındalıklarını arttırmak ve örgüt içerisinde kendi kişilik tiplerine uygun olarak değerlendirilmelerini sağlamaktır. Dolayısıyla psikodinamik liderlik yaklaşımı, kişilik özelliklerine ilişkin farklılıkların doğru analiz edilmesinde örgütsel yaşama sağladığı katkı açısından oldukça önemlidir (Karahan, 2019, s. 240).

Psikodinamik liderlik yaklaşımı, bireyin sahip olduğu bazı özelliklerin onun kişiliğinde adeta kök saldığını ve bu nedenle değiştirilebilmesinin çok zor olduğunu savunmaktadır. Bu noktada Stech'e (2013, s. 321) göre asıl önemli olan, bu temel yapının olduğu gibi kabul edilmesi ve liderin karakteristik özelliklerinin örgüt ve izleyenleri üzerinde yarattığı etkinin anlaşılabilmesidir. Değiştirilmesi neredeyse imkânsız olan bu karakteristik özellikler, Winkler (2010, ss. 24-26) tarafından birtakım psikanalistik temellere dayandırılmıştır. Aile kökeni, olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları, bağımlılık ve bağımsızlık, gerileme, bastırma ve ego gölgeleme olmak üzere toplamda beş başlıktan oluşan temelleri şu şekilde açıklamak mümkündür (Winkler, 2010, ss. 24-26):

a) *Aile Kökeni*: Psikodinamik liderlik yaklaşımına göre, liderin sahip olduğu karakteristik özellikler üzerinde içinde yetiştiği aile oldukça etkili olmaktadır. Çünkü bu dönemde çocuk, liderliği ilk kez ebeveynlerinden görmektedir. Bireyin sahip olduğu kişiliğin ilk unsurlarının oluştuğu bu dönemde;

onun temel ihtiyaçlarının karşılanması, ebeveynleriyle olan uyumu, dayanışma ve yardımlaşmayı benimsemesi, sosyalleşmesi ve bağımsızlığını kazanması sağlıklı bir kişilik gelişimine katkı sağlar. Çocuğun hayatının ilk evresinde anne ve babasından edindiği liderlik davranışına ilişkin ilk tecrübeler, onun yetişkin bir birey haline geldiğinde nasıl bir lider olacağının ipuçlarını verir.

b) Olgunlaşma ve Bireyselleşme Aşamaları: Winkler'e (2010, s. 24) göre, çocuk büyüdükçe ailesinden daha da bağımsızlaşır. Ergenlik dönemi ve ardından gelen yetişkinlikte artık olgun bir birey haline gelir. Sosyalleşme sürecinin ilk aşamalarında ise ebeveynlerinin toplumsal değer yargılarına ilişkin doğru ve yanlışlarını hala içinde taşır ve bu doğrultuda hareket eder. Psikodinamik liderlik yaklaşımı penceresinden bakıldığında bir çocuk ile birey arasındaki otorite ilişkisi, olgunlaşma döneminin temel unsuru olarak görülür. Dolayısıyla çocuğun, ergenin ya da yetişkin bir insanın sahip olduğu otoriteyi kullanma şekli, çocuk ile ebeveyn arasında gerçekleşen otorite ilişkisine bağlıdır. Çocukluk dönemindeki otoriter bir ilişki tecrübesi, ilerleyen zamanlarda itaat etme şeklinde ya da meydan okuyucu bir yapıda kendini gösterecektir. Bu noktadan hareketle, olgunlaşma ve bireyselleşme döneminde elde edilen tecrübelerin liderlik davranışları üzerinde önemli bir etki bırakacağı söylenebilir.

c) Bağımlılık ve Bağımsızlık: Örgüt içerisinde çalışanlar, yöneticilerin birçok farklı davranışıyla karşı karşıya kalırlar. Bu farklı davranış biçimlerine bağımlı, bağımsız veya meydan okuyucu olmak üzere üç şekilde cevap verirler. Psikodinamik liderlik yaklaşımına göre, bahsedilen cevap verme şekilleri çocukluk ve yetişkinlik döneminde karşılaşılan aile tutumlarının bir sonucudur. Dolayısıyla katılımcı veya otoriter özellikler gösteren liderin davranışlarının temelinde, demokratik veya otoriter bir ortamda gelişen bir çocukluk dönemi yatmaktadır. Bağımsız bir yaklaşımla olaylara tepki gösteren kişiler ise mantık çerçevesinde hareket ederler ve mantığa uygun olmayan kısımları reddederler.

d) Gerileme: Winkler'e (2010, s. 25) göre, tüm örgüt üyelerine davranış eğitimleri verilmesi oldukça önemlidir. Bu noktada, özellikle yöneticiler liderliğe ilişkin birçok seminere katılırlar. Bu eğitimlerin amacı, örgüt içindeki takipçilerin farklı istek ve ihtiyaçlarına nasıl cevap vereceklerini onlara öğretmektir. Ancak ciddi ve yorucu eğitimlerden geçen liderler, ağır baskı ve stres altında sahip oldukları yönetim bilgilerinden ziyade yine eski davranış biçimleri doğrultusunda hareket ederler. Psikodinamik yaklaşım açısından bu durum gerileme olarak adlandırılır. Geçmişten gelen bu eski davranış kalıpları, çocuklukta veya ergenlikte öğrenilen kalıplardır. Liderlik ve yönetime dair verilen tüm eğitimler, bu kalıplaşmış davranış biçimleriyle birleştirilebilir fakat onları tam anlamıyla ortadan kaldıramaz.

e) Bastırma ve Ego Gölgeleme: Psikodinamik liderlik yaklaşımını oluşturan beşinci ve son unsur, bastırma ve ego gölgeleme olarak ifade edilmektedir. Bireyin gelişim sürecinde içinde yaşadığı toplum tarafından doğru olarak kabul görmeyen davranışlar ya bastırılmakta ya da toplumun normlarına

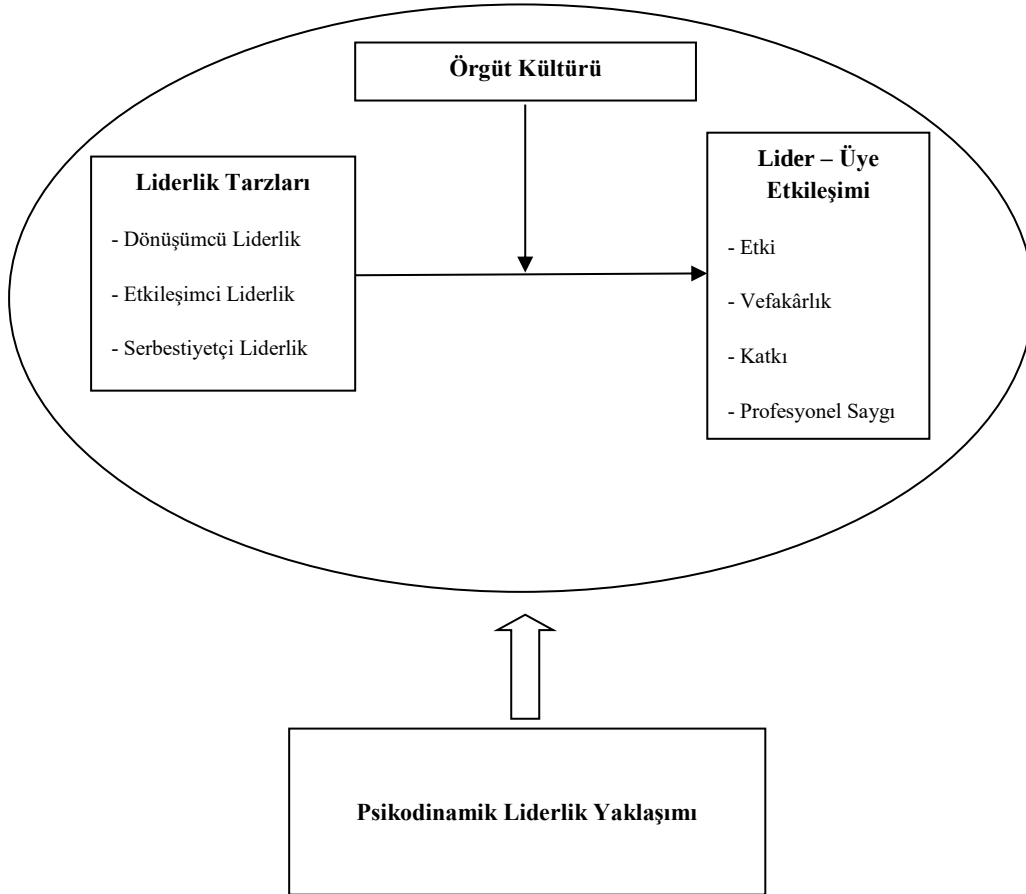
uygun davranış kalıplarına büründürülmektedir. Örgüt açısından bakıldığında, liderin davranışlarında çalışanlar tarafından olumsuz bir görüş oluştuğu takdirde bu davranış kalıbı lider tarafından bastırılacaktır. Ancak bu bastırma durumu liderin sadece algısında gerçekleşeceği için gerçek anlamda her zaman davranışlarına yansımaz.

YÖNTEM

Pek çok nicel araştırma, salt ölçülebilir bilgilere dayalı olarak yapıldığından ayrıntılı yorum yapmaktan yoksun kalmaktadır. Nicel araştırmaların nitel araştırmalarla desteklenmesi, araştırmaya derinlik kazandırabilmektedir. Bu itibarla çalışmada, araştırma yöntemlerinden karma yöntem uygulanmıştır. Hem nicel araştırma hem de nitel araştırmanın bir arada kullanıldığı bu yöntemin tercih edilmesinin nedeni; elde edilen bulguların detaylandırılması, sunulması ve açıklığa kavuşturulmasında daha sağlıklı sonuçların elde edilebileceği düşüncesidir (İslamoğlu ve Alınacı, 2016; Sıgır, 2021).

Araştırmanın Modeli

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma modeli; liderlik tarzları, lider-üye etkileşimi ve örgüt kültürü arasındaki ilişkileri ve psikodinamik liderlik yaklaşımının bu ilişkiler üzerindeki etkisini tespit edebilmek amacıyla oluşturulmuştur. Bu anlamda modelin ilk kısmında liderlik tarzları; dönüşümcü liderlik, etkileşimci liderlik ve serbestiyetçi liderlik boyutlarıyla bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Lider-üye etkileşimi ise; etki, vefakârlık, katkı ve profesyonel saygı boyutları ile birlikte bağımlı değişken olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında, liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkide örgüt kültürünün düzenleyici bir rolünün olabileceği öngörülmektedir. Dolayısıyla model içerisinde örgüt kültürü de düzenleyici (moderator) değişken olarak konumlandırılmıştır. Araştırma modelinin ikinci kısmında ise bu çalışmanın ana konusunu oluşturan psikodinamik liderlik yaklaşımı yer almaktadır.

Araştırmanın Hipotezleri

Lider ile örgüt içerisinde yer alan üyeler arasında bir etkileşim meydana gelmekte ve bu etkileşim sürecinde birçok faktör etkili olmaktadır. Lider-üye ilişkilerine yön veren faktörlerden birisi de liderlik tarzlarıdır. Lider ile üyeler arasında gerçekleşen etkileşimde, liderin tutum ve davranışları önemli bir unsur olarak görülmektedir (Lo vd., 2010). Lider-üye etkileşiminin seyrini ve niteliğini, liderin sergileyeceği liderlik tarzı belirleyebilmektedir (Pacleb & Bocarnea, 2016). Bu anlamda, farklı liderlik tarzlarının lider-üye etkileşimi üzerindeki etkisini ölçebilmek amacıyla H_1 ana hipotezi oluşturulmuştur. Araştırma modelinde bağımsız değişken olarak yer alan liderlik tarzları; dönüşümcü liderlik, etkileşimci liderlik ve serbestiyetçi liderlik olmak üzere üç alt boyut üzerinden ele alınmıştır. Araştırma modelinde bağımlı değişken olarak bulunan lider-üye etkileşimi değişkeni ise; etki, vefakârlık, katkı ve profesyonel saygı olmak üzere dört alt boyut üzerinden değerlendirilmiştir. H_1 ana hipotezi ile alt boyutların yer aldığı H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} , H_{1d} , H_{1e} , H_{1f} , H_{1g} , H_{1h} , H_{1i} , H_{1j} , H_{1k} ve H_{1l} hipotezleri şu şekildedir:

H_1 : Liderlik tarzları lider-üye etkileşimini etkiler.

H_{1a} : Dönüşümcü liderlik tarzı etki boyutunu etkiler.

H_{1b} : Dönüşümcü liderlik tarzı vefakârlık boyutunu etkiler.

H_{1c} : Dönüşümcü liderlik tarzı katkı boyutunu etkiler.

H_{1d} : Dönüşümcü liderlik tarzı profesyonel saygı boyutunu etkiler.

H_{1e} : Etkileşimci liderlik tarzı etki boyutunu etkiler.

H_{1f} : Etkileşimci liderlik tarzı vefakârlık boyutunu etkiler.

H_{1g} : Etkileşimci liderlik tarzı katkı boyutunu etkiler.

H_{1h} : Etkileşimci liderlik tarzı profesyonel saygı boyutunu etkiler.

H_{1i}: Serbestiyetçi liderlik tarzı etki boyutunu etkiler.

H_{1j}: Serbestiyetçi liderlik tarzı vefakârlık boyutunu etkiler.

H_{1k}: Serbestiyetçi liderlik tarzı katkı boyutunu etkiler.

H_{1l}: Serbestiyetçi liderlik profesyonel saygı boyutunu etkiler.

Bu tez çalışmasında, liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkiyi test etmek adına değişkenlerin alt boyutlarıyla birlikte H₁ hipotezi kurulmuştur. Ancak bu hipotezin yanı sıra, liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasında gerçekleşen ilişkide örgüt kültürünün de düzenleyici bir rolünün olabileceği öngörülmektedir (Aydın, 2017; Gül, 2016). Dolayısıyla araştırma modeline bir düzenleyici (moderator) değişken örgüt kültürü de dâhil edilmiştir. Bu görüş doğrultusunda, bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki ilişkide düzenleyicilik etkisini ölçebilmek amacıyla H₂ hipotezi kurulmuştur:

H₂: Örgüt kültürünün, liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkide düzenleyici etkisi vardır.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu çalışma; Muğla Büyükşehir Belediyesi'nde (MBB) görev yapan, lider-üye etkileşimi teorisine göre “iç grup”ta yer alan ve lider ile yüksek düzeyde etkileşime giren MBB yöneticileri (daire başkanı, şube müdürü, şef seviyesindeki orta ve üst kademe yöneticiler) ile MBB başkanı üzerinde yürütülmüştür. 2021 yılı itibarıyla MBB resmi web sitesinden elde edilen bilgilere göre; 155 daire başkanı, şube müdürü ve şef belediyede görev yapmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın evreni, belediye başkanı da dâhil edildiğinde 156 kişiden meydana gelmektedir. Araştırmada örneklem seçiminde ise tam sayım yöntemi tercih edilmiş; yine belediye başkanı ile birlikte 128 kişi, araştırmanın örneklemi oluşturmuştur.

Tablo 1’de katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımları ile yüzde oranları yer almaktadır. Buna göre; araştırmaya katılan kişilerin %62,2’si erkeklerden oluşurken, %37,8’i kadınlardan meydana gelmektedir. Katılımcıların medeni durumuna bakıldığında ise %75,6 ile evli olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Yaş değişkenine göz atıldığında %48 oranıyla en fazla 36-45 yaş aralığında katılımcının olduğu görülmüştür. Katılımcıların mezuniyet durumunu ifade eden değişken genel olarak değerlendirildiğinde; MBB’de görev yapan daire başkanı, şube müdürü, şef seviyesindeki orta ve üst kademe yöneticiler arasında ilkökul ve ortaokul mezunu hiç kimsenin olmadığı, bireylerin %83,4’ünün lisans ve lisansüstü mezuniyet derecesine sahip olduğu görülmüştür. Son olarak kurumda geçirilen hizmet süresi değişkeninde; 60 kişinin (%47,2) 6-10 yıl arasında, 24 kişinin (%18,9) ise 0-5 yıl arasında çalıştığı belirlenmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Dağılımı

Değişkenler	Özellikler	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	48	37,8
	Erkek	79	62,2
Medeni Durum	Evli	96	75,6
	Bekar	31	24,4
Yaş	18-25	0	0
	26-35	33	26,0
	36-45	61	48,0
	46-55	24	18,9
	56-65	9	7,1
Mezuniyet Durumu	İlkokul	0	0
	Ortaokul	0	0
	Lise	7	5,5
	Ön Lisans	14	11,0
	Lisans	84	66,1
	Lisansüstü	22	17,3
Kurumdaki Hizmet Süresi	0-5 yıl	24	18,9
	6-10 yıl	60	47,2
	11-15 yıl	18	14,2
	16-20 yıl	8	6,3
	21 yıl ve üzeri	17	13,4

Veri Toplama Araçları

Çalışmanın amacı doğrultusunda birtakım veri toplama araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktadan hareketle, araştırmanın nicel boyutu ile ilgili olarak 4 bölüm ve 77 sorudan oluşan bir anket formu oluşturulmuştur. Bu anket formu vasıtasıyla örnekleme yer alan daire başkanı, şube müdürü, şef seviyesindeki orta ve üst kademe yöneticilerden veri toplanılması hedeflenmiştir. Anket formunun ilk bölümünde katılımcıların demografik özelliklerini içeren 5 soru bulunmaktadır.

İkinci bölümde Bass ve Avolio'nun (1993, ss. 49-80) geliştirdiği, Yurtkoru'nun (2001) güvenilirlik ve faktör analizlerini yaparak Türkçe'ye uyarladığı 36 ifadeli Çok Faktörlü Liderlik Anketi, üçüncü bölümde Liden ve Maslyn'in (1998, ss.43-72) geliştirdiği Türker, Keskin ve Mert'in (2010, ss. 1013-1039) geçerlik ve güvenilirlik analizlerini yaparak Türkçe'ye uyarladığı 12 ifadeli Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği yer almaktadır. Anketin dördüncü ve son kısmında ise katılımcılara Danışman ve Özgen (2003, ss. 91-124) tarafından geliştirilen 24 ifadeden oluşan Örgüt Kültürü Ölçeği uygulanmıştır. Araştırmanın nitel boyutu ile ilgili olarak psikodinamik liderlik yaklaşımı bağlamında Winkler'in (2010, ss. 24-26); aile kökeni, olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları, bağımlılık ve bağımsızlık, gerileme, bastırma ve ego gölgeleme olarak adlandırdığı psikanalistik temeller baz alınarak 5 sorudan oluşan bir görüşme formu hazırlanmıştır.

Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecinin başında, araştırma yapılabilmesi için gerekli izinlerin alınması adına öncelikle Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (MSKÜ) Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'na 27.10.2020 tarihinde verilen araştırma önerisiyle bir başvuru yapılmıştır. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 24.12.2020 tarih ve 85 sayılı karar numarası ile yaptığı değerlendirme sonucunda araştırmacının anket çalışmasını uygulama talebi kabul edilmiştir. Alınan onaya istinaden 04.01.2021 tarihinde saha araştırmasına başlanmıştır.

Araştırmanın nicel kısmında; MBB'nin tüm birimlerine tek tek gidilerek MSKÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu kararı doğrultusunda evrende yer alan daire başkanı, şube müdürü, şef seviyesindeki orta ve üst kademe yöneticilere araştırmanın amacı, konusu ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Anket formu detaylı bir şekilde açıklanmış, ankette yer alan ifadelerle içtenlikle ve hiçbirini atlamadan yanıt vermeleri halinde araştırmanın bilimsel geçerliliği ve güvenilirliği açısından önemli olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca verilen yanıtların gizli kalacağı ve sadece bahsedilen bilimsel araştırma için kullanılacağı vurgulanmıştır.

Bu açıklamaların sonucunda, evrende yer alan 155 kişiye anket formu verilmiş ve formu doldurmaları istenmiştir. Ancak 12 kişi iş yükünün yoğun olduğunu, dolayısıyla zaman kısıtı nedeniyle anketi dolduramayacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra 9 kişinin dağıtılan anket formunda eksik ve hatalı işaretlemeler yaptığı tespit edilmiştir. Ayrıca 7 kişi çalışmanın gönüllülük esasına dayandığını ve bu esasa bağlı olarak çalışmaya katılmak istemediğini söylemiştir. Sonuç olarak 2021 yılı Ocak-Nisan ayları arasında yaklaşık olarak 4 ay süresince 155 kişiye anket uygulaması yapılmıştır. Yapılan uygulamada 127 kişi anket formunu eksiksiz bir şekilde doldurmuş ve çalışmaya %81 oranında katılım sağlanmıştır.

Araştırmanın nitel kısmındaki veri toplama sürecinde ise nitel veri toplama tekniklerinden görüşmenin gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda; MBB başkanına uygulanmak üzere psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin beş sorudan oluşan bir görüşme formu oluşturulmuştur. Görüşmeyi gerçekleştirebilmek için 2021 yılı Mayıs ayı başında MBB başkanlığı Özel Kalem Müdürlüğü'nden randevu talep edilmiştir. Ancak MBB başkanı, iş yoğunluğu ve pandemi nedeniyle sorulara yazılı olarak cevap verebileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle ilgili kişi, 2021 yılı Ekim ayında sorulara yazılı bir şekilde yanıt vermiştir.

Verilerin Analizi

Çalışmanın nicel boyutu kapsamında anketlerden elde edilen veriler, IBM SPSS 23 ve IBM AMOS 23 paket programlarına aktarılmış ve analizler tamamlanmıştır. Bu noktada; Frekans Analizi, Güvenilirlik Analizi, Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Hayes Analizi'ni gerçekleştirebilmek için IBM SPSS 23 paket programı kullanılmıştır. Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kapsamında Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ve Yol Analizi yapılmıştır. Bu analizler için IBM AMOS 23 paket programı kullanılmıştır. Çalışmanın nitel boyutunda ise hazırlanan görüşme formu aracılığıyla araştırma amacı ile ilgili sorulardan alınan yanıtlar betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilerek yorumlanmıştır.

BULGULAR

Nicel Analiz Bulguları

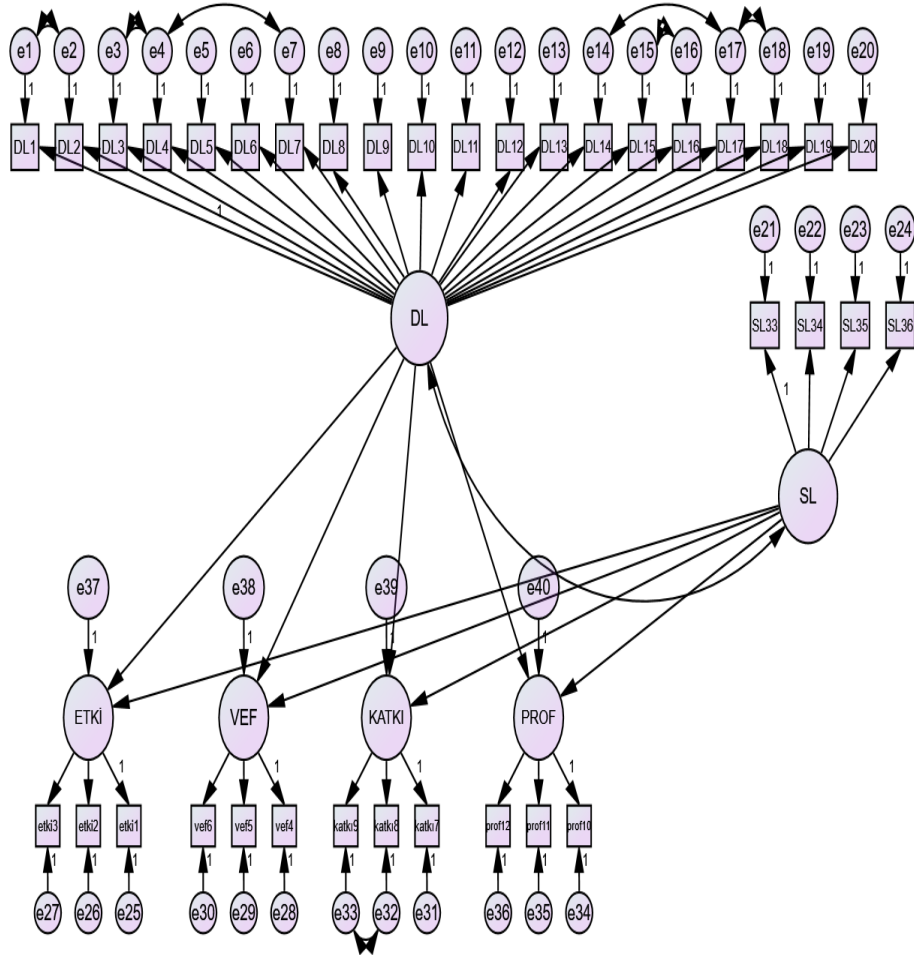
Tablo 2: Kullanılan Ölçklere Ait Cronbach Alpha Değerleri

Ölçekler	Alt Faktörler	Cronbach Alpha Değeri
Çok Faktörlü Liderlik Anketi	Dönüşümcü Liderlik	0,960
	Etkileşimci Liderlik	0,523
	Serbestiyetçi Liderlik	0,928
	Ölçek Genel	0,916
Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği	Etki	0,892
	Vefakârlık	0,854
	Katkı	0,762
	Profesyonel Saygı	0,917
	Ölçek Genel	0,911
Örgüt Kültürü Ölçeği	Örgüt Kültürü	0,775

Tablo 2’de Çok Faktörlü Liderlik Anketi’ndeki ‘Etkileşimci Liderlik’ alt boyutuna ait Cronbach Alpha katsayısının 0,523 olduğu görülmektedir. Bu durumda ‘Etkileşimci Liderlik’ alt boyutu düşük güvenilirlik ($0,40 \leq \alpha < 0,60$)

seviyesinde olduğu için analiz dışı bırakılmıştır. Çok Faktörlü Liderlik Anketi'nin diğer alt boyutları 'Dönüşümcü Liderlik' ve 'Serbestiyetçi Liderlik' ile ölçeğin genel Cronbach Alpha değerlerinin ise 0,80'in üzerinde olduğu gözlemlenmiştir. Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği'ndeki 'Etki', 'Vefakârlık' ve 'Profesyonel Saygı' alt boyutları ile ölçeğin genel Cronbach Alpha katsayıları da benzer şekilde 0,80'in üzerinde olduğu için bu ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilir. Örgüt Kültürü Ölçeği; sahip olduğu 0,775 Cronbach Alpha değeriyle ($0,60 \leq \alpha < 0,80$) aralığında yer aldığı için oldukça güvenilirdir.

Şekil 2: YEM Yol Analizi

Çalışmada liderlik tarzları, lider-üye etkileşimi ve örgüt kültürü değişkenleri arasında gerçekleşen ilişkileri ortaya koyabilmek amacıyla yapısal eşitlik modelinden (YEM) yararlanılmıştır. YEM aracılığıyla değişkenler arasında

gerçekleşen ilişkilerin test edilmesi ve belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu model ile değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. YEM kapsamında yapılan yol analizi sonucunda oluşturulan model Şekil 2’de görülmektedir.

Tablo 3: YEM’e Ait Uyum İyilik Değerleri

Uyum İndeksleri	Uyum İndeks Değerleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum
X^2/DF	2,191	$0 \leq X^2/DF \leq 3$	$3 \leq X^2/DF \leq 5$
CFI	0,912	$0,95 \leq CFI \leq 1$	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$
GFI	0,854	$0,90 \leq GFI \leq 1$	$0,85 \leq GFI \leq 0,90$
SRMR	0,092	$0 \leq SRMR \leq 0,05$	$0,05 \leq SRMR \leq 0,10$

Tablo 3’te YEM’e ait uyum iyilik değerleri paylaşılmıştır. Bu sonuçlara göre; uyum indeks değerlerinden X^2/DF değerinin “iyi uyum” aralığında, CFI, GFI ve SRMR değerlerinin ise “kabul edilebilir uyum” aralığında yer aldığı görülmektedir. Buradan hareketle, yapısal modelin doğrulandığını ve modelde oluşturulan yolların yorumlanabileceği söylemek mümkündür

Tablo 4: YEM’e Ait Yol Analizi Sonuçları

Yapısal Yollar	Standardize Katsayı (β)	Standart Hata	t	P
Etki $\leftarrow$ Dönüşümcü Liderlik	0,772	0,157	6,227	<0,001
Vefakârlık $\leftarrow$ Dönüşümcü Liderlik	0,635	0,241	5,195	***
Katkı $\leftarrow$ Dönüşümcü Liderlik	0,763	0,147	6,462	***
Profesyonel Saygı $\leftarrow$ Dönüşümcü Liderlik	0,717	0,163	6,368	***
Etki $\leftarrow$ Serbestiyetçi Liderlik	0,134	0,071	1,659	0,097
Vefakârlık $\leftarrow$ Serbestiyetçi Liderlik	0,099	0,123	1,097	0,273
Katkı $\leftarrow$ Serbestiyetçi Liderlik	0,121	0,074	1,411	0,158

Profesyonel Saygı ← Serbestiyetçi Liderlik	-0,080	0,074	-1,075	0,282

Yapısal modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren bilgiler Tablo 4’de aktarılmıştır. Buna göre dönüşümcü liderlik ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişki dört alt boyut üzerinden incelenmiş, yapılan analizler sonucunda bahsedilen dört alt boyut ile dönüşümcü liderlik arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Öte yandan serbestiyetçi liderlik ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişki de yine dört alt boyut üzerinden ele alınmış, yapılan analizler neticesinde söz konusu alt boyutlar ile serbestiyetçi liderlik arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla H_{1a} , H_{1b} , H_{1c} ve H_{1d} hipotezleri kabul edilirken; H_{1i} , H_{1j} , H_{1k} ve H_{1l} hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 5: Hayes Analizi Sonuçları

	β	Standart Hata	t	p	LLCI	ULCI
Sabit	4.305	0,044	96,977	0,000	4,217	4,393
Liderlik Tarzları	0,678	0,128	5,277	0,000	0,423	0,932
Örgüt Kültürü	0,281	0,097	2,881	0,000	0,088	0,473
LT * ÖK	0,002	0,153	0,010	0,992	-0,302	0,305
Model Özeti	R=0,717; $R^2=0,514$; F=31,688; p=0.000					

Araştırmanın bağımsız değişkeni (liderlik tarzları) ile bağımlı değişkeni (lider-üye etkileşimi) arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklayabilmek ve bu ilişkiyi etkileyebileceği düşünülen düzenleyici değişkene (örgüt kültürü) ait hipotezi test etmek adına Hayes analizinden yararlanılmıştır. Tablo 5’teki verilerden görüleceği üzere; düzenleyicilik etkisinin ölçüldüğü LT * ÖK’ye ait LLCI değeri (-0,302) negatif çıkarken, ULCI değeri (0,305) pozitif çıkmıştır. Hayes analizine göre değişkenler arasındaki ilişkide bir düzenleyicilik etkisinden söz edebilmek için bu iki değer aynı yönde olması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle, H_2 hipotezinin reddedildiğini söylemek mümkündür.

Nitel Analiz Bulguları

Nitel bir araştırmada geçerliliğin sağlanabilmesi için araştırmacının olgu/olguları tarafsız bir şekilde ele alması gerekmektedir. Araştırmacının;

araştırma sürecinde esnek olması, olayın gerçekleştiği yere giderek bizzat veri toplaması, araştırma alanına yakın olması ve derinlemesine veri toplaması nitel araştırmalarda geçerliliği destekleyen unsurlardır (Sığrı, 2021).

Nitel çalışmalarda geçerliliğin yanı sıra güvenilirliğe de dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada; gözlem, mülakat ve doküman analizi gibi farklı veri toplama yöntemlerinin kullanılması araştırmanın güvenilirliğinin artmasına olanak sağlamaktadır. Elde edilen tüm verilerin, hangi süreçlerden geçerek elde edildiği ayrıntılı olarak anlatılmalıdır. Ayrıca araştırmacının elde ettiği verileri tarafsız ve özgün haliyle araştırma amacına uygun olarak kullanması çalışmanın güvenilirliğine katkı sağlayacaktır (Sığrı, 2021).

Bu bilgilerden hareketle, araştırmanın nitel safhasında tarafsız bir şekilde, doğrudan ve olayın gerçekleştiği yerde araştırma amacına uygun olarak ilgili kişiden veriler elde edilmiştir. MBB başkanına uygulanmak üzere psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin beş sorudan oluşan bir görüşme formu oluşturulmuştur. Nitel analiz sürecinde elde edilen veriler şu şekildedir:

Görüşme formundaki ilk soru, psikodinamik liderlik yaklaşımında Winkler'in (2010, s. 24) ortaya koyduğu temellerden liderin aile kökeni hakkındadır. Bu noktada ilgili kişiye, "Nasıl bir ailede dünyaya geldiniz? Ebeveynleriniz, kardeşleriniz veya akrabalarınız arasında lider olarak gördüğünüz biri/birileri var mıydı?" soruları yöneltilmiştir. MBB başkanı bu soruya şu şekilde cevap vermiştir:

"Muğla'nın Düğerek Mahallesi'nde 1948 yılında dünyaya geldim. O devrin aydın insanlarından olan, aynı zamanda İstiklal Madalyası sahibi, en önemlisi de biz torunlarımızın bugünlere gelmesinde büyük pay sahibi olan dedemiz hem ailesine hem de çevresine örnek olan önemli bir şahsiyetti. Bizlerin yarınları için attığı aydınlık adımlar ve bıraktığı tertemiz geçmiş için kendisine müteşekkirim. Aynı şekilde annemin ve babamın da bizlerin gelişiminde gösterdiği emek ve fedakârlıkları asla unutamam. Bizleri hep iyiye, güzele ve doğruya yönlendirdiler."

Görüşme formundaki ikinci soruda, Winkler'in (2010, s. 25) belirlediği psikanalistik temellerden gerileme kavramı hususunda "Ailenizdeki liderlik özelliğine sahip kişi veya kişilerden nasıl bir liderlik davranışı gördünüz? Bu davranış kalıpları bir lider olarak mevcut düşünce yapınızı, kararlarınızı ve eylemlerinizi etkiliyor mu?" soruları bulunmaktadır. İlgili kişi bu konuda takip eden açıklamalarda bulunmuştur:

"Aile büyüklerimden en başta sevgi ve saygıyı öğrendim. Hayatımızdaki birçok mutluluğu ve hüznü beraber yaşadık. Duygu ve düşüncelerimizi birbirimizle paylaştık. Bu anlamda sıcak bir yuvada büyüdüğüm için kendimi şanslı hissediyorum. Ailemden gördüğüm davranış kalıpları elbette ki düşünce yapımı ve kararlarımı etkilemiştir. Hatta etkilemeye de devam ediyor. Ben de Muğla Büyükşehir Belediyesi'ni de bir aile olarak görüyorum. Bu ailenin her bir ferdi

bizim için çok önemli, çok kıymetli. Dolayısıyla aldığımız kararlarda ve uygulamalarımızda bu gerçeği her zaman göz önünde bulunduruyoruz.”

Üçüncü olarak, Winkler’in (2010, s. 24) olgunlaşma ve bireyselleşme adımı verdiği psikanalistik temel doğrultusunda MBB başkanına “Çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinde ebeveynleriniz ile aranızda gerçekleşen otorite ilişkilerinden bahsedebilir misiniz? Ailenizdeki otorite sahibi kişi veya kişilerin otoriteyi kullanma şekli kişisel gelişiminizi ne yönde etkiledi?” soruları sorulmuştur. MBB başkanı bu konuda şu bilgileri paylaşmıştır:

“Biraz önce ifade ettiğim gibi otoriteden ziyade sevgi ve saygıya dayalı ilişkiler vardı. Sert ve katı ilişkiler yerine sıcak ve hoşgörülü bir anlayış ve ortam söz konusuydu. Bu anlamda, biz de bu anlayış doğrultusunda gelişim gösterdik. Yani otorite kullanımı yerine duygu ve düşünce paylaşımı demek daha doğru olacaktır.”

Görüşme formundaki dördüncü soruda psikanalistik temellerden bağımlılık ve bağımsızlık (Winkler, 2010, s.25) kavramı ile ilgili olarak “İçinde büyüdüğünüz aile ortamını nasıl tanımlarsınız? Aileyi ilgilendiren kararlar nasıl alınıyordu? Size ve kardeşlerinize söz hakkı tanınıyor muydu?” sorusu yer almaktadır. İlgili kişinin bu soruya ilişkin cevabı şu şekildedir:

“Diğer sorulara verdiğim yanıtlardan da anlaşılacağı üzere sevgi, saygı ve hoşgörünün olduğu demokratik bir aile ortamında büyüdüğümü söyleyebilirim. Aileyi ilgilendiren kararların alınmasında son söz büyüklerimizindi ancak aile fertleri olarak bizler de görüşlerimizi söyleyebiliyorduk. Dolayısıyla ‘dediğim dedik’çi bir anlayıştan ziyade fikir alış verişine dayalı bir karar verme süreci vardı.”

Psikodinamik liderlik yaklaşımı kapsamında bastırma ve ego gölgeleme (Winkler, 2010, s. 25) kavramı ile ilgili olarak görüşme formunun beşinci ve son sorusunda ise MBB başkanına “Ailenizde toplumsal değer yargılarına ve etik ilkelere önem veriliyor muydu? Toplum normlarına uygun olmayan bir davranış gösterdiğinizde ailenizin tutumu nasıl oluyordu?” soruları yöneltilmiştir. MBB başkanı bu soruyu şu şekilde yanıtlamıştır:

“Elbette ki toplumsal değer yargılarına ve etik ilkelere önem veriliyordu. Çünkü toplumun bir bireyi olarak bu değer yargılarına ve ilkelere uygun hareket etmemiz önemliydi. Bu noktada hem ailemizin hem de toplumun bizden beklentileri oluyordu. Ancak şunu net bir şekilde söyleyebilirim ki bu konuda hiçbir baskı hissetmedim. Yani toplumsal norm ve kurallara uyma noktasında herhangi bir zorlamayla karşılaşmadım. Aksine teşvik edici bir anlayışla hem ailemden hem de yakın çevremden destek gördüm.”

SONUÇ VE TARTIŞMA

Liderin psikolojik geçmişine ve yaşantısındaki tecrübelerle dikkat çeken psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin çalışmaların son on yıllık süreçte ilgili yazında arttığı gözlemlenmiştir (Cilliers, 2018, ss. 1-10; Cilliers & Terblanche,

2010, ss. 1-9; Kets de Vries vd., 2010, ss. 3-19; Kets de Vries vd., 2015, ss. 2-42; Kets de Vries vd., 2016, ss. 1-15; Kets de Vries & Cheak, 2014, ss. 2-22; Ward vd., 2014, ss. 63-78; Winkler, 2010, ss. 23-30). Psikoloji bilimindeki psikodinamik düşünce anlayışından doğan ve liderlik olgusuna yeni bir pencere açan psikodinamik liderlik yaklaşımı; örgüt içindeki bireyleri ve grupları irdelerken örgüt kültürünü anlamaya çalışır ve lider-üye etkileşimine odaklanır. Daha önceki liderlik yaklaşımlarından farklı olarak somut ve rasyonel olayların da ötesine geçerek soyut ve irrasyonel kavramları anlamaya çalışır. Örgütü hem bilinçli süreçlerin hem de bilinçdışı süreçlerin hüküm sürdüğü ve çevresiyle etkileşim halinde olan canlı bir sistem olarak ele alır (Karahan, 2019, s. 238).

Çalışmada ilk olarak, liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkinin incelenmesi ve bu ilişkiye bağlı olarak oluşturulan hipotezlerin geçerliliğinin test edilmesi amacıyla YEM vasıtasıyla yol analizi yapılmıştır. Bu noktada, dönüşümcü liderlik tarzının lider-üye etkileşiminin alt boyutlarından etki boyutunu pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Benzer şekilde dönüşümcü liderlik tarzının; vefakârlık boyutunu, katkı boyutunu ve profesyonel saygı boyutunu da pozitif yönde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Serbestiyetçi liderlik tarzı ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişki; aynı şekilde lider-üye etkileşiminin alt boyutlarından etki, vefakârlık, katkı ve profesyonel saygı üzerinden ele alınmıştır. Buna göre, dönüşümcü liderlik tarzının aksine serbestiyetçi liderlik tarzının bahsedilen dört alt boyutu etkilemediği görülmüştür.

İkinci olarak araştırmanın bağımsız değişkeni (liderlik tarzları) ile bağımlı değişkeni (lider-üye etkileşimi) arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklayabilmek ve bu ilişkiyi etkileyebileceği düşünülen düzenleyici değişkene (örgüt kültürü) ait hipotezi test etmek adına Hayes analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda düzenleyicilik etkisinin ölçüldüğü Hayes analizindeki LLCI değeri (-0,302) negatif çıkarken, ULCI değeri (0,305) pozitif çıkmıştır. Hayes analizine göre değişkenler arasındaki ilişkide bir düzenleyicilik etkisinden söz edebilmek için bu iki değer aynı yönde olması gerekmektedir. Dolayısıyla liderlik tarzları ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkide örgüt kültürünün düzenleyicilik etkisine rastlanılmamıştır.

Araştırma kapsamında yapılan nicel analizlerin ardından ulaşılan sonuçları özetlemek gerekirse; lider-üye etkileşiminin etki, vefakârlık, katkı ve profesyonel saygı alt boyutlarının tümüyle dönüşümcü liderlik arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Bir başka ifadeyle, lider-üye etkileşiminde anketi cevaplayan katılımcıların algısında bir dönüşümcü lider profili ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan serbestiyetçi liderlik ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişki, yine dört alt boyut üzerinden ele alınmıştır. Yapılan analizler neticesinde söz konusu alt boyutlar ile serbestiyetçi liderlik arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla MBB örneğindeki lider-üye etkileşiminde takipçilerin algısında bir serbestiyetçi liderin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Araştırma sürecinin nitel boyutunda ise beş sorudan oluşan bir görüşme formu hazırlanmıştır. Bu sorular Winkler'in (2010, ss. 24-26); aile kökeni, olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları, bağımlılık ve bağımsızlık, gerileme, bastırma ve ego gölgeleme olarak adlandırdığı psikanalistik temeller baz alınarak oluşturulmuştur. Hazırlanan görüşme formu aracılığıyla MBB başkanından psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin veriler elde edilmiş, elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle yorumlanmıştır.

Görüşme formunun ilk sorusunda, liderin aile kökeni irdelenmiştir. MBB başkanının bu soruya verdiği yanıttan, kendi devrinin aydın insanlarından olan aynı zamanda İstiklal Madalyası sahibi dedesinin yaşantısıyla hem torunlarına hem de çevresine örnek olduğu görülmektedir. Ayrıca başkanın anne ve babasının geçmişte gösterdiği emek ve fedakârlıklar da onun gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla Winkler'in (2010, s. 24) belirttiği üzere psikodinamik liderlik yaklaşımındaki aile kökeni unsuru, MBB örneğinde yer alan liderin gelişimi üzerinde etkili olmuştur.

İkinci olarak psikanalistik temellerden gerileme kavramına ilişkin birtakım sorular sorulmuştur. İlgili kişinin bahsedilen sorulara verdiği cevaplardan; aile büyüklerinden sevgi ve saygı gördüğü, duygu ve düşüncelerini onlarla paylaşabildiği, bu bağlamda sıcak bir yuvada büyüdüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca ailesinden gördüğü davranış kalıplarının, düşünce yapısı ve kararları üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir. Belediye başkanı olarak başında bulunduğu kurumu bir aile olarak gördüğünü ve bu gerçeği her zaman göz önünde bulundurarak aldığı kararları uyguladığını söylemiştir. Verilen bu yanıtlardan, psikodinamik liderlik yaklaşımında Winkler'in (2010, s. 24) de gerileme kavramında vurguladığı gibi geçmişten gelen davranış kalıplarının MBB başkanının mevcut düşünce yapısı ve kararları üzerinde etki yarattığı söylenebilir.

Üçüncü soru ise Winkler'in (2010, s. 25) ortaya koyduğu psikanalistik temellerden olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları hakkındadır. Bu noktada ilgili kişiye, aile içindeki otorite ilişkileri ve otoritenin kullanım şekline ilişkin bazı sorular yöneltilmiştir. MBB başkanı; ailesinde otoriteden ziyade sevgi ve saygıya dayalı bir ilişki ağının olduğunu, sıcak ve hoşgörülü bir ortamda büyüdüğünü, kendisinin de bu anlayış doğrultusunda gelişim gösterdiğini belirtmiştir. Winkler'e (2010, s. 25) göre; çocuğun, ergenin ya da yetişkin bir insanın sahip olduğu otoriteyi kullanma şekli, çocuk ile ebeveyn arasında gerçekleşen otorite ilişkisine bağlıdır. Bu noktada MBB başkanının, otokratik bir anlayışa nazaran demokratik bir bakış açısının söz konusu olduğu aile içerisinde büyüdüğünü ve kendisinin de bu anlayış doğrultusunda gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür.

Görüşme formundaki dördüncü soruda bağımlılık ve bağımsızlık kavramlarına ilişkin birtakım sorular sorulmuştur. MBB başkanı; sevgi, saygı ve hoşgörünün olduğu demokratik bir aile ortamında büyüdüğünü, aileyi ilgilendiren kararların alınmasında aile fertlerinin görüşlerini söyleyebildiğini, dolayısıyla fikir alış verişine dayalı bir karar verme sürecinin olduğunu ifade etmiştir. Winkler'e

(2010, s. 25) göre, yöneticilerin örgüt çalışanlarına cevap verme şekilleri çocukluk ve yetişkinlik döneminde karşılaştıkları aile tutumlarının bir sonucudur. Katılımcı veya otoriter özellikler gösteren lider davranışlarının temelinde, demokratik veya otoriter bir ortamda gelişen bir çocukluk dönemi yatmaktadır.

Görüşme formunun beşinci ve son aşamasında ise bastırma ve ego gölgeleme kavramına ilişkin MBB başkanına sorular yöneltilmiştir. İlgili kişi; ailesinde toplumsal değer yargılarına ve etik ilkelere önem verildiğini, toplumun bir bireyi olarak bu değer yargılarına ve ilkelere uygun hareket ettiğini belirtmiştir. Ancak ailesinin kendisine bu konuda bir baskı yapmadığını aksine teşvik edici bir anlayışla destek verdiğini ifade etmiştir. Winkler (2010, s. 25), bireyin gelişim sürecinde içinde yaşadığı toplum tarafından doğru olarak kabul görmeyen davranışların bastırıldığını veya toplumun normlarına uygun davranış kalıplarına büründürüldüğünü söylemektedir. Örgüt açısından bakıldığında ise liderin davranışlarında çalışanlar tarafından olumsuz bir görüş olduğu takdirde bu davranış kalıbı lider tarafından bastırılmaktadır. Ancak bu bastırma durumu liderin sadece algısında gerçekleşeceği için gerçek anlamda her zaman davranışlarına yansımaz. Dolayısıyla MBB başkanının bastırma ve ego gölgeleme ile ilgili sorulara verdiği yanıtın sağlıklı bir sonuç çıkartılamamıştır.

Çalışmanın nitel boyutu kapsamında ilgili kişiye sorulan sorulardan alınan yanıtları özetlemek gerekirse; Winkler'in (2010, ss. 24-26) psikodinamik liderlik yaklaşımı çerçevesinde ortaya koyduğu psikanalistik temellerden aile kökeni, gerileme, olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları ile bağımlılık ve bağımsızlık kavramlarının liderin gelişim sürecinde etki yarattığı söylenebilir. Bastırma ve ego gölgeleme kavramı ile ilgili olarak sağlıklı bir yanıt alınamadığı için bu konuda herhangi bir yorum yapılamamıştır.

Öte yandan MBB başkanının görüşme formunda yer alan sorulara verdiği cevaplardan; otoriteden ziyade sevgi ve saygıya dayalı bir ilişki ağının bulunduğu, duygu ve düşüncelerin paylaşıldığı, fikir alış verişine dayalı bir karar verme sürecinin olduğu demokratik bir aile ortamında büyüdüğü görülmüştür. Dolayısıyla ilgili kişinin alanyazında belirtilen (Van Eeden vd., 2008; Khan vd., 2016; Leban ve Zulauf, 2004) demokratik/dönüşümcü lider anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktadan hareketle, MBB örneğindeki takipçilerin algısında yer alan dönüşümcü lider profili ile başkanın demokratik/dönüşümcü liderlik doğrultusundaki düşünce yapısının ve gelişim sürecinin örtüştüğü sonucu çıkmaktadır.

Bu çalışma kapsamında elde edilen sonuçlardan yola çıkarak konu ile ilgili çalışmaların devamına yönelik birtakım öneriler vermek mümkündür. Bunlardan ilki, araştırmanın temelini oluşturan psikodinamik liderlik yaklaşımı hakkındadır. Özellikle son on yıl içerisinde, ABD ve Batı Avrupa ülkelerinde bu yeni liderlik yaklaşımı üzerine yapılan çalışmaların arttığı gözlemlenmiştir. Psikodinamik liderlik yaklaşımının kültürel anlamda Batı'dan farklı bir bağlam olan Türkiye'de ele alınması, araştırmacılar ve uygulayıcılar açısından önem arz etmektedir.

Psikodinamik liderlik yaklaşımının vurguladığı aile kökeni ile çocukluk ve ergenlik dönemlerinin Türk kültürü ve aile yapısı temelinde değerlendirilerek yeni araştırmaların yapılması literatüre zenginlik katacaktır. Bu itibarla uluslararası yönetim literatüründe oldukça sık çalışılan psikodinamik liderlik yaklaşımına ulusal yönetim araştırmacılarının da ilgi göstermesi örgütsel davranış ve liderlik alanlarına katkı sağlayacaktır.

Çalışmada, psikodinamik liderlik yaklaşımı ile ilgili olarak veri toplama tekniklerinden görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Bu noktada Winkler'in (2010, ss. 24-26); aile kökeni, olgunlaşma ve bireyselleşme aşamaları, bağımlılık ve bağımsızlık, gerileme, bastırma ve ego gölgeleme olarak belirlediği psikanalistik temellerden oluşan bir görüşme formu hazırlanmıştır. Hazırlanan görüşme formu aracılığıyla MBB başkanından araştırma amacına uygun veriler elde edilmiştir. Ancak psikodinamik liderlik yaklaşımına ilişkin hâlihazırda bir ölçek bulunmamaktadır. Dolayısıyla Winkler'in (2010, ss. 24-26) belirlediği psikanalistik temellerin yanında Türk kültür unsurlarının da içinde yer alacağı bir ölçek geliştirme çalışmasının yapılması halinde konu üzerindeki çalışmaların niceliğinde ve niteliğinde bir artış olması muhtemeldir.

Araştırmada tek bir il ve bu ildeki büyükşehir belediyesi evren olarak belirlenmiştir. Evrende ise lider-üye etkileşimi teorisi bağlamındaki "iç grup"ta (Graen & Uhl-Bien, 1995, ss. 220-228) yer alan ve lider ile yüksek düzeyde etkileşime giren MBB yöneticileri tercih edilmiştir. Dolayısıyla araştırma, MBB başkanı ile MBB'de görev yapan daire başkanı, şube müdürü, şef seviyesindeki orta ve üst kademe yöneticiler üzerinde uygulanmıştır. Bu durum, sonuçların genelleştirilmesi açısından birtakım kısıtlar doğurmaktadır. Daha sağlıklı sonuçların elde edilmesi adına evrenin genişletilerek tabana yayılması veya başka kurumlar üzerinde daha büyük veri setiyle çalışılması, bu konuya odaklanacak araştırmacılara yol gösterici olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdemir, B. & Özer, E. K. (2018). Psikodinamik yaklaşım temelinde liderlik. *Social Sciences Studies Journal*, 4(13), 39-50.

Arkonaç, S. (1998). *Psikoloji: Zihin süreçleri bilimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Aydın, B. Y. (2017). Örgüt kültürü ve lider-üye ilişkileri bağlamında aile şirketleri üzerine bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 28(83), 1-23.

Bass, B. M. & Avolio, B. (1993). Transformational leadership: A response to critiques. M. Chemers & R. Ayman (Eds.), *Leadership theory and research: Perspectives and directions* (ss. 49-80). New York: Academic Press.

Bowditch, J. L. & Buono, A. F. (1997). *A primer on organizational behaviour*. New York: John Wiley & Sons.

Burns, M. G. (1978). *Leadership*. New York: Harper-Row.

Cilliers, F. (2018). The experienced impact of systems psychodynamic leadership coaching amongst professionals in a financial services organisation. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 21(1), 1-10.

Cilliers, F. & Terblanche, L. (2010). The systems psychodynamic leadership coaching experiences of nursing managers. *Health SA Gesondheid*, 15(1), 1-9.

Danışman, A. & Özgen, H. (2003). Örgüt kültürü çalışmalarında yöntem tartışması: niteliksel-niceliksel yöntem ikileminde niceliksel ölçümler ve bir ölçek önerisi. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 91-124.

Dansereau, F., Graen, G. & Haga, W. J. (1975). A vertical dyad linkage approach to leadership within formal organizations: A longitudinal investigation of the role making process. *Organizational Behavior and Human Performance*, 13(1), 46-78.

De Jager, W. J., Cilliers, F. & Veldsman, T. (2003). Leadership development from a systems psychodynamic consultancy stance. *SA Journal of Human Resource Management*, 1(3), 85-92.

Gerstner, C. R. & Day, D. V. (1997). Meta analytic review of leader-member exchange theory: Correlates and construct issues. *Journal of Applied Psychology*, 82(6), 827-844.

Graen, G. B. & Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi-domain perspective. *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247.

Gül, R. (2016). *Liderlik tarzlarının örgüt kültürüne etkisi: Kamu kurumunda araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Güler, H. (2008). *Algıların ötesi: Bilinçaltı reklamcılığın tüketici davranışları üzerindeki etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

İslamoğlu, A. H. & Alnaçık, Ü. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Karahan, Ş. (2019). Psikodinamik liderlik yaklaşımı. K. Y. Genç (Ed.). *Liderlik* (ss. 233-256). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

Kets de Vries, M. F. R. & Cheak, A. (2014). Psychodynamic approach. *SSRN Electronic Journal*, 2-22.

Kets de Vries, M. F. R., Florent-Treacy, E., Guillén, L. & Korotov, K. (2010). The proof of the pudding: An integrative, psychodynamic approach to evaluating a leadership development program. In M. F. R. Kets de Vries, L. Guillén, K. Korotov & E. Florent-Treacy (Eds.), *The Coaching Kaleidoscope* (ss. 3-19). New York: Palgrave Macmillan.

Kets de Vries, M. F. R., Florent-Treacy, E. & Korotov, K. (2015). Psychodynamic issues in organizational leadership. *SSRN Electronic Journal*, 2-42.

Kets de Vries, M. F. R., Korotov, K., Florent-Treacy, E. & Rook, C. (2016). Introduction: A psychodynamic approach to leadership development. In M. F. R. Kets de Vries (Ed.), *Coach and couch* (ss. 1-15).

Khan, U., Khan, A., Umber, H. ve Ahmad, A. (2016). Impact of transactional & transformational leadership styles on organizational commitment. *International Journal of Management Sciences and Business Research*, 5(11).

Kilmann, R. H. (1985). Corporate culture. *Psychology Today*, 19(4), 62-68.

Leban, W. & Zulauf, C. (2004). Linking emotional intelligence abilities and transformational leadership styles. *The Leadership & Organization Development Journal*, 25(7), 554-564.

Liden, R. C. & Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange: an empirical assessment through scale development. *Journal of Management*, 24(1), 43-72.

Lukasova, R. (2004). Organizational culture: Relationship between organizational character and behavior. *Organizacijuvadyba Sistemini Tyrimai*, 32, 95-103.

McLeod, S. (2020). *The psychodynamic approach*. Simply Psychology. <https://simplypsychology.org/psychodynamic.html>, (Erişim Tarihi: 08.02.2020).

Northouse, P. G. (2016). *Leadership: Theory and practice*. Londra: Western Michigan University Sage Publications.

Pacleb, T. & Bocarnea, M. (2016). *The relationship between leadership styles, leader communication style and impact on leader-member exchange relationship within the banking sector in the United States*. In Challenges, Performances and Tendencies in Organisation Management.

Schein, E. H. (1997). *Organizational culture and leadership*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Serinkan, C. (2008). *Liderlik ve motivasyon, geleneksel ve güncel yaklaşımlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Sığrı, Ü. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Stech, E. L. (2013). Psychodynamic approach. In P. G. Northouse (Ed.), *Leadership: Theory and Practice* (ss. 319-348). New Delhi: Sage Publications.

Türker, B., Keskin, N. & Mert, İ. S. (2010). Lider üye etkileşimi (LÜE) modeli ve ölçme aracının Türkçe’de geçerlik ve güvenirlik analizi. *Ege Akademik Bakış*, 10(3), 1013-1039.

Van Eeden, R., Cilliers, F. & Deventer, V. V. (2008). Leadership styles and associated personality traits: Support for the conceptualisation of transactional and transformational leadership. *South African Journal of Psychology*, 38(2).

Wallace, E. R. (2008). *Dinamik psikiyatri: Kuramı ve uygulaması*. (H. Atalay, Çev.), İstanbul: Okuyan Us Yayınları.

Ward, G., Loo, E. & Have, S. (2014). Psychodynamic group executive coaching: A literature review. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 12(1), 63-78.

Winkler, I. (2010). *Contemporary leadership theories: Enhancing the understanding of the complexity, subjectivity and dynamic of leadership*. Berlin: Physica-Verlag Publisher.

Yukl G. (1989). Managerial leadership: a review of theory and research. *Journal of Management*, 15(2), 252.

Yurtkoru, S. (2001). *The role of leadership in the organizational change process* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

'A Repeating World': A Nietzschean Reading of Jeanette Winterson's The Stone Gods <i>Mahinur AKŞEHİR</i>	923
Kariyer Planlama Dersinin Kariyer Kararı Verme Yetkinliğine Etkisi: Lisans Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma <i>Selma DALKILIÇ, Aynur Çiğdem ATA, Elçin DALKILIÇ, Ayşe İpek ATAÇ</i>	935
Türkiye'de Hanelerin Sigara Tüketim Harcamalarında Yasal Düzenlemelerin Etkileri: 2007 ve 2019 Yılları Oaxaca-Blinder Ayrıştırması <i>Cansu BAHÇECİ, Gökhan ÖZKUBAT, Sercan DEMİROĞULLARI, Şenay ÜÇDOĞRUK BİRECİKLİ</i>	961
Ölüm Algısı Bağlamında Defin Kültürü ve Mekânsal Sapma: Müzelerin Ölü Gösterimi <i>Emine KEF</i>	983
Çevresel İnovasyon Yenilenebilir Enerji Tüketimini Artırıyor Mu? Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama <i>Sefa ÖZBEK, Bahar OĞUL</i>	1007
VOS Viewer Analysis on Obesity in Economics <i>Melike TORUN, Özgür ASLAN</i>	1025
OECD ve AB Üyesi Ülkelerin İnovasyon Performanslarının MEREC-MARCOS Bütünleşik Modeli ile Ölçümü <i>Naçlı ERSOY</i>	1039
Polis Teşkilatı ve Rolünün Paramilitarizasyonu: Kolombiya'da Polis Şiddetinin 2021 Protestolarına Etkileri <i>Onur AĞKAYA</i>	1065
Saha Çalışanlarının Gözlemleri Aracılığıyla Madde Bağımlısı Çocuğu Olan Ailelerin Özellikleri ve Deneyimleri <i>Gamze ÇAKIR, Burak ACAR, Kardelen KILINÇ, Nuriye SAYHAN, Yakup DEMİRLİ, Ömer Miraç YAMAN</i>	1095
Boşanmadan Ayrılmak: Ayrı Yaşama Olgusuna Sosyal Bir Bakış <i>İsmail ORBAY, Mevlüt Görkem TOK</i>	1123
İstihdam Teşviklerinin İstihdam Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi: Ankara Örneği <i>Eyüp Gültekin ÇEVİK, Abdülkadir DEVELİ</i>	1139
Mekânın Suça Yansımaları: Kentsel Mekân ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi <i>Radiye Canan BAĞIŞ</i>	1181
Yapay Zeka, Kritik Ve Klinik: Nörobilim Araştırmaları Perspektifinden Toplum, Teşhis ve Tedavi <i>Sinan KÜRKCÜ</i>	1203
Determining the Effect of Local People's Perception of Health Tourism on the Support Given to Health Tourism: Example of Akyazı <i>Cemil ÖRGEV, Buse METE, Hüseyin ASLAN, İsmail ŞİMŞİR</i>	1227
Ecotourism Routes of Isparta and Their Investigation With PESTE Analysis <i>Hatice SARI GÖK</i>	1247
Sosyal Medya ve Turizm Konulu Akademik Yayınların Görsel Haritalama Tekniğine Göre Bibliyometrik Analizi <i>Olca ÖZİŞİK YAPICI</i>	1275
Kız Öğrencilerin Cam Tavan Algısı: Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma <i>Turgay BUCAK</i>	1293
Küresel Değer Zincirleri Bağlamında İktisadi Bağımsızlık Hedeflerinin Yeniden Tanımlanması <i>Ayçıl YÜCER</i>	1309
Psikodinamik Liderlik Yaklaşımı Bağlamında Liderlik Tarzları ile Lider-Üye Etkileşimi İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Örgüt Kültürünün Düzenleyici Etkisi <i>Utku DEMİRCİ, Soner TASLAK</i>	1335

